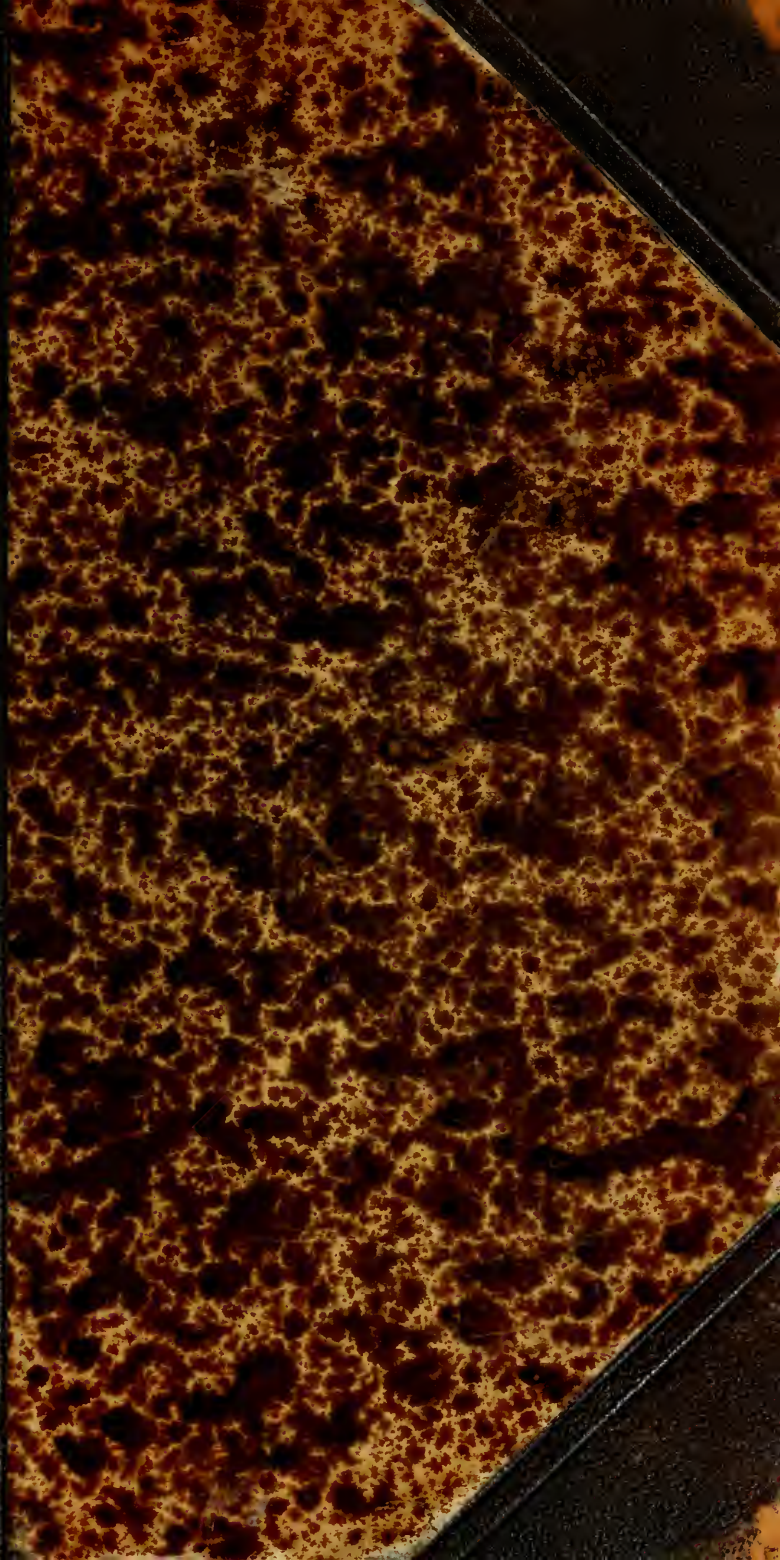




3 1761 07139699 8





PURCHASED FOR THE
UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY
FROM THE
CANADA COUNCIL SPECIAL GRANT
FOR
INTERNATIONAL RELATIONS

435/682
40-

KÖZÉP-ÁZSIAI
UTAZÁS.

PEST,
NYOMATOTT EMICH GUSZTÁV
M. AKAD. NYOMDÁSZNÁL.
—
1865.



DERVİŞEK BOKIARABAN.



Ardegy hinders

KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁS,

MELYET

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA MEGBIZÁSÁBÓL

1863-BAN TEHERÁNBÓL A TURKMAN
SIVATAGON ÁT, A KASPI TENGER KELETI PARTJÁN
KHIVÁBA, BOKHARÁBA ÉS SZAMARKANDBA

TETT ÉS LEIRT

728
AI

VÁMBÉRY ÁRMIN,

A MAGYAR TUD. AKADEMIA TAGJA.



PEST,
EMICH GUSZTÁV TULAJDONA.
1865.



JK
85
V25

A

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA

IGAZGATÓ TANÁCSÁNAK,

KI NAGYLELKŰ PÁRTFOGÁSÁVAL

UTAZÁSOMAT LEGINKÁBB ELŐMOZDITOTTA,

LEGMÉLYEBB HÁLADATOSSÁGOM JELÉÜL

AJÁNLOM E LAPOKAT.



Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

<http://www.archive.org/details/kzpzsiatut00vm>

E L Ő S Z Ó.

Más az, ha valaki messze utról visszatérve, a nagy közönségnek beszéli el kalandjait, s más, ha családja s rokonai körébe visszahuzódva, kalandjait s viszontagságait a barátság fesztelen s bizalmas hangján közli.

Uti-émlékeim e jelen magyar kiadásában csak az első szerepben lépek fel.

Közép-Ázsia határországainak leírása, valamint más részletek, melyek a mi irodalmunkban még nagy hézagot pótolhatnának, nem érdeklik annyira a Nyugatot, mely sokféle ismeretben minket meghaladott. Ezek ezuttal elmaradtak.

Később, ha vándorbotomat valamely nyugalmas hajlék szögletébe támaszthatom, majd akkor több évi kóborlásom történetét a magyar olvasónak egész terjedelmében akarom elmondani. Kelet népe vagyunk ugyan, de fájdalom, legkevesebbet tudunk Keletről.

Hogy mi lehetett azon vágy, mely a Bosporus bájos partjairól Közép-Ázsia rémséges pusztáira vezetett:

honfitársaim tőlem bizonyosan nem fogják kérdezni. Lehetnek olyanok, kik megfeledkezve ezen utamra szükségelt 10 évi előkészületről, számba sem véve a kiállott veszélyeket s nélkülözéseket, melyeket előre ismertem, mindent csak czél nélküli utazási viszketegnek vagy kalandvadászatnak hajlandók tulajdonítani. Sajnálom, hogy ezeket az ellenkezőről nem egyikét nap alatt győzhettem meg.

Nyelvészeti tanulmányaim ezen utat mulhatlanul szükségessé tették, s fáradságomat a szerzett tapasztalatokban dúsan látom megjutalmazva.

A szomj s éhhalál, rabság, kínpad, tikkasztó homokfergeteg és más ezernyi veszély, csak igen csekély árnak látszanak, ha eszembe jut azon örömteljes remény, hogy az őstörténetünk homályát oszlató fáklyához tán még én is járulhatok egy szerény szikrával. Szerény ugyan, de létrehozása nem egy, hanem száz ezer élettel felér.

Meglehet, hogy prózai századunkban az „*Antiquam exquirite matrem*“ ilyes felfogása soknak majd nagyon különösnek tűnik fel. Az irány egyoldalunak látszhatik ugyan, de bátorkodom figyelmeztetni, hogy a magyar nyelv és őstörténet terén tett nyomozások, mint elődeim fényesen bebizonyították, az általános európai ismeretekre is kisebb nagyobb eredménnyel lehetnek. Vajha minden ilyes kísérletünket siker koronázná!

Azon időnek mindenesetre be kell következnie, mikor a méltányos Európa elismeri, hogy hazánk természeti fekvése és történeténél fogva, a keleti és nyu-

gati világ közti érintkezésben lényeges szolgálatot tehetünk, és hogy csak azon kar lehet a legbiztosabb közvetítő a nyugati civilizációnak Keletre való átszállításában, mely Európát a Kelet ellen századokon át védelmezte.

A magyar olvasó utazásom kalandjainak ezen leírása helyett bizonyosan inkább annak tudományos eredményét óhajtja ismerni. Nyelvészeti tapasztalataim minőségét a Magyar Tudományos Akademiához még Tetheránból intézett levelemben már rövideden érintém. Azoknak részletes kidolgozása élttem egyik feladata, és már most is legkedvesebb foglalkozásom.

A török-magyar nyelvrokonság kérdése iránt már kora ifjúságomtól fogva a legnagyobb érdekeltséggel s előszeretettel viseltetem, s annak tanulmányozását s tisztába hozatalát élttem feladatává tettem. Immár leghőbb vágyam csak az, hogy az eredményeket, melyekhez eddig is e fontos tárgyban jutottam, hazámnak s a többi tudós világnak minél előbb bemutathassam.

PESTEN, *deczember hóban 1864.*

VÁMBÉRY ÁRMIN.

ELŐSZÓ

AZ ANGOL KIADÁSHOZ.

Én 1832-ben születtem, Magyarországon, Duna-Szerdahely mezővárosában, mely a Duna legnagyobb szigeteinek egyikén fekszik. Különös hajlamot érezvén nyelvek tanulmányozására, már kora ifjuságomban Europa és Ázsia több nyelveivel foglalkoztam. A keleti és nyugati irodalom tárházai képezték buzgó tanulmányaim első tárgyait. Későbbben a nyelvek egymás közötti viszonyai keltének bennem érdeket; és így teljességgel nem meglepő, hogy a „nosce te ipsum“-féle ismeretes közmondást magamra alkalmazván, figyelmemet mindenek felett saját anyanyelvem rokonságaira és eredetére fordítám.

Ismert dolog, hogy a magyar nyelv az ugynevezett altaji nyelvcsaládhoz tartozik; de a finn vagy tatár ághoz-e, ez az a kérdés, mely még eldöntést vár. Ennek kinyomozása, mely minket magyarokat mind tudományos mind nemzetiségi szempontból annyira érdekel*, volt fő

* Hibás ennélfogva az a vélemény, hogy mi magyarok Ázsiában hátramaradt rokonainkat keressük. Ilyes cél, melynek elérhetése mind ethnographiai mind nyelvészeti okoknál fogva teljesen lehetet-

és eldöntő oka keleti utazásomnak. Az élő nyelvek gyakorlati tanulmányozása által ohajtottam meggyőződni a magyar és török-tatár nyelvek közötti rokonság tényleges fokáról, mely az elmélet gyöngye világánál oly meglepőleg tünt fel előttem. Legelőször is Konstantinápolyba mentem. Több éves lakás török házaknál, és a török iskolák és könyvtárak gyakori látogatása csakhamar törökké, sőt efendivé alakítanak át. Nyelvészeti fürkészéseim tovább késztenek Kelet felé; s midőn csakugyan eltökélt szándékom lőn Közép-Ázsiába utazni, tanácsosnak hívém megtartani az efendi szerepét, és Keletet keleti ember képében látogatni meg.

E megjegyzések meg fogják magyarázni, mi czélja volt vándorlásaimnak a Bosporustól Szamarkandig. Földtani és csillagászati vizsgálatok kívül valának körömön, sőt ilyesmi lehetlenné is vált, miután dervis-jellemet vettem fel. Figyelmem leginkább a Közép-Ázsiában lakó népfajokra volt irányozva, s ezek társadalmi és politikai viszonyainak, jellemének, erkölceinek és szokásainak igyekeztem vázlatát adni a következő lapokon, noha talán a siker nem felelt meg tökéletesen a szándéknak. Arra törekedtem ugyan, a mennyiben a körülmények és régiebb foglalkozásaim természete megengedék, hogy semmi földleirási és statistikai tárgy ne kerülje el figyelmemet; mindamellett azonban nyelvészeti fürkészeim eredményeit kell utazásom főgyümölcsének tekintenem.

len, azt, ki utána törekednék, vastag tudatlanság vádjának tenné ki. Mi nyelvünk etymologiai szerkezetét ohajtjuk ismerni, s ezért vizsgáljuk a rokonyelveket.

Ezeket ohajtom én, érettebb előkészület után, a tudományos világ elébe terjeszteni. E nyelvényozásokat, nem pedig az e lapokon feljegyzett tényeket fogom mindig valódi jutalmául tekinteni oly utazásnak, mely alatt hónapokig vándoroltam ide s tova, csupa rongyokkal testemen, az életre szükséges táplálék nélkül, s oly veszélyek közt, melyek engemet folyvást kegyetlen, sőt kínos halállal fenyegettek. Szememre lehetne talán vetni, hogy nagyon is szűk körre szorítottam tudományos nyomozásaimat: de mikor bizonyos ezélt tűzünk ki magunknak, nem kell megfélejtkeznünk arról, hogy „non omnia possumus omnes.“

Idegen levén azon téren, melyre engemet ez utleírás közrebocsátása vezetett, feladatomat kétszeresen nehéznek érzem oly országban mint Anglia, hol az irodalom utleírásokban oly gazdag. Szándékom vala egyszerűen és szépítés nélkül feljegyezni mindent, a mit láttam s hallottam, mig az első benyomások elevenen voltak emlékezetemben. A sikerre nézve nagy kétségeim vannak, s ezért szives elnézést kérek a közönségtől. Az olvasók és bírálók talán sok hibát fognak találni munkámban, s a gyöngye világosságot, melyet talán némely egyes pontokra deríték, hihetőleg csekély jutalomnak fogják tartani azon szenvedésekért, melyeknek magamat alá kelle vetnem; de szivesen kérem olvasóimat s bírálóimat, ne feledjék, hogy én oly földről térek vissza, hol a hallgatóság szemtelenségnek tartatik, a kérdezés véteknek, és a jegyeztetés halálos bűnnek.

Ennyit utazásom okairól és ezéljairól. Könyvem

elrendezésére nézve, hogy minden félbeszakítást elkerüljek, jónak láttam azt két részre osztani: az elsőben utazásom van leírva Teherántól Szamarkandig és vissza; a második jegyzeteket tartalmaz Közép-Ázsia földleirási, statistikai, politikai és társadalmi viszonyairól. Remélem, mindkettő egyenlő érdeket fog ébreszteni az olvasóban; mert míg egyfelől oly utakon jártam, melyeken még európai ember nem hagyott lábnyomot, másfelől jegyzeteim oly tárgyakra vonatkoznak, melyek alig, vagy épen még soha sem voltak megérintve azok által, kik eddig Közép-Ázsiáról irtak. És most legyen szabad ama sokkal kellemesb kötelességet teljesítnem, miszerint meleg köszönetemet fejezhessem ki mindazoknak, kiknek szives fogadása, midőn Londonba érkezém, oly hathatósan előmozdította e munka megjelenését. Mindenek előtt legyen szabad megneveznem SIR JUSTIN-t és LADY SHEIL-t. Az ő házukban angol nyíltszívűséget találtam, párosulva keleti vendégszeretettel; szivességet soha sem fogom felejtani. Hasonló mértékben vagyok lekötelezve a földtan Nestorának és a királyi földirati társulat elnökének, SIR RODERICK MURCHISON-nak; a nagy keleti nyelvbuvárnak, VISCOUNT STRANGFORD-nak, és LAYARD parlamenti tag és al-államtitkár urnak. Közép-Ázsiában áldást osztottam a tapasztalt szivességért; itt csak szavaim vannak, de ezek őszinték és szívből fakadnak.

LONDON, *september 28-án 1864.*

VÁMBÉRY ÁRMIN.

KÉPEK JEGYZÉKE.

DERVISEK BOKHARÁBAN	(ZIMKÉP.)
FOGADTATÁS EGY TURKMAN FŐNÖKTŐL A KASPI	LAP.
TENGER PARTJÁN	42
KALAND A VADDISZNÓKKAL	68
FÉL VAD EMBER A PUSZTÁBAN	101
AZ EMBERFEJEK ÁRÁNAK KIFIZETÉSE KHIVÁBAN	132
ÁTKELÉS AZ OXUS FOLYÓN	140
TEBBAD (HOMOK-VIHAR) A SIVATAGBAN	152
AZ EMIR BEVONULÁSA SZAMARKÁNDBA	200
„ESKÜSZÖM ÖN ANGOL“	252
SÁTOR KÖZÉP-ÁZSIÁBAN	287
LÓFUTTATÁS A MENYASSZONYNYAL A TATÁROKNÁL	
(KÖKBÖRÜ)	292
VÁSÁR LÓHÁTON AZ ÖZBEGEKNÉL	312

KÖZÉP-ÁZSIA SZINEZETT FÖLDABROSZA.

TARTALOM.

I. RÉSZ.

I. FEJEZET.

LAP.

Täbriszből Teheránba. — Megérkezés Teheránba s fogadtatás a török követségnél. — Persa és török élet. — Európai követségek s európai egyének a sah szolgálatában. — Ferrukh khan s a belgiumi, porosz és olasz követségek. — Herat és tovább-utazásom akadályai. — Kirándulás Sirazba 1

II. FEJEZET.

Visszatérés Teheránba. — A szunniták, dervisek és hadzsik támogatása a török követségnél. — A szerző egy Mekkából visszatérő, tatár hadzsikból álló karavánnal ismerkedik meg. — A különböző utak. — Szerző elhatározza a hadzsikhoz csatlakozni. — Hadzsi Bilal. — Szerző bemutatattatik leendő utitársainak. — Az utazás a jomutokon s a nagy pusztán keresztül elhatározatik 8

III. FEJEZET.

Elindulás Teheránból északkeleti irányban. — A karaván tagjai. — A siiták gyűlélete minden hadzsi iránt. — Mazendran. — Zirab. — Heften. — Tigrisek és sakálok. — Karatepe 19

IV. FEJEZET.

I. AP.

Karatepe. — Egy afghan, Nur-Ullah, szerzõt megvendégeli. — Dervissége gyanuba vétetik. — A hadzsik élelmiszerekkel látják el magukat a sivatagon keresztül vezető utra. — Afghan gyarmat. — Nadir sah. — A kaspi tenger első megpillantása. — Jakub, turkman hajós. — Szerelmi talizmán. — Hajóraszálás Asura felé. — Út a kaspi tengeren. — Asura orosz része. — Orosz hadihajó a kaspi tengeren. — Turkman főnök orosz szolgálatban. — Szerző félelme a felfedeztetéstől. — Megérkezés Gömüstepébe s a Görgen torkolatánál 28

V. FEJEZET.

Megérkezés Gömüstepébe, a hadzsik szives vendégszeretettel fogadtatnak. — Khandzsán. — Ó görög fal. — Az ulemák befolyása. — Az első meset, mely a nomádok közt téglából épített. — Persa rabszolgák. — Kirándulás Gömüstepétől északnyugati irányban. — Tatár eljegyzés, lakoma stb. — A khivai khán kervanbasija a sivatagon át teendő utazáshoz készül. — A tevéket bérbeadó Iliasz beg. — Alkukötés Khulkhannal. — Turkmanok expedíciója Persiába lórablásra. — A lórablók visszaérkezése 42

VI. FEJEZET.

Elutazás Gömüstepéből. — Volt gazdánk jelleme. — Turkman sáncok vagy földhányások. — Kaland vaddisznókkal. — Fensik Gömüstepe északi részén. — Nomád szokások. — Turkman vendégszeretet. — Az utolsó kecske. — Persa rabszolga. — A sivatag kezdete. — Turkman feleség és rabszolgánő. — Etrek. — Persa rabszolgák. — Orosz matróz mint rabszolga. — Szándékba vett szövetség a jomutok és tekke-k között. — Összejövetel a kervanbasival. — A Kem törzs. — Az elválás Etrektől. — Az afghan veszedelmet okoz. — A karaván leírása 66

VII. FEJEZET.

A kervanbasi követeli, hogy szerző jegyzeteket ne irogasson. — Mehemed esküje s testvérének nemes magaviselete. — A vezető eltéveszti az utat. — Körentagi, régi, valószínűleg görög romok. — Kis és nagy Balkan. — Az Oxus régi medre. — Vérboszú. — A szonjuság kinjai 84

VIII. FEJEZET.

LAP.

Vihar. — Zergék s vad szamarak. — Megérkezés a kaflankiri fen-
síkra. — Az Oxus régi medre. — Barátságos tábor. — Lovasok
közeledése. — Gazavat. — Bevonulás Khivába. — Az afghan
gonosz megtámadása. — Találkozás a khánnal. — Szerző fel-
szólitattik, mutassa meg a török írás mesterségét. — Tisztelet-
ruhák, jutalmul ellenségek fejeiért. — Foglyok kivégeztetése.
— Különös módja a nők kivégeztetésének. — Kungrat. — A
szerző végső áldása a khánra 105

IX. FEJEZET.

Elutazás Khivából Bokharába. — Három ut. — Godzse. —
Khanka. — Az Oxus és réve. — Nagy hőség. — Surakhan. —
Vásár. — Japkenari. — Akkamis. — Töjebojun. — Sajátságos
beszélgetés egy kirghisz asszonynyal a nomád életről. — Tü-
nüklü. — A tekkéknek alamanja. — A karavan, veszély által
fenyegetve, visszafordul Tünüklübe. — Kénytelen a sivatagba
kicsapni. — Szomjuság. — Elhulló tevék. — Sorkutuk. — Me-
demin Bulag. — Egy hadzsi halála. — Vihar. — Szerző vesze-
delme. — Vendégszeretet, fogadtatás a persa rabszolgák között.
— A „nemes Bokhara“ első benyomása 136

X. FEJEZET.

Bokhara. — Fogadtatás a tekkiében, az iszlam főszékhelyén. —
Ramet bi. — Bazárok. — Baha-Eddin, Turkesztan nagy szentje.
— Szerző ellen kének küldetnek ki. — Rövid idő előtt Bokhará-
ban volt utazók sorsa. — Könyvbazár. — A fonalféreg. (Riste).
— A város vízzel való ellátása. — Hajdani s mostani emirek.
— Az uralkodó emir háreme, kormánya s családja. — Rab-
szolga-rakhely és kereskedés. — Elutazás Bokharából s látoga-
tás Baha-Eddin sirjánál 157

XI. FEJEZET.

Bokharából Szamarkand felé. — A Csöl Melin nevű kis sivatag.
— Az ut népessége a háboru miatt. — Szamarkand. — Hazreti
sah Zinde. — Timur mecsetje. — Vár (Ark). — Timur elfogadó
esarnoka. — Köktas, vagy Timur trónja. — Különös zsámoly.
— Timur és tanítójának sirja. — Szerző megtekinti Timur va-
lói sirját a föld alatt. — Korán folióban, hirszerint Oszman-
tól, Mohammed irnokától. — Kollegiumok. — Régi obszervató-
rium. — Görög és örmény könyvtár, de nem mint állittatik.

Timur által rabolva. — Nyilvános épületek építési modora, LAP.
nem khinai, hanem persa ízlésben. — A mai Szamarkand. —
lakossága. — Delhibid. — Szerző elhatározza, hogy visszatér. —
Az emir megérkezése. — Szerző találkozik vele. — Búcsuzás a
hadzstól, s elindulás Szamarkandba 183

XII. FEJEZET.

Szamarkandból Karsiba a sivatagon át. — Nomádok. — Karsi, a
régii Nakhseb. — Kereskedés és iparczikkek. — Kerki. — Oxus.
— Szerző arról vádoltatik, hogy megszökött rabszolga. — Er-
szari turkmanok. — Mezari serif. — Belkh. — Szerző egy
bokharai karavánnal egyesül. — Rabszolgaság. — Zejd. —
Andkhuj. — Jeketut. — Khajrabad. — Majmene. — Akkale. . 205

XIII. FEJEZET.

Majmene. — Politikai állása és fontosság. — Az uralkodó fejedelem. — Feltékenység Bokhara és Kabul közt. — Doszt Mohammed khán. — Isan Ejub és Molla Khalmurad. — Majmene vár és khánság. — Megszökött orosz fegyverczek. — Murgab folyó és Bala Murgab. — Dseinsidiek s afghanok. — Túlságos vám. — Kale no. — Heszare. — Adók és ros z igazgatás Afghaniában 225

XIV. FEJEZET.

Az elpusztult Herat. — Bazár. — Szerző elhagyott helyzete. — Mehemed Jakub khán, a szerdar. — Afghan sereg. — Találkozás a szerdarral. — Az afghanok viselete Herat ostrománál. — Nazir naim vezir. — Pénzügyi viszonyok. — Todd őrnagy. — Moszalla, Hüszejn Mirza szultán sirja. — Khodsa Abdullah és Doszt Mohammed khán sirja 246

XV. FEJEZET.

Szerző egy Mesedbe menő karavánhoz csatlakozik. — Kuhszun, legutolsó afghan város. — Alaptalan ijedelem vadszamaraktól. — Vita alatt levő terület az afghan és persa birtok között. — Az ut sokféle irányban oszlik el. — Juszuf khán hezare. — Ferimon. — Dolmage ezredes. — Szultán Murad Mirza herczeg. — Szerző kilétét megírja a herati szerdárnak. — Sahrud. — Teheran s fogadtatás az ottani török ügyvivő Iszmael efenditől. —

Barátságos fogadtatás mr. Alison s az angol követségtől. — Találkozás a sahhal. — Kavvan Ud-Daulet s a mervi vereség. — Visszatérés Trebizondon és Konstantinápolyon át Pestre. — Szerző a khivai mollát Pesten hagyja és Londonba megy. — Ottani fogadtatása	261
---	-----

II. RÉSZ.

XVI. FEJEZET.

Határok s törzsfelosztás. — Sem uralkodó, sem alattvalók. — Az iszlam. — Az ez által létesített változások csak külsőlegesek. — Az akszakalok magukban hatalom nélküliek. — A mollák befo- lyása. — A nomád sátrak szerkezete. — Alamanok s ezek veze- tése. — Persa gyávaság. — Turkmán költők. — Troubadourok. — Egyszerű házassági szokások. — Lovak. — Sirhalmok. — Gyász a halottakért. — A turkmanok történetéből. — Pilla- natnyi politikai és földrajzi fontosságuk	275
--	-----

XVII. FEJEZET.

Khiva, a főváros. — Főfelosztása, a város kapui s részei. — Bazá- rok. — Mecsetek. — Medreszék vagy kollégiumok; alapításuk, szervezetök s javadalmazásuk. — Rendőrség. — A khán és kor- mánya. — Adók. — Törvényszék. — A khánság. — Csatornák. — Politikai felosztások. — Termények. — Ipar és kereskede- lem. — Utak. — A khánság népessége. — Özbegek. — Turk- manok. — Karakalpak. — Kaszak (Kirgiszek). — Szart. — Persák. — Khiva története a XIX. században. — A khánok s nemzetségök	298
---	-----

XVIII. FEJEZET.

Bokhara városa, kapui, részei, mecsetjei, collegiumai. — A Kata- lin cárnő által alapított collegium. — A medreszék rendelte- tése nem a tudomány, hanem a fanatizmus élesztése. — Bazá- rok. — A rendőrségi rendszer szigorubb, mint bárhol Ázsiában. — A bokharai khánság. — Lakosok: özbegek, tadsíkok, kirgi- szek, arabok, merviek, persák, hinduk, zsidók. — A kormány. — Különféle hivatalnokok. — Politikai felosztás. — A hadse- reg. — A bokharai történet rövid körvonalokban	328
---	-----

XIX. FEJEZET.

A KHOKANDI KHÁNSÁG.

Lakosok. — Felosztás. — Khohand. — Taskend. — Khodsend. — Mergolan, Endidsan. — Hazretti Turkesztan. — Ós. — Politikai helyzet. — A legutóbbi háboruk	344
---	-----

XX. FEJEZET.

A KHINAI TATÁRSÁG.

Közlekedés nyugatról. — Közigazgatás. — Lakosok. — Városok	359
--	-----

XXI. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA KÖZLEKEDÉSE.

Közlekedés Oroszország, Persia és Indiával. — A három khánság s a khinai tatárság utjai	368
---	-----

XXII. FEJEZET.

ÁLTALÁNOS VÁZLAT A FÖLDMIVELÉS, IPAR ÉS KERESKEDELEMRŐL.

Földmivelés. — Különféle lófajok. — Juhok. — Tevék. — Szamarak. — Kézműárak. — A kereskedés főhelyei. — Orosz kereskedés Közép-Ázsiában	378
---	-----

XXIII. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA BEL- S KÜLPOLITIKAI VISZONYAI.

Belviszonyok Bokhara, Khiva és Khokand között. — Külviszonyok Törökország-, Persia-, Khiva- s Oroszországgal	388
--	-----

XXIV. FEJEZET.

OROSZ-ANGOL VERSENYZÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

Orosz- és Angolország viszonya Közép-Ázsiához. — Oroszország előnyomulása a Jaxartesnél	398
---	-----

KÖZÉP-ÁZSIAI UTAZÁS.

I. FEJEZET.

TÁBRISZBÓL TEHERÁNBA. — MEGÉRKEZÉS TEHERÁNBA S FOGADTATÁS A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL. — PERSA ÉS TÖRÖK ÉLET. — EURÓPAI KÖVETSÉGEK S EURÓPAI EGYÉNEK A SAH SZOLGÁLATÁBAN. — FERRUKH KHÁN S A BELGIUMI, POROSZ ÉS OLASZ KÖVETSÉGEK. — HERAT ÉS TOVÁBB-UTAZÁSOM AKADÁLYAI. — KIRÁNDULÁS SIRAZBA.

Je marchais, et mes compagnons flottaient comme des branches par l'effet du sommeil. — Hugo Victor, Omaiah-ben Aiëdz-ből.

EMLÉKEZNI fog rá, a ki július közepén Persiában járt, mint örült, midőn a Tábriszból Teheránba vezető utat már háta megett érzé. Az egész út 15, vagy a hogy vesszük, 13 karaván-állomás; de az ember borzasztóan elfárad, amint egy megterhelt öszvéren ülve, az áldásos nap sugarai alatt kénytelen e nyomorúlt, puszta vidéken, mely egész Persiát jellemzi, lassan végig baktatni. Keserű csalódás, ha Persiát előbb Szaadi, Khakani vagy Hafizból tanulmányoztuk, de még sokkal keserűbb, ha jó ideig a Göthe-féle „West-östlicher Divan“, a Hugo Victor-féle „Orientales“, vagy Moore Tamás felséges

képeiből szőtt ábrándvilágban ringattuk magunkat! Dzsilodárunknak (karaván-vezető) csak Teherántól két állomásnyira jutott eszébe, hogy nappal helyett éjjel utazunk; de ennek is meg volt rossz oldala, mert Persia hűs éjei nagyon elálmosítják az embert, az állatok lassu léptetése mintha bölesőringatás volna, s jól meg kell az embernek fogóznia, sőt gyakran tanácsos magát lekötötnie, nehogy Morpheust követve egyszerre az éles kövekre hulljon. A keleti, már beleszokva az örökös kínba, édesen alszik a nyeregben, lovon úgy mint tevé, öszvéren vagy számaron, s mindig mosolyra indított, ha egy hosszuköntösű persát egy rövid számar hátán végig nyújtózva láttam. Lábai majdnem a földet látszanak érinteni s fejét a jámbor állat nyakára hajtva, egész nyugalomban átaluszik több állomást. Akkor még a szükség, „a művészetek anyja“ nem tanított meg eléggé, s míg utitársaim legnagyobb része esendesen alva léptetett melletttem, volt időm a Kervankus és Pervin (fiás-tyúk) útját tanulmányozni; és türelmetlenül tekinték mindig azon vidék felé, merre a Szuheil és Szitare Szubh-nak (hajnal-esillag) elő kelle tűnnie, a mi a reggel érkezését jelentené, mert ekkor állomást érünk és kínomnak vége lesz.

Nem csoda tehát, ha 1862. július 13-kán, mint egy félig megfőtt hal, közeledtem Persia fővárosához. Mintegy két angol mértföldnyi távolságra megállapodtunk, hogy állatainkat egy pataknál megítassuk. Ezáltal társaim felébredtek és még szemeiket dörzsölve mutaták nekem a tőlünk északkeletre fekvő Teheránt. Körültekintve, kékes füstöt láttam azon vidéken, mely hosszú oszlopokban szállt fel, s koronkint egy-egy világító ku-

pola tűnt szemembe. Csak később, midőn e fátyol lassankint eloszlott, részesülheték azon élvezetben, hogy a Dar ül Khilafé-t, a hatalom székét, mint a persák nevezik, egész meztelen nyomorúságában láthassam magam előtt.

A Dervaze No-n keresztül tartám bevonulásomat, s bizonyára nem egyhamar fogom feledni, mennyi fáradsághoz jutottam a szamarak, tevék és öszvérek tömegén át, melyek szalmával, árpával, persa s európai árukötegekkel megrakva, a kapu bejáratánál borzasztó rendetlenségben tolongtak, magammak utat törnöm. Lábammat a nyeregben magam alá kapva, s a többiekhez hasonlóan „khaberdar! khaberdar“-t (vigyázz!) kiáltva, sikerült végre a városba behatolnom. Nem kevesebb bajjal törtem keresztül a bazáron, s valóban örültem, midőn végre minden zúzás, ütés vagy szúrás nélkül a török követéség palotájához értem.

Mi dolgom volt mint magyarnak, kit a Magyar Akadémia tudományos küldetéssel bizott meg Közép-Ázsiában, a török követségénél: azt meg fogja érteni a t. olvasó, ha ezen úti emlékezéseim előszavát elolvasta; s ha nem olvasta volna, kérem, tegye meg; ámbár sok ember az előszavakat haszontalan sallangnak tekintve, nem szokta figyelemre méltatni. Hajdar efendit, ki akkor a portát képviselte a persa udvarnál, s már ily minőségben előbb Pétervárott és Párisban működött, még Konstantinápolyból ismertem; mindazonáltal, hoztam magammal néhány ajánlólevelet legjobb barátaitól, s a törökök több ízben tapasztalt vendégszeretetében bízva, meg voltam a jó fogadtatásról győződve. A török követéségi palotába tehát azon érzettel léptem, mint leendő

lakhelyembe. Miután az urak már Dszizerben — nyolez angol mértföldnyire Teherántól — voltak jajlak-jaikon (nyári szállás), csak ruhát váltottam, s az álmatlan éjket kipótolandó, néhány óráig pihentem; aztán egy a kirándulásra bérbe vett öszvérré ültem, s két óra mulva az efendik közt voltam, kik pompás selyemsátor alatt rám nézve még pompásabb ebéd elköltésével valának elfoglalva. A követ úgy, mint a titkárok, a legbarátságosabban fogadtak: gyorsan helyet csináltak számomra az asztalnál s néhány percz múlva már javában folyt a beszélgetés Sztambulról és természeti szépségeiről, a szultánról és kormányáról. Oly jól esik az embernek, ha Teheránban eszébe jut a Bosporus, s nem esuda, hogy társalgás közben összehasonlítások történtek a török és persa élet között. Az első benyomásoknak engedve a költőileg híres Iran borzasztó sivatagnak, Törökország földi paradicsomnak látszik. A persánál látok udvarias modort, élénk ésszt s élezet, melylyel az oszmanli nem bír, de ebben találtam őszinteséget és becsületességet, melyet a persánál hiába kerestem. Szép, hogy a persák általában véve költői érzékkel és régi nemzeti miveltséggel bírnak; de én sokkal szebbnek találom, hogy az oszmanlik mind szorgalmasabban tanulják az európai nyelveket, s nagy előszeretettel mutatnak a vegytan, természettan és történelem iránt.

Késő estig tartott a multság. Másnap a többi ott székelő európai követségeknél mutattatám be. Gobineau urat, a francia császár követét egy katlan alakú kertben, kis sátorban találtam, hol a hőség roppant nagy volt, s szinte kedvem jött felkiáltani: ugy kell neki, mit keres a francia Persiában? — Mr. Alison már kényelme-

sebben lakott, a kormánya által Gulahekben vásárolt kertben; igen barátságos volt irántam, s nem egyszer volt alkalmam vendégszerető asztalánál azon kérdés felett gondolkodni: mi oka, hogy az angol követek az őket körülvevő pompa által mindenütt kitérnek társaik közül? Az európai diplomatiái testületen kívül azon időben több francia s olasz tisztet is láttam Teheránban, s egy osztrák genie-tisztet, Gasteiger lovagot, kik nem megvetendő fizetéssel a persa sah szolgálatában álltak. Ezen urak, úgy hallám, sokat akartak tenni, s a tehetségben nem is volt hiány, de Persia rendszernélküli kormánya és a persák aljas ármánykodásai igen kis körre szoríták működésöket. Ferrukh khán körutat tett volt Európában, hogy cabinetjeinkkel elhitesse, mennyire szívökön fekszik a persáknak, hogy az államesoportozatba beléphessenek; és mindenütt kérte, segítsék meg őt, hogy arra a csodás hatású elixírré, melyet civilisátiónak nevezünk, minél gyorsabban szert tehessen. Európai minisztereink elég jószívűek voltak Ferrukh khánnak, ki hosszú szakállat, hosszú köntöst és magas kalpagot visel, s teljesen komoly kinézéssel bír, minden szavát elhinni. Egész Europa azt hitte, Persia már europaisitni akarja magát; seregenként vándoroltak oda a katonatisztek, művészek és kézművesek, sőt a sah rendkívüli küldöttje visszakapta minden adott etiquettevisitjét is; ami csak azért történt, mert Persia kormánynak tekintetett, s így az illő tiszteletet meg kellett neki adni. A kis Belgium nem csekély költséggel küldött követet Persiába, hogy ott kereskedelmi szerződéseket kössön, a kereskedelmi viszonyokat tanulmányozza, s isten tudja még mi minden szép dolgot vigyen véghez. A követ megjött, s alig

hiszem, hogy az első jelentés, melyet ministeriumának tett, „veni, vidi, vici”-vel kezdődött volna; s még kevésbbé hiszem, hogy kedve volna másodszer is meglátogatni „la belle Perse”-t. Belgiumot Poroszország követte. A tudós diplomata, báró Minutoli, kire e küldetés bízott, nem is jött többé vissza. A tudományszomj déli Persiába vitte, és két napi járó földre a mennyei Siraztól. — amint a persák nevezik, — a roszt lég áldozata lett. Most e városban nyugszik a Bagi Takht megett, néhány száz lépésnyire Hafiz és Szaaditól.

Néhány nappal utánmam érkezett meg az új olasz királyság követsége. Több mint húsz személyből állt, s egy diplomatio-katonai, és egy tudományos osztálya vala felosztva. Céljai mindig titok maradtak előttem; fogadtatásáról ugyan beszélhetnék holmit, de hadd maradjon ez máskorra, most foglalkozzunk inkább az előkészületekkel utazásunkhoz.

A török követségnél, jóltevőim szives előzékenysége oly helyzetbe hozott, mely egy leendő kolduló dervishez nem igen illett. De a kényelem valóban kellemetlen volt rám nézve, s tiz napi pihenés után Teheránban hajlandó lettem volna utamat Meseden és Heraton keresztül rögtön folytatni, ha oly akadályok, melyektől már előre félttem, csakugyan be nem következnek. Azon időben ugyanis, midőn Konstantinápolyból eljöttem, a napi sajtóban híret vettem azon háborúnak, melyet Doszt Mohammed khán, veje és előbbi herati hűbérese Szultán Ahmed khán, ellen viselt; mert ez elpártolva tőle, a persa sah souverainitását elismerte. Europai lapjaink, azt hívém, túlozzák a dolgot, s az egész esemény nem nagyon ijesztett meg; nem tekintém azt akadálnak s utamra indu-

lék. Itt Teheránban azonban, csak 32 napi járóföldre a csatatértől, legnagyobb sajnálattal hallám, hogy a háború miatt azon vidékeken a közlekedés meg van szakadva, s hogy, mióta az ostrom megkezdett, egyetlen egy karaván sem, — annál kevésbbé egyes utazó — érkezett meg Heratból, vagy ment volna oda. Maguk a persák sem merték életüket s vagyonukat kockáztatni; és még több oka volt félni az europainak, kinek idegen vonásai azon vad ázsiai tartományokban bizonyosan feltűnének, amint még békés időben is nagy feltűnést okoz megjelenése; most azonban kémnek tartatván, az afganok által kétségtelenül megöletnék. A dolog világos volt, csakhamar belátám, miszerint ily körülmények közt utamat rögtön nem folytathatom; s egyszersmind azért, hogy ne épen tél közepén érjek Bokharába. Közép-Ázsia sivatagjaiba, elhatározám utamat a következő márcziusig elhalasztani. Akkor a szép évszak még előttem lesz, s addig a politikai viszályok, melyek most Heratot, Közép-Ázsia e kapuját, eltorlaszolják, talán szintén meg fognak szűnni.

Szeptember elején hajoltam meg ekép a szükség parancsai előtt; s az olvasó képzelheti, mily kellemetlen lehetett rám nézve öt-hat hónapot töltenem oly országban, mely csak másodrangú érdekekkel birt rám nézve, s melyről már sokan és jól irtak. Nem, hogy Persiát tanulmányozzam, hanem hogy a jövőmre károsná válható nyugalmat elkerüljem, hagytam el mint féligmeddig dervis, a vendégszerető törököket. Iszphanon át Sirazba mentem, s így legalább volt alkalmam a régi irani cultura annyiszor leirt emlékeit láthatni.

II. FEJEZET.

VISSZATÉRÉS TEHERÁNBA. — A SZUNNITÁK, DERVISEK ÉS HADZSIK TÁMOGATÁSA A TÖRÖK KÖVETSÉGNÉL. — A SZERZŐ EGY MEKKÁBÓL VISSZATÉRŐ, TATÁR HADZSIKBÓL ÁLLÓ KARAVÁNNAL ISMERKEDIK MEG. — A KÜLÖNBÖZŐ UTAK. — SZERZŐ ELHATÁROZZA A HADZSIKHOZ CSATLAKOZNI. — HADZSI BILÁL. — SZERZŐ BEMUTATTATIK LEENDŐ UTITÁRSAINAK. — AZ UTAZÁS A JOMUTOKON S A NAGY PUSZTÁN KERESZTÜL ELHATÁROZTATIK.

A pártusok elvnek tartották, hogy senki idegennek az átjárást földükön meg nem engedik. Heeren : *Handbuch der Alten Geschichte.*

MÁR 1863. évi január közepe táján ismét Teheránban voltam, török jóltevőim vendégszerető körében. Most természetesen máskép állt a dolog a készületekkel, máskép az elhatározással; megúntam a hiábavaló várakozást s elszántam magamat, hogy kerüljön bár a legnagyobb áldozatokba, hozzáfogok tervem létesítéséhez. A követségnél régi szokás volt az évenként Bokharából, Khívából és Khokandból Persián keresztül nagy számmal a török birodalom felé utazó hadzsikat és derviseket valamivel segíteni, ami valódi jótétemény e szegény szunnita koldusokra nézve Persiában, kiknek a síta persák soha egy fillért nem adnak. A követségi palotának tehát hetenkint megvoltak vendégei a távol Turkesztanból, s nekem mindig nagy örömemre szolgált, ha egy ily rongyos

vad tatárt szobámba híhattam, ki aztán annyi érdekest beszélt hazájáról, s kinek társalgása különös becseselt bírt philologiai studiumaimra nézve. Ezen emberek ropantul bámulták irántok tanúsított előzékenységemet, mert céljaimról persze nem is álmodtak, s a karavanszerajban, melyet átvonuláskor érinteni szoktak, csakhamar azon hír terjedt el, hogy Hajdar efendi, a szultán követe nemesszívű ugyan, de Resid efendi — (saját csekélységemnek álneve) a dervisekkel testvérekként bánik, s titokban talán maga is az.

Ilyen hírben állván, nem volt okom csudálkozni, hogy az átutazó dervisek előbb jöttek hozzám, s csak aztán mentek a ministerhez, mert ennél gyakran nem nyerhettek fogadtatást, s csak az én közbenjárásomra kaphatták meg a nekik járó obulust, vagy érhatték el egyéb vágyaikat. Így, márczius huszadikán négy hadzsi jött hozzám azon kéréssel, mutatnám be őket a szultán képviselőjének, mert panaszt akarnak emelni a persák ellen, kik Mekkából visszatértökben Hamadannál megvették rajtuk a Szunni-adót, melynek szedését a szultán már rég megtiltá, s melyet maga a persa sah sem helyesel. * „Nem akarunk pénzt ő excellentiájától, mondák, csak azt akarjuk, hogy szunnita földieink ezentúl ne

* A jó tatárok ugyanis azon véleményben vannak, hogy a szultánnak, vallásuk fejének, az egész világ engedelmisséggel tartozik. Az egész szunnita világ szemében az jogos khalifája (utódja) Mohammednek, a ki az emanati serife-t, vagyis a nemes hagyományokat bírja. Ezek pedig 1) mindazon ereklyék, melyek Stambulban a Hir-kai-Szeadet-épületben őriztetnek. p. o. a próféta köpenye, zászlaja, szakállá és fogai, melyeket egy ütközetben elhullatott; néhány öltönydarab, koránok s fegyverek, melyek a négy első khalifa tulajdonai voltak; 2) Mekka, Medina, Jerusálem s az iszlám egyéb búcsújáró helyei.

fizessenek vámot, mikor a szent helyeket látogatni járnak.“ Ez önzetlen szavak egy keleti ember szájából feltűntek előttem, keményen szemök közé néztem vad vendégeimnek, és meg kell vallanom, hogy elvadultságuk és szegényes öltönyeik daczára valami nemességet láttam bennök. s első percztől fogva titkos vonzalmat éreztem irántok. Jó ideig beszélgettem velök, hogy megtudhassak holmit társaikról, az utról, melyet távol hazájoktól Mekkáig megjártak, s az irányról, melyen most Teheránból kiérve haladni akarnak. Szószólójuk többnyire egy, chinai Tatárországból, mely Kis-Bokharának is nevezetik, való hadzsi volt, ki rongyait egy új zöld dsunbe-val (felső posztó ruha) takará be, fején óriási fehér turbánt viselt, s eleven tűző szemeivel a többieken gyakorolt felsőbbiséget minden pillanatban kitünteté. Bemutatván magát, mint az akszui (Akszu chinai Tatárországnak egy tartománya) vang (chinai kormányzó) imámját, ki már másodszer látogató meg a szent sírt, s így kétszeres hadzsi lett, megismertetett egy másik, hozzá legközelebb ülő társával, s tudtomra adá, hogy a jelenlevők a 24 lelket számláló kis hadzsi-karaván fejének tekintendők. „Társaságunk, mondá a szóló, ifjak és öregekből, gazdagok és szegényekből, jámbor emberek és laikusokból áll, s mégis a legnagyobb egyetértésben élünk egymással, mert mindnyájan Khokand és Kasgarból valók * vagyunk — és bokharaiak. ezen viperái az emberiségnek, ninesenek köztünk.“ Közép-Ázsia özbe (tatár) törzseinek ellenséges indulata a tadsikok (a persa őslakosság) iránt rég ismeretes volt már előttem; nem

* Kasgarnak nevezetik gyakran az egész chinai Tatárország.

akartam tehát e tárgyról tovább kérdezősködni, s inkább azon tervet tudakoltam, mely szerint vissza való utjokat intézni szándékoznak. „Innen hazánkba, magyarázák a tatárok, négy út vezet; az egyik Asztrakhanon, Orenburgon s Bokharán keresztül; a másik Meseden, Heraton és Bokharán; a harmadik Mesed, Merv és Bokharán; a negyedik a turkman sivatagon, Khíván és Bokharán át. Az első kettő nekünk nagyon drága; aztán most a herati háboru is nagy akadály; a két utóbbi út ugyan nagyon veszélyes, de mégis ezek közül kell egyet választanunk, s erre nézve tőled is kérünk tanácsot.“

Már egy óra óta beszélgettem velök, nyiltszívűségök megtetszett; s ámbár az idegen faj feltűnő vonásai, szegényes ruha, s a fáradságos utak temérdek nyomoraitól ezen emberek egészen vad, szinte ijesztő kinézéssel birtak, még sem állhattam ellen azon gondolatnak: nem volna-e jó, ha e zarándokok társaságában tenném meg közép-ázsiai utamat? Ők, mint bennszülöttek, legjobb mentoraim lehetnének, azonkívül Resid efendi dervisnek tartanak, mint ilyet láttak a török követségnél, s nem a legjobb lábon állnak Bokharával, Közép-Ázsia ezen egyetlen városával, melytől magam is félttem, mert elődeim szerencsétlen sorsa attól félnem megtanított. Nem haboztam azonban sokáig, és közlém velök tervemet. Tudtam, hogy okaimat fogják kérdezni, s az olvasó képzelheti, hogy e törzsökös keletieknek nem beszélhettem tudományos czélokról; ők nevetségesnek találták volna, hogy egy efendit, azaz egy urat, ily absztrakt czél annyi veszéllyel s fáradsággal daczolásra bírjon; sőt talán okot leltek volna benne a gyanúra. A keleti nem ismeri a tudmányszomjait, s nem is hiszi annak lé-

tezését; s miután e közép-ázsiai fanatikus muzulmánok nézeteivel nem akarék ily rideg ellentétbe jóni, hazugsághoz kelle folyamodnom, mely társaimnak is hízelegjen és saját czélmot is elősegítse. Azt mondtam tehát nekik, hogy rég át vagyok hatva azon esendes, bár forró vágytól, Turkesztant, (Közép-Ázsia) ezen még egyetlen székhelyét a meg nem hamisított iszlam erénynek, meglátani, s Khíva, Bokhara és Szamarkand szenteit meglátogatni. Ezen gondolat, folytatám tovább, hozott ide Rumból (Törökország), már egy év óta várok Persiában, és hálát adok Istemnek, hogy ily utitársakat küld számomra, kikkel most már folytathatom utamat, és elérhetem kitűzött czélmot.

Bevégezvén beszédemet, a jó tatárok meglepetten tekintének egymásra, de csakhamar magukhoz tértek utazási szándékom feletti bámulatukból s azt mondták, hogy most már biztosan tudják, amit azelőtt csak sejtettek, t. i. hogy dervis vagyok, s nagyon örülnek, ha méltóknak találom őket azon barátságra, hogy oly hosszú és veszélyes uton velök menni akarok. „Mindnyájan készek vagyunk nem csak barátaiddá, hanem szolgálóiddá is lenni, mondá hadzi Bilal, fentemlített szóvivőjök, csak arra kell figyelmeztetnünk, hogy a turkesztáni utak nem oly biztosak, mint a persiaiak s törökországiak. A mi utunkon gyakran heteken át nem találunk házat, kenyert, sőt egy csepp ivóvizet sem: s ehez járul még az, hogy félnünk kell, nehogy agyonveressünk, elfogassunk s eladassunk, vagy a homokzivatárok által eltemettesünk. Gondold meg jól efendi, a mit tenni akarsz! később meg találhád banni, s mi nem akarók, hogy minket okozz szerenesétlenségedért. Azonkívül ne feledd.

hogy földieink otthon tapasztalas és világismeret tekintetében sokkal hátrább állnak nálunknál, s minden vendégszeretet daczára a távolról jövő idegent folyton gyanús szemmel nézik. Aztán, mikép fogsz visszautazni egyedül, nálunk nélkül?*

Könnyen felfogható, hogy e szavak nagyon hatottak rám, — de szándékomat meg nem rendíthették. Előszlatám barátim aggodalmait, beszéltem nekik régebben kiállott fáradaimról, ellenszenvemről a földi kényelmek, s különösen ezen francia ruhák iránt, melyeket ex officio kellett viselnünk. „Ismerem e világ vendégfogadó-jellemét”, mondtam, melyben létezésünknek csak néhány napjára veszünk szállást, s hamar kiköltözünk belőle, hogy másoknak helyet adjunk; és kaczagom a mostani muzulmánokat, kik nem csak a holnapról, hanem tíz évvel előre is akarnak gondoskodni. Igen barátim, vigyetek magatokkal, nekem el kell mennem a tévedésnek e bűnfélszékéből, melyet már tökéletesen meguntam.“

Ez elég volt; ellenkezni ugy sem akartak. A der-viskaraván fejei rögtön felfogadtak utitársnak, kölcsönösen megöleltük, megcsókoltuk egymást. miben persze nem csekély önlegyőzésre volt szükségem, midőn e minden képzelhető illatú ruhák és testekkel oly közeli érintkezésbe kellett jönnöm. A dolog tehát már tisztában volt, csak Hajdar efendit, jóltevőmet kelle még meglátogatnom, vele szándékomat közölnöm és támogatását, különösen ajánlatát a hadzsik előtt kikérnem, kiket ugyanekkor szándékom volt neki bemutatni.

* Mihmankhanéi pendsruzi. azaz: „öt napos vendégfogadó”-nak nevezik a kelet bölcsészei e földi világot.

Tervem eleinte természetesen ellenzésre talált. Őrültnek mondtak, hogy oda akarok menni, ahonnan elődeim közül még egy sem tért vissza, s ami több, oly emberek társaságában, kik képesek egy fillérért megölni. A legborzasztóbb képeket rajzolták lelkem elé, de belátván, hogy minden igyekezet, tervemtől eltántorítani, sikeretlen, végre tanácsokat adtak, s iparkodtak ameunyre csak lehet, segíteni rajtam. Hajdar efendi elfogadá a hadzsikat, rendbehozta ügyeiket, elmondá nekik szándékomat épen oly módon, mint én azt elbeszéltem volt, s azon megjegyzéssel ajánlott vendégszeretetökbe, hogy viszontszívességet remélhetnek, mert aki rájuk bízza magát, efendi, a szultán titoknoka. — Nem voltam jelen a látogatáson, de hallám, hogy hűséget ígértek. A t. olvasó látni fogja, mily becsülettel tarták meg szavukat, mikép menté meg a nemes török követ pártfogása élete-met, melyet annyi veszély fenyegetett, s mikép mindig hadzsitársaim hűsége mentett ki rossz helyzetemből. Később hallám, hogy Hajdar efendi társalgásközben, Bokharáról levén szó, kifejezé rosszalását az emír * politikája felett, ami társaimat, kik hasonló nézeten voltak, nagyon megörvendezteté. Aztán a minden vagyon nélkülüket tudakolta közölök, s ezeknek mintegy 15 aranyat adott. Nagy segély volt ez oly embereknek, kik kenyéren s vizen kívül más kényelmet nem keresnek a világon.

Elindulásunk nyolczadnapra tüzetett ki. Ezalatt hadzsi Bilal szorgalmasan meglátogatott; bemutató földieit Akszúból, Jarkend és Kasgarból, kik jobban hason-

* Emírnek ezimezik a bokharai fejedelmet. Khíva és Khokand uralkodói „khán“ ezimet viselnek.

lítottak borzasztóan eltorzított csavargókhoz, mint jámbor zarándokokhoz. Különös érdeklődéssel viseltetett azonban fogadott fia, Abdul Kader, egy 25 éves kamasz iránt, kit famulusomnak ajánlott. „Hű, de ügyetlen ficzkó, szóló hadzsi Bilal, sokat tanulhat tőled, csak szolgáltsd magad az úton általa, fog ő neked kenyeret sütni és theát főzni, nagyon jól ért hozzá.” Hadzsi Bilal tulajdonképeni szándéka az volt, hogy Abdul Kader nekem ne csak kenyeret süssön, hanem segítsen azt megenni is, mert még egy másik fogadott fia is volt vele az úton, s a gyaloglásban kiéhezett két legény nagy teher volt ránézve. Megígérém, hogy elfogadom az ajánlatot, mi őt nagyon megörvendezteté. Őszintén szólva, hadzsi Bilal gyakori látogatásai gyanút költhettek volna bennem, s könnyen azon gondolatra jöhettem volna: ez az ember azt hiszi, hogy jó fogást tett rajtad, s azért iparkodik ennyire téged magával vihetni, mert fél, hogy még el találnál állani szándékodtól. — De nem, nem akartam s nem is volt szabad gyanakodnom, s hogy határtalan bizalmamról meggyőzzem, megmutatám neki azon kevés pénzt, melyet az útra magammal vittem, s kértem, mondja el pontosan, mily alakot s öltönyt, mily modort és szokásokat kell felvennem, hogy társaimhoz a lehetőleg hasonló legyek, s így a szünteleni feltűnést elkerülhessem. E kérés neki nagyon megtetszett, s könnyen képzelhető, hogy a tanítás kissé különös volt. Mindenekelőtt tanácslá, borotváltassam le fejemet, mostani európai török ruháimat cseréljem fel bokharaiakkal, s ágyneműt, fehér ruhát s minden eféle fényűzési czikket amennyire lehet, ne vigyek magammal. Híven követém tanácsait, s az equipirozás nem sokba kerülvén, hamar meg voltam vele, és három

nappal a kitűzött határidő előtt már készen valék nagy utamra indulni.

Ezalatt egyszer elmentem a karavanszerajba, hol utitársaim szállva voltak, nekik a látogatást visszaadni. Két kis cellában laktak, az egyikben tizenmégyn, a másikban tizen. Az első benyomást, melyet e nyomorral és szennyvel telt lyukak reám tettek, sohasem fogom feledni. Kevés birta közölök az utat a maga emberségéből megtenni, nagyobb részt koldulásra szorultak. Oly foglalkozásban találtam őket, melynek leírásával nem akarok a t. olvasóban undort gerjeszteni, s melyre később én is rákényszerültem. A legszivélyesebben fogadtak, zöld théát készítettek számomra, s csak pokoli kín közt bírtam egy nagy bokharai esészt tele e czukortalan zöldes vízzel meginni, mire nagykegyesen még egy másodikkal is megkínáltak, de már erre bocsánatot kértem. Itt volt alkalmam valamennyi utitársammal összeölelkezni, mind-egyik testvérnek nézett s nevezett, s miután mindenikkel még külön kenyeret törtem, leültünk egy körbe, véglegesen elhatározni az irányt, a mely felé menni fogunk. — Mint már fennebb említém, két út közül kellett választanunk. Mindkettő veszélyes volt, mert azon sivatagon kelle keresztül mennünk, melyen a turkmanok tanýáznak, s a lényeges különbség csak a törzsök különféleségében volt, melyek annak egyik és másik részét lakták. Az egyik út, Meseden, Merven és Bokharán keresztül a legbiztosabb lett volna, de itt a Tekketörzsön, legradabbján minden turkmanoknak kellett volna áthatolnunk, kik senkit sem kimélnek, s magát a prófétát is eladnák rabszolgául, ha kezeikbe esnék. A másik részen a Jomut turkmanok, egy becsületes és ven-

dógszerető népek laknak, de itt egy 40 állomásnyi sivatag terült el, melyen egy csepp ivóvizet sem találni. Ne hány megjegyzés után a jomut törzs között s a nagy sivatagon, Khíván és Bokharán át vezető utat választottuk. „Jobb az elemek, mint az emberek gonoszságával megküzdeni,“ vélték barátaim. „Isten kegyelmes, mi az ő utját járjuk, s bizonyára nem fog elhagyni.“ A határozat megerősítéseül hadzi Bilal elmondá az esküt; amíg beszélt, mindnyájan égnek tartottuk kezeinket, s mikor elhallgatott, kiki szakállát fogta meg, és hangosan rámondta az áment. Felkeltünk ülőhelyeinkről, s ők felszólítottak, hogy holnapután korán reggel jönnék el, hogy elindulhassunk. Hazatértem, s e két napon át a legnagyobb, s a leghevesebb küzdelem volt lelkemben. Még egy pillantást veték a fenyegető veszélyekre, s azon eredményekre, melyek utamból származhatnak. Keresni akartam okokat, melyek ily merész lépést igazolhatnának; de szinte mámorban valék, gondolkozásra képtelen. Hiába figyelmeztettek utitársaim álarczos gazságukra, hiába rémitgettek Conolly, Stoddart és Moorcroft szerencsétlen sorsával, Blocqueville nem rég történt esetével, ki a turkmanok kezeibe esett, s kit aztán tizezer aranyon kellett a rabszolgaságból kiváltani. Mindez véletlen volt előttem, s nem birt elrettenteni. Csak egy aggodalmam volt: lesz-e elég physikai erőm, ellenállhatni az elemek viszontagságainak, az idegen tápláléknak, a folytonos szabad ég alatt lételnek silány öltözetben, ágynemű nélkül; s miként fogok béna lábammal, mely oly könnyen elfáraszt, gyalogolni tudni? — S csak is ebben áll mind az, ami utamban merényletnek nevezhető.

Mi győzött e lelkiharczban, felesleges említenem. Indulásom előtti este búcsút vevék barátaimtól a török követségnél. Utazásom titkát csak ketten bírták, s míg az európai gyarmat azt hitte, hogy Mesedbe megyek, elhagytam Teheránt, hogy Asztrabad és a Kaspi tenger felé folytassam utamat.

III. FEJEZET.

ELINDULÁS TEHERÁNBÓL ÉSZAKKELETI IRÁNYBAN. — A KARAVÁN TAGJAI.
 — A SIÍTÁK GYŰLŐLETE MINDEN HADZSI IRÁNT. — MAZENDRAN. —
 ZIRAB. — HEFTEN. — TIGRISEK ÉS SAKÁLOK. — SZARI. — KARATEPE.

Beyond the Caspian's iron gates. — Moore.

MÁRCZIUS 28-kán, jókor reggel megjelentem a karaván-szerajban, mint kitűzött gyűlhelyen. Barátaim közül azok, kik a persa határig birtak egy öszvért vagy szamarat bérleni, már felcsizmázva, felsarkantyúzva készen álltak, a gyaloglók is felvették már csarukjokat, — a mi igen czélszerű lábbeli volna gyalogság számára, — és szent datolyafa-botjaikkal kezökben, türelmetlenül látszottak a jelt várni az indulásra. Nagy bámulatomra láttam itt, hogy azon nyomorult ruha, melyet Teheránban viseltek, városi-, tehát díszöltözetük volt. Ezt kimérendő, mindenki utiruháját vette föl, mely ezer meg ezer darab rongyból állt, derékon egy darab kötéllal átkötve. Tegnap koldusnak tartám magamat új ruházatomban; de ma, társaim között beillettem volna biboros királynak. Végre hadzsi Bilal felemelé kezeit az indulási áldásra, s alig fogta meg mindenki szakállát, hogy rámondja az áment, a gyaloglók kirohantak a kapun, hogy minket lovaglókat, illetőleg szamaragolókat megelőzzenek. Utitervünk sze-

rint Teherántól északkeletnek tartva, Szari felé kellett mennünk, hova nyolcz állomás után reméltünk elérni. Dsadserd és Firuzkuh felé fordultunk tehát, Tausan-Tepét, a király kis vadászkastélyát balra hagytuk s egy óra mulva azon hegyszorulat bejáratánál voltunk, honnan utóljára lehet a teheráni síkon végig tekinteni. Nem állhattam meg, hogy még egyszer vissza ne forduljak. A nap már egy lándzsányi magasra volt, a mint a keletiek mondják, és sugarai nemesak Teheránt, hanem Abdul Azim sah kupoláját is beragyogták. — Teheránban ez időben már a természet is virágozik, s meg kell vallanom, hogy e város, mely a mult évben oda érkezésemkor oly kellemetlen benyomást tett rám, most elragadó szépség tetszett előttem. E tekintettel isten-hozzádat mondek a szép europai civilizatió legszélső elő-örsének, hogy oda menjek, a hol a vadság s barbárság szélsőségeit fogom találni. Mélyen meg valék hatva, s nehogy társaim észrevegyék megilletődésemet, gyorsan befordítám öszvéretem a hegyszorosba, melynek falára már felírva láttam számomra e sötét jelmondatot: *Lasciate ogni speranza!*

Társaim ezalatt hangosan elkezdték recitálni a koránt és telkinéket (hymnuszok) énekelni, mint valódi zarándokokhoz illik. Nekem elnézték, hogy nem vettem részt e foglalkozásban, mert tudták, hogy a rumik (oszmanok) nincsenek oly szigorú vallásosan nevelve, mint Turkesztan lakói; de remélték, hogy társaságuk lassanként majd engem is fel fog lelkesíteni. Ezalatt lassan léptetve megyek utánok, s bemutatom őket az olvasónak, mert igen sokáig fogunk velök utazni, s mert ők valóban a legbeesületesebb emberek voltak, kikkel e vidéken

találkoztam. A karaván tagjai valának: 1) hadzsi Bilal Akszuból (Chinai-Tatárország), ugyane tartomány chinai muzulmán kormányzójának udvari imamja. Vele voltak fogadott fiai; 2) hadzsi Isza, 16 éves ficzkó és 3) hadzsi Abdul Kader, kit már említék. A társaságot, ugyszólván, hadzsi Bilal védnöksége alatt képezték továbbá 4) hadzsi Juszuf, gazdag chinai-tatár paraszt unokaöcse, 5) hadzsi Alival, egy tiz éves végtelen piczi kirghizszemü fiuval. E kettőnek még 80 arany utiköltsége volt, s azért gazdagoknak mondattak, ámbár e gazdagság nagy titokban tartatott. Ketten béreltek egy lovat, s míg az egyik a nyeregben ült, a másik mellette gyalogolt; 6) hadzsi Ahmed, egy szegény mollah, ki koldusbotra támaszkodva végzé zarándoklását. Ugyanez, és hasonló körülmények közt volt 7) hadzsi Haszan, kinek apja utközben meghalt, s ki most szegény árván tért haza; 8) hadzsi Jakub, hivatásánál fogva koldus, mely mesterséget apjától örökölte; 9) idős hadzsi Kurban, tulajdonképen paraszt, ki köszörülő kerekével egyszer egész Ázsiát bevándorolta, Konstantinápolyig s Mekkáig máskor Tibeten át Kalkuttába, ismét máskor a kirghiz sivatagon keresztül Orenburgig s Taganrogig barangolt; 10) ifj. hadzsi Kurban, ki szintén utközben veszté el atyját, s ennek testvérei; 11) hadzsi Szaid és 12) hadzsi Abdur Rahman 14 éves beteges gyermek, kinek lábai Hamadannál a hóban elfagytak, s ki az egész uton Szamarkandig borzasztóan szenvedett.

Mindezek Khokandba, Jarkend és Akszuba, tehát chinai Tatárország két szomszédos kerületébe valók voltak és hadzsi Bilal kíséretét képezték: 13) hadzsi Sejkh Szultan Mahmud, Kasgarból, egy fiatal rajongó tatár, egy

híres szentnek. Hazreti Afaknak családjából, kinek sirja Kasgarban van. Seikh Szultán Mahmud barátomnak apja költő volt, minden igyekezetének célja Mekka vala, s midőn sok évi szenvedés után végre a szent várost meglátta, meghalt benne. Fiát tehát kettős cél vezette volt ez utra: el akart zarándokolni a prófétának s apjának sirjához. Vele voltak 14) hadzsi Huszejn, rokona és 15) hadzsi Ahmed, volt chinai katona a sivai ezredből, mely muskétákkal van fölfegyverezve és muszulmánokból áll.

A khokandi khánságból valók voltak 16) hadzsi Szalih Chalife, ki az Isant, azaz a seikh czímet iparkodott elnyerni, s így a fél papi rendhez tartozott; áldott jó ember, kire még gyakrabban visszatérünk. Őt kísérték: fia 17) hadzsi Abdul Baki s öccse 18) hadzsi Abdul Kader, aki meds'zub, vagy is az isten iránti szeretettől elragadott ember volt; kinek, ha 2000-szer egymásután Allah-t kiáltott, szája tajtézami kezdett, s így a legboldogabb állapotba jutott. (Mi európaiak ezt nyavalyatörésnek nevezzük, — de lesz még szó róla.) 19) Hadzsi Kari Meszud. Kari annyit jelent, mint Törökországban Hafiz, azaz oly ember, ki az egész koránt könyv nélkül tudja; 20) ennek fia hadzsi Gajaseddin, 21) hadzsi Mirza Ali és 22) hadzsi Ahrarkuli, kiknek még maradt valamijök utiköltségükből, s kik most közösen béreltek egy szamarat; 23) hadzsi Nur Mohammed, kereskedő, ki már másodszer volt Mekkában, de mindig más helyett.

Igy folytatók utunkat az elburzi hegyláncz mindig emelkedő magaslatain. Barátain észrevették lehangoltságomat s vigasztalni iparkodtak; különösen hadzsi Sza-

lih bátorított, s biztosított, hogy mindnyájan testvérként szeretnek. „Csak segítsen meg Isten, hogy minél előbb kiérjünk a sííta eretnekek országából. aztán a szun-nita turkmanok, törzs- és hitrokonaink közt majd jól megélünk.“ Csakugyan szebb jövőt reméltem s paripámat sebesebb haladásra nógatám, hogy szegény társaim közé keveredhessem, kik elől gyalogoltak. Félóra alatt utolértem őket s láttam, mily jókedvűen gyalognak, ámbár már egyszer megtették az utat Turkesztanból Mekkába, s most onnan ismét gyalog térnek vissza. Nehányan víg dalokat énekeltek, melyek nagyon hasonlítottak a magyar népdalokhoz, mások kalandokat beszéltek el, melyeket vándorlásaikon átéltek. Nagyon érdekelt e multság, melyből e népek felfogási módját ismerhetém meg. A mint Teheránt elhagytam, teljesen a közép-ázsiai életben találtam magamat.

Mialatt felváltva, egyikkel másikkal beszélgettem, a szokott marsokban folytatók utunkat. Nappal meglehetősen meleg volt, bár korán reggel, különösen a hegyes vidékeken, nagyon fagyott, annyira, hogy vékony ruhában nem bírtam kiállani lóháton s le kelle szállnom, hogy kissé felmelegedjem. Lovamat egy gyalogoló hadzsinak adtam, ki ezért botját engedte át nekem, s hosszú távolságra kísértem a gyaloglókat, kik folyton a legélénkebben beszéltek hazájokról, s midőn Mergolan, Namengan és Khokand kertjei felett eléggé fellelkesültek, egy telkin éneklésébe fogtak: melyben én is résztvevék, lehangosabban kiáltva annak refrainjét: Allah! ja Allah! — Az ifjak minden ily közeledési kísérletet elbeszéltek az öregeknek, s ezek nagyon örültek és váltig mondogatták: „hadzsi Resid (ez volt

mostani nevem) valódi dervis, belőle még minden válhatik.”

Négy napi járás után Firuzkubba értünk, mely meglehetősen magasan fekszik, s utja igen fáradságos. A város egy hegy tövében fekszik, melyen egy a Sah-Nameh-ben említett vár áll, — most már romban, — s arról nevezetes, hogy itt végződik az Arak-Adsemi tartomány és kezdődik Mazendran. Másnap reggel egyenesen északi irányban folytattuk utunkat, s alig haladtunk három négy óráig, elértük a nagy hegyszoros torcolatát, mely a tulajdonképeni Mazendrانت teszi s közel a Kaspri tengerig terjed. Az utazó alig halad néhány lépésnyire a hegy tetején fekvő karavánszerajtól lefelé, s a sivár, pusztá vidéket buja növényzet váltja fel. Nem is hinné az ember, hogy Persiában van, amint maga körül mindenütt az ős erdőket s a legszebb zöldet látja. Mazendran szépségeit nem akarom leírni, mert oly meseteri tollak, mint Frazer, Conolly és Burneséi már eleget írtak róla. Midőn én benne jártam, Mazendran diszruháját öltötte volt fel, a szép tavasz ragyogó köntösét, s valóban elragadóan szép volt. E varázsszerű hatás a búvégső szikráját is elfojtá lelkemben. A természet nagyszerűsége feledteté velem vállalatom veszélyeit, s édes álmokba ringatott azon idegen, ismeretlen országokról, melyeket be fogok járni, s azon különböző nemzetek, erkölcsök és szokásokról, miket látni fogok. Azon vidékeken, gondolám magamban, a természet mindenesetre kiáltó ellentétben lesz avval, amit most látok, mert megmérhetlen sivatagok, beláthatlan sikságok, hetekig tartó vízhiány várnak rám. — s éppen azért kettős volt az élvezet.

Társaimra sem maradt Mazendran benyomás nélkül; csak azt sajnálták, hogy e szép Dzsenet (paradicsom) az eretnek siíták kezében van. „Különös, mondá hadzsi Bilal, hogy a világ minden szép országát a hitetlenek birják.“ Nem hiába mondja a próféta: „Ed-dünja szidsu ül-mumenin ve dsennet ül-kafirin.“ (E világ fogház a hívőkre és paradicsom a hitetlenekre nézve.) Bizonyosságul Hindosztant emlité, hol az ingilizek uralkodnak, Oroszország szépségét, melyeket maga is látott és Frengisztant, melyet a földi paradicsomnak mondtak előtte. Hadzsi Szultan Mahmud a társaság vigasztalására az Ós (Khokand határa) és Kasgar közt fekvő hegyi vidéket emlité. Sokkal szebbnek állítá ezt Mazendrannál, de nem igen hittem szavait.

Zirab állomásnál a mazendráni hegyszoros éjszaki végéhez értünk, s itt kezdődnek a kaspi tenger partjait belepő nagy erdőségek. Csinált uton haladtunk, melyet II. Abbasz sah készíttetett, mely azonban most már sok helyen teljesen meg van romolva. Éji szállásunk, hova jókor elértünk, Heften volt, egy szép eszererdő közepében. A fiatalok elmentek forrást keresni, melyből jó thevizet lehessen meríteni, de egyszerre roppant jajveszéklést hallottunk; futva jöttek vissza, elmondván, hogy nagy, csikos állatokat láttak a forrásnál, melyek közeltekre hatalmas ugrásokkal eltávoztak. Elejénte azt hívém, oroszlánok; elővettem tehát rozsdás kardomat, s a kijelölt irányban, bár jó messzire, két gyönyörű tigris pillanték meg, melyek tarka bőre koronkint kilátszott a sűrűségből. A parasztok azt mondták, hogy igen sok vadállat van az erdőben, de ritkán támadják meg az embert. Legjobban nyugtalanítottak a sakálok, melyek

ugyan egy bottól is megijednek, de oly mennyiségben tanyáztak ott, hogy nem bírtuk elüzni. A sakálok egész Persiában nem tartoznak a ritkaságok közé, még Teheránban is gyakran a városba hallik vonításuk, de ott nem jönnek oly közel az emberhez, mint ezen erdőkben. Egész éjjel zaklattak, kézzel lábbal folyton hadonásznom kellett magam körül, nehogy kenyeres tarisznyámat vagy egyik-másik cipőmet elorozzák.

Másnap kellett Szarit, Mazendran fővárosát elérnünk. Nem messze ezen uttól fekszik Seikh Taberszi, hol a babi-k (vallási rajongók, kik Mohammedet megtagadták, s communismust prédikáltak) sokáig védték magukat s a környék rémeivé lettek. Itt már a legszebb narancs és citrom termett mindenfelé, s a sárgás piros gyümölcs oly jól vette ki magát a fák setéztöld lombjai közt. Szari maga épen nem szép, de azt mondják, jelentékeny kereskedést üz. Midőn ezen utolsó persa város bazárjában áthaladtunk, a legkülönbélebb átkok s gúnyolódások zápora ömlött fejünkre. Feleltem ugyan e szemtelenkedésekre, de a bazár közepében, több száz sííta közt nem véltem tanácsosnak bottal vagy karddal fenyegetőzni. Szariban csak addig maradtunk, míg egy napi utazásra a tenger partjáig lovakat béreltünk. Itt az ut sok ingoványon s posványon vezet keresztül, melyeken gyalog nem lehet áthatolni. Több uton lehet innen a tengerhez jutni: Ferahabadon (Parabad, amint a turkmanok nevezik), Gezen és Karatepén át. Mi ez utóbbit választottuk, mert itt egy afghan, tehát szunnita gyarmat van; melyben jó fogadtatást remélhattünk, s melynek néhány lakóját már Szariban igen jó embereknek tapasztaltuk.

Két napig pihenvén Szariban, elindulánk Karatepe felé, s alkonyatkor, kilencz óráig tartó fáradságos ut után értünk oda. Már itt van mit félni a turkmanoktól. Ezek tengeri kalózok, kik naszádjait a parton elrejtve, több órányi távolságra bekalandozzák a partot, s gyakran egy két megkötözött persával térnek vissza.

IV. FEJEZET.

KARETEPE. — EGY AFGHAN, NUR-ULLAH, SZERZŐT MEGVENDÉGELI. — DERSISSÉGE GYANUBA VÉTETIK. — A HADZSIK ÉLELMISZEREKKEL LÁTJÁK EL MAGUKAT A SIVATAGON KERESZTÜL VEZETŐ ÚTRA. — AFGHAN GYARMAT. — NADIR SAH. — A KASPI TENGER ELSŐ MEGPILLANTÁSA. — JAKUB, TURKMAN HAJÓS. — SZERELMI TALIZMÁN. — HAJÓRASZÁLLÁS ASURA FELÉ. — ÚT A KASPI TENGEREN. — ASURA OROSZ RÉSZE. — OROSZ HADHAJÓ A KASPI TENGEREN. — TURKMAN FŐNÖK OROSZ SZOLGÁLATBAN. — SZERZŐ FÉLELME A FELFEDEZTETÉSTŐL. — MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE S A GÖRGEN TORKOLATÁNÁL.

Ultra Caspium sinum quidnam esset, ambiguum aliquamdiu fuit.
— Pomponius Mela. *De Situ Orbis.*

NUR-ULLAH, tekintélyes afghan, kivel már Szariban megismerkedtem, midőn Karatépébe érkeztünk, házába vezetett, s miután vonakodtam minden társamtól külön lenni, hadzsi Bilalt is meghívta, s nem nyugodott, míg vendégszeretét el nem fogadám. Elejénte nem tudtam, mi oka e készségnek a jóltevésben. csak később vettem észre, hogy hallott a teheráni követtel való ismeretséggemről, s szivességét egy ajánló levéllel akarta megjutalmaztatni, melyet megigérttem s meg is adtam neki.

Alig telepedtem meg szállásán, a szoba megtelt látogatókkal, kik sorba leguggoltak a fal mellett, nagy szemekkel komolyan rám bámultak, aztán így képzett ité-

leteiket egymásnak elmondták, sőt később hangosan is nyilváníták utazásom feletti véleményöket. „Nem der-vis, mondák legtöbben, legkevésbé hasonlít ehez, mert szegényes ruhái igen nagy ellentétben állnak vonásai és arczbőrével. Anínt a hadzsik mondák, rokona a követnek, ki szultánunktól (e szónál mindnyájan felkeltek) küldetve Teheránban székel, és Allah tudja mit kereshet ily magas származásu ember a turkmanok közt Khinában s Bokharában.“

Elbámultam ezen emberek szentelenségén, kik az első lépésnél mindjárt le akartak álarcozni. De azért tovább játsztam a keletit, mély, ájtatos gondolatokba merülve ültem, s úgy tevék, mintha mit sem hallottam volna. Látva, hogy nem akarok részt venni a társalgásban, hadzsi Bilalhoz fordulának, ki elmondá nekik, hogy én csakugyan efendi, a nagy szultán hivatalnoka voltam, de isteni lélek szállván meg, visszavonultam a csalárd világtól s most ziarettel (zarándoklás a szentek sirjaihoz) töltöm éltemet. Sokan fejöket esóválták, de többé nem lehetett e tárgyat érinteniök, mert a valódi muszlimannak nem szabad soha kételkednie, ha ilhamról, azaz isteni lelkesületről hall; s habár a szóló úgy, mint a hallgató meg van teljesen győződve, hogy az egész hazugság: ezeknek mégis Masallah! Masallah! kiáltással kell bámulatukat kifejezniök. Különbén ezen első jelenetből beláthattam, hogy, ámbár még perzsa földön, mégis már Közép-Ázsia határán valék; mert midőn e csekélyszámú szumiták bizalmatlan kutatózását láttam. — a mit egész Persiában sohasem tapasztaltam — elképzelhettem magamnak, mi vár még rám ezen faj ősi fészkeben. Csak két, bámulás és kérdezősködésekkel eltelt

óra után távoztak a vendégek, mire theát készítének magunknak, aztán nyugodni mentünk. Aludni akartam, midőn egy turkman ruhába öltözött ember, kit a családhoz tartozónak hittem, hozzám közelített, s nagy bizalmasan el kezdte beszélni, hogy ő már 15 éve jár Khivába kereskedelmi ügyekben, és, ámbár maga is Khandaharba való, mégis a turkmanokat, ózbegeket és bokharaiakat jól ismeri, s ha akarom, utazzunk együtt a nagy sivatagon keresztül, és legyünk barátok. „Kulli mumenin ihvetun“ — (minden hívők testvérek) felelém neki, megköszöntem barátságát, azon megjegyzéssel, hogy én mint dervis nagyon szeretem társaimat, kikkel már régóta együtt utazom. Ő még tovább akart beszélni, de látván, hogy nagyon szeretnék aludni, eltávozott, s én csakhamar el is aludtam.

Másnap hallám Nur-Ullahtól, hogy az egy tirjaki, azaz opiumfaló, s emellett nagyon vásott ficzkó, kit lehetőleg iparkodjam kerülni. Ugyanekkor figyelmeztetett, hogy itt Karatepében két hónapra lássuk el magunkat élelmiszerekkel, azaz liszttel s rizsszel, mert a turkmanok maguk is ide járnak azt vásárolni, s azért legalább Khiváig lássuk el magunkat kenyérrrel. Hadzsi Bilalt biztam meg evvel, s azalatt a falu közepén levő fekete dombra (törökül Karatepe) mentem, melytől a falu nevét birja, melynek egyik oldalát persák, a másikat 125—150 afghan család lakja. Ezen afghan gyarmat, amint mondják, e század elején sokkal nagyobb volt; Nadir sah, az utolsó ázsiai világostromló által alapított, ki, amint tudva van, afghanokkal és turkmanokkal vitte végbe legnagyobb hőstetteit. Még mutatták azon helyet a dombon, melyen ő ült, midőn szemlét tartott

azon vad lovasok ezrei felett, kik a nagy sivatag legtávolabb részeiről, jó lovaikkal és vérszomjas szablyáikkal zászlai alá sereglettek. Nadir ily alkalommal mindig igen vig volt, és Karatepének ünnepe vala. Mi volt ezélja e szunnita gyarmat alapításának, titok előttem, de létezésének hasznát mindjárt beláttam, mert az afghanok a turkmanokkali alkudozásra használtatnak, s nélkülok nem egy persa hónapokig nyöghetne a turkmanok bilincseiben, anélkül, hogy megváltatását kieszközölhetné. Ugyane foglalkozást üzik Persia keleti szélén a khafi, dsami és bakhyrzi szunniták; de ezeknek a tekkékel van dolguk, kik sokkal veszedelmesebbek a jomutoknál.

A fekete domb tetejéről vethetém először tekintetemet a Kaspi tengerre. Nem a sik tenger, csak egy kis része annak látható innen, melyet az Asuránál végződő hosszú földnyelv fedez, és a mely holt tengernek nevezetik. A földnyelv a távolból hosszú keskeny vonalnak látszik a tengerben, egyes, magas fákkal benőve, melyet a szem messze követhet. A pusztá tengerpart látása nem volt képes fellelkesíteni, égtém a vágytól a keleti partokat láthatni és visszasiettem lakásomba, megtudni, mennyire haladtak már előkészületeink a turkman sivatagba való áthajózásra, mikről Nur-Ullah ígérkezett gondoskodni. Tegnap este azt mondák, hogy egy afghan naszád, mely az oroszok számára élelmiszereket visz, fejenkint egy kranért (1 kran = 1 franc) el akar vinni Asurába, innen turkmanokkal három-négy óra alatt Gömüstepébe érhetünk; magában Asurában pedig lakik Khidr khán, orosz szolgálatban levő turkman főnök, ki szegény hadzsiknak alamizsnát szokott adni, s kít meg is látogathatunk. Nagyon megörültünk e hire-

ken, s ráálltunk az alkura. Elesodálkoztam tehát, midőn ma meghallám, hogy ez az afghan kész az indulásra, s el is akarja vinni a hadzsikat, kivéve engemet, kit a szultán titkos küldöttjének tartván, attól fél, elveszti az oroszoknál kenyerét, ha ily embert vesz fel hajójába. E hír kellemetlenül lepett meg, de aztán nagy öröömre szolgált, midőn társaim kinyilatkoztatták, hogy azon esetre, ha engem nem akar elvinni, ők sem mennek vele, inkább más alkalomra várnak. Ezt különös fontoskodó hangon beszélte el nekem az ópiumszívó Emir Mehemmed, de aztán az afghan — kit Anakhanak híttak, — maga jött el, kifejezé sajnálatát, hallgatást ígért s ajánló levelet kért Hajdar efendihez. Tanácsosnak tartám egy szót sem ejteni, mely aggodalmaít elízni akarni látszanék; jóízüt nevettem azon, a mi eszébe jutott volt, s megígértem, hogy Nur-Ullahnál fogok számára néhány sort hagyni Teheránba, a mit meg is tettem. A titokszerűség és kételynek fátyolát, mely egyéniségemet fedte, sohasem volt szabad teljesen föllebentennem, mert a keleti, különösen az iszlamista, hazugság és csalárdságban növekedve, mindig ellenkezőjét szokta himni annak, a mit valaki szilárdan s hevesen állít, s a legcsekélyebb óvás részemről csak megerősítette volna gyanujokat. Nem volt többé szó a dolgról, s még az nap este megtudtuk, hogy egy turkman, ki egyenesen Gümüstepébe akar hajózni, kész valamennyi hadzsit csupa jótékonyaságból ingyen átszállítani, csak gyűljünk össze jókor reggel a tengerparton, hogy a netaláni kedvező szelet mindjárt felhasználhassuk. Én, hadzsi Bilal, és hadzsi Szalih, a kolduskaraván elismert triumviratusa, rögtön felkerestük a turkmant, kit Jakubnak híttak.

Fiatal ember volt, végtelen merész tekintettel, mindnyájunkat megölelt és késznek nyilatkozott még egy napot várni, hogy minden szükséges élelmiszert bevásárolhasunk. Egyelőre áldást vett hadzsi Bilal és hadzsi Szalih-tól, s már felkeltünk, hogy elmenjünk, midőn engem félrehít s kért, maradnék nála néhány perczig. Maradtam. Erre bizonyos félénkséggel elbeszélte, hogy jó idő óta szerencsétlen, viszonzatlan szerehnet táplál lelkében egy saját törzséből való leány iránt; s egy zsidó, egy igen ügyes varázsló, ki e pillanatban éppen Karatépében tartózkodik, megígérte, hogy elkészíti neki a hatályos Nuszkhát (talizmán) ha 30 csepp friss, Mekkából hozott rózsaoajat szerez, mert az a varáz formula megírásához okvetlen szükséges. „Tudjuk, folytatá Jakub, hogy a hadzsi rózsaoajat s más jó illatokat szoktak a szent városból magukkal hozni, s mintán te a legifjabb vagy a karaván főnökei közt, hozzád fordultam, s remélem, teljesíteni fogod kérésemet.“ Én nem anyira a puszták fiának babonását, mint inkább azon bizalmát bántam, melylyel a tul okos izraelita szavaiban hitt, s miután társaim csakugyan hoztak volt magukkal rózsaoajat, kívánata csakhamar teljesítve lön, mi a jó fiúnak valódi gyermekes öröme vált.

Harmadnapra korán reggel mindnyájan összegyűltünk a tengerparton. Most már koldustarisznyáján kívül egy liszteszsákja is volt mindenkinek, s jó ideig tartott, míg a ladik (itt „tejmil“) mely kivájt fából állt, mindnyájunkat a naszádra hordott, mely a partviz sekélyisége miatt kénytelen volt körül belül egy angol mértföldnyire a tengerben megállapodni. A hajóra szállás módját sohasem fogom feledni. A keskeny, kivájt fa-

törzsök, a legtarkább zavarban megrakva emberekkel, liszteszsákokkal s más árukkal, minden pillanatban felfordulással fenyegetett, és szerencséseeknek mondhattuk magunkat, hogy végre mindnyájan szárazan érhattünk a hajóra. A turkmanoknak háromféle vízi járműveik vannak: a) keszeboj, egy árbocczsal, egy nagy s egy kis vitorlával, melyet többnyire teherszállításoknál használunk; b) kajuk, egy vitorlával, melyet gyors hajózásra használnak rabló kirándulásaiknál és 3) a teimil, egy ladik, melyet már említék. A hajó, melyet Jakub nekünk felajánlt, keszeboj volt, mely Csereken szigetről naphthaolajat, szurkot és sőt szállított volt a persa partra, s most kevés terménynyel megrakva hazatért.

A hajó nyílt alkotásánál fogva nem lévén különbség a helyekben, mindenki odaült, a hol először kényelmes helyet talált, de Jakub figyelmeztetett, hogy ez őt mozgásaiban gátolja. Kiki felvette tehát ismét holmiját s élelmiszereit, s két sorban szorosán egymás mellé kellett elhelyezkednünk, mint a besózott heringeknek, úgy, hogy a hajó közepe neki s két segédjének az ide s oda futkozásra szabadon maradjon. Helyzetünk, könnyen képzelhetőleg nem volt a legkellemesebb; nappal ugyan még megjárta, de éjjel borzasztó volt, midőn az álom az egyenesen ülőket ide s tova hajigálta, s az embernek gyakran órákhosszat kellett egy hortyogó hadzsi édes terhét viselnie. Néha jobbról s balról két alvó is borult rám egyszerre, s ámbár ez roppantul gyötört, nem volt szabad őket felkeltenem, mert ez nagy bűnnek tartatik.

1863. ápril 10-kén kedvező nyugati szél dagasztá vitorláinkat, nyilgyorsasággal tolvá maga előtt a kis hajót. Baloldalt a hosszú földnyelv nyúlt a tengerbe, jobb-

ról a sűrűn benőtt, tengerig nyúló hegység, melyen a legnagyobb persa király sah Abbasz által épített mulatókastély Esref emelkedik. Argonautamenetünk kellemeit növelte még a gyönyörű tavaszi idő, s daczára szoros helyzetemnek, nagyon jól érzém magamat. Meggondolhattam volna, hogy ma hagytam el a persa partot, az utolsó pontot, hol még időm lett volna megbánni tetteimet, — de nem! ez eszembe sem jutott. Szilárdan megvalék győződve, hogy utitársaim, kiknek vad kinézése először megijesztett, hiven ragaszkodnak hozzám, s társaságukban szembe szállhatok a legnagyobb veszélyvel. Estefelé szélcsend állt be; közel a parthoz horgonyt vetettünk, s megengedtetett a hajó kis tüzhelyén egymásután megfőznünk theánkat. Nekem pár darab czukrom volt övemben elrejtve, meghítam tehát Jakubot, s megkínálám egy csésze édes theával. Hadzsi Szalih és Szultán Mahmud, szinte velünk tartottak; a fiatal turkmannak megeredt a nyelve, s elkezdett az alamanról, — így hívják a turkmanok rabló kirohanásait, melyek beszélgetésöknek kedvencz tárgyát teszik, — mesélni. Különb is tüzes szemének csillogása vetélkedett a csillagok ragyogásával, midőn neki hevült; nagyon rajta volt, hogy a szunnita mollák előtt, a kiknek mi is tartatánk, bőséges dicséretet arasson, midőn csatáiról beszélt, melyeket a síita eretnekekkel vívott s előadta, hogy hányat ejtett már ő azok közül foglyul. Társaim csak hamar esendes álomba merültek körülöttünk, hanem én még sokáig hallgattam beszédét, s csak éjjel táján akart elvonulni. Távozása előtt még elbeszélte, hogy Nur-Ullah megkérte őt, vezetne be engem vendégül Khandzsan sátorába, a ki turkman főnök és Nur-Ullah-nak igaza van.

mivel én nem vagyok olyan mint a többi hadzsi s megérdemlem a megkülönböztetést. „Khandzsan — mondá Jakub — egy hatalmas törzsnek akszakalja (feje) s már atyja idejében sem boesátottak át Gömüstepén egy der-
vist, hadzsit, vagy más idegent sem anélkül, hogy az ő kenyereből evett és vizéből ivott volna. Tégedet, ki a távol Rumból (Törökország) jössz, bizonyára nagyon jól fogadand, és te hálás fogsz lenni irántam.“

Másnap reggel lassan folytathattuk utunkat, a kedvezőtlen szél miatt, s mire Asura alá érkezénk már beesteledett. Asura az ázsiai orosz birtokok legszélsőbb pontját képezi, délfelé, mely 25 év óta végleg az oroszok kezébe került, vagy azon időtől fogva, mióta a turkman kalózok merész alaman-sajkáit kellőleg féken tudják tartani gőzöseikkel. Az előtt a turkmanok valának itt az urak, s maga az „asura“ (átellenben, vis-à-vis) név is turkman származású; de az előtt nem voltak állandó lakosai, hanem az akkoriban még gyakori s szabadon űzött rabló kalandok alkalmával állomásul szolgált. A mostani Asura kellemes benyomást tesz a Persia felől érkező utazóra. A földnyelv keleti végéhez közel épített házak száma ugyan csekély, de europai modoru alkatuk, mely szerint a kilátszó templom is épült, nem maradhatta az én szemeim előtt hatálytalan. Kiváltképen a hadigőzösök emlékeztetének az europai életre; s milyen érzés volt az, midőn estefelé egy gőzöst láték Gezből, (Asztrabad kikötő helyéből) oly büszkén tova siklani Asura felé. Az oroszok itt két nagy és egy kis hadigőzöst tartanak állandóan, melyek oltalma nélkül nemesak az ott letelepedett oroszok nem volnának biztonságban a turkmanok támadásaitól, hanem az Asztrakhanból jövő

vitorlás hajók sorsa is kétséges lenne. Mig a kereskedelmi hajó a siktengeren van, addig nincs miért félnie, de már a tengerparthoz közeledni nagy ritkán bátorkodik gőzös kísérete nélkül, melynek oltalmát visszamenet is kénytelen igénybe venni. Az itteni paranesnokság valóban nagy gonddal s nem csekély költséggel iparkodik a turkmanok rablási vágyát fékezni, úgy, hogy ezen baj már meglehetősen csökkent is, de teljes biztonságot eszközölni merőben lehetetlen, sőt azt sem lehet meggátolni, hogy számos szerencsétlen persa, sőt egyszermás-szor orosz matrózok is ne hurezoltassanak el lánczon Gömüstepébe. Éjjel nappal szakadatlanul czirkálnak az orosz hajók a turkman vizeken, s minden turkman nassáznak, mely a keleti part felől a déli persa part felé akar indulni, el kell látva lennie utlevéllel, amit 8, 10 sőt 15 aranyért szoktak egy évre kiszolgáltatni s mindig elő kell azt mutatni, valahányszor Asura mellett elevezik, mely alkalommal gondosan megmotozzák a járművet, valljon nem visz-e foglyokat, fegyvereket, vagy más tiltott tárgyakat. Ezen intézkedés folytán sok turkman kereskedelmi jármű be van jegyezve, s az ismeretlenek legnagyobbbrészt titkos ösvényeken kalandoznak, s ha rájok bukkannak az orosz czirkálók, irgalom nélkül elszüllyesztetnek --- hahogy vonakodnának megadni magukat. Mig egyfelől kellő szigorral jár el az orosz kormány, más felől szép szerével, politikus uton módon iparkodott egyik másik törzset barátságos viszonyba fűzni, hogy aztán egyiket a másik ellen felhasználhassa. Azon időtájban, midőn én Asura felé utaztam, Khidr khán, a Gazilikör törzsből, már harmincz éve volt orosz szolgálatban, derjabegi (tengernagy) czimmel. s mint-

egy 40 arany rendes havi díját kapva, amiből ő 10 aranyat mirzájának (irnokának) fizetett. Khidr khán még mindig sátor alatt lakott a félig európai gyarmat között, s hivatalos kötelessége abból állott, hogy befolyása által, melylyel a turkmanok között birt, iparkodjék általában meggátolni azok rablókalandozásait, vagy legalább értesitse az oroszokat, ha efféle szándékot észrevesz, mivel ilyenén kémszolgálatra igen alkalmas volt törzsrokonai besugásai segítségével, akiknek szemei előtt történnék a készülődések. De nem felelt meg szolgálatának. Jó szolgálatokat tehetett volna ugyan Khidr, amiről én később meggyőződtem, hanem a hajdani buzgó mészülman korán megismerkedék a nemes vodki-val (orosz pálinka) s oly mértékben élvezé, hogy éjjel nappal részeg volt; fiai pedig, akiknek Gömüstepében helyettesíteniök kellett volna őt, a karakesikkal (rablókkal) czimboráltak, s a világerő se tudósíták soha az oroszokat valami rablási tervről.

A mi Jakub-unkuak is volt, — mint magától érthető — utlevele, melyet elő kelle mutatnia, s csak a hajó gondos megvizsgálása után engedteték meg utunkat folytatnunk. Mivel már beesteledett, midőn Asura alá értünk, a hivatalnokok látogatása másnap reggelre maradt, s mi horgonyt vetettünk csekély távolságban a parttól. Uti társaim nagyon sajnálkoznak, hogy nem teheték tiszteletöket Khidr khánnak, ki nagy hírben állott mint a dervisek és hadszik pártfogója. Én pedig nagyon örültem, mivel elmaradnom nem lehetett volna tőlük, s azon kellemetlen helyzetbe jutottam volna, hogy talán gyanút ébreszthetnek európai arcvonásaim Khidr khán előtt. Nagyon örülök tehát azon akadálynak, mely

gátolá kiszállhatásunkat, s csak azon egy gondolat nyugtalanított: vajjon nem találják-e felötlőnek az oroszok, akik holnap a hajót megvizsgálják, arczom europai vonásait és színét, melyek társaimétól szembetünőleg elütöttek. Attól nem tartottam, hogy az oroszok embertelenül fognak velem bánni, csak attól félttem, hogy felismernek, és majd le akarnak tervemről beszélni. Az is könnyen megeshetett, hogy későbben, ártatlan fecsegés által tudomást vesznek a turkmanok incognitomról, s ki tudja mennyivel több váltság díjon menekülhettem volna meg, mint Blocqueville, a súlyos rabszolgaságtól! Ezen elmélkedések komoly aggodalomba ejtettek, s nagyon fájlaltam, hogy a nyugati élet utolsó képét nem szemlélhetém igazi kedvteléssel.

A legfeszültebb kedélyállapotban ébredék fel másnap reggel. Asurából kellemes harangszó hallatszék; társaim mondák, hogy ma a hitetleneknek vasárnapjuk és ünnepök van; de hogy melyik vasárnap az, azt nem tudtam. Közel valánk egy hadihajóhoz, mely tele volt aggatva lobogókkal; nem sokára észrevettem, hogy egészen diszgyenruhás matrózok eveznek a part felé, s egy tiszt, szintén teljes diszgyenruhában lépett be a csónakba, s a hajóra vitetett. Mintegy 10 perez múlva előszólitatánk, hogy jőjünk közelebb, s ekkor megláttam, hogy a fedélzeten, közel a lépcső feljárnál több szőke tiszt egybegyűlve várakozik. Szivem elkezdett hatalmasan dobogni; mind jobban jobban közeledék s én azon voltam, hogy amennyire lehet olyan állást foglaljak, amelyben lehetőleg kikerüljem a szentől szembe állást. Sorsom úgy intézé, hogy csónakunk éppen azzal az oldalával közeledék a gőzshöz, amelyen én ültem, s így a

fedélzetén egybegyűlt tiszték csak a nyakamat láthatták. Az ünnepnap miatt csak fölületesen tartották meg a vizsgálatát, a tolmács néhány szót váltott Jakubbal, a tiszték a mi koldus társulatunk felett mulatták magukat, s beszédjük közül egyebek közt e szavakat vehettem ki: „szmotrite, kakoj bieloj etot hadzsi;“ (nézzétek milyen fehér ez a hadzsi). Ez az észrevétel bizonyosan az én, még nem eléggé elvadult bőrömet illette, hanem ennél az egynél nem is tettek több megjegyzést. Jakub csakhamar szabadon bocsáttatott, s kis idő múlva már az orosz hajók látkörén túl folytattuk utunkat. Én is föl-emelkedém görnyedt, félig alvó helyzetemből, s nagyot lélekzettem, aggodalmaim elenyészte után.

Nem sokára erős nyugati szél keletkezett; mi azt hittük, hogy gyorsan kifeszítjük a vitorlákat és sietünk a csak három órányira eső Gümüstepe felé; hanem Jakub egy távol fehér pontra szegezvén tekintetét, titkosan értekezett hajós embereivel, s csak akkor huzták fel a vitorlát, midőn az a pont egészen eltűnt, s nyilsebességgel szeldelé hajónk a hullámokat kelet felé.*) Mintegy félóránnyira Asurától több úszó tengeri jel mellett mentünk el, melyek vörösre festett dorongokból állottak. Jakub azt mondá nekem, hogy azokat az ingilizek tették oda az orosz vizek határjegyeiként, hogy az innenső rész a turkmanoké, a kiket mindenkor védeni fognának az ingilizek az oroszok támadásai ellen. Hogy ki kölesönzé a puszták vad fiainak ezen messzeható politika

*) Később megtudtuk, hogy az egy Khodzsa Nefesz-ből való alaman volt; a mely érkezésünkről tudósítatván leskelődött ránk, hogy a hadzsikat kifosztja; rabszolgául vinni el őket nem engedé a rablók vallásos érzülete.

eszméjét, az megfejtetlen talány marad. Én ezen jegyeket nem ismerem, de még kevesebb tudomásom van Angolország rokonérzelmeiről Turkmania iránt. Rövid óra mulva meglátszott a turkman tengerpart, hosszú vonal alakjában, több domborodással; mi is azon irányt követtük, melyet több előttünk haladó hajó jelölt ki. Nemsokára összevonattak a vitorlák, mivel a hajózható viznek végét értük, s körülbelől $1\frac{1}{2}$ mértföldnyire a Görgen torkolata előtt valánk, melynek mindakét partján terül el Gömüstepe tábor, száz meg száz sűrűen egymásmellé helyezett óriás méhkas alakjában.

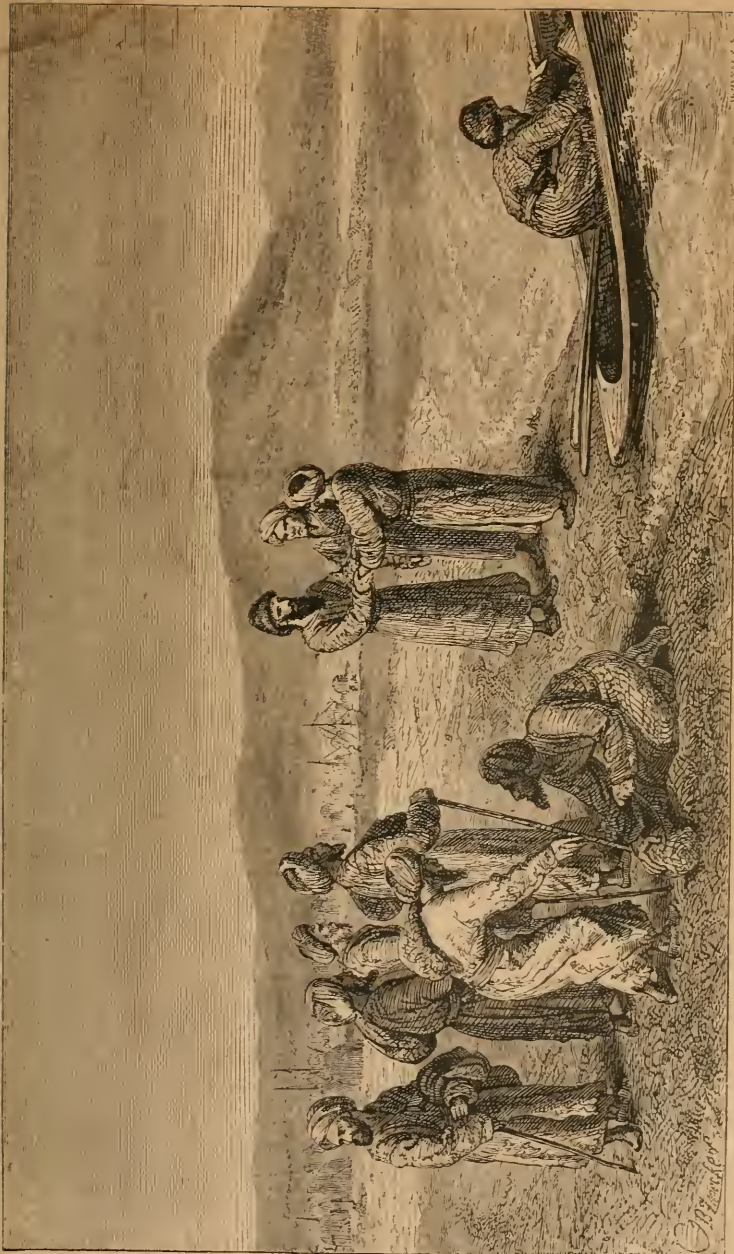
Mint Karatepe előtt, itt szintén lehetetlen a legkisebb járművekkel is a víz sekélysege miatt a parthoz közeledni vagy a Görgen folyamba befutni, a mely pedig meglehetősen mély s rendesen elegendő vize szokott lenni. Várákozunk kelle tehát a míg Jakub megérkezésünket jelenté, s több tejmilt küldött átszállításunkra. Egy idő mulva jött is hozzánk három ilyen felettebb sajátos naszád, melyeknek több kerülőt kelle tenniök, míg kiszállításunkat eszközölheték. Én és hadzsi Bilal utolsóknak maradtunk, s valóban nagyon megörültem, midőn a partra kiérkezve azt hallám, hogy Khandzsan a jó Jakub által értesítette, azonnal oda sietett. Néhány lépésnyi távolságban megmutatták őt nekem, a mint épen aszr-namazi-jával, — vagy is déli imájával foglalkozék, s én ezen helyzetben közeledém hozzá.

V. FEJEZET.

MEGÉRKEZÉS GÖMÜSTEPÉBE, A HADZSIK SZIVES VENDÉGSZERETTEL FOGADTATNAK. — KHANDZSAN. — Ó GÖRÖG FAL. — AZ ILEMÁK BEFOLYÁSA. — AZ ELSŐ MECSET, MELY A NOMÁDOK KÖZT TÉGLÁBÓL ÉPÍTETETT. — PERSA RABSZOLGÁK. — KIRÁNDULÁS GÖMÜSTEPÉTŐL ÉSZAK-NYUGATI IRÁNYBAN. — TATÁR ELJEGYZÉS, LAKOMA STB. — A KHIYAI KHÁN KERVANBASI-JA A SIVATAGON ÁT TEENDŐ UTAZÁSHOZ KÉSZÜL. — A TEVÉKET BÉRBEADÓ ILIASZ BEG. — ALKUKÖTÉS KHULKHANNAL. — TURKMANOK EXPEDITÓJA PERSIÁBAN LÓRABLÁSRA. — A LÓRABLÓK VISSZAÉRKEZÉSE.

Ad introentium dextram Scythae nomades, freti litoribus, insident. — Pompon. Mela, De Situ Orbis, l. III. c. V.

KHANDZSAN elvégezvén imáját felemelkedék s én egy szép, karsu termetű magas férfit láték magam előtt, — mintegy 40 éves lehet, hosszú szakála leért a mellére; öltözéke felettébb szerény volt. Tüstént felém sietett, megölelt s nevemen szólítva szives nyájassággal üdvözölt. Ugyanazt tette hadzsi Bilallal és hadzsi Szahlihal is, s midőn a karaván már talpon volt, uti málháival felrakodva, mi is csatlakozánk hozzá, s elindulánk a sátrak felé. Már itt érkezésünk híre általánosan el volt terjedve, s természetesen tulzottam fölesigázta karavánunk számát a hír: a nők, gyermekek és kutyák tarka vegyületben siettek ki a sátrakból, az érkező zarándoko-



FOGADTATÁS EGY TÜRKEMAN FŐNÖKTŐL A KASPI-TENGER PARTJÁN.

1872. L. C. S.

Ch. Zeller sculp.



kat meglátni s mint a mollák állítják, ölelés által részesülni az isteni malasztban s a búcsujárás érdemeiben részt vehetni. A közép-ázsiai életből általam legelőször látott s tehát reám nézve egészen új kép annyira meglepett: hogy azt sem tudtam, a sajátóságosan alkotott szőrnemez sátrakat szemléljem-e, vagy a bokáig érő vörös selyeminges asszonyokat bámuljam, vagy pedig a felém nyújtott sok kezet elégitssem ki. Sajátságos volt azt látni, mint törekedtek ifjak és vének, minden nemi és családi különbség nélkül a hadzsikat érinteni, a kiken még rajtuk volt a Mekkából és Medinából hozott szent por s nem kevésbé valék megilletődve, midőn a legbájosabb fiatal asszonyok sőt leányuk is ölelésemre siettek. Fáradtan s ezen vallásos vendégszerető megtisztelések által egészen kimerülve érkezénk meg a fő isan (pap) sátora elé. Itt összpontosula kis karavánunk, s a legérdekesebb látvány fejlődött itt ki, melynek valaha szemlélője voltam. A vendégek elszállásolásához akartak fogni. Egész bámulásra ragadott azon buzgó törekvés, mint iparkodott minden ember a szegény idegenek közül vagy egyet megvendéghelteni; hallottam ugyan már hírért a nomádok vendégszeretetének, hanem ily mértékben még se tudtam volna azt soha képzelni. Az asszonyok már elkezdtek veszekedni, hanem Khandzsan rendet csinált oly formán, hogy a zarándokokat mind elosztá, engem pedig és hadzsi Bilalt, a hozzánk tartozókkal együtt, mint saját vendégeit a maga ova-jába (sátor) vitt.* Minthogy Göműstepe legvégén lakott, végig kelle halagnunk az egész táboron, mely a Görgen két partján

* Ova — betűszerinti értelmében sítort jelent, hanem a turkmánok inkább a ház és telek fogalmának kifejezésére használják.

nyulik el s szorosán egymás mellé helyezett sátrakból áll. * Már közelgett az alkonyat, midőn fáradtan megérkezénk azon édes reményben, hogy most majd kissé kipihenjük magunkat. De fájdalom, megcsalt reményünk. A nekünk szánt sátor ott volt ugyan, alig egy pár lépésnyire a nevezett folyamtól, de alig vettük birtokunkba, a kellő szertartással, — kétszer körül kerülvén azt, s egyet köpvén mind a négy szegletén — csakhamar megtelt lakásunk látogatókkal, kik aztán késő éjjel nálunk maradtak s száz meg száz különféle udvarias kérdéssel terhelének, elannyira, hogy még hadzsi Bilal is, ez a telivér keleti ember, kezdé türelmét veszíteni. Este Khandzsan tizenkét éves fia Baba Dzsan** elhozá vacsoránkat, mely főtt halból és aludt tejből állott s nagy fatálban hordatott fel. Egy nehéz lánczra vert persa rabszolga egészen közel hozta hozzánk a tálat, a hol aztán Baba Dzsan tette elénkbe; maga atyja mellé ült le csekély távolságban s mindaketten őszinte kedvvel nézték, milyen hatalmas étvágygyal estünk neki az eledelnek. Étkezés után imádkoztunk. Hadzsi Bilal fölemelé kezeit, és minden jelenlevő akként eselekvék s midőn befejezésül szakállát megfogva, ezt mondá: Bisz-

* A Görghen, melynek legvégső forrásai Kurdisztan hegysegeiben fakadnak, azon föld nagyobb részén keresztül folyik, melyet a jomuthok laknak, körülbelül 30 geogr. mérföldnyi területben. Messze Pisarakon alól, sőt még az Atacegeken alól is mindenütt meglábalható lóháton, s tulajdonképen csak Gómüstepén innen nyolcz mérfölddel nyer igazi mélységet, ahol mind a két partját mocsárok lepik. A medre mindenütt keskeny. Torkalatától mintegy négy öt mérföldnyire messésen bővelkodik halakban, annyira hogy szinte büzhödt tőlük a vize, s nyáron ihatatlan. Csak kétszer mosakodtam vele, s mindenkor erős halszagot kaptak kezeim és arcom.

** B a b a D z s a n = az apa lelke; csupán gyöngéd elnevezés, melyet a turkmanok elsőszülött fiaikra szoktak alkalmazni.

millah Allah Ekber, hasonlóképen megsimogató mindenki a szakállát, s szerencsét kívánt Khandzsannak vendégeihez.

Ápril. 13-án ébredék legelőször turkman sátorban, a mit a jomut-oknál csatma-nak, a többi vidékeken aladzsa-nak neveznek. Az édes álom, s a könnyűd épület, mely alatt valék, egészen felfrisítettek és megkönnyítének, s az újdonság ingere annyira gyönyörködtetett, hogy örömöm határtalannak látszék. Hadzsi Bilal ezt észrevette s felszólított, hogy mennék vele sétálni, és a mint kissé távol valánk a csatmáktól, figyelmeztetett, hogy már nagyon itt volna az ideje efendi rangomtól egészen megválni s testestül lelkestül dervissé lenni. „Bizonyára észrevetted már eddig“ — monda jó utitársam, — hogy nem csak én egyedül, hanem valamennyi collegánk, a fiatalok úgy mint az öregek, fatihát (áldást) osztogattunk az emberekre; ehez már most neked is hozzá kell fognod. Jól tudom, hogy ez Runban nincs szokásban; hanem itt kívánni fogják az emberek, és nagyon meg fognak benne ütközni, hogy dervisnek adod ki magadat, és nem teljesíted tökéletesen a dervis szerepet. Az áldás formáját ismered, vágj hozzá áhitatos jámbor arcot és oszszad a fatihát (áldást); nefeszt (szent leheletet) is osztogathatsz, ha betegekhez hínak, és ne feledd soha azonnal kinyujtani kezedet, mert jól tudják az emberek, hogy mi dervisek efféle szent mester-ségből élünk s mindig kész is náluk egy kis adomány.“ Hadzsi Bilal bocsánatot kért, hogy bátorságot vett magának engemet oktatni; de — ugymond — csak saját javamért tette, hozzá tevén, hogy bizonyára hallottam azon utazó történetét, a ki az egyszeműek országába

jövén, az egyenlőség kedvéért egyik szemét mindig behínyva tartá.

Én szíves köszönettel fogadtam tanácsadásait, ő pedig azt is elmondá nekem, hogy Khandzsán sok más turkmannel különös figyelemmel kérdezősködék felőlem, és hogy nagyon sok fáradsággal s bajlódással tudta őket arról meggyőzni, miszerint legkisebb hivatalos jellemmel sem bírt utazásom. A turkmanok ugyan is azon hitben valának, hogy valami oroszellenes küldetésben utazom Khivába és Bokharába a szultán megbízásából; nem is akará egészen megingatni ezen hitöket, jól tudván, hogy a szultánt nagy tiszteletben tartják, s ennél fogva engem is annál jobban megbecsülnek. Mindamellet rendkívül figyelnem kelle, hogy dervis minőségemről soha egy pillanatig se feledkezsem meg, mert a talányszerű bizonytalanság ezen embereknek legjobban inyére van.

Nemsokára ezután visszamentünk lakásunkba, hol már várt reánk a házi gazda sok barátjával és rokonával. Felesége és öltés anyja bemutatattak, hogy áldásunkat kinyerjék, később Khandzsán legközelebbi rokonaival ismerkedénk meg, és miután mindegyiket megáldottuk, Khandzsán figyelmeztete, hogy turkman szokás szerint a vendég a család legkedvesebb tagjának tekintetik, s most már nemcsak az ő törzse, hanem valamennyi jomut között akadály nélkül járhatunk, és ha valaki mérészné az ő vendégének csak egy hajszálát is meggörbiteni, majd szereznének maguknak elégtételt a kelte-k (így nevezik Khandzsán törzsét.) Legalább két hétig várnotok kell itt, a míg Khivába menő karaván fog találkozni; tehát pihenjétek ki magatokat, s látogassátok meg a távolabbi ova-kat; a turkman soha se bocsátja

el sátora alól üres kézzel a dervist, s nektek épen nem fog ártani ha jól megtöltitek kenyeres tarisznyátokat, mert nagy utat kell tennetek, mielőtt Khivába és Bokharába érnétek.“

Hogy ezen szavak nagy öröömre szolgáltak nekem, a ki szabadon ohajték köszálni, azt könnyen elgondolhatni. Csak annyi ideig akartam tehát Gömüstepében maradni, a míg ismeretségeim köre jobban kiterjed; különben a turkmanok szőejtésében is, melynek elmélete ismeretes volt előttem, több gyakorlati jártasságot szerettem volna magamnak szerezni. Az első napokban Khandzsannal, testvérével, vagy más házibarátaival mentem ki, különféle sátorokban látogatást tenni, később ugyan gyakran hadzsi Bilal kíséretében jártam ki áldást osztogatni, vagy hadzsi Szalihval mentem, a ki itt nagyban üzte az orvoskodást. Mig ő a gyógyszereket beadta, én elmondám a betegre az áldást, a miért mindig kaptam egy kis posztónemez szőnyeget, aszalt halakat, vagy más egyéb apróságokat. Vajjon a közös gyógyításainkat követő szerencsés siker, vagy a hadzsi rumira (török hadzsi) vonatkozó kíváncsiság okozta-e, — mindig talány maradt előttem, — hanem annyi igaz, hogy barátaim nagyon elesodálkoztak a felett, miszerint alig öt napi tartózkodásom után Gömüstepében igen sok látogatást kaptam betegektől, vagy olyanoktól, a kik beteggő tetteték magukat, a kiket megáldék, rájuk lehelék, vagy kis talismanokat is irtam nekik, s az illető jutalom természetesen soha se maradt el. Itt ott találkoztak ugyan afféle nyakas politikusok, a kik engem politikai emissariusnak tartván, kétségbe vonták dervis minéműségemet, hanem én ezzel nem sokat törődtem, miután álarczom

eléggő biztosítva volt. Arra a gondolatra senki se jöhetett, hogy bennem európaikat akarjon fölfedezni, s milyen öröm volt az reám nézve, hogy ezen az egészen idegen földön háborítatlanul járhatok kelhetek.

Ismerőseim száma napról napra szaporodott, annyira, hogy nemsokára a leghatalmasabb és legbefolyásosabb embereket számíthatám közéjük. Különösen nagy hasznát vettem Kizil Akhond barátságának, a kinek igazi neve tulajdonképen Molla Murad vala. Ezen nagy tiszteletben állott tudóssal igen jó lábon állottam, s ajánlása mindenütt utat nyitott számomra. Kizil Akhond annak idejében, még midőn Bokharában tanult, egy oszman-török nyelven az exegesisről írott munkát kapott, a melyet nem birt egészen jól megérteni, s a melyhez én adtam neki a megkívántató kulcsot. Nagy öröme volt tehát társalgásom, s mindenütt kidiesért, hogy mennyire otthonos vagyok én az iszlam könyveiben. Szatlig Akhond is, egy nem kevésbé nagyra becsült pap, szintén barátságos hajlammal viseltetik irántam. Midőn legelőször találkozám vele, külön imában adott hálát a gondviselésnek, hogy megengedé neki az én személyemben egy Rumból, a hitnek ezen valódi forrásából való műszülmant látnia; és midőn a társaságban valaki fehér bőrömrre valami megjegyzést tett, azt mondá, hogy: ez az igazi mur ül-iszlam, az iszlam valódi világossága, a mely az én arezomból ragyog, mely Isten áldásának csak nyugat vidéki hívők örvendnek. Molla Durdisz barátságát sem hanyagolám el, a ki kazi-kelan, vagy is főbirói rangot viselt; sőt gondosan ápolgatám azt, mivel csakhamar meggyőződtem a felől, hogy ezen vad népességre csak is az ulenák bírnak némi kevés befolyást gyako-

rolni, és hogy az akszakalok (őszzszakáluak) felsősége, melyet Európában oly tulnyomónak tartunk, ezen nép között vajmi kevés nyomatékkal bir. Hogy felfogásomban nem tévedék, arról eléggé meggyőződött azaz egyre növekvő bizalmasság, melylyel a turkmanok irántam viseltettek, és a midőn Gömüstepe régi görög romjainak tégláiból, melyektől az egész tábor nevét nyerte, mecsetet akarának építeni, engem kértek meg hogy én jelölém ki a mihrab-ot (oltár s egyszersmind kible) mivel Kizil Akhond engem szemelt arra ki, mint a ki e részben legelismertebb és legtapasztaltabb dervis vagyok.

Gömüstepe területén eddigelé soha se láttak falat, a környékén szétszórva létező görög romokon kívül, s a jomutok bizonyos polgárisodási neki-buzdulásának tulajdonítható, hogy e helyen, mely a jomutok főhelységének tekintetik, rakott falakból épített istenházát óhajtottak birni. Kegyes turkmanok kötelességükké tették maguknak, hogy a Nagy Sándor által épített erődök gyönyörű négyszögű tégláiból néhány száz darabot ugyanazon egy helyre összehordjanak, s midőn már elegendőnek gondolták az anyagot, egy turkman bizatott meg a felépítéssel, a ki több izben járván Asztrakhauban, tapasztalt ember hírében állott. Mintán iránytúm segítségével kijelölém nekik, merre fekszik Mekka, azonnal hozzá fogtak a falrakáshoz, minden alap falazat nélkül, mely körülmény nem igen erősen kezeskedhetik az épület szilárdságáért. De annál jobb így. Mert ha tovább főnállna, még valami erőd bástyájául használhatnák egykor az oroszok, s a nagy macedoniai nagy terveinek még a hasonnevű Romanow vehetné hasznukat.

Alig tölték egy egész hetet Gömüstepében, s a fő-

nebb említett pártfogás útján mindenféle ismeretes lettem. Lassankint a polgári viszonyokba is szerettem volna behatolni, a nagyon szétágazott törzs- és családneveket megismerni, s amennyire csak lehetséges, tiszta fogalmat képezni azon társadalmi kötelékekről, melyek ezen, látszólag a legnagyobb anarchiában élő, elemeket összetartják. Ez aztán valamivel nehezebben ment, mint gondolám. De alig érintettem a közönséges életbe vágó valamely kérdést, alig mutattam egy vagy más dolog iránt némi kíváncsiságot, azonnal csodálkoztak fellettem, hogy mit érdekelhetnek mulandó dolgok egy derivist, kinek csak az Istennel és a vallással van dolga. Tehát igen sok fűradozásomba került, a mi tapasztalatokat e téren szereztem, mert kérdezősködnöm nem volt szabad soha. Nagy szerenese volt reám nézve, hogy a turkmanok, kik rabló kalandozásaikon kívül egész életüket a legrenyhébb heveréssel töltik, szeretnek órákig politizálni, a maguk módja szerint, s én ilyenkor néma hallgatójuk valék; félálmosan üldögélvén imádságos olvasómmal; s az alamanok (razziák) történetét, s a vilajet-hez (Persia), a khivai khánhoz és más nomad népek-hezi viszonylataikat így tanulmányozhattam.

Alkalman volt ama napokban Kizil Akhond társágában kirándulást tenni az atabeg-ekhez, (a jomutok keletfelé lakó törzse) és a göklen turkmanokhoz, a mit én azért tarték nagyon érdekesnek, mivel ez alkalommal megláthattam nagy részét azon falnak, melyet Nagy Sándor építtetett a sivatagnak már akkor is rettegett lakói ellen. Kizil Akhond egy perhez tartozó törvényes vizsgálat miatt utazott, minőlfogva több helyt időztünk, s négy nap alatt tettünk meg olyan utat, melyet

két nap alatt is könnyen megtehattünk volna. Utunk iránya keletnek tartott, azonban nagy kerülőket kelle tennünk, a kákaival benőtt mocsárok miatt, melyekben százankint tartózkodtak a vaddisznók. Ezen mocsárok a Görgen kiáradásaiból támadnak, mely tavasszal rendesen megárad, s gyakran mérföldekre elárasztja jobbról balról partjait. És ennek már régi időkben is így kelle történni, minthogy czélszerűnek tartották a nagy védfalat a folyamtól négy sőt több helyütt hat angol mérföldnyire építeni, a folyamtól északnak. S minthogy ez a síkság legmagasabb pontjain történt mindenütt, még most is a régi falromok közelében a legbiztosabb utazni, bármely évszakban. A sátorokat is leginkább ezen tájon találhatni, s alig egy-egy óranegyednyi haladás után kisebb nagyobb sátor csoportokat talál a vándor. Ezen őskorbeli építményemlék nyugati végéig nem láthattam, s azoknak a mesés tudósításoknak sem vagyok hajlandó hitelt adni, a miket hallék róla. Keletnek, úgy tartom két helyütt leltem meg a vég pontjait; az egyiket északkeleti irányban Gömüstepétől, a hol nagyobb várromok jelölik a fal kezdetét egészen a tengerparton; a másikat az Etrek folyamtól mintegy 20 angol mérföldnyire délnek, szintén közel a tengerparthoz, mely két vonal az Altin-Tokmakon valamivel fölül jön össze. A mi a Gömüstepétől kiinduló vonalt illeti, azt módomban volt két napig bejárni mintegy 10 geographiai mérföldnyi távolban, nyugattól észak-keleti irányban. — Arról lehet tisztán ráismerni, hogy a földtől két, sőt néha három lábnyi magasan is emelkedő domborlatot képez, a szerint a mint a föld minősége a romladékok eltakarásához járulni alkalmas volt. Az egész meglehető-

sen egy hosszan elnyúló sánczvonalhoz hasonlít, melynek közepéből minden 1000 lépésnyire egy-egy hajdani torony alapromjai emelkednek ki, melyeknek meglehetősen egyenlő a kiterjedése. Azonkívül még más nagy földhalmok is láthatók ezen fal hosszában, melyeknek kikutatását inkább szakférfiakra bízom, mivel még csak gyánító véleményadásra sem érzem magamat illetékesnek. A kisebb földhalmokból néhányat felnyitottak a turkmanok, s a mint nekem beszélték, egy négyszögű épületben, egy roppant nagy, papírvékonyaságu eszerép fazekat letek, abban pedig kékes hamvat, itt-ott arany pénzekeket s más drágaságokat, a miért az egész vidék a fallal együtt Kizil-Alannak, azaz: arany szedőnek nevezi. Ezen utóbbi emelt helyeket azonban szükség megkülönböztetni azon joszkáktól (dombok), melyeket a turkmanok nagy halottaik tiszteletére hordanak össze.

Kizil Akhond, az én tudós kísérőm, nagyon csodálkozott a felett, hogy a Szeddi Iszkender, azaz a Sándor-sáncz, melyet a dzsineknek (szellemek) a nagy uralkodó parancsára kelle építeniök, engemet annyira érdekelt.* Sándor, az ő vélekedése szerint buzgóbb műszülman volt mint mi, s azért a földalatti szellemek akarva nem akarva, mind szolgálatában állottak. Előadását azon ismert mese elmondásával akará folytatni, mely arról szól: hogyan ment Sándor a setétség országába; hanem elhallgatott, a mint látta, hogy egy téglának a kibontásá-

* A keletiek a nagy macedoniai történetét bizonyos vallásos-mythologiai ruhában adják elő; és habár a keleti történetírók közül némelyek meg akarják különböztetni Iszkender Zul-karnejnt (a két-szarvu Sándort) Iszkender Runitól, a görög Sándortól — én ugy találtam, hogy ezt a két személyt mindenütt egynek és ugyanannak tartják.

val nagyon el vagyok foglalva. Valóban ugylátszik, mintha azok a piros színű téglák össze volnának forrasztva, mert inkább széttörnek, hogy sem a nagy tömegtől elváljanak. Egyébiránt ezen vidék nagy érdekekkel bírhatna régiségbuvárainkra nézve, minthogy itt nemesak a régi görög uralom sok maradványának, hanem az ó iran cultura emlékeinek is bőven kell rejleni, mert a Görge nek, a mai Sehri Dzsordzsán romjainak fontosságáról, sokat beszélnek az arab történetírók. Maga Kumbézi-Kausz, vagy is a Kausz kupola-rom, melynek csak hírét hallám, hihetőleg több figyelmet érdemelne mint a mennyiben az arra gyorsan áthaladott angol utazók részesíthették.

Nagy meglepetéssel láttam, hogy Kizil Akhondnak, a kit csak tudós de nem gazdag embernek tartottam, több helyütt vannak sátrai nőkkel és gyermekekkel, a kik hármás házasságból való családjának egyes alkatrészeit képezék. Csak midőn több helyütt mindig más-más feleségeivel s gyermekeivel ismerkedém meg, akkor kezdtem megérteni, hogy az ő körutjának a törvényes ezélon kívül még egy más, családi feladata is van. Egyébiránt nagyon csekély különbség volt az idegen és a saját sátraibani fogadtatásunk között. A Molla — így nevezték őt par excellence — a turkmanoknál, még az ellenséges törzseknél is minden sátorban a ház ura volt. s nem csak megkülönböztetésekkel de ajándékokkal is elhalmoztatott, a mi nekem is, ki az ő tanítványa szerepét játszám, több posztónemezből való imaszőnyegget (namazdzsi) jövedelmezett, meg egy turkman felöltőt és egy prémes kuesmát, a mi a turkmanok nemzeti fővege. Az utóbbit föltettem a fejemre, még könnyű turbánt is tekergettem körül s át lettem változva turkman mollává.

Midőn Gömüstepőbe visszakerültem, társaim, kik az efféle kirandulásokat rozszalták, már nagy aggodalomban voltak kimaradásom miatt. Sorba kérdezősködvén mindegyiknek hogyléte felől, elbeszélték, hogy hadzsi Szalih fényes sikerrel s haszonnal üzi orvoskodását, s hogy hadzsi Kari Meszud-ot, a ki egy meesetbe, (azaz egy meesetül használt sátorba) volt elszállásolva, meglópták. Sokáig kutatták, keresték az ellopott tárgyakat, s miután semmit se találhattak meg, az Isan (sejkh) ki nyilatkoztatta, hogy meg fogja átkozni a tolvajt, ha vissza nem téríti az elorzott tárgyakat. Ném került bele 24 óra, midőn a tolvaj bünbánó alázattal megjelent, s az ellopott tárgyakon kívül még engesztelő ajándékot is hozott. Azt nem igen hiszem, hogy a párisi vagy londoni rendőrség az efféle rendszabálytól hasonló sikert remélhetne. Egy Khivába menő karavánra nézve is jó tudósítást kaptam. Elbeszélék ugyanis barátaim, miszerint a khivai khan, kinek az orvosok egészségi tekintetnél fogva bivalytejet rendeltek, egyenesen ide küldé kervanbasiját *, két pár ilyen állat vásárlására, mivel azok az ő országában nem találatnak. A kervanbasi már el is ment Asztrabadba, s mihelyt visszatér, utra kelend kelni, mely utazásra nézve nagyon jó előjel, hogy a sivatagon legjártasabb ember fog lenni a vezetőnk. Nagyon feltűnt előttem, hogy utitársaim közül sokan, habár a legnemesebb vendégszeretetben részesültek, épen ők, a legszegényebb emberek, már nem akartak tovább a turk-

* Kervanbasi = karavánvezető, vagy a karaván főnöke névvel illetik azt, a kit a khan ezen hivatalra kinevez. Minthogy ezek többnyire olyan emberek, a kik csak bizonyos utakon bírnak a legnagyobb tapasztalatokkal, emélfogva minden karaván utnak megvan a maga kervanbasija, melléknevét azon uttól nyervén, a melyen kalauzskodik.

manoknál mulatni. Lehetetlen — mondának — ha csak annyi mennyi érzéssel bír is az ember, tovább szemtanuja lenni azon kegyetlen bánásnak, melyben itt a szerencsétlen persa rabszolgák részesítettnek. „Igaz ugyan, hogy eretnekek, hogy nagyon bántottak bennünket, midőn országukon keresztül utaztunk; de az még is sok, a mit ezeknek a szegényeknek itt szenvedniök kell.“ Tatár utitársaim részvéte, a kiknek hazájokban nincs szokásban az emberekkel kereskedés, és azok a káromlások, melyekkel nagy boszankodásukban a karakesikat (rablókat) szidalmazták, legbővebben rajzolák a szegény rabszolga által viselt kinzásokat. Képzelve magának bárki, hogy érezheti magát egy persa, legyen bár a legszegényebb, midőn éjjel váratlanul, családja köréből kiragadják s sokszor súlyos sebekkel megrakva ide hurczolják foglyul. Ruhái ócska turkman viseletbeli rongyokkal cseréltetnek fel, melyek testének csak bizonyos részeit fedik el, nehéz lánczokat vernek rá, melyek bokáin sebeket törnek, s minden lépten iszonyu fájdalmat okoznak, és fogságának első napjait, sőt gyakran heteket így kell töltenie a legszilányabb eledelen, s hogy éjjel meg ne kisértse az elszökést, karabográrt, azaz: vas örvöt tesznek a nyakára, a melynél fogva egy erős karóhoz van lánczolva, s a lánc csörgése legkisebb mozdulását is elárulja. S kinjainak mértéke csak akkor ér határt, ha rokonai kiváltják, avagy Khivába vagy Bokharába küldik eladni.

Soha se tudtam megszökni azt a lánczesörgést, mely minden turkman sátora mellett hallható, a ki csak némi igényt is tart tekintélyességre. A mi Khandzsanunknak is volt két rabszolgája, és ehhez még mintegy tizennyolez, husz éves fiuk voltak, s engemet mindenkor

nagyon felindított, valahányszor a virágzó ifjúságot lánczra fűzve láttam. Ehez járult még, hogy ezen szerencsétleneket nyilvánosan piszkolnom s káromolnom kellett, mert a legkisebb részvétellel gyanút ébresztettem volna magam ellen, főképen miután azon körülménynél fogva, hogy tudtam a persa nyelvet, leggyakrabban engem szólítottak meg. Házi rabszolgáink ifjabbika, egy szép fekete fürtű irani ifju arra kért, hogy írnék levelet szülőinek, hogy az Isten szerelméért adják el juhaikat s házukat és váltsák őt ki; a mit én meg is tettem neki. Egyszer azt hívém, hogy észrevétlenül adhatok neki egy csésze theát, s szerencsétlenségre, épen a mint kezét nyújtá adományom után, akkor lépett be valaki a sátorba. Hanem én is hirtelen úgy tettetém magamat, mintha csak ingerkedni akarnék vele, s a thea helyett néhány gyengébb ütésben kelle őt részesítenem. Gömüstepében mulatásom alatt egy éj se mult el a nélkül, hogy a tenger felől hallatszó lövések ne jelentették volna, valamely zsákmánnyal terhelt naszád megérkezését. A legközelebbi reggel elmenék a hőstől követelni a dervist illető tizedet, vagy jobban mondva, a szegény persákat szerencsétlenségök első percében meglátni, s szivem vérzett az iszonyu látványtól. Így kelle lassankint megszoknom az erények és bűnök, az emberszeretet és zsarnokság, a szőrszálhasogató lelkiismeretesség és kitanult gabszág ellentétességeit, a mik a keleten mindenütt, de főkép Közép-Ázsiában leginkább fellelhetők, főkép ott, hol az Iszlám, a társadalmi élet ezen irtóztató mérge, elszórta álpolgárisodásának magvait. Ellenben a nem müszülman nomádok a világon a legjobb emberek.

Még csak két hetet töltöttem itt, mire én is mint utitársaim, szintén elkezdtem ezen helyet unni, megutálni, szemeimet kimondhatatlan vágygyal legeltetvém a persa hegységeken. Csak néhány órát tesz a távolság s mégis az erkölcsök, szokások, gondolkozási irány annyira eltérő itt a turkmanok között, mintha ezer mérföld választaná egymástól a két országot. Valóban csodálatra méltó az a befolyás, a mit a vallás és történelem gyakorol az emberekre! Nevetnem kell, valahányszor eszembe jut, hogy éppen ezek az embertelen turkmanok voltak, a kik minduntalan lakomát adtak „lillah“ kegyes czélokra, a hol jelen kellett lennie a mi egész hadzsi társaságunknak. Ilyen meghívások napjában többször fordultak elő, csak az elsőre és másodikra valék hajlandó elmenni, a harmadik meghívásnál ki akarám magamat menteni, hanem a meghívó durva oldallökésekkel hivatott ki sátoromból, a turkman etikette szabályai szerint: „minél keményebbek az oldaldöfések, annál szivesebb a meghívás.“ Ilyen ünnepélyes alkalmakkal a vendégséget adó sátora elé néhány nemez darabot, vagy ha már nagyban ment — szőnyeget teritettek, s a meghívott vendégek ötven hatan egy-egy csoportban foglaltak rajta helyet körbe ülve; minden csoport kapott egy nagy fatálat, mely a vendégek számához és korához mérve volt megtöltve, s ezen tálból szétterjesztett marékkal ették ki fenékgig az eledelt. Az étkek minősége s készitési módja, ugy hiszem, nem igen fogja inyenczeinket érdekelni, csak melleleg emlitem tehát meg, hogy a ló és teve hus napi renden voltak, a többi hus nemeket jobbnak tartom elhallgatni. Khandzsan azon idő alatt, míg nála valék, tizenkét éves fiát egy tiz éves leánykával eljegyzé, a mi-

nek családi ünnepély lett a következménye, s nekünk a kik vendégei valánk, nem lehet abból kimaradnunk. Midőn a jövőbeli sátorába beléptünk: javában foglalkozott egy shawl szövésével; úgy tett, mintha észre se vett volna bennünket, s két órai ott mulatásunk alatt csak egyszer vehettem észre, mint vesz ő is részt lopva reánk vetett tekintetekkel társalgásunkban. Az étkezés alatt, mely az én tisztelemre rizsből és tejből volt főzve, megjegyzé Khandzsan, hogy ezen ünnepély tulajdonképen a jövő ősze volt határozva, de használni akarta itt-lételünk alkalmát, hogy áldásainkat kinyerhesse. Majd elfeledém említést tenni azon lakomáról, melyet egy karakesi adott tiszteletünkre, a ki egy maga gyalog, három persát nem csak foglyaivá tett, hanem szintén egészen egyedül hajtotta őket maga előtt nyolcz mérföldnyire a rabszolgaságba. Nekünk adta ki a zsákmányból az egyházat illető tizedet, a miből mindegyikünkre két kran jutott, és milyen boldognak érzé magát, midőn az ő megáldására fatilhát éneklénk!

Miután három hetet a legkellemetlenebb elfojtott érzéssel Gömüstepében tölténk, végre beleegyezett a vendégszerető Khandzsan, hogy utrakészülődéseinkben ő is segítségünkre legyen. Tevéket vásárolni, úgy véltük, nagyon költséges lenne; tehát arra határoztuk el magunkat, hogy kettejével bérlünk ki egy-egy tevét, amely aztán magunkat, vizünket és lisztünket czepelné. És ez nehezen lett volna kivihető, ha nem lettünk volna oly szerencsések, Iliasz Beg a tevé bérbeadó személyében oly embert lelni, a ki vallásos ugyan nem nagy mértékben volt, a mi hadzsáságunkat sem igen tisztelte, de annál szigorubb pontossággal tartotta meg a vendégszeretet

törvényeit, s a mi kielégítésünkért a legnagyobb áldozattól sem rettent vissza. Iliasz tulajdonképen Khivából való turkman, s a jomut törzs ivadéka, ki évenként egyszer ide szokott utazni üzletben, a sivatagon keresztül, s a míg Gömüstepében időzik. Khandzsan pártfogása alatt áll, a mely nélkül ép oly kevésbé biztos a helyzete, mint bármi más idegené. Rendesen őszkor szokott megjönni és tavasszal megy vissza, miután 20—30 tevét részint saját, részint másik áruival megrakott, s minthogy épen ezen évben azonkívül szándékozott néhány tevével többet vinni magával, ha mindjárt teher nélkül is, tehát a legcsekélyebb haszonbér is csaknem talált pénz volt reá nézve. Khandzsan a legmelegebben ajánlott neki benünket, és ezen szavai: „Iliasz, életeddel fogsz nekem érték jót állani“ elég világosan értelmére adták, hogy milyen mértékű tekintetben valánk mi a mi vendéglőgazdánk nál; tehát a földre szegze szemeit, mint a nomádoknál szokás, midőn rendkívül komolyaknak látszanak, s válasza, melyet ritka közönyösséggel monda halkán, ajkait nem is mozdítva, ebből állott: „ismersz engemet.“ A két alkudozó turkman feltűnő hidegvérősége ingerelni kezdé még félig eurpai véremet, megfélelkezém arról, hogy hadzi Bilal s többi utitársaim is mozdulatlan részesei valának a jelenetnek, s néhány megjegyzést tettem; de csakhamar meg is bántam, mivel többszöri felszólalásomra sem vétettek szavaim figyelembe. Tehát a nélkül, hogy az alkudozásokba szabad lett volna avatkoznunk, abban történt megállapodás, hogy két arany használati bérért kapunk egy-egy tevét Khiváig; vizünknek és lisztünknek ingyen elvitelére ajánkozott Iliasz.

Azon kis összegből, a mit rongyos ruházatom kü-

lőnféle részeibe bevarrva tartogattam, valamint jámbor mesterségem bő aratásának gyümölcseiből is kitelt volna, hogy egy magam külön béreljek tevét; hanem hadzsi Bilal és Szultán Mahmud lebeszéltek róla, kiemelvén, hogy a nyomoruságos, szegény, könyörületre indító külső a legjobb óvszer ezen nomádok között, a kiknek ragadozó vágyát a kényelem legesekélyebb jele is felébreszteni, s a kiket aztán ily esetben a legjobb barátokból ellenségeivé tehetne az ember. Többeket megneveztek társaink közül, a kik bőven el vannak látva, de biztonságuk kedvéért kénytelenek rongyokba öltözve gyalog menni. A parancsoló szükségét átlátván, társaságban béreltem tevét s csak azt kértem ki magammak, engednék meg, hogy kedzsevét használhassak (a kedzseve, a teve két oldalára alkalmazott egy pár fa kosár) mivel rendkívül terhemre esnék sánta lábommal a szűk nyeregben mással összeszorítva ülni, s ily helyzetben tenni meg 40 állomást. Iliasz elejénte vonakodott, mivel a kedzseve a szegény állatra nézve a homok sivatagokon kettős teher lett volna, s igaza volt, azonban Khandzsan rábeszélte s végre beleegyezett kívánságomba. Most már meg volt az a vigasztalásom, hogy husznapos utunk alatt Khiváig, melyről a legborzasztóbb dolgokat beszélték, néha-néha egy kicsit alhatni is fogok; s az egészben különös örömmre szolgált, hogy vis-à-vis-m, vagy tulajdonképen ellensúlyom, hadzsi Bilal, az én lelki barátom fog lenni, a kinek társasága napról-napra elkerülhetlenebbé kezdett rám nézve válni. Az alkudozás befejeztetvén, bevett szokás szerint előre kifizettük a használati bért. Hadzsi Bilal egy fatihát mondott, és miután Iliasz néhány szőrszálból álló szakállát végig simította volna.

egészen megnyugodva lehattunk. Csak arra kértük, hogy minél korábban induljunk, hanem ezt ő nem ígérhette meg, mivel az indulás a khan kervanbasijától függött, a kinek karavánunk élén elül kellett mennie bivalyaival.

Néhány nap múlva készen voltunk az elindulásra Etrekbe, karavánunk gyülekezési helyére. A megtörtént előkészüldések után kettős forró vágynak érezék Gömüstepét elhagyni, először azért mivel láttam, hogy az itt hasztalan töltött időzés következtében a hó évszak mind jobban közeledik, s attól féltünk hogy a sivatagon még itt-ott lelhető esővíz egyre nagyobb ritkaság leend, s másodszer mivel a felőlem terjedező nevetséges hírek már valóban nyugtalanítani kezdetek. Mig sokan a jámbor dervist látták személyemben, mások nem tettek le azon gondolatról, hogy én a szultán nagy befolyásu követe vagyok, ki a teheráni török követtel összeköttetésben van, a ki néhány ezer puskát hozott magával s itt fog Oroszország és Persia ellen összeesküvést szervezni. Az oroszok Asurában ezt hallva bizonyosan nevettek volna rajta; azonban mégis lehetséges volt, hogy a csodálatos idegen után kérdezősködhetnének, s akkor aztán fölfedeztem következménye kinos, talán örökös rabszolgaság lehetett volna. Több izben megkértem tehát hadzsi Bilalt, hogy legalább Gömüstepéből menjünk már el; azonban épen ő, ki eddig türelmetlenkedék, miután Iliasz átvett bennünket, egészen közönyös lett, s sürgetéseimre mindig azzal felelt, hogy milyen nevetségesen gyermekes vagyok én, hogy a sors rendelkezéseit meg akarom előzni. „Hasztalan minden sietséged — monda egy izben, — addig kell a Görgen partján maradnod, mig a

Naszib (a fatum) más helyen nem rendel ki ivóvizedet. És azt senki se tudja, hamar vagy későn fog-e ez történni!" Képzhetni milyen hatása lehet az ilyen keleti válasznak egy nem ok nélkül türelmetlenné vált kedélyre. De, fájdalom, átláttam hogy nincs menekvő út, s megadtam magamat sorsomnak.

Ugyane napokban történt, hogy néhány karakesi áruló uton öt persát hozott haza rabló kalandozásából, kik között egy vagyonos is volt. A rablók egy naszáddal rándultak ki Karatepén át azon ürügygyel, hogy a maliki-k (persák) falujában egy rakomás gabonát akarnak vásárolni. Az alku hamar meg kötött, s a semmi rosztat nem gyanító persák alig jelentek meg a tenger parton áruikkal, azonnal elfogdostattak, kezeik lábaik összekötöttettek, és nyakig saját buzájokba elrejtve hurczoltattak Gömüstepébe. Jelen voltam, midőn ezen szerencsétlenek, kik között egyik nagyon meg volt sebesítve, kipakoltattak, s hallám, hogy ezen eljárást még maguk a turkmanok is gyalázatos tettnek mondták. Az asurai oroszok is bele avatkoztak ez ügybe, s kiszállással fenyegetőztek, ha tüstént szabadon nem bocsátatnak a foglyok. S minthogy a rablók határozottan vonakodtak zsákmányukat kiadni, azt hívéim hogy a többi turkmanok, a kikre nézve az oroszok fenyegetése közös veszély volt, kényszeríteni fogják törzsrokonaikat a kiadásra; — azonban ez teljességgel nem történt, hanem lett nagy lótás futkározás, fegyverek osztattak ki, hogy ha csakugyan ki akarnának az oroszok kötni, komolyan szembe lehessen velök szállni. Érdekes volt, hogy nekem is puskát nyomtak a kezembe, s nem kis zavarba jöttem, elgondolván, hogy kikre kellend lődözni. Sze-

rencsére csak a fenyegetésnél maradt a dolog.* Másnap reggel egy orosz gőzös egészen közel jött a parthoz, hanem diplomatiailag uton intézték el az ügyet, oly formán, hogy a turkmanok tuszokat adtak a jövőre nézve, hanem az öt persa rablánczain maradt. A vagyonos 100 arany váltság díjért elbocsátatott, egy másik, a ki kezeire lábaira nyomorék volt, s nem bírt 4 arany névszerinti értékkel, az oroszok tiszteletére bocsátatott el; a három izmos férfi pedig nehéz lánczokra verve Etrekbe, a rab-szolgák kinzó helyére vitetett el.

Az Etrek név, melylyel egy folyamat is, meg a környékén fekvő lakosokkal bíró egész területet nevezik, Mazendran és Taberisztan szerencsétlen lakossága előtt a legirtóztatóbb rémszó, a legnagyobb káromlás, amnyira hogy rendkívüli haragba kell annak a persának jönie, a ki ajkain kibocsátja ezt az átkot: „Etrek biufti“ azaz: hogy kerülnél Etrekbe. Minthogy karavánunk gyűl-helyéül volt kijelölve, tehát alkalmam lett ezen rémhelyet közelebről megismernem. Ehez még Khandzsán oly szives volt, hogy engem vendégül ajánlott Kulchan-nak, a karakesik pír-jének (őszszakál), ki alkalmilag hozzánk jött volt. Ezen vén bűnös komor, visszataszító kifejezésű ember volt, elfogadása legalább épen nem volt barátságos, midőn vendégeül átadattam neki. Sokáig fürkészte arcvonásaimat, néha-néha valamit sugott

* Nehogy az orosz hatóság ezen kétértelmű állása szemetszúrjon az olvasó előtt, szükség megjegyeznünk, hogy a persa kormány az orosz fegyveres hatalomnak bármínemű kiszállását ezen partokon saját területére való ellenséges berontásnak tekinti, s készebb eltérni a turkmanok rablásait, mintsem orosz fegyverek segítségét vegye igénybe, mely fegyverek in partibus hasznosak ugyan, hanem in toto veszedelmeseek lehetnének.

Khandzsannak, s úgy látszik mintha teljességgel más valamit akart volna bennem fölfedezni, mint a minék a többi világ tartott. Azonban csakhamar rájöttem ezen bizalmatlanság forrására. Kulchan fiatal korában bentazta Oroszországot Khidr khán-nal, ki orosz szolgálatban állott, hosszabb időt töltött Tifliszben, s meglehetősen megismerkedett a mi európai életünkkel. Azt mondá, hogy sokféle nemzetet látott, csak oszmanlikat nem, a kikről egyébiránt azt hallotta, hogy mint a turkmanok törzsrokonai — egészen hasonlítanak is hozzájok, s nagyon csodálja, hogy bennem ellenkezőt tapasztal. Hadzsi Bilal figyelmezteté, hogy e pontra nézve rosszul van értesülve, mivel ő maga is több évig lakott Rumban, és soha se vette észre az általa említett hasonlatosságot. Ezután tudunkra adá amaz, hogy holnapután már visszamegy Etrekbe az ova-jába; tehát készen legyünk az elutazásra, mivel az innen Etrekig terjedő utat, ám-bár csak 12 mfl, nem tehetjük meg az ő kísérete nélkül; ő pedig csak addig vár, míg Kolman, * a fia, az alamauról (rabló kaland) vissza jön, melyre többed magával rándult ki a persa határra, néhány szép kanczát elhajtani.

A fiát rablókalandról baza várni Kulchannak körülbelől annyi volt, mintha a mi felfogásaink szerint az atya valami hős kirándulásból vagy más becsületre való vállalatból várja fia visszaérkezését. Fel is szólított bennünket, hogy déltájban sétálnánk ki a Görgen alsó partjára, mert ekkor kellene megérkezniök, s majd valami örvendetes dolgot fogunk ott látni. Minthogy épen

semmi dolgom sem volt, követtem a felszólítást, s a tömeg közé keveredtem, mely türelmetlenül várta az érkezőket. Végre a tulsó partra érkezett nyolcz lovas turkman, tiz nyeregtelen lovat vezetve féken. Azt hittem, hogy a várakozó tömeg most mindjárt lelkesült örömrivaldalba tör ki, azonban egy hang se hallatszott. Mindenki mohó tekintettel, s néma esodálással méregeté az érkezőket, kik a felnyergelt és nyeretlen lovakkal egy pillanat alatt átuszták a Görgent, s az innenső parton leszállván — leirhatatlan komolysággal nyujtottak kezét barátaiknak s rokonaiknak. Mig az öregek nagy figyelemmel vizsgálgatták a zsákmányt, a fiatal hősök ruháikat szedték rendbe, s nehéz prémes kucsuaikat fölemelintvén, letörülgeték a veritéket homlokukról s fejökről. Az egész pompás látványul szolgált. Bármennyire utáltam a rablókat s utálatos mesterségöket, szemeim mégis különös gyönyörrel legeltetém ezen fiatal embereken, a kik rövid lovag öltözetükben, bátor, merész tekintetökkel, s egészen a melleikre leérő szőke hajfürteikkel minden ember bámulatának tárgyai valának, a mint fegyvereiket lerakták. Még a komor Kulchan is felvidultnak látszék, megismertetett bennünket fiával, s miután hadzsi Bilal ezt megáldá, elváltunk tőlük, holnap reggel az atyával, fiával és a lopott lovakkal egyetemben indulandók Gömüstepéből Etrekbe.

VI. FEJEZET.

ELUTAZÁS GÖMÜSTEPÉBŐL. — VOLT GAZDÁNK JELLEME. — TURKMAN SÁNCZOK VAGY FÖLDHÁNYÁSOK. — KALAND VADDISZNÓKKAL. — FENSÍK GÖMÜSTEPE ÉSZAKI RÉSZÉN. — NOMÁD SZOKÁSOK. — TURKMAN VENDÉGSZERETET. — AZ UTOLSÓ KECSKE. — PERSA RABSZOLGA. — A SIVATAG KEZDETE. — TURKMAN FELESÉG ÉS RABSZOLGANŐ. — ETRÉK. — PERSA RABSZOLGÁK. — OROSZ MATRÓZ MINT RABSZOLGA. — SZÁNDÉKBA VETT SZÖVETSÉG A JOMUTOK ÉS TEKKE-K KÖZÖTT. — ÖSSZEJÖVETEL A KER-
VANBASIVAL. — A KEM TÖRZS. — AZ ELVÁLÁS ETRÉKTŐL. — AZ AF-
GHAN VESZEDELMEZT OKOZ. — A KARAVAN LEIRÁSA.

Gens confinis Hyrcaniae, cultu vitae aspera et latrociniiis assueta.
— Q. Curtii Ruf. lib. vi. cap. 5.

MÁSNAP délben távoztam legbizalmasabb barátainnal Gömüstepéből, Khandzsan és többi barátaim által elkísértetve. Az utóbbiak Gömüstepétől majd egy egész óra járásnyira jöttek velünk, a mi a nomádoknál bevett szokás, midőn valami nagyon kedves vendéget kísérnek el. Többször kértem Khandzsant, hogy forduljon már vissza, de siker nélkül, mert ő pontosan meg akart felelni a turkman vendégszeretetet szabályainak, ne hogy okom legyen később ellene panaszra. S valóban nehéz szívvel bontakoztam ki utolsó öleléséből, mert a legnemesebb szívű emberrel volt alkalmam benne megismerkedni, a ki minden haszonleső czél nélkül nemesak szívesen látott

vendégként tartott öt más zarándokkal házánál oly hosszú ideig, hanem minden lehető felvilágosítással is szolgált, midőn egyet mást tudni kívántam. Nagyon fájlaltam, hogy nem tudám jóságát meghálálni, de még inkább azt, hogy ilyen őszinte barátomat valék kénytelen felvett alakoskodásom által ánutani.

Utunk Gömüstepéből észak-kelet felé vitt, jobban-jobban távolodván a tengerparttól, a két földsáncz irányát követve, melyek egyike Köreszofi-nak, a másik Altin Tokmak-nak neveztetik. Ezen emelvényeken kívül még sok joszkat, azaz: turkman sirdombot lel a szem, hanem ezek kivételével az egész vidék beláthatlan síkságot képez. Gömüstepétől alig egy óra negyednyi távolban pompás réteken keresztül mentünk, melyeknek térdig érő bujatermésű füve itt haszontalanul aszikk el, mivel Gömüstepe lakosai csomru-k, azaz: nem állattenyésztők. Hány falu virágozhatnék ezen bő nedvességű földön, s milyen friss élet zajoghatna rajta a síri esend helyett. Az Iliasz tevéből és hat lóból álló kis karavánunk meglehetősen egybe csoportosulva ballagott, mert megmondá Kulchan, hogy itt olyan karakesik vannak, a kik nem állnak az ő parancsnoksága alatt s ha elég erőseknek éreznék magukat, még őt is megtámadnák. Engem Iliasz még ez uttal meg akart kimélni a tevén nyargalástól s egy lopott lovat vett át Kulchántól, hogy azon lovagoljak Etrekig. Szerencsétlenségemre Emir Mehemed, a Karatepéből való afghanisztani mákonyfaló, ki már hozzá csatlakozék karavánunkhoz, gyalog maradt; s mihelyt valami pocsolyán vagy más nedves helyen vitt utunk keresztül, nekem kellett őt nyergembe fel vennem, és ő ilyenkor oly erősen belekapaszzkodék ruháimba, hogy

majdnem lerántott a lóról. Ezen közös lovaglás által komoly veszélyben forogtam, midőn a nagy nádas moesárokon kelle át kelniünk, ahol tömérdek vaddisznó csordák nyüzsögtek. Kulchan és Iliasz elől lovagoltak, a kerülő ösvényeket keresve, hogy ezen százakra menő vadak elől kitérhessünk, melyeknek közelségét bizony ki lehetne venni rőfögésükből, de kiváltképen azon ropogásból, melyet a nád között járásuk által okoztak. A mint fülhegyezve lovagoltam, egyszerre megriadt a lovam, s mielőtt az okát elgondolhattam volna, lovag pajtásommal együtt a földön elterülve hevertem. Utitársaimnak néhány lépésnyiről hallott hangos kaczagása közé valami sajátságos visitó ordítás is elegyedett, s a mint megfordultam, látám hogy két vadsüdőre estem, melyeknek anyjuktól riadt meg a lovam, s melyet most malaczai visitása egészen feldühösített és agyarát csattogtatva állt meg nem messze tőlünk s bizonyára reánk rohant volna, ha Iliasz öcsese Sirdzsau elég jókor észre nem veszi szándékát s fölemelt lándzsával utját nem állja. Vajjon a fiatal turkman vitéz beavatkozása által elriasztva, vagy a nyomasztott helyzetükből kiszabadult malaczok visitásának elhallgatása okozá-e, elég az hozzá hogy a feldühödt anya odébb állott, hátra felé futván alomjához, a melytől mi sebes gyorsasággal távozáunk. Kulchan fia ezenközben megfogta elszaladt lovunkat s azon megjegyzéssel adta nekem vissza, hogy ugyan csak szerencsés ember vagyok, mert a vaddisznók által okozott halál még a legkegyesebb műszülmant is nedsisz, azaz tisztátlanul küldi a másvilágra, s a purgatoriumban ötszáz esztendeig tartó égés által sem tisztulhat az meg egészen.

Miután körülbelől négy óráig nyomultunk előre



KALAND A VADDISZNÓKKAL.



mocsárokon és réteken keresztül, észrevettem hogy a Gömüstepéből északfelé terjeszkedő fensík lejtőjén vagyunk, minthogy nem csak a dombos helyek, hanem a persa határ hegység is kezdtek lassankint eltűnni, szemünk elől. Csak egyes sátor csoportokat, melyek környékén tevék legelésztek, lehetne kivenni messze távolban, s habár a szemet mind a négy felől a legszebb zöld virány gyönyörködteté, mégis legnépesebbnek találtam a keleti vidéket, melyet Kizil Akhond-dal meglátogatók. Ennek oka az, hogy a Görgen hiányát érzik, s az emberek esupán addig érik be a kutvizzel, míg juhaikat meghizlalják a kövér legelőn. Itt tehát csak május és június hónapokban találhatnák sátrak. Egy ilyen, Kulkhan hozzátartozói által lakott sátor csoportban kell vala ma éjjel meghálnunk, minthogy Etrek még hat mérföldnyire van; s ez a mi teherrel jól megrakott tevéinknek egy egész napi ut. Itt már értesítve voltak érkezésünk felől, s az én éhes hadzi társaim már a jó vacsora előpostájának tekinték a sátrak fölött emelkedő füstöt. Mindamellett hogy Gömüstepe innen csak négy mérföldnyire van, mégis jó nyolcz mérföldnyi utat tettünk ma, s az első napi utazás magunkat és állatainkat is meglehetősen kifárasztott.

A sátortól mintegy tiz lépésnyire elénkbe jött Kulkhan fiatal unokaöcsese Tadzsi-baj, szívesen fogadni bennünket s Iliasz az afghannal Kulkhan vendége lett, én pedig és a többi hadzi Allah Nazr szűk sátorába szállasoltatánk. Ez a vén, egészen vagyontalan turkman magánkívül volt örömeben, hogy az ég vendégeket küldött neki s örökké feledhetetlen marad előttem az a valóban érzékeny jelenet, midőn egyetlen kecskéjét leölte, hogy

megvendélgelhessen bennünket. A második étkezéshez, melyet másnap nála költénk el, már egy kevés kenyeret is birt beszerezni, a mi már hetek óta nem fordult meg háztartásában; és midőn neki estünk a husos tálnak, leült vén párjával velünk szemközt s a szó szoros értelmében örömkönyeket sirt látásunk felett. Allah Nazr semmit sem akart megtartani a nekünk feláldozott kecskéből; a körmeit és szarvait, melyeket porrá égetve a tevék feltört sebeinek behintésére szoktak használni, Iliasznaq adta, a bőrét pedig, melyet egészen hántott le róla, nekem szánta viz-tömlőül, elébb jól bedörzsölvén azt sóval, s a napon gondosan megszáritván.

A gyalázatos árulással törbe esalt öt persa közül való egyik rabszolgának elérkezése egy napig tartóztatott vissza utunk folytatásától. Ezen szegény persa ugyanis az én védurammak adatott át megfenyítés végett, ki abban a hirben állott, hogy ő legjobban ki tudja fagatni a fogolyból, van-e neki otthon elég vagyona arra, hogy rokonai kiváltsák, vagy pedig elhagyatott szegény-e, a kit aztán Khivába kell küldeni eladás végett? Az első esetet jobb szeretik a turkmanok, mert akkor tetszésök szerinti összeget követelhetnek. Mint-hogy a szerencsétlenségében is ravasz persa valóságos viszonyait mindig eltitkolni törekszik, addig kinozzák, sanyargatják, míg a haza küldözött keserves panaszok által kicsikart lehető legnagyobb váltságdíj meg nem érkezik. A másik eset mind a két félre nézve rossz. A rabló sok költsékezés után csak a rabszolgakereskedésnél szokott árt kapja zsákmányáért, a szerencsétlen persa pedig néhány száz mérföldnyire hurczoltatik el hazájától, s ritka eset, hogy valamelyik azt még egyszer meg-

látná. Kulkhan, mint már fönebb említettett, nagy tapasztalatokkal bírt az üzlet ezen nemében; új áldozata estefelé érkezett meg, s másnap folytattuk az utazást, miután engem a jó Nazr, a ki époly nagyon turkman volt mint Kulkhan — szives ölelésében részesített, búcsuzóba. Ma legelőször ültem fakosaramban, a tevén, ellensúlyomul néhány lisztes zsák szolgált, miután még mára megvonta magától hadzsi Bilal ezt az élvezetet. Utunk iránya egyre északi volt, s alig mentünk mintegy kétórányi járó földet, a zöld mező elfogyott előlünk, s legelőször érintettük azt a szomoru, erős szagu sós földet, elértünk a sivatagra. Egyébiránt a mit legelőször láttunk, mintaképül szolgálhat. Kara Szengernek (fekete sáncz) nevezett alacson hegyfok emelkedik mintegy nyolcz mérföldnyire Gömüstepétől északi irányban. Minél jobban közeledénk feléje, annál lazább volt a talaj lábaink alatt, s egészen közelében valóságos mocsárba jutottunk; az ut ezen siklós sáron keresztül nagy nehézségekkel volt összekötve, a tevék terpedt lábaikkal minden pillanatban közel voltak az elcsuszáshoz, én pedig ahoz, hogy a tevém kosarastól együtt a sárba röpit. Jobbnak találtam tehát inkább szabadakaratomból leszállni, s jó másfél órai sártaposás után felérkeztem a Kara Szengerre, a honnan csakhamar elértük már Kulkhan ováját is.

A mint oda megérkezénk, nagyon meglepett, hogy Kulkhan tüstént bevezetett engem a maga sátrába, s nagyon lelkemre kötötte, hogy addig ki ne mozduljak belőle, míg ő nem hí. Már rosztat kezdék gyamítani, midőn meghallám, mint szídja asszonyait, hogy mindig elhányják a lánczokat, s keményen rájuk parancsolt, hogy

tüstént teremtsék elő. Mogorva tekintettel maga is több ízben bejött a sátorba, szanaszét nézegetve, anélkül hogy hozzám szólott volna; gyanításom egyre növekedett, s különösen megütközém abban, hogy hadzsi Bilal, a ki oly ritkán szokott engem magamra hagyni, most nem mutatja magát. A legfélelmesebb gondolatokba merülve egyre közeledni hallám a lánccsörgést, s végre megláttam, hogy a velünk hozott persa jött a sátorba, hogy ő rá vonatkozott az egész lánccsörgés, s ő czepele fel-tört lábain a csörgő nehéz lánccsörgőket. Utána jött Kulkhan, ki gyorsan theát készítettett, s miután azt elköltöttük, felszólita hogy keljek fel és menjek át vele egy új sátorba, melyet az alatt számomra üttetett. Meg akart lépni, s ez volt az oka titkolódzó magaviseletének. Hanem én azért még sem tudtam őt soha megkedvelni, s hogy mennyire különbözött Khandzsantól, legjobban meg-tetszik abból, hogy azalatt a tíz nap alatt, a mit nála tölték, ezen az egy csésze theán kívül semmiben se részesített vendégszeretete. Később megtudtam áruló terveit, melyeket bizonyosan végre is hajtott volna, ha Kizil Akhond, a kitől különösen félt, szigorúan meg nem hagyta volna neki, hogy velem a lehető legnagyobb tisztelettel bánjék.

Az a sátor, melyben tíz más utitársammal laktam, nem a Kulkhané volt, hanem egy más turkmané, a ki velünk jött Khivába, feleségével, ki ezelőtt a Karakalpak törzsből elragadott rabszolganő volt, s a ki most azt ment kitudakolni, hogy életben van-e még első férje, kit nehéz sebekben hagyott, midőn éjjeli megrohanás alkalmával őt elrabolták, s hogy ki vette meg a gyermekeit? hol, merre élnek? Kiváltképen óhajtotta tudni, hogy

mi történt tizenkétéves leányával, kinek szépségét könyező szemekkel irta le. Az a szegény asszony annyira le tudta kenyezni új parancsolóját hűsége és dolgozsága által, hogy az maga is elkisére szomoru kutató utjára. Én gyakran kérdeztem: mit fogna tenni, ha az asszony első férje előkerülne? hanem a miatt ő nem aggodott, mert a törvény biztosítá őt birtokában. „A naszib (fatum) nekem akará rendelni Hajdguł-t * (ez volt az asszony neve) s a naszibnak ember fia nem szegülhet ellene.“ Ujabb utitársaink közé, kik Iliaszszal akartak utazni, tartozott még egy hadzsi Sziddik nevű derwis is, egy felettébb ügyes képmutató, a ki csaknem félig meztelenen járt, utközben a sivatagon a tevépásztorsággal foglalkozott, s 60 aranyat rejtegetett rongyai között, a mit mi csak Bokharában tudtunk meg.

Az egész társaság közösen lakta e sátort, azon reményben, hogy a khán kervanbasija nemsokára itt lesz, s aztán elindulhatunk a sivatag felé. A várakozás mindnyájunkra nézve kínos volt. Én leginkább lisztem gyors fogyása felett aggodtam, s már elkezdém mindennapi járandóságomat két maréknyival kisebbre szabni, és inkább kovásztalanul sütém meg a forró hamuban, mert az így süttött kenyér nehezebben emészthető, tovább marad a gyomorban, s az ember nem éhez meg utánna oly gyorsan. Szerencsére tehattünk apró kolduló kirándulásokat, s az etreki turkmanok jótékonyága ellen nem lehetett panaszkodni, ámbár az egész nép hirhedett rablókól áll, s alig láttunk tábort, melyben két-három nehéz lánczokkal terhelt persát ne pillantottunk volna meg.

* Tulajdonképen Ajdguł, azaz: az ünnepe rózsája.

Itt Etrekben, egy Kocsak khán nevű előkelő turkman sátorában találkoztam egy oroszszal, ki előbb az asurai hajóállomáson matrózkodott. E főnökhöz délre tértünk be, s alig levék neki én mint rumi (osmanli) bemutatva, e szavakkal fogadott a háziur: „No, akkor nagy örömet szerzek neked. Ismerjük az oroszokkali viszonyokat, s most ősi ellenségeitek egyikét lánczokban láthatod.” — Ugy kelle tennem, mintha nagyon örülnek. A szegény orosz nehéz lánczokba verve előhozott, beteges és szomorú kinézése nagyon meghatott, s félttem, nehogy külsőm elárulja a benyomást, melyet rám tett. „Mit esinálnál te ezen efendivel, ha Oroszországban találkoznál vele?” kérde Kocsak khán, — „eredj, csókold meg a lábát.” A szegény orosz már felém közelített, de én a lábsókot azon megjegyzéssel tiltám el, hogy csak most vivén végbe guszl-omat, azaz a nagy mosdást, nem akarom magamat egy hitetlen által beszenyyeztetni; sőt jobb szeretném, ha mielőbb eltakarodnék szemem elől, mert e népet nem szenvedhetem. Jel adott neki a távozásra, s az orosz fogoly éles tekintetet vetve rám, eltávozott. A mint később megtudám, egyike volt ez azon két orosz matrónak az állam tengerészettől, kik néhány év előtt egy éjjeli alaman alkalmával a karakesik kezébe estek. A másik körülbelül egy év előtt halt meg a fogságban. A kormány ki akarta őket váltani, de a turkmanok nagy összeget követeltek értök (fejenkint 500 aranyat); s ugyanezen időben, épen az alkudozások folyama alatt küldetvén Kocsak khán testvére Tserkesz Baj az oroszok által Szibériába, ahol meg is halt, ez eset a szegény keresztyének kiszabadulását még inkább megneghezíté, s a másik fogoly is, úgy mint

társa, nemsokára ezen, szeretett czárjáért és hazájáért szenvedett kemény fogságban fog elveszni. *

Ezek azon folyton változó benyomások, melyeket a vendégszeretet a vele járó erényekkel, s e nomádok halhatlan barbársága gyakorolnak az utazóra. Jóllakva s elhalmozva jótéteményekkel tértem néha haza, s már dicsérni kezdém magamban e népet, midőn Kulkhan főnebb említett persa rabszolgája keservesen sirva könyörgött pár csepp vizért, mert mint elmondá, már két nap óta kenyér helyett besózott halat adtak emnie, s bár egész nap a dinnyés földön kellett dolgoznia, egy csepp vizet sem kapott. Szerencsémre egyedül valék a sátorban, a könyező meglett ember látása feledtetett velem minden veszélyt, — odanyújtám neki kulacsomat, s míg szomját eloltá, az ajtóhoz álltam vigyázni. Erre nagy hálálkodva rögtön távozott. E szerencsétlen embernek a házban mindenkitől szenvednie kellett; de legjobban Kulkhan második neje, egy volt persa rabszolgáló kizozta őt, hogy az uj secta iránti buzgóságát annál jobban kitüntesse.

Már Gömüstepében meguntam e kegyetlenségeket; memyre fel kelle tehát lelkennek lázadnia, midőn azt a helyet Etrekhez hasonlítva — a humanitás és civilisátió székhelyéül kellett tekintenem! E sátor, lakóival együtt, kiállhatatlan lett előttem, s már vágytam ki a szabadba, a sivatagba.

A kervanbasi megérkezésének hírére még mindig

* Midőn később az oroszokat ezen esetre figyelmeztetém, azzal iparkodtak magukat menteni, hogy az orosz kormánynak nem szabad a turkmanokat nagy váltságdíjakhoz szoktatniok, mert akkor a merész rablók éjjelnappal ily emberfogdosásra járnának.

vártunk, ámbár az utazók, kik karavánunkhoz akartak csatlakozni, már mind együtt voltak. Az ismerkedés gyorsan ment, s gyakran hallám érintetni azon kérdést: mely uton szándékozik a kervanbasi tulajdonképen menni? Épen efelett beszélgettünk egyszer, midőn egy etreki azon örvendetes hirt hozta, hogy a tekke-k, kiknek támadásaitól a Khivába vivő uton a karavánok legjobban féltek, békekövetet küldtek a jomutokhoz, azon ajánlattal, hogy béküljenek ki végre s egyesült erővel támadják meg közös ellenségeiket, a persákat. E politikai transactiókról ez emlékiratok második részében fogok megemlékezni, itt elég azt megjegyezmem, hogy e véletlen nagy hasznunkra vált. A mint nekem megmagyarázták, három út vezet Gömüstepéből Khivába, melyek közül a karavánok nagyságuk szerint szoktak választani. Az első a nagy Balkan megett a kaspi tenger partjainak hosszában. Ezen irányt, ez utóbbi helyet elhagyván, még két napig kell folytatni, s csak hat napnyi távolságra a keletnek fekvő Khiva felé befordulni. Ezen út csak csekély számú utazóknak való, mert kevés rajta a víz, de csekélyebb a megtámadtatástóli veszély is; s ilyenek nem is történnek, ha csak különös forradalmak alkalmával a kaszakok (kírgizek) vagy karakalpakok idáig nem terjesztik ki alamanjaikat. Második a középső út, mely északnak csak az Oxus hajdani medréig, tehát a nagy és kis Balkán közt, s aztán északkeleti irányban vezet Khivába. A harmadik ut a legegyenesebb s legrövidebb, mert, míg az elsőre 24, a másodikra 20, erre csak 14 nap szükséges. Már Etreknél északkeletre kell menni, a göklen és tekke turkmanokon keresztül, s minden állomáson jó, iható vízzel ellátott kutak vannak.

Természetes azonban, hogy a karavánnak vagy jó lábón kell állnia e törzsekkel, vagy legalább 2—3000 embert számlálni, különben tovább nem jut. Nagy volt tehát örömem, midőn egy este Atabajtól egy követ azon hirt hozta, hogy a kervanbasi másnap reggel megindul táborából, s harmadnap délben az Etrek tulsópartján akar velünk találkozni, a hol is egyesülvén — megindulunk a sivatagon keresztülvívó nagy utra. Iliasz rögtön parancsot adott, hogy gyorsan készüljünk fel. Még az nap este elkészítők tehát a szükséges kenyeret, még egyszer besóztuk azon nagy darab tevehusokat, melyeket áldásért vettünk a nomádoktól, s ki volt boldogabb nálamnál, midőn másnap reggel hadzi Bilallal a kedzsevére hágtam s nyikorgó ülésemben a hullámszerű járasu teve hátán Etrekből lassan távozhatám! Biztosság kedvéért Kulkhan szükségesnek látta minket legalább első nap kísérni, mert ámbár 15—20 puskával felfegyverzett ember volt velünk, mégis nagyobb számú rabló csapat által is megtámadtathattunk volna s ez esetben Kulkhan jelenléte nagy hasznunkra válik, mert az etreki banditák legnagyobb része az ő szellemi vezetése alatt áll, s neki vakon engedelmeskedik. Elfeledém ugyanis mondani, hogy Kulkhanunk nemcsak a karakesik akszalkal-ja, hanem mint szofi (asceta) is híres volt. Ezen epithetont hordta pecsétjében, s büszke is volt reá. A szentelen tettetésnek legkirivóbb jellemképe állt előttem, midőn Kulkhánt, annyi gaztett okozóját láttam tanítványai körében ülni, a mint ezeknek, kiknek kegyetlen kezeik már annyi család boldogságát dulták fel, a szent mosást illető szabályokat, vagy a bajusz rövidre vágásának módját előadta. Tanító s tanítványok egyenlően

felkesedni látszottak, s tán nem egy e rablók közül, jámborságának érzetében már előre álmodott a paradicsom jutalmáról.

Utunk, hogy az Etrek kiöntései által alkotott mocsárokat elkerülje, majd északnyugatnak, majd északkeletnek vezetett, többnyire homokon, melyen csak kevés sátort láttunk. E vidék szélén a Kem nevű turkman törzsnek mintegy 150 sátorát találtuk. Ezek, hallám, már emlékezetet túlhaladó idő óta el váltak a jomutturkmanoktól, kikhez tulajdonképen tartoznak, s itt élnek a sivatag határán. Ezen turkmanok nagy hajlama a lopásra oka annak, hogy a többiek ellenségeiké lettek, s minduntalan megtámadják, miért is nem tudnak szaporodni. Közel ezek tartózkodási helyéhez találtuk néhány sereghajtóját karavánunknak, kik nélkülünk nem mertek e sátrak mellett elmenni. Ugy is látszott, hogy a kem-ek megtámadtak volna, ha élünkön Kulkhant, e hatalmas mumust nem látják. A tábortól északra egy negyedóránnyira, az Etreknek egy keskeny ágán keltünk át, melynek vize itt már igen sós ízű volt, jeléül annak, hogy közel van végkiszáradásához. Ennek tulpartjától az Etreknek egy másik, még csekélyebb ágáig a sóstalajt szép rét váltá fel. sűrűn benőve ánizskaporral, mely majd egy óránnyira terjedt. Az árokhoz hasonlító patak agyagos partjai nagyon megnehezíték az átkelést, és több teve terhével együtt bele is esett a vízbe, mely sekély volt ugyan, de a csomagokat mégis átjárta s nehezebbé tette, úgy, hogy nagy fáradságunkba került, míg a tulsó dombot, Delili Burunt elértük. Kora reggeltől délutáni 2 óráig mindössze négy mérföldet haladtunk, de mégis elhatároztuk, hogy itt állomást tartunk,

mert a kervanbasival csak holnap délben kell az Etreken túl találkozoznunk.

Az említett dombról, mely mintegy előfoka volt egy délkeletnek hosszan elnyúló, különben jelentéktelen hegyláncznak, szép s messze kilátás nyílt. A láthatár nyugati részén a Kaspi tenger látszék, mint egy kék felhővonal, még a persa hegyek is észrevehetőek; de különösen érdekes látványt nyújt a délnek elnyúló beláthatatlan síkság, melyen az elszórtan fekvő sátorcsoportozatok mintegy vakandturásokhoz hasonlíthatók. Etrek és folyama majdnem egészen látható, s azon helyek, hol a víz mindkét partján kicsap, a távolban apró tavaknak látszanak. A kem-ek táborához közel lévén, Kulkhan, ki ez éjt még velünk szándékozott tölteni, nagy vigyázatot ajánlott; este tehát különféle helyeken őröket állítottunk fel, kik reggelig egymást felváltva minden mozgást a vidéken megfigyeljenek.

Hallván, hogy ezen állomás végső előőrse a nagy sivatagnak, a délutánt, míg társaim aludtak, néhány levél megírására fordítám, szándékom lévén azokat visszatérő kísérőinkre bízni. Azon apró, jegyzeteknek szánt papirdarabokon kívül, melyeket bokharai ruhám belésében rejtve tarték, még a korán volt velem, melyet egy kis táskában hordtam, s két lap fehér papiros, melyre most a két levelet írtam. Az egyiket Hajdar efendinek Teheránba, a másikat Khandzsannak, azon kéréssel, hogy az elsőt juttatná kézbe.* Könnyen elképzelheti kiki,

* Visszatértemkor e levelet, melyben barátimnak a sivatagi utazás megkezdését jelentem, másokkal együtt, melyeket Gömüstepéből indíték el, csakugyan megtaláltam a török követségnél. A jó Khandzsán valódi buzgalommal teljesítő kérélnemet.

mint érezhetém magamat, midőn Teherán, ezen hozzám legközelebb s mégis végpontja az európai életnek jutott eszembe, ha elgondolja azon veszélyeket melyek itt a nomádok közt fenyegettek, ha csak pillanatra is sejteni kezdik incognitómat, s mily előízt adott öt heti tartózkodásom a turkmanok közt azon életről, melynek fő és ősi székhelyét voltam felkeresendő.

Másnap reggel csak négy órát kellett memmünk, hogy a tulajdonképeni Etrek partjaihoz érjünk. Sokáig vizsgálódtunk annak legsekélyebb része után. Az átkelés nem volt könnyű; mert, ámbár e folyó rendes szélessége nem több 12—15 lépésnél, most kiárván kétszer oly széles vala, s puha, agyagos feneke valódi kin a tevékre nézve, s ezért turkmanjaink vonakodása az átkeléstől megbocsátható volt. A víz nem folyt ugyan gyorsan, mégis a tevéknek hasukon felül ért, s a nagy bajjal lépkedő állatok ingadozó léptei által kedzsevénk majd jobb majd baloldalt belemártódott az Etrek szennyes hullámaiba, s ha a teve csak egy lépést hibáz el, sárban s iszapban fürödve, nem csekély veszélylyel, uszva kellett volna a tulpartot elérnem. Szerencsénkre az átkelés minden baj nélkül megtörtént, s alig állapotunk meg, megláttuk a kervanbasi rég s epedve várt karavánját, élén három bivalylyal (két tehén s egy bikával), melyek egészséget ígérő megérkeztét Khiva beteg fejedelme alig várhatta nagyobb türelmetlenséggel, mint mi.

Emlékezni fog az olvasó, hogy Gömüstepében hadzi Bilallal, hadzi Juszuffal s néhány gyaloglóval a derwis karaván zömétől meg kelle válnom, mert a többieknek nem sikerült oly hamar bérbeadatni szokott tevékre szert tenni. Etrekben nem kapván hirt felölök, már

nagyon aggódni kezdünk, hogy a szegények alkalom hiány miatt nem jöhetnek utánunk, nagyon örültünk tehát, midőn a várt karavánnal együtt mindnyájokat ép egészségben megérkezni láttuk. Oly szívélyességgel ölelkeztünk és csókolódtunk össze, mintha mindnyájan testvérek volnánk, kik több évi távollét után végre viszontlátják egymást. Legjobban meghatott, midőn hadzsi Szalih-ot és Szultan Mahmudot, sőt valamennyi koldus társamat ismét magam körül láttam; mert ámbár hadzsi Bilalt legközelebbi barátomnak tekintém, meg kell vallanom, hogy különbség nélkül valamennyi iránt élénk rokonszenvvel viseltetém. Etrek iszapos vize lévén az utolsó édesvíz, melyet találhattunk, míg husznapi utazás után az Oxus partjaira nem jutunk, tanácslám, ne szalaszszuk el az alkalmat, s utoljára lakjunk jól theával. Felraktuk tehát legnagyobb theaedényeinket, én megvendégelém őket frissen sült kenyermel, és még sokáig emlékezünk e viszontlátási ünnepélyre.

Ezalatt megérkezett a kervanbasi is, vezetőnk és védőnk a sivatagban. Nagyon érdekemben állván, hogy jó színben tűnjem fel előtte, csakhamar elmentem hozzá hadzsi Szalih és hadzsi Meszuddal, kik az uton már említettek volt neki. Könnyen képzelhető csudálkozásom s egyszersmind aggodalmam, midőn Amandurdi (ez volt neve a testes s jóindulatu turkmannak) társaimat nagy kitüntetéssel, engem feltűnő hidegen fogadott. Minél inkább iparkodott hadzsi Szalih a társalgást rám vezetni, annál közönyösebb lett; s mindössze ezt mondá: „Ismerem már én ezt a hadzsit.“ Erőt vettem magamon, nehogy nagy zavaromat észrevegye s már el akarék távozni, midőn Ilias, ki szinte jelen volt, haragos pillan-

tást vetett a mellette ülő elhírhedett opiumfalóra Emir Mehemedre, s ezzel mintegy őt látszott ez eseményért okozni. Eltávoztunk, s alig tudá meg hadzsi Bilal e jelenetet, haragosan felkiáltott: „E nyomorult, részeg afghan már Etrekben állítá, hogy hadzsi Residünk, ki a korábban s az arab nyelvben neki tanítója lehetne, álarozos frengi. (Itt háromszor hangoztatá: Esztagfar ullah! azaz: Isten bocsássa meg bűnömet.) Ambár biztosítám, hogy mi őt nagy szultánunk követétől vettük át, hogy van utlevele a khalifa pecsétjével*, még sem akar elállni bűnös állításától. Amint látom, a kervanbasi fejét is megzavarta, de majd megbánja ha Khivába jövünk; mert ott vannak kadik és ulemák, ott megtanítják: mit tesz az, egy jámbor műszülmánt hitetlennek nevezni!

Most kezdém érteni az egész dolgot. Emir Mehemednek, ki születésére nézve kandahari volt, s az angol foglalás után egy büntett miatt kénytelen volt szülővárosából menekülni, elég alkalma vala europeiakat láthatni, s így engem arczvonásaimról felismert. Első pillanattól fogva tehát titkos emissáriusnak gondolt, ki koldus álöltönyében rejtett kincsekkel utazik, s arra számított, hogy titkom felderítésével fenyegetvén: e kincseket tőlem kicsalhatja. Többször rá akart beszélni, hagyjam el e koldusokat s lépjek vele társaságba; de én mindig azt felelém neki, hogy egy dervis és egy kereskedő, mint nagyon különemű elemek, nem illenek egymáshoz, s valódi barátságról csak akkor lehetne köztünk szó, ha ő az opium evés bűnéről lemondva, jámbor mosdások és imádkozásokkal foglalkoznék. Kemény ellent-

* Mohammed utódja, t. i. a konstantinápolyi szultán.

állásom, melyre talált, dühössé tevő, de miután istentelensége miatt a hadzsik meggyűlöltek, nyílt ellenségeskedését különös szerencsémnek tekinthetem.

Körülbelül két órával az elmondottak után a kervanbasi, ki a karaván főnökségét már átvette, izente, hogy miután csak három nap múlva fogunk ismét kutat találni, kiki lássa el magát vízzel. Elővettem tehát én is kulaesomat, társaimmal a folyóhoz mentem, s miután a szomszág kínjait még nem igen volt alkalmam tapasztalni, azt csak igen hanyagon töltém meg. Társaim figyelmeztettek e hibára, mondván, hogy a sivatagban minden csepp víz élet, s azért a kulaesot, mint az élet forrását, mindenkinek mint szemefényét, úgy kell őriznie. Megtevéen előkészületeinket, a tevék felszereltettek, a kervanbasi valamennyit megszámláltatá, s így kitünt, hogy karavánunk körülbelül 80 tevéből s 40 utazóból állt. Ezek közt 26 védtelen hadzsi, a többi meglehetősen felfegyverzett jomut-turkman, egy özbeq s egy afghan. Egyikét képeztük tehát azon apró karavánoknak, melyek valódi keleti módra mindent a sors szeszélyeire bízva, kelnek utra. Miután mindnyájan felültünk, bucsut kelle vennünk turkman kísérőinktől, kik a sivatag széleiig elhoztak. A bucsu fatiháját egyrészt hadzsi Bilal, másrészt Kulkhan kezdte rá, s aggódnom kellett, ha ez utóbbi áldásából kedvező előjeleket akartam veszélyteljes vállalatunkra levonni. Az utolsó amen után, melyet a szakállnak elmaradhatlan végig simítása követett, a két fél ellenkező irányban megindult, s előbbi kísérőink midőn az Etreken átkelve minket szemök elől vesztettek, néhány lövésben végüdvözetet küldtek felénk. Mi innen egyenesen éjszagnak vettük utunkat.

VII. FEJEZET.

A KERVANBASI KÖVETELI HOGY SZERZŐ JEGYZETEKET NE IROGASSON. — MEHEMMED ESKÜJE S TESTVÉRÉNEK NEMES MAGAVISELETE. — A VEZETŐ ELTÉVESZTI AZ UTAT. — KÖRENTAGI, RÉGI, VALÓSZÍNŰLEG GÖRÖG ROMOK. — KIS ÉS NAGY HALKAN. — AZ ONY'S RÉGI MEDRE. — VÉRBO-SZU. — A SZOMJUSÁG KÍNJAI.

C'était une obscurité vaste comme la mer, au sein de laquelle le guide s'égarait. . . où pérît le voyageur effrayé. — Victor Hugo, Omaïah ben Aïedz.

1863. máj. 13. Minden jele nélkül a netaláni tevé- vagy emberlábnyomokon, vagy más állatnyomokon felismerhető utnak, tartott karavánunk észak felé, nappal a napot, éjjel az északi csillagot használva utmutatóul, melyet a turkmanok mozdulatlansága miatt Temir kaziknak (vasszeg) neveznek. A tevéket hosszú sorban összekötve egy gyalog ember vezette, s ámbár nem volt itt különös tiszteleti hely, mégis bizonyos megtiszteltetésnek tekintetett, minél közelebb lehetni a kervanbasihoz. Egy jó hosszú darab, túl az Etreken, mely a nagy sivatag előcsarnokát képezi: Bogdajlának neveztetik. Naplemente után még két óráig folyvást homokos földön haladtunk, mely nem volt nagyon puha, és csak esekély, hullámalaku magaslatokat képzett. Lassankint a homok eltűnt, s szilárd sima agyagtalaját éreztünk lábaink

alatt, úgy, hogy a távoli tevék rendes lépései a csendes éjben ütenyverésekként hangzottak vissza. Az ily helyeket a turkmanok takir-nak nevezik; s miután az, melyen épen mi jártunk, vereses színű volt, kizil-takirnak hivattott. Közel napfeljöttéig szakadatlanul mentünk, de mindössze alig hat mértföldet haladtunk; mert a tevéket nem volt szabad eleinte nagyon megerőtetni, másrészt pedig, mert a bivalyok, e fő személyei az utazó társaságnak, melyek egyike még érdekes állapotnak is örvendett, nehézkes testökkel még a tevék lépteit sem birták követni. Pihentünk tehát május 14-kén reggeli 8 óráig, s míg a tevék a bogácskórókból s a sivatag egyéb növényeiből jóllaktak, volt időnk reggelinkhez látni, mely, kulacsaink még telve lévén édes vízzel, ma még felséges volt. Így nehéz, kovásztalan kenyерünket édes kortyokkal segíthettük lefelé. Közel egymáshoz táborozván, észrevettem, hogy a kervanbasi Iliaszszal és társaim főnökeivel gyakran felém tekintve beszélgetett. Könnyen kitalálhatám e tanácskozás tárgyát, de úgy tettem, mintha mitsem vettem volna észre, s egy ideig nagy buzgóan lapozván a koránban, felkeltem, mintha a társalgásban részt akarnék venni. Amint néhány lépést közelíték feléjük, elémbé jöttek a derék Iliasz és hadzsi Szalih, félrehivtak, s mondák, hogy a kervanbasi nehézségeket csinál s nem akar a khivai utra magával vinni, mert kinézésem gyanút gerjeszt benne; különösen a khán haragjától fél, mert néhány év előtt egy frengi követet hozott Khivába, ki ezen egyetlen uton hiven lerajzolta az egész utat, s ördögi mesterségével még csak egy kutat, vagy dombot sem feledett le a papirról. A khánt ez nagy haragra gyulasztá, a hírhozók közül

kettőt kivégeztetett, s ő a kervanbasi, csak különös pártfogás által volt képes éltét megmenteni. „Sok rábeszélés után, mondván, hogy csak nem hagyhatunk itt a sivatagban egyedül, — folytaták barátaim, — annyira birtuk őt, hogy azon feltétel alatt magával visz, ha először meg hagyod vizsgáltatni magadat, nincsenek-e nálad rajzok, vagy fatollak (irón), amit a frengik szoktak hordani, s másodszor, ha megígéred, hogy nem fogsz magadnak az utak és hegyekről titkos jegyzéseket tenni; ellenkező esetben, itt, a sivatag közepében, rögtön el kell tőlünk maradnod.“

A legnagyobb türelemmel hallgatám e szavakat, de mikor barátaim elhallgattak, nagyon felingerültnek tettem magamat, hadzsi Szalihhoz fordultam, s oly hangosan, hogy a kervanbasi is meghallhassa, mondám neki: „Hadzsi, te láttál engem Teheránban s tudod ki vagyok; mondd meg Amandurdinak (ez volt neve karavánunk vezetőjének), hogy hozzá mint becsületes emberhez épen nem illik egy oly részeg binamaznak (oly ember, ki nem szokta imádságát elvégezni) mint ez az afghan, szavára figyelni. A vallással nem lehet tréfálni, e veszélyes pontban többé rám ne támadjon, különben Khivában majd megtudja, kivel van dolga.“ — Ez utolsó szavakat oly hangon kiáltám, hogy az egész karavánnak meg kellett hallania, s társaim, különösen a szegényebbek, annyira felgerjedtek, hogy ha vissza nem tartom őket, mindnyájan neki esnek Emir Mehemmednek, a gonosz afghannak. E jelenet legjobban megdöbbsenté a kervanbasit, s hallám, amint a mindenfelől hozzá intézett kérdésekre folyvást csak azt felelé: Khudaim bilir! (Isten tudja!) Nagyon derék, jó indulatu, de törzsökös

keleti volt ő, ki nem annyira rozszaságból, mint különös előszeretetből a titokszerűség iránt, minden áron egy álarczos idegent akart bennem felfedezni, ámbár másrészt több vallási kérdésben (meszele) hozzám fordult tanításért, s már Gömüstepében hallotta volt, hogy én sok könyvet olvastam.

E fogás, amint láttuk, ez egyszer elhárítá a pillanatnyi veszélyt; de legnagyobb sajnálatomra kelle tapasztalnom, hogy a gyanu irántam perezről perezre nő, s nagy fáradságomba fog kerülni, utamról csak a legcsekélyebb jegyzeteket is tenni. Kellemetlen volt rám nézve, hogy nem vala szabad még az egyes állomások neveit sem tudakolnom. A sivatagban, bármily nagy legyen, a nomádok, kik annak egyes oázisait lakják, minden helynek, minden dombnak s völgynek más más nevet adtak, úgy, hogy ha pontos tudósításokat kaphattam volna, Közép Ázsia térképén minden pontot meg tudnék jelölni. Csel ellen cselet kelle használnom, s azon végtelen csekély jegyzetek, melyeket ez utról magamnak tehettem, egy oly fogás eredményei, melynek leírásával nem akarom az olvasót untatni. Mily keserű érzés az utazóra nézve, ha hosszas küzdelmek és veszélyek után végre elérheti az ohajtott forrást, és szomjas lelkét mégsem enyhitheti belőle.

Nyolcz óra után ismét felkerekedtünk, de haladásunk, miután két óráig szakadatlanul mentünk volna, mind lassabb lett. Nehány turkman leszállt s a legapróbb dombokat jobbra s balra az uttól, szorgalmasan kezdék vizsgálni. Amint utóbb megtudtam, utitársaink egyike, Ejd Mehemmed, testvérének, ki a mult évben egy megtámadtatás alkalmával itt elesett, sirját akarta

felkeresni; s hozott is magával egy koporsót, melyben a holttestet Khivába vihesse. Délutáni két óra lehetett, mikor a sirt megtaláltuk, s annak felásásához készülünk. A szokásos imáknak s a korán egyes helyeinek elmondása után, melyben buzgóan részt kelle vennem, a félig elrothadt hulla a koporsóba tétetett, s nemez rongyokba bepakoltatott, aztán egy szemtanu elmondá a harc részleteit. Dicsőíteni akará az elhunytat, ami sikerült is neki, mert az elmondott tett a legnemesebb dicséretet érdemlé. „Több persa volt karavánunkban, szolt az elbeszélő, kik Khivából Aszterabadba mentek, s ezek közt egy Molla Kaszim nevü igen gazdag kereskedő ez utóbbi városból, ki éveken keresztül kereskedett Persia és Khiva közt, s itt az elhunytnak vendége volt, utközben pedig védőjét szemlélheté benne. A sors ugy akarta, hogy mult évben nagy összeggel zsebében indult haza, s ámbár turkman ruhába volt öltözve s nyelvünket is tökéletesen beszélte, az etreki haramzade-k (fattyúk) által mégis felismertetett, kik is rögtön elének jöttek s karavánunkat megtámadták. Ámbár számra nézve sokkal erősebbek voltak nálunknál, mégis nyolcz óra hosszat küzdöttünk velök, s mikor kettőt közölök már megöltünk, azt kiáltották, hogy ha a kövér persa kuttyát (mi alatt Molla Kaszimot értették) nekik kiadjuk, felhagynak a harczczal, mert velünk semmi dolguk. Kömlyen felfogható, hogy közülünk senki, legkevésbbé pedig a boldogult, ez ajánlatot el nem fogadhatá, s ámbár a persa félve a mindenfelé sivító golyóktól, kért, hagyók abba a harczot, ő inkább el engedí magát fogatni. — mégis folytatnunk kelle a küzdést. Nemsokára egy golyó érte őt. (Itt az elbeszélő a holttestre mutatott).

Lefordult lováról, s utolsó szava az volt, hogy vendégét, a félelmében gyermekmódra siró persát testvérének, Ejd Mehemmednek átadá, kinek vezérlete alatt mi a harcztot másnap reggelig folytattuk, mikor is a rablók kénytelenek voltak nagy veszteséggel visszavonulni. A szerencsétlen elhunytat itt eltemetvén, folytatók utunkat, s három nap múlva a persa kereskedőt sértetlenül hoztuk Aszterabadba.“

Gyászünnepélyül Ejd Mehemmed e helyen még kegyeret süttetett, s azt köztünk felosztatá, aztán ismét megindulva, egy száraz sikságon haladtunk éjszak felé. Az idővesztéseget kipótolandók, elhatározottat, hogy egész éjjel szakadatlanul menni fogunk. Az idő szép volt, s kosaramban összekuporodva, sokáig élvezettel nézdeltem a szép csillagos eget, melynek fénye a sivatagban még nagyszerűbbnek látszik. Végre elnyomott az álom, s alig pihenhettem egy óra óta, midőn gyengédtelenül felkölttetém álmomból, s minden oldalról kiáltatni hallám: „Hadzsi, nézd meg csak kiblenumádat* (iránytű), ugy látszik, eltévedtünk.“ Felébredék s egy izzó tapló világánál láttam, hogy észak helyett keleti irányban vagyunk. A kervanbasi megijedt, félvén, hogy a veszélyes mocsárok közelébe jutottunk, s elhatárzá bevéárni a hajnalt. Szerencsénkre csak egy félóra előtt, midőn az eget felhők kezdék borítani, tértünk volt le a helyes irányról, s a késedelem daczára elértük a kitűzött állomást, hol a fáradt állatok szabadon bocsáttattak. kórót s töviset legelni. Azon helyen, hol táboroztunk.

* Kiblenuma tulajdonképen annyi, mint kiblét (azaz azon helyet, hol Mekka fekszik) mutató, s közönséges iránytű, melyen a délnyugati rész különös mutatóval van megjelelve.

esudálkozva láttam, amint társaink féllábnyi hosszú, ujnyi vastag s igen izletes és édes sárgarépát szedtek össze nagy mennyiségben, melynek csak belseje volt kemény mint a fa, és édelhetetlen, hasonlóan a vad foghagymához, mely itt szinte nagy mértékben volt található. Felhasználám az alkalmat, s egy jó adag sárgarépát megfőztem magamnak reggelire, egy csomót pedig megfőzve eltettem övembe.

Máj. 15. Ma utunk egy vad, hosszú árkok által keresztül kasul hasított vidéken vezetett, melyről hallám, hogy minduntalan más alakot vesz fel, s a sok meredek hely miatt mindig más nehézségeket gördít az utba. A szegény tevék, melyek közül néhánynak nagy terhet kelle vinnie, roppantul szenvedtek; mert a könnyű homok elsiklott lábaik alatt, s folyvást fel és le kellvén meenniök, csak nagy bajjal tudtak szilárdan lépni. Feltűnő, hogy itt ezen állatok kötéllel köttetnek egymáshoz, melynek egyik vége az egyik teve farkához, másika az utánna jövőnek átfurt orrába van akasztva. Kegyetlen látványt nyújt, ha egyik vagy másik ezen összelánczolt sorból pillanatra megállapodik, s az előtte menőtől gyakran mindaddig vonszoltatik, míg borzasztó fájdalmai után a kötél végre elszakad. E szegény állatok kínélése végett a hol az ut igen rossz kezdett lenni, mindenki le szokott szállni; ma is így történt, s ámbár a mély homokban a járás roppant kínos volt, mégis, bár lassan, négy óra hosszat szakadatlanul gyalogolnom kellett. Így többször találkoztam a kervanbasival, ki utolsó fellépésem óta igen udvarias volt irántam. Különös hajlammal látszott irántam viseltetni unokaöcsese, egy fiatal, nyílt szívű khivai turkman, ki taval óta nem látta

feleségét, és társalgás közben minduntalan ova-ját (sátor) emlegette, a hogy iszlami etiquette szerint nejét neveznie kellett. * Khali Molla, — így hitták őt — teljesen bizott dervisi voltamban, s nagy csodálkozásomra arra kért, üssek fel koránomban egy családjára szóló fal-t (prognosticon). Megcsináltam a szokásos hókusz-pókust, behúnytam szememet, s szerencsésen oly helyet nyiték meg a koránban, melyen nőkről van szó, (mert a mumenin és mumenat szók igen gyakran fordulnak benne elő.) Az arab szöveg magyarázása, mert ebben áll a tulajdonképeni mesterség, boldoggá tette fiatal turkmanomat, megköszönte szivességemet, s én is nagyon örültem, hogy megnyerhetém barátságát.

Még addig nem tudtuk, melyiken fog a három ut közül karavánunk menni. Az utiterv titokbantartása itt, hol az ember egy pillanatig sincs biztosítva a megtámadtatások ellen, igen szükséges. Ámbár nem mondták meg nekünk, mégis előrelátható volt, hogy a közezső uton fogunk haladni, mert vizünk már fogyni kezdett, s holnap szükségkép kellett egy viz medencéhez jutnunk, melyhez csak akkor lehet férni, ha a békés viszonyok az atabaj-jomut pásztorokat odáig hatolni engedik. Esti utunk ma szerencsés volt; csak pár-szor szakadt el a tevekötél, s ilyenkor mindig néhány embert kellett visszaküldeni az elmaradt állatok felkérésére. A karaván ezalatt folytatja utját, s hogy a se-

* Az iszlám igen illetlen dolognak tartja, ha valaki nejéről beszél. Ezért metaphorákat használnak, melyekben totum pro parte véte-tik. Így a török nejét társaságban hárennek, familiá-nak, vagy esoluk esodsuk-nak, a persa khane, vagy Ajal-ü-avladnak (az első házat, a második annyit jelent, mint „nő s gyermekek“), a turkman ova-nak, a középázsiai balacsaka-nak (gyermekek) nevezi.

tét éjben kiküldött emberek el ne tévedjenek, a karaván közül egy kiválasztaték, hogy velök a távolból beszéljen. A szomoruan hangzó szavak egyetlen vezéreik a sötét éjben, s jaj a szegénynek, ha ellenkező szél miatt e szavakat meg nem hallja!

Másnap reggel (május 16.) északkeleti irányban a Körentaghi heglánczot pillantók meg. Az érdekes állapotban lévő bivalytehén lassu léptetésre kényszerített, s azért csak délután juthattunk oly közel hozzá, hogy a hegység alacsonyabb részeinek körvonalait kivehessük. Etrekben hallottuk, hogy békés levén az idő, itt jomutokra fogunk találni, de mégsem tudtuk ezt biztosan, s mindenki feszült várakozással volt eltelve, valjon reményünk csakugyan teljesedni fog-e, s nem kell-e félnünk ellenséges csapatok megtámadásaitól? Egy merész turkman kiküldetett vizsgáldni, s mindnyájan reményteljes várakozással kísértük lépteit. Lassankint a hegységhez közeledve, csakugyan megpillantánk egyes sátrakat; a félelem eloszlott, s mindenki kíváncsi volt, mily törzshöz tartoznak a táborozók? Mialatt utitársaim a Körentaghi s zöldelő völgyeinek szemlésében gyönyörködtek, örömtől dobogott szívem, midőn nyugat felé e hegláncztól elterjedő, alkalmasint görög eredetü romok felé közeledtünk. Midőn a hegy tisztán kivehető lett, délnyugatra ezeken kívül még egy magánálló oszlopot pillanték meg, mely távolból, élő óriási alakként tünt szemembe. Főlebbmenve a lejtőn, egy második, valamivel vastagabb, de alacsonyabb oszlopot vettem észre, s a hegyhez érve a Mesedi-Miszrijan név alatt ismeretes romok oly közel valának hozzánk baloldalt, hogy az egyes részeket pontosan meg tudtam különböztetni. A táborozók csupa jo-

mutok lévén, el lön határozva, hogy egy napig pihenni fogunk, mely alkalommal néhány tevét akartak venni; — aminek nagyon megörültem, mert ezáltal alkalmam nyílt a romokat közelebből megtekinteni.

Másnap május 17-kén reggel, Iliasz és néhány hadzi társam kíséretében mentem oda, kiket esellel kelle rábírnom, mert nem tarták tanácsosnak a dsinektől (szellemek) lakott helyhez közeledni.* E romok fél órányira voltak táborunktól, bár a még fennálló négyszög magas falak, valamint a két még ép s más két félig összeomlott kupola alakú tornyok közelebbeknek látszóttak. A magas falat, mely 6—8 lábnyi széles, és 40—50 lábnyi hosszú, egy, valamivel alacsonyabb keríté, mely dél felé már egészen össze van omolva. Alkalmasint előfala volt a még fennálló kastélynak, mert az egészet, a mint a többi romok közül kiemelkedik, régi erősített várnak tartom, melynek kiegészítésére még meg kell említenem azon nagyszerű vízvezetést, mely délkeleti irányban a persa hegyláncz felé tart, s onnan, 150 angol mértföldnyi távolságból vezette ide az ivóvizet. Archaeologiai és építészeti ismereteim korlátoltságánál fogva e felette érdekes romok feletti véleményemet magam sem ismerhetem el illetékesnek; de azok görög eredetét azért tartom biztosnak, mert az itt talált négyszög téglákat azokkal, melyeket Gömüstepében és Kizil Alan-nál (Sándor fala) láttam, minőség, nagyság és

* A turkmanok e romok eredetét illetőleg azt beszélték, hogy isten a turkmanok iránti különös szeretetből a Kaabát Arábia helyett először ide helyezte, de egy kék ördög, ki egyszermind sánta is volt, Göklengnek (azaz: kék sántának) nevezték — a kitől a göklenek származnak, azt lerontá. „Az ősök ezen gaztette” magyarázá a vad etymolog, „oka annak, hogy e törzsszel folytonos ellenségeskedésben élünk.”

szinre nézve teljesen egyenlőknek találtam. Ezenkívül a Körentaghi északi csúcsán még egy romesoportozatot láttam, mely mellett éjjel haladtunk el, s mely, amennyire sötétben kivehetém, hat külön álló kápolnából áll.

Ma karavánunkat az itt lakó nomádok seregesen látogatták, még üzletek is köttettek karavánunk kereskedői és bérlői közt, még pedig hitelre. Ez alkalommal egy adósságlevél írására szólítottak fel, s volt mit bámulnom, midőn láttam, a mint az adós saját váltóját, a helyett hogy hitelezőjének adná biztosításul, maga zsebredugta, s turkman szokás szerint az ügy ekép belőn fejezve. Midőn a hitelezőtől e sajátságos eljárás okát kérdezém, felelé ez: „Mi közöm nekem az íráshoz? azt az adósnak kell magánál tartania, hogy adósságáról megemlékezzék.“ — Estve, midőn már készen álltunk az utra, bivalytehenünk egészséges borjut ellett, a mi a kervanbasit igen megörvendezteté! De csak utközben jutott eszébe, hogy a gyöngé borjú nem lesz képes az utat gyalog megtenni, tehát egy teve hátán kell számára kényelmes helyet keresni. Csak nekem és hadzsi Bilalnak levén kedsevénk, mindenkinek tekintete ránk esett, s felszóllittattunk, engedje át egyikünk helyét az ujonszülött borjunak. Barátomnak volt esze szolgálatkészségnek mutatkozni, azon megjegyzéssel, hogy irántami barátságból, mert én sánta lábam miatt nem ülhetek mindenütt, kedsevését szivesen felcseréli bármely más helylyel. De alig foglalta el helyét a fiatal borjú, ez új vis-à-vis-m roppant rossz szaga elárulá hadzsi Bilal készségének tulajdonképeni indokát. Éjjel még megjárta, mert ekkor csak álmomból vert fel a sok bögés, de nappal, kivált mikor a nap melegebben sütött.

alig birtam kiállani. Szerencsémre, kinom nem soká tartott, mert a borjú az utazás második napján már megdöglött.

Máj. 18. Mától fogva két napot számítottunk a nagy Balkánig s innen 12-öt Khiváig, tehát összesen 14 napot, mely idő alatt négy keserűsösvizű kutat fogunk lelni, de egy lélekkal sem találkozunk. Május közepén lévén, vezetőink remélték, hogy az ismerős lapályokon esővizet (kak) fogunk találni. Kulacsaink Kőrentaghi két rosz vízmedenczéjének agyagos vizével valóan megteleve, mely a folytonos rázástól a tevék hátán valóságos iszap lett és visszataszító izt nyert; de azért takarékosan kellett vele bámmunk, mert csak egy állomásnyira a nagy Balkánon túl reméltük az első kakot található. Menésünk, mindnyájan bele lévén már gyakorolva, szabályszerűvé kezdett lenni. Naponkiut rendszeren háromszor álltunk meg, mindig másfél vagy két órára; napfelkelte előtt, midőn egész napra való kenyérünket szoktuk megsütni, délben, hogy ember és állat a nagy melegben kissé kipihenhesse magát; s naplemente előtt szerény vacsoránkat elkölteni, mely a többször említett kenyérből s néhány aggodalmasan megszámlált csepp vízből állt. Barátaim, valamint a turkmanok is, egy kis juhzsirt hoztak volt magokkal, melyet a kenyérhez ettek, s melylyel engem is megkináltak, de én el nem fogadám, meg lévén győződve, hogy a szomjuság kínait enyhíteni s a testet minden fáradságra megedzeni csak a legnagyobb mértékletesség képes. A vidék talaja melyen haladtunk, szilárd agyag volt, melyen csak itt-ott termett pár silány fűszál; s nagyobbbrészt kopasz sikságokból állt. melyek szárazságtól megrepedezve. az

érforma szakadások által a legtarkább formákat nyerik. Mi fárasztólag hat e szomorú síkság, melyről az élet minden jele száműzve van, az utazóra s mi jól esik, ha állomást érve a teve hullám-szerű járásától kissé kipihenhet!

Másnap (máj. 19.) délben egy setét kék felleget pillantánk meg észak felé. A kis Balkán volt, melyet holnap reggel fogunk elérni, s melynek nagysága, szépsége, és érzekbeni gazdagságáról a turkmanok oly sokat beszéltek. Szerencsétlenségünkre ez este máskor éber kervanbasinkat elnyomta az álom, s a karaván élére állított tevezető oly veszélybe hozott, mely mindnyájunknak életébe kerülhetett volna. A kis Balkán lábánál ugyanis sok oly veszedelmes sós mocsár van, melyek vastag fehér réteggel beborítva, a valódi szilárd földtől meg nem különböztethetők, mert itt mindent elborít a néha ujjnyi vastag sólerakvány. Már annyira behatoltunk ezen helyek közé, hogy az állatok, minden nógatás daczára a talaj ingadozása miatt kénytelenek voltak megállni. Leugrottunk, és kiki elképzelteti ijedségemet, midőn a földön állva úgy érzém magamat, mintha lebegő ladikban volnék. A félelem általános volt. A kervanbasi kiáltá, hogy kiki állva maradjon helyén, mert csak napfelköltekor lehet szabadulásra gondolni. Alig birtuk az erős szódaszagot kiállani, és három óráig kellett várjunk, míg a szabadító hajnal első sugarai megjelentek. A visszafordulás nagy fáradtsággal járt, de mégis nagyon örültünk, mert az ég kegyes volt irántunk. Ha csak valamivel belebb mentünk volna, a laza föld megnyílt s karavánunk egy részét, vagy talán az egészet mindenestül elnyelte volna. Legalább így mondták a turkmanok.

Reggeli 10 óra volt (máj. 20.) midőn a délnyugatról északkeletnek terjedő kis Balkánhoz értünk, és ennek északi végével párhuzamosan fekvő előfokát a nagy Balkánnak, bár csak körvonalalaiban, megpillantók. A kis Balkán, melynek lábánál most tábort ütöttünk, egy körülbelül 12 mérföldnyi hosszú, majdnem megszakadatlan s egyenlően magas heglánczot képez; nem oly kopár és pusztá mint Persia hegyei, sok helyen fű nő rajta, egészben pedig kékes szürke színe van. A hegység, ha szemmértékem nem csalt, 2—3000 láb magas lehet. Utunk ez-, valamint másnap (máj. 21.) folyvást mellette vezetett, míg végre este felé a nagy Balkán előfokához értünk. Ezt, ámbár csak egy részét láthattam közlről, úgy találtam, hogy jogosan nevezik megkülönböztetésül nagynak, mert, a meddig a szem lát, általában magasabb és sokkal terjedtebb. Mi a hegységnek keleti részénél voltunk; a nagy Balkán tulajdonképeni hegláncza, mely a Kaspí tenger partjáig nyulik, inkább déltől északi irányban terjed, s a mint a turkmanoktól hallám, gazdag érczekkel bir, a mi azonban csak akkor érdemelne teljes hitelt, ha illetékes bírák állítanák.

Mai éji szállásunk elég kellemes volt, s a mint a lemenő nap utolsó sugarait veté a kis Balkán tetszetős tekintetű völgyeire, majdnem azt képzelém magamban, hogy egy szép hegyi vidékben vagyok. A táj szépnek is volna mondható, ha a borzasztó pusztaság, a roppant elhagyottság bizonyos gyászfátyolt nem borítana reá. A szem mindig félve tekint körül, valjon nem pillant-e meg idegent, mert a sivatagban mindenkit, a kivel találkozik az ember, neki szegzett fegyverrel kell fogadni.

Egy órával naplemente után ismét elindulánk. A kervanbasi jelentő, hogy tulajdonképen csak ezentúl jöväünk még az igazi sívatagba, s ámbár kinézésünk után ítélve mindnyájan próbált vándorlóknak látszotunk, szükségesnek tartá jelenteni, hogy a hangos beszédétől s kiabálástól nappal ugy, mint éjjel lehetőleg óvakodjunk; hogy ezentúl kiki naplemente előtt süsse kenyerét, mert itt éjjel nem szabad tüzet raknunk, nehogy hollétünket az ellenségnek eláruljuk; hogy imáinkban mindig amandzilik-et (biztosság) kérjünk; veszélyben pedig ne reszkessünk, mint az asszonyok. Nehány kard, egy lándzsa és két — természetesen kanóczos — puská osztatott ki közöttünk, s én, akit általában nagy vitéznek tartottak, szintén fegyvert kaptam, jó sok löporral s golyóval együtt; — bár meg kell vallanom, hogy ezen előkészületekre nem igen kellemes remények tölték el szívemet.

Elhagyván a Balkán hegységet, minden titkolódás daczára láttam a compaszon, hogy a középső uton haladunk. Körentaghiban hallottuk, hogy a hegység táján 50 karakesi csavarog a tekke-törzsből; de a kervanbasi e hirre csak annyiban hajlott, hogy a Dzszenak kujuszu kutat és állomáshelyet, melynek vize különben is oly sós, hogy csak mindössze három nap óta szomjazó tevéknek nyujthatna enyhülést, elkerülte. Leszálltunk, s a mint mondák, a Döden-ben vagyunk, a hogy e táj nomádjai az Oxus régi medrét hívják; a mult tél viharai és esőzései azonban az utnak tavali nyomait, melyek különben jól meglátszanának, egészen eltörlék.

A régi folyammedret hosszu, görbe vonalban metsettük keresztül, hogy a tulsó s igen meredek parton

feljáró helyet találjunk, s csak nagy fáradsággal értük el napfelkelte előtt a magas fennsíkot. A nomádok regékben az Oxus régi medrét a Mesedi Miszriján romjainval hozzák összeköttetésbe, s azt állítják, hogy az Oxus egykor közel a kaaba-nak kijelölt épület fala mellett folyt el, s csak később, Gökleng bünein felháborodva, fordult volna észak felé.

Minél inkább eltűnt hátunk megett a nagy Balkán a kék felhőkben, annál nagyszerűbb, annál borzasztóbban felséges tekintetet nyújtott a beláthatlan sivatag. Azelőtt azt hittem, hogy a sivatag nagyszerűsége csak akkor hathat lelkünkre, ha képzeletünk színt és határozottságot kölcsönöz a képeknek; de tévedtem. A sivatagnak miniature képét láttam szeretett hazám alföldi rónáin, nagyobb kiadásban, midőn Persiában a Sópuszta (Desti kuvir) egy részén átmentem; de mily más érzések foglalták el itt szívemet! Nem a képzelődés, mint sokan tévesen állítják, hanem a természet maga gyűjtja meg itt a lelkesülés fáklyáját. Néha megkísértém a sivatag komor színét felvidítani, s városokat, sürgő forgó életet képzelék magamnak a közelben, — de hiába; a beláthatlan homokbuczkák, a borzasztó halotti esend; a nap sárgásan veres színe hajnalban s alkonyatkor, — mind ez csalhatlanul hirdeté, hogy a földnek egy nagy, talán legnagyobb sivatagján vagyunk.

Máj. 22. Dél felé Jeti Szirinél táboroztunk, mely nevet e hely a hajdan itt létezett hét kuttól nyerte; de most e kutak közül négy már teljesen ki volt száradva, a többiben pedig csak kevés, igen sós, és rossz szagú vizet találtunk. Ámbár a kervanbasi azon remény nyel biztatott, hogy este esővízre fogunk bukkanni, azon

kis maradékot, mely kulacsomban vala, bár több volt benne az agyag mint a víz, nem akartam e kutak keserű, undorító folyadékával feleserélni. A tevék megelőnek itatva, s társaim közül is többen hozzáláttak, s én csudálkozva néztem, mint versenyeznek a négy lábúakkal az ivásban: midőn mértékletességre intém őket, nevettek, de később nagyon megbánták mohóságukat. Rövid megállapodás után ismét elindultunk, s egy, a többi homokbuczkák közül kiemelkedő dombhoz értünk, melyen két üres kedseve állt. Azt mondták, hogy az utazók, kik bennök ültek, itt a pusztában elvesztek, s a turkmanoknál minden hely, hol valaha emberek tartózkodtak, nagy tiszteletben áll, s annak megrontása bűnnek tartatik. Sajátságos babona! Embereket eladni és országokat elpusztítani, nálók erény, de egy fakosarat tiszteletben tartanak, mert ember ült benne! A sivatag és lakói valóban igen különösek, s még jobban meg fogja lepni az olvasót, ha elmondom, a mi ugyanazon este velünk történt. A nagy meleg engedvén, leszálltam, hogy a kervanbasival s más turkmanokkal a remélt esővizet keresni menjek. Mindnyájan fel valánk fegyverkezve, s mindenik más irányban ment. Én a kervanbasit követtem, s alig haladtunk negyven lépést, midőn ez néhány lábnyomot vett észre a homokban, és kellemtelenül meglepetve felkiáltott: „Itt embereknek kell lenniök!“ Meggyújtók kanóczainkat, és a mindig jobban látható lábnyomok után indulva egy barlang szájához jutottunk. A homokban látott nyomokból következtetvén, hogy csak egy emberrel van dolgunk, rögtön behatoltunk a barlangba, s leirhatatlan borzalommal pillanték meg egy hosszú haju és szakállu, elvadult



FÉL, VAD EMBER A PUSZTÁBAN.

embert, zergebőrökbe burkoltan, ki nem kevésbé megdöbbenve felugrott és egy lándzsát kapva fel, nekünk rohant. Mig én kimondhatlan türelmetlenséggel néztem e jelenetet, kísérom vonásai a legnagyobb nyugalmat tükrözték vissza; midőn a félvadembert megpillantá, leereszté fegyverét, és halk hangon mondva: „Aman bol!“ (béke veled) elhagyta a borzasztó helyet. „Kandi dir“ (vérrel befertőztetett ember ez) mondá a kervanbasi, anélkül, hogy többet kérdezni mertem volna. Csak később tudám meg, hogy a szerencsétlen, igazságos verboszu elől menekülve, már évek óta, télen nyáron itt bolyong a sivatagban. Embert nem akar látni, s nem is láthat.

Elszomorodva e szegény bűnös látásán, feledém, hogy kirándulásunkon édes víz helyett csak vért találtunk; társaink is üresen tértek vissza, s azon gondolatnál, hogy a nálam levő édes iszapnak ma utolsó cseppjeit fogom meginni, reszketni kezdék. Oh víz! legbecsesbje minden elemeknek, gondolám magamban, mért nem ismertem fel előbb értékedet! Pazarul használják áldását, sőt hazámban még félnek is tőle, s mit nem adnék most csak husz cseppért e mennyei folyadékból!

Csak néhány falat forró vízbe mártott kenyéret ettem, hallván, hogy e víz, ha felforr, elveszti keserű ízét. El valék készülve mindent türni, amig csak esővízre nem akadunk, mert társaim állapota, kik mindnyájan erős diarrhoeában szenvedtek, nagyon megijesztett. Néhány turkman, különösen a kervanbasi, azon gyanuban álltak, hogy van jó vizök, s azt titokban tartják; de a pusztában minden czélzás a kulacsra annyi, mint valakinek életére törni, s aki mástól kölesönbe vagy

ajándéku!l vizet kívánna, azt kiki örültnek tartaná. Ma este már legkisebb kedvem sem volt csak egy falat kenyeret is enni, s nagyon bágyadtnak érzém magamat, mert a nap forrón sütött volt. Erőtelenül a földre terülve feküdtem, midőn egyszerre láttam, hogy mindnyájan a kervanbasi köré sereglenek, s nekem is intettek, hogy jöjjenek oda kulacsommal. E szó : viz! új erőt öntött belém, felugrottam, s kellemesen valék meglepve, midőn láttam, amint a kervanbasi a karaván minden tagjának mintegy két pohár tiszta édes vizet adott. A derék turkman elmondá, hogy már évek óta szokása, a pusztában jó mennyiség vizet elrejtve tartani, s azt olyankor osztani el, mikor tudja, hogy mindenkinek nagy jót tesz vele; ez egy nagy szevab (jámbor tett), mert egy turkman közmondás azt tartja: „A szomjazónak a sivatagban adott egy csepp viz lemossa száz évek bűneit.“

E jótett nagyságát meghatározni épen oly lehetetlen, mint leírni az élvezetet, melyet egy ital édes viz okozott. Teljesen jóllakottnak érzém magamat, s azt hívém, most ismét kiállhatom három napig a szomjuságot. Az itallal e szerint jól jártam, de kenyerenemmel meggyült a bajom. Bágyadtság és étvágyhiánytól kissé ellustulva azt hívém, fa helyett, melyért messze kellett volna mennünk, a teve trágyát, — e rendes tüzelőszert a sivatagban, — fogom sütésre használhatni. De ebből is csak kereset gyűjtöttem össze. Beledugtam a tészta!t a forró hamuba, de fél óra múlva láttam, hogy e melegség nem igen nagy. Gyorsan fát mentem keresni, de amint tüzet raktam, besötétedett, s a kervanbasi ránciáltott, ha el akarom-e a karavánt áru!ni az ellenségnek?

El kelle tehát oltanom a tüzet, és kovásztalan kenyere-
met félig nyersen vinni magammal. Másnap reggel
(máj. 23.) Kojmat Ata-nál tartottunk állomást, mely-
nek kutjából a víz már rég kiveszett; a mi különben
nem nagy kár volt, mert vize, mint e vidéken levő kutak
nagy részeé, élvezhetlen volt. A napsugarak néha egy
lábnyi mélységre is megmelegítik a száraz homokot, s
azt oly forróvá teszik, hogy még a legvadabb középázsiai
is, kinek lába sohsem látott semmiféle czipőt, itt egy
bockor szerű bőrdarabot kénytelen talpára kötni. Nem
csoda tehát, hogy a tegnapi enyhítő ital hatása gyorsan
elmúlt, s én csakhamar ismét zsákmányul estem a szom-
juság borzasztó kínainak. Délben jelenté a kervanbasi,
hogy közel vagyunk a híres búcsujáró állomás helyhez,
Kahriman Ata-hoz; hogy tehát szálljunk le, és jámbor
kötelességünket teljesítendőek egy negyedóraig gyalog
vándoroljunk a szentnek sirjához. Képzeltetni kinomat,
midőn forróság és szomjtól elbágyadva, elerőtlenedve,
kénytelen voltam ülésemet elhagyni s a zarándokesapat-
hoz csatlakozva egy jó negyedórát gyalogolni a még
nem is sikon, hanem magaslaton fekvő sirhoz, és ott
kiszáradt torokkal veszett módra telkineket és idézése-
ket a koránból ordítani. Oh kegyetlen szent, gondolám
magamban, nem tudtad magad másutt eltemettetni, hogy
e látogatás pokoli kínjaitól megments? Fuldokolva, alig
lihegve rogytam le a harmincz lábnyi hosszú sirra, mely
kos szarvakkal — a mik Közép-Ázsiában a felsőbbség
jelei, — volt berakva. A kervanbasi elmondá, hogy a ki
e sirban nyugszik, óriás és épen oly hosszú volt, mint
maga a sir, és számtalan év előtt az itt levő kutakat
sokáig védelmezte a gonosz szellemek ellen, melyek azo-

kat kövekkel be akarták hányni*. Köröskörül több kisebb sir volt látható, szegény utazók végnyughelyei, kik a sivatag különféle pontjain rablók vagy az elemek hatalma alatt elvesztek. A kutak hire, melyek e szentnek védpaizsa alatt álltak, megörvendeztetett; reméltem, hogy iható vizet fogunk találni, s annyira siettem, hogy első értem a kitűzött helyre. Rögtön megpillantám a barna pocsolyához hasonló forrást, es marékkal meriték belőle. Oly hideg volt, mintha jeget érintettem volna, de mikor ajkamhoz ért, egy cseppet nem valék képes lenyelni belőle, oly keserű, sós, és rossz szagu volt e hideg víz! Haragom s szomorúságom határtalan vala, s most először aggódtam komolyan sorsom felett.

* A keletiek szeretik szenteiket testi nagysággal is felruházni. Persiában több óriás sirt láttam; sőt Konstantinápolyban, a Bosporus ázsiai partján, az ugynevezett Josuahegyen is van egy hosszú sir, melyet a törökök a bibliai Josua, a görögök Herkulesz sírjaként tisztelnek.

VIII. FEJEZET.

VIHAR. — ZERGÉK S VAD SZAMARAK. — MEGÉRKEZÉS A KAFLANKIRI FENSÍKRA. — AZ OXUS RÉGI MEDRE. — BARÁTSÁGOS TÁBOR. — LOVASOK KÖZELEDÉSE. — GAZAVAT. — BEVONULÁS KIHIVÁBA. — AZ AFGHAN GONOSZ MEGTÁMADÁSA. — TALÁLKOZÁS A KHÁNNAL. — SZERZŐ FELSZÓLLITTATIK, MUTASSA MEG A TÖRÖK IRÁS MESTERSÉGÉT. — TISZTELETRUHÁK, JUTALMUL ELLENSÉGEK FEJEIÉRT. — FOGLYOK KIVÉGEZTETÉSE. — KÜLÖNÖS MÓDJA A NŐK KIVÉGEZTETÉSÉNEK. — KUNGRAT. — A SZERZŐ VÉGSŐ ÁLDÁSA A KHÁNRA.

On n'y verra jamais que l'heroïsme et la servitude. — Montesq., *Esprit des Lois*, I. xvii. c. 6.

*Chiefs of the Uzbek race
Waving their heron crests with martial grace.*
Moore, *Veiled Prophet*.

A ZIVATAR, mely csak néhány óra óta volt távolról hallható, éjjél tájban közelebb huzódott, s nehéz cseppjei kinnaink közel végét hirdeté. Reggel felé (máj. 24.) elértük a homok végső szélét, melyen három napig tartott, míg keresztül hatoltunk, s meg voltunk győződve, hogy mai utunk agyagos földén fogunk esővizet találni. A kervanbasi ezalatt a sok zerge- és vadszamár nyomok után ítélve, reményünket már előre teljesültnek tekinté, de nem közlé velünk véleményét, hanem előre sietett, s csakugyan oly szerencsés volt, hogy fürkésző szemeinek sikerült egy tócsa esővizet felfedezni. Szu! szu! (viz! viz!)

kiáltá mindenki, midőn a kervanbasi találmányát jelenté és sokan már, anélkül hogy még ittak volna, magától a reménytől jóllaktak és megnyugodtak. Délfelé értünk oda, s a már távolról látható pocsolyán kívül még több, a legédesebb esővízzel telt gödröt találtunk. Az elsők közt voltam, kik kulaescsal s más edényekkel odarohan- tak, nem inni, hanem vizet gyűjteni, mielőtt a sok merítéstől az felzavarodott és iszapossá lett volna. Negyedóra mulva mindenki a legnagyobb kójjal ült reggelije mellett, s nehéz, sőt lehetetlen fogalmat nyújtani örömről. Ezen állomástól, mely Deli Atának neveztetik, Khiváig szakadatlanul megtölthetők kulacsainkat édes vízzel, s innen kezdve utazásunk a pusztában, ha nem is kelle- mes, de legalább nyugodtnak volt mondható. Este egy helyre jutottunk, melyen valódi tavasz uralkodott. Szám- talan apró tó közt ütöttünk tábor, melyek szép rétkoszor- rakkal valának övedzve, s e táj álmoként tűnt fel előt- tem, midőn tegnapi helyzetünkre gondoltam. Hogy örö- münk teljes legyen, megmondatott, hogy már a megtá- madtatások nagy veszélyén is átestünk, s csak ma este nem szabad még tüzet raknunk. Alig szükséges említe- nünk, hogy a sivatag fiai e váratlan vízbőséget kizárólag jámbor hadzsi-voltunknak tulajdoníták. Ujra megtöltők kulacsainkat s vidáman folytattuk utunkat.

Este elértük az epedve várt mély árkot, melynek tulsó oldalán a Kafankir (tigrisföld) nevű síkság terjed el, s melynél a khivai khánság területe kezdődik. A felmászás, a fensiknak körülbelül 300 lábnyi magas szélére, embernek állatnak egyiránt fáradságos volt, s azt hallám, hogy annak északi vége szintoly magas és me- redék. E táj sajtóságos látványt nyújt; a meddig a

szem ér, azon hely, melyen járunk, szigetként látszik a homoktengerből kiemelkedni. A mély árok határai itt úgy, mint az északkeleti részen, melyhez két nappal utóbb (máj. 25. és 26.) jutottunk, nem láthatók. Ha a turkmanoknak hitelt lehet adni, úgy mindkét árok az Oxus régi medre, Kaflankir maga pedig hajdan sziget volt, melyet minden oldalról az említett árkok vesznek körül. Annyi áll, hogy ezen egész földterület a sivatag többi részétől, úgy alkata és dús növényzete, valamint a rajta tenyésző állatok nagy száma által, nagyon különbözik. Eddig ugyan találkoztunk már egyes zergékkel és vad szamarakkal, de itt nagy csudálkozásonra százával láttam őket, nagy csoportokban legelészve. Ha jól emlékszem, a Kaflankiron létünk második napján délfelé, nagy porfelleget láttunk északról közeledni. A kervanbasi és a turkmanok fegyverhez nyultak, és türelmetlenségünk azon mértékben nőtt, a mint a porfelleget közeledett. Végre kivehettük, hogy a tömeg egy jól sorba állított és támadni induló lovas-századhoz hasonlít, mire kísérőink leereszték fegyvereiket. Nem lévén szabad kíváncsiságot mutatnom, — a mi keleten nem igen található, — türelmetlenségem határtalan lett. A porfelleget mind közelebb jött, s a mint körülbelül 50 lépésnyire volt tőlünk, oly zajt hallánk, mintha legalább ezer jól begyakorolt lovas vezényszóra állapotodott volna meg. Temérdek vad szamarat láttunk magunk előtt; ez erős és eleven kinézésű állatok szorosán zárt sorban álltak meg, néhány pillanatig nagy figyelemmel bámultak reánk, aztán látva hogy nem vagyunk hozzájuk hasonlók, egyszerre felkerekedtek, és nyíl gyorsasággal vágattak el nyugat felé.

A kaflankiri fensik emelkedése, khivai oldalról nézve, egy rendes sánczhoz hasonlít, és oly sima, mintha a víz csak tegnap folyt volna el róla. Innen egy napi járás után május 28-kán egy tóhoz értünk, mely Sor Göl (sóstónak) nevezetik, melynek formája derék négyszög és kerülete 12 angol mérföld. Itt hat órányi pihenésre határoztuk el magunkat, hogy mindenki végezhesse a vallás által parancsolt s már régóta szükséges guszl-ot * annyival inkább, minthogy ma épen ejdi kurban, az iszlam egyik legnevezetesebb ünnepnapja van. Uti társaim ez alkalommal felbontották iszákjokat; mindegyiknek volt egy váltani való inge, csak nekem nem. Hadzsi Bilal akart egyet kölesön adni, de én nem fogadtam azt el, mert meg valék már arról győződve, hogy minél szegényebbnek látszom, annál nagyobb biztosságban vagyok. El kelle magamat nevetnem, midőn legelőször itt tükörbe tekintettem, s megláttam ujnyi vastagságu por és homokkéreggel beborított arczomat. A sivatagon több helyütt módomban lett volna megmosdanom, de készakarva nem tettem, hogy a piszok kéreg hadd védjen az égető nap hevétől. Amivel azonban nagyon csekély részben értem czélt, s még is egész életemben magamon fogom annak számos nyomát viselni emlékül. Egyébiránt nem csak engem, hanem utitársaimmal együtt mindnyájunkat ki vett formánkából az abdeszt pótszere, a tejemmün, melyet a próféta a viztelen sivatag számára rendelt, ahol viz he-

* A guszl az egész testnek megmosása, a mely csak bizonyos kiváló esetekben szükséges. A napi öt ima előtt végezni szokott más mosakodásokat Törökországban abdeszt-nek, az araboknál vudhu-nak, Közép-Ázsiában pedig teharet-nek nevezik.

lyett homokkal és porral kell mosdani, a mi a testet még piszkosabbá teszi. Az öltözködés s mosakodás után úgy láttam, hogy barátaim most hozzám képest egész urakká lettek. Szánakozásból néhány ruhadarabot akartak nekem adni kölesön, hanem én megköszönvén az ajánlatot, nem fogadtam azt el, kijelentvén, hogy be akarom várni, míg a khivai khán felruház.

Utunk négy óra hosszat egy kiaszott harasztoson vitt keresztül, a hol egy özbeggel találkozánk, a ki Khivából jött s ujságokat beszélt az ottani viszonyokról. Ha már ezen lovas ember látása is nagy örömet okozott, semmi se volt az azon érzelmeimhez képest, a mik benem keletkeztek, midőn délután néhány agyagból készített, elhagyatott házat megpillanték, mert falakat, vagy más házra mutató jeleket nem láttam már, a mióta Karatepét (Persia határát) elhagytam. Ezen kunyhóknak néhány év előtt még voltak lakosaik, s a kelet felé terjeszkedő Medemin földhez számítottak. A khivai khánság azon területrészt nevezik így, mely legmesszebb benyulik déli irányban, a minálunk Hyrcania-nak nevezett nagy sivatagba. Ezen részt még csak 15 év előtt tette mivelhetővé egy Mehemmed Emin nevű tiszt, s ettől nyerte elneveztetését is, mert a Medemin ezen tiszt nevének rövidítéséből származott. Az utolsó háboru óta ismét elhagyatott állapotba jutottak ezen tájak, s így van az több vidékkel Turkesztánban, a miről többször volt alkalmunk meggyőződni.

Ma reggel (maj. 29.) feltűnt előttem, hogy azon észak-keleti iránytól, melyben Khiva fekszik, eltértünk, s egészen északi irányt vettünk; kérdezősködésemmre megtudtam, hogy biztosság okáért kerülő utat teszünk. Az

özbe, a kivel találkozáuk, figyelmeztetett, hogy vigyázzunk magunkra, mivel a csaudor-ok nyílt lázadásban vannak a khán ellen, s alamanjaik gyakran berontanak ezen határrészekre. Ez nap este még egy kis aggodalmas vigyázattal haladtunk, s ki volt boldogabb mint mi, a mint másnap reggel jobbra balra sátoresoportokat láttunk, s a merre utunk vitt, mindenütt a legbarátságosabb „aman geldingiz“-ek (szerencésen megjöttetek) hangzék előnkbe. Minthogy a mi Iliaszunknak jóbarátai voltak az itt táborozók között, elment meleg kenyeret s egyéb kurban adományokat (ünnepnapi falatokat) szerezni. Jól megrakodva jött vissza, s hust, kenyeret és kimiszt (kanczatejből készített csipős savanyu ital) osztott ki közöttünk. Noha csak egy rövid óráig pihentünk meg, még is sok istenfélő nomád jöve hozánk, kézszorításunkban részesülni, s ez által szent tettet követni el. Az áldás itt jól jövedelmező czikk volt, mert négy vagy öt áldásomért sok kenyeret, teve-, ló- és juh-hust kaptam. Több jap-on (mesterséges öntözésre való árok) keltünk át, s dél tájban egy elhagyatott, Khanabad nevű fellegrvárhoz érkezénk, melynek négyszögű magas fala három mérföldnyire meglátszott. Itt töltöttük a délutánt és estet; a nap forróan sütött, s nagyon jól esett a falak árnyékában szunyadnom, noha a puszta földön feküdtem s a vánkosom egy darab kő volt. Még virradat előtt elhagytuk a Khivatól 25 mérföldnyi távolságra eső Khanabadot; s nagyon elálmodánk a felett, hogy egész napi (maj. 30.) utunk alatt egyetlen sátort se láttunk, sőt este magas homokdombok közé jutottunk, úgy, hogy azt hívém, újra a nagy sivatagban vagyunk. Épen theánkkal foglalatoskodánk, a mint a

legelőre kieresztett tevéink egyszerre szilaj szaladásnak eredtek. Még alig jöhettünk arra a gondolatra, hogy valaki üzőbe vette, egyszerre előtűnt öt lovas, kik sebes vágatva a mi táborunk felé tartottak. A theás csészek egy pillanat alatt puskákkal lettek felváltva, s rögtön megalakult a csatarend. A lovasok azonban lassu lépést közeledtek hozzánk s a turkmanok csakhamar megismerék lovaik lépéséről, hogy tévedtünk, mert ellenség helyett barátságos, jóakaró kíséret közelgett felénk.

A legközelebbi reggel (máj. 31.) egy, Akjap-hoz tartozó özbek faluba érkeztünk; itt már egészen vége szakad a Gömüstepe és Khiva közötti sivatagnak. A nevezett helység lakosai az első özbekek valának, a kiket láttam, igen jó emberek voltak. A bevett szokás szerint sorba látogattuk a házakat, s fatihánk bő aratást hozott. Hosszu idő után itt láttam ismét egyetmást, a mi nyugat felől került ide, s szivem erősen dobogott nagy örömben. Még ma elérhettünk volna Iliasznak lakhelyére, mert itt már kezdetét veszi egy khivai lakosokkal bíró Akjap nevű falu, hanem a mi jóbarátunk kissé hiu volt, s nem akarta, hogy váratlan vendégek módjára érkezzünk el hozzá; tehát az ő lakásától két órányira háltunk meg, egy gazdag nagybátyjánál, Allahnazr-baj-nál * ki nagy megkülömböztetéssel fogadott s vendégelt meg bennünket. Ezalatt Iliasz megüzenhette feleségének érkezésünket, s másnap (jun. 1.) reggel tartottuk bevonulásunkat, Iliasznak tömérdek atyafisága s barátjai érkezvén elénkbe, szíves elfogadásunkra.

* Baj, vagy bi, a törököknél bej, előkelő urat jelent.

Engem esinos sátorral kínált meg, hogy foglalnám azt el lakásomul, de én inkább mentem a kertjébe, mint-hogy fák voltak benne, melyeknek árnyéka után rég sóvárgott a lelkem. Nagyon régen nem láttam már viruló fát!

Az alatt a két nap alatt, a mit a félig polgárisult, azaz félig meddig megtelepedett turkmanok között tölték, leginkább feltűnt előttem azon idegenkedés, a melylyel ezen nomádok minden ház, vagy kormányféle iránt viseltetnek. Mindamellett hogy már több évszázad óta az özbegek közelében laknak, gyűlölik ezek szokásait, erkölceiket, kerülik a velök való érintkezést, s az özbegek, törzs- és nyelv rokonsága daczára, ép oly idegen az ő szemek előtt, mint mi előttünk a hottentotta. Miután kissé kipihentük magunkat, neki indultunk a fővárosnak; Gazavaton mentünk keresztül, a hol épen hetivásár volt, s legelső alkalmam itt volt a khivai életet látni. Az éjet egy réten töltöttük Sejkhlar-Kaleszi alatt, a hol egész életemben a legnagyobb és legszemtelenebb legyeket találtam. Az utazók és tevék egyaránt kinezattak egész éjjel, s mondhatom nem a legjobb kedvemben voltam, midőn reggel, anélkül, hogy a szememet behunytam volna egész éjjel, fel kelle a tevére ülnöm. Az álmatlanság okozta szenvedést szerencsére csakhamar egészen elfeledteté a gyönyörű tavaszi-, egyre bujább virányzatnak indult természet látása. Az előtt úgy gondolám, hogy azért látszott nekem Khiva oly szépnek, mivel a sivatag ellentéte volt, melynek borzasztó képe még szemeim előtt lebegett. Azonban még most is, miután újra megláttam Európát, bájos, elragadó vidékeivel, egyre szépnek találom Khiva környékét, kised, vár-

szerü havli-jaival * melyeket magas jegenyefák árnyalnak, s szép rétjeivel és szántóföldeivel. Ha a kelet költői itt pengették volna lantjukat, sokkal méltóbb tárgyakat leltek volna, mint a borzasztóan pusztá Persiában.

Maga a főváros Khiva is meglehetősen kellemes benyomást okoz, távolból látva néhány kupolájával s tornyával, ezen kertek közepett. Jellemző, hogy a nagy sivatagból egy hosszú vékony nyelv nyulik Merv-től fél-óránnyira a város alá, hogy itt még egyszer feltüntesse az élet és halálközötti ellentétet. Ezen sivatag-nyelv Töjesziesti név alatt ismeretes, s már a város kapui előtt valánk, midőn még egyre láttuk a homok halmokat.

Hogy mikép éreztem magamat június 3-kán Khiva kapui előtt, azt elképzelheti az olvasó, ha elgondolja azon veszélyeket, melyeknek annyira ki valék téve feltűnőleg europai ábrázatom következtében oly könnyen támadható minden legkisebb gyanu által. Nagyon jól tudtam, miszerint a khivai khán, kinek kegyetlenségét maguk a tatárok is kárhoztatták, ilyen gyanu esetében sokkal szigorubb eljárást követne irányomban, mint a turkmanok. Hallottam, hogy a khán minden gyanus idegent rabszolgává tett, hogy csak nem régiben tette ezt egy állítólag herezegi származásu hindosztánnal, a kinek most a többi rabszolgákkal ágyukat kell vonszolnia. Egész belsóm fel volt háborodva, de mindamellett még sem féltem. Az örökös veszélybenforgás már megedzett; a halál, mely olyan könnyen lehetett volna kalandozásom következménye, már három hónap óta lebegett

* A havli betűszerint sugarat jelent, itt udvar helyett használ-tatik. A havliban vannak sátrak, istállók, hombárok, s egyéb az öz-beg (mezei lakos) háztartásához tartozó helyiségek.

szemeim előtt, s rettegés helyett a legszorongatottabb perezekben is inkább azon eszközökről gondolkozáim, melyekkel a babonás hitű zsarnok őrsemét elámíthassam. Útközben pontos tudomást szereztem magamnak valamennyi előkelő khivairól, a kik Konstantinápolyban megfordultak. Leggyakrabban említettek mint ilyen bizonyos Sükrullah bajt, a ki tiz évet töltött követi minőségben a szultán udvaránál. Ugy homályosan magam is emlékeztem, hogy ezt az embert több ízben láttam a mostani külügyminiszter Ali pasa házában. Ez a Sükrullah baj — gondolám — jól ismeri Sztambul, az ottan divó nyelvet, s az előkelők szokásait; vagy akarja vagy nem, rá kell, hogy tukmáljam előbbi ismeretségeimet, s minthogy egy sztambuli szerepében magát a sztambulit is képes vagyok elámítani, a khivai khán volt követe nem lesz képes álcámat lerántani, s kénytelen lesz céljaim előmozdítására segédkezet nyújtani.

A város kapujánál már számos khivai várakozott reánk, kik kenyeret s aszalt gyümölcsöt nyujtogattak fel hozzánk, tevéink fölé. Már évek óta nem érkezett ekkora csapat hadzsi Khivába, mindenki bámulva nézett bennünket, és mindenfelől ezen megszólamlásak hangzottak felénk: „Aman eszen geldingiz! (szerencsésen jötetek!) Ha sah-bazim! Ha arszlanim! (Én sólymom! én oroszlánom!) A bazarba elérkezvén, hadzsi Bilal rákezdett egy telkin-re, én mindnyájánál erősebben hallgattam hangomat, s valóban meg valék indulva, midőn az emberek kezeimet, lábaimat, sőt lelógó rongyaimat is csókokkal illeték, mintha valami kiváló szent volnék s csak imént szállottam volna alá az égből. A bevett országos szokás szerint a vánlháznak használt karavanszerajban

szállottunk le, hogy a megérkezett málhák és emberek szigorú vizsgálat alá vettessenek, a hol természetesen legtöbb nyomatékkaal bír a karaván főnökének nyilatkozata. A fő vámhivatalnak tisztét Khivában az első mehrem (a khán első kamarása s megbizottja-féle egyén) végzi; ki alig intézett néhány szót a kervanbasihoz, azonnal előre tolakodott az afghani, s hangosan kiáltozá: „Három érdekes négylábut és egy érdekes kétlábut hoztunk magunkkal Khivába.“ Minthogy az elsővel a Khivában még soha nem látott bivalyokra, az utóbbival pedig én reám czélzott, nem esoda, hogy sokaknak szemei azonnal rajtam akadtak meg, s a suttogásból csakhamar ki lehetett venni e szavakat: dzsansziz (kém) s frengi és urusz (orosz). Én mindenkép rajta voltam, hogy valahogy el ne piruljak, s már épen hátra akartam vonulni a tömeg közöl, midőn a mehrem megszólita hogy álljak meg, s felettébb udvariatlan kifejezésekkel készült vallatásomhoz. Épen felelni akartam neki, midőn hadzsi Szalih, kinek külseje tiszteletet parancsolt, előlépett és semmi tudomása nem lévén a történetkről, a leghizelgőbb kifejezésekkel bemutatott a vizsgálattevőnek, a mire ez egészen megütközve nyájasan mosolygott reám, s megkinált, hogy üljek melléje. Ámbár hadzsi Szalih intett, hogy fogadjam el kínálatát, én a mélyen megsértett érzelem kifejezésével haragos tekintetet vetettem a mehremre, s eltávoztam.

Legelőbb Sükrullah bajhoz mentem, ki akkor minden hivatalos foglalatosság nélkül Mehemed Emin khan medressze-jében, Khiva legszebb épületében lakott egy czellában. Mint Sztambulból érkezett efendi jelenttem be magamat nála, azon hozzátevessel, hogy ott

alkalmam volt vele megismerkedni, s erre utaztomban tiszteletemet kívánom nála tenni. Egy efendi megjele-
nése Khivában, a mi eddig még soha elő nem fordult
eset volt. az öreg urat csodálkozásba ejtette annyira,
hogy maga jött elém, s nagyon elbámult, midőn egy
alakjából egészen kivetköztetett, rongyokkal ruházkodott
koldust látott maga előtt. Mindamellett bevezetett, s
alig szoltam vele néhány szót sztambuli kiejtéssel, egyre
növekvő érdekeltséggel kezdett kérdezősködni a török fő-
városban levő nagy számú barátairól, s az ozman birodal-
omnak az új szultán alatti viszonyai felől. Mint már
fönebb említém, szerepem sikeréről meglehetősen meg-
valék győződve; Sükrullah-baj egy részt magánkívül
volt örömeben, midőn sztambuli barátai felől pontos hi-
reket beszéltem neki, másrészt meg nem birt eléggé cso-
dálkozni felettem s így szóla hozzám: „De az isten sze-
relmeért, mi birt téged reá efendi, hogy ezen borzasztó
országokba jöjj, még pedig Sztambulból, abból a földi
paradicsomból?“ Én pedig mély sohajtással ezt felelém
neki: Oh pir! (papi főnök) s kezemet szemeimre te-
vém, a mi a tartozó engedelmesség jele. A jó öreg, a
ki meglehetősen miveltséggel volt, könnyen kitalálhatta,
hogy valamely dervis-rendhez tartozom s a pir-em küldött
ezen utra, mely kötelességét minden mudir (valamely
dervisrend ujoneza) élete (koczkáztatásával is teljesíteni
tartozik. Ezen fölvilágosításnak megörült, még csak a
dervis-rendem nevét kérdé tőlem, s midőn Nakisbendi-t
nevezém meg előtte, mindjárt tudta, hogy Bokhara a
ezélja zarándoklásomnak. Tüstént lakást akart számomra
rendelni a nevezett medreszében, de én nem fogadám azt
el utitársaimra hivatkozván, s

távoztam azon igérettel, hogy nem sokára meg fogom őt ismét látogatni.

Midőn visszajöttem a karavánszerajba, ott azt mondták, hogy utitársaim már el vannak helyezve egy tekkie-ben, egy az utazó dervisek számára beszállóul használni szokott kolostorszerű helyiségben, melynek Tö-sebaz* a neve; oda mentem tehát magam is, s úgy találtam, hogy az én számomra készen tartottak egy ezellát. Alig léptem jó barátain közé, mindnyájan távollétem oka felől kérdezősködtek, és sajnálkozva mondták, mily kár, hogy nem voltam jelen, s nem láthattam, mint kellett annak a nyomoru afghaninak, a ki engem compromittálni akart, nem csak ő általuk, hanem a khivaiak által is szidalmaztatva s piszkolva elvonulnia. Nagyon jó, gondolám magamban, ha a nép között felmerült gyanu elenyésztetett; a khánnal majd csak könnyen boldogulok, mert Sükrullah-baj bizonyára tudatni fogja vele ittlétemet, s minthogy Khiva uralkodói a szultán irányában mindenkor a legnagyobb tiszteletet tanusították, a mostani uralkodó is bizonyára fog tenni kísérletet, egy efendinek magához szerzésére; sőt az is lehetséges, hogy engem, ki a legelső konstantinápolyi vagyok, a ki Kharizm-be (Khiva politikai neve) eljöve, még kitüntetésekben is részesítnék.

Gyanításom nem csalt. Másnap egy jaszaul (udvari tiszt) jöve hozzám, kis ajándékot hozván számomra a khántól s azon parancsot, hogy ma estére menjek el az ark-ba (a palotába) s adjam rá a khánra fatihámat,

* A Tört sahbaz-ról, azaz : négy sólyomról vagy hősről neveztetvén így. Azon négy királyt nevezték így, kiknek sirja van e helyen, s a kik ezen kegyes alapítványt létesítették.

mivel a hazret (ázsiai uralkodó ezime, a nálunk szokásban levő felségnek felel meg) sokat tart rá, hogy egy, a szent országból jövő dervis áldásában részt vegyen. Megigértém, hogy engedelmeskedni fogok s egy óra mulva elmenék Sükrullah bajhoz, a ki, miután jelen ohajtott lenni az audientián, elkísért a király közel eső palotájába, s utközben rövid utasításokat adott azon szer-tartásokra nézve, melyeket az uralkodó irányában kellend követnem. Azt is elbeszélte, hogy milyen feszült viszonyban van a mehter-rel (olyan belügyminiszterféle), a ki őt vetélytársának tekinti, mindenben kárára törekszik. s megeshetik, hogy engem sem fogadand, mint a ki ő általa vezettem be, a legbarátságosabban. Mint-hogy a kusbegi s a király testvér bátyja hadjáratban voltak a csaudorok ellen, ideiglenesen a mehter volt a khán legelső hivatalnoka. A bevett szokás úgy parancsolá, s reám nézve szükséges is volt, hogy előbb nála mutassam be magamat, mivel azon kapu bejáratánál levő előudvarban lakott, mely egyenesen a khánhoz vezetete s hivatalhelyiségét egy tornác alatt ütötte volt fel.

Mint-hogy ezen órában jóformán mindennap arz, azaz: nyilvános kihallgatás tartatott, a királyi lak főbejárása, valamint minden egyéb helyisége, melyeken keresztül menénk, telve volt mindenféle osztály-, kor- és nembeli kérelmezőkkel, kik a legközönségesebb házi öltözetökben, sőt az asszonyok közül többen gyermeköket karon tartva, vártak az audientiára; be nem irnak senkit, s az bocsátatik be leghamarább, a ki legjobban tud előre tolakodni. A tömeg mindenütt szolgálat készen félreállt utunkból, s engem rendkívül megörvendeztetett, midőn észrevettem, hogy az asszonyok ujjal mutó-

gatnak rám, mondván : „Ime ez az a Konstantinápolyból való dervis, most áldást fog khánunkra mondani; az Isten hallgassa meg szavait.“

A mehtert, a mint előre értesítve valék, egy tornác alatt találtam, emberei között, a kik minden szavára helyeslőleg mosolyogtak. Barna bőrén s a melléig leérő nagy szakállán meg lehetne látni, hogy szart. vagy is persa származásu. Esetlen öltözete, kiváltképen nagy prémes kucsmája jól illett esetlen vonásaihoz. Midőn feléje közeledni látott, mosolyogva szólott valamit környezetéhez. Én bátran közeledém hozzá, komoly arczki-fejezéssel üdvözlém őt, s a főhelyet foglalám el, mint a dervisek illetékes helyét, a társaságban. Miután elmondám a szokásos imákat, melyekre mindenki rámondta, szakálát simogatva, az amen-t, a szokásos udvariassági formaságok váltattak fel kölesönösen a mehter közt s közöttem. A miniszter szellemdusnak akart látszani, s azon megjegyzéssel állott elő, miszerint Konstantinápolyban a dervisek is jó neveléssel bíró emberek, s arabul is beszélnek (noha én csak a sztambuli szóejtést használtam). Elmondá továbbá nekem, hogy a hazret, (e szónál mindenki felállott ülő helyéből) engem látni kíván, s hogy nagyon szeretné ha a szultántól, vagy teherani követétől néhány sort hoztam volna magammal. Én erre azt felelém, hogy az én utazásomnak nincsenek világi czéljai, hogy senkitől semmit se kívánok, s esupán személyes biztonságom okáért hoztam magammal egy fermant, mely el van látva tugr-val (a szultán pecsétjével). Ezzel átadtam utleveletem a mehternek, a ki tiszteletteljesen megcsókolván és homlokához dörzsölvén a nagyuri jelt, felkelt, hogy utleveletem kézbesitse a khán-

nak, s nem sokára azzal tért vissza, hogy lépjek be a kihallgatási terembe.

Sükrullah-baj lépett be előbb, nekem néhány pillanattig várakoznom kellett, a míg megtétettek a megkivántató előkészületek; mivel ámbár úgy voltam bejelentve mint dervis, bevezetőm nem mulasztá el megjegyezni felőlem, hogy én Konstantinápolyban minden előkelő pasát ismerek, s ennél fogva azon kell lenni, hogy minél jobb benyomást vigyek innen magammal. Néhány percz múlva két jaszaul tiszteletteljesen karon fogott, a függöny felgördült, s ott láttam magam előtt Szejd Mehemmed Khan Padisahi Kharezm-et, vagy közönségesebben szólva, a khivai khánt, egy terrasse-féle emelvényen, bal karjával egy selyembársonyszerű gömbölyű párnára támaszkodva, jobbában pedig rövid, arany kormány-pálczát tartva. A megszabott udvari szertartáshoz képest felemelém kezeimet, ugyanazt tették a jelenlevők s a khán maga is, s elmondék egy kurta szurát a koránból, azután két Allahumu szella-t és egy szokásos imát; a mely Allahumu Rabbena-val kezdődik, s az általános amen-nel és szakál-simogatással fejeztetett be. Midőn a khán még fogta a szakállát, mindenki ezt kiáltá: „Kabul bolgaj!“ (Hallgattassék meg a te imád!) s én az uralkodóhoz közeledém, ő pedig oda nyujtá nekem kezeit, s mintán megtettük a muszafehát*, néhány lépésnyire hátra vonultam, s ezzel a szertartásnak vége volt. Most a khán kérdezősködni kezdett, utazásom célja felől, s hogy milyen benyomást tettek reám a turkmanok, a nagy sivatag és Khiva? Azt felelém, hogy sokat szen-

* A Korán által megrendelt azon kölcsönös üdvözlést nevezik így, midőn az egymást üdvözlők kitárt kezeit nyujtják egymásnak.

vedtem, de a hazreti dzsemal mubarek (áldott szépség) látása által dúsan meg vannak jutalmazva szenvedéseim; köszönöm Allah-nak, hogy ezen rendkívüli szerencsében részesültem, s azt hiszem, miszerint a kiszmet (fátum) ezen kegyét jó előjelnek tekinthetem utam további folytatására nézve. Noha iparkodtam az itt érthetetlen sztambuli szövejtés helyett az özbegit használni, még is kénytelen volt a király egyetmást tolmácsoltatni magának. Azt is kérdé tőlem, hogy mennyi ideig szándékozom itt maradni, s el vagyok-e látva az utazáshoz szükségesekkel? Én azt feleltem, hogy előbb meg akarom a khánság áldott földében nyugvó valamennyi szentnek sirját látogatni, s csak azután fogom utamat folytatni; arra nézve, vajjon elvagyok-e látva a szükséges kellékekkel, azt válaszolám, hogy mi dervisek efféle földi kicsiségekkel nem gondolunk. Az a nefesz (szent lehelet), a mit pir-em (rend-főnököm) utavalóul adott, képes négy öt napig minden táplálék nélkül életben tartani, s nekem nincs egyéb kívánságom, mint az, hogy 120 esztendeig éltesse az Isten ő felségét.

Ugy látszék, hogy szavaim tetszésben részesültek, mivel ő királyi felsége méltóztatott kegyelmesen meghagyni, hogy 20 aranyat és egy derék izmos szamarat adjanak nekem. Az aranyakat nem fogadám el, azon megjegyzéssel, miszerint nálunk derviseknél bűn, pénz birtokában lenni; hanem a legmagasabb kegy másik bizonyítékát hálás köszönettel elfogadtam, s szabadságot vettem magannak azon szent törvényt emlékezetbe hozni, a mely fehér szamarat ajánl a zarándok útjára, s én azt ki is kértem magannak. Már távozni akartam, midőn a khán megkért, hogy legalább arra a rövid időre, a mit

fővárosában fogok tölteni, legyen az ő vendége, s mindennapi élelmezésemre fogadjak el udvari khaznadarjától naponkint két tenge-t (körülbelől másfél frank.) Az ajánlatot szépen megköszöntem, zár-áldást mondék és távoztam. Haza siettemben az előudvarokban és bazárookban hullámnzó nép mindenütt tiszteletteljes Szelam alejkum-mal üdvözölt. Csak akkor vettem szabadon lélekzetet, midőn ezellám négy fala között egyedül valék, s nem kis meglepésemre szolgált, hogy az a szörnyű kiélt kinézésű khán, a kinek minden arcvonása a kimerült, tompaelmű s embertelen zsarnok hű képét ábrázolja, irányomban kivételesen jó volt, s most már, a míg időm engedé, háborítatlanul járhattam kelhettem a khánságban. Egész este előttem lebegett a khán alakja, milyen beesett szemével, ritka szakálu állával, fehér, halavány ajkaival és rezgő hangjával. Milyen szerencsés véletlen az, az emberiségre nézve, — elgondolám magamban gyakran — hogy a sötét babonás hit ilyen zsarnokok vérszomjának s hatalmának korlátokat tud szabni.

Mínthogy a khánság belsejébe nagyobb kirándulásokat szándékoztam tenni, ennél fogva minél rövidebbre akartam szabni a fővárosban tartózkodásom idejét; a mi érdemes volt a megtekintésre, annak megnézéséhez nem nagy idő kellett, ha a khán, a hivatalnokok s előkelő kereskedelmi világ meghívásai annyi időt nem raboltak volna el. Elterjedvén hire, hogy a királyi kegy részese vagyok, mindenki vendégének ohajtott hadzsi társaimmal együtt, s valóságos kín volt reám nézve, na p j á b a n hat, sőt nyolecz meghívást is elfogadni, s a divó szokás szerint minden háznál enni inni valamit. A hajam

borzad még most is, mikor eszembe jut, hányszor kellett napfelkelte előtt, 3–4 óra között éhgyomorra hozzá látnom egy juh farkzsírban úszó rizszsel telt nagy tálhoz. Mint sovárogtam ilyenkor a száraz, kovásztalan kenyér után, a mivel a sivatagban éltünk, s mint szerettem volna ezen gyilkos fényűzést az üdvös szegénységgel felcserélni.

Közép-Ázsiában általános szokás, még a legjelentéktelenebb látogatáskor is, a deszturkhan-t (egy többnyire szennyos durvaszövetű tarka asztalkendő, melyen két embernek való kenyér van) felteríteni, s a vendégnek legalább néhány falatot ennie kell. „Nem lehet többet enni“, ezt a kifejezést a közép-ázsiaiak hibetetlennek s ugyancsak faragatlannak tartják. Az én hadzsi collegáim e részben minden alkalommal fényes tanúságot tettek bon ton-jukról s én nem bírtam eléggé bámulni, hogy nem pukkadnak meg attól a nehéz pilav-tól, mert egy napon kiszámítottam, hogy naponkint mindegyik egy font juh farkzsírt, s két font rizst vett magához, (a kenyeret, sárga és fehérrépát s retket nem is számítva) s ehhez még minden tulzás nélkül, vagy 30—40 nagy leveses csésze zöld theát megivott. Az eféle hóstettekben én természetesen nagyon hátra maradtam, s mindenki csodálkozott felette, hogy a könyvekbeni nagy jártasságom mellett, ilyen tudós ember létemre, olyan kevés neveléssel bírok.

Nem kevésbé üldöztek a szép elműek, tudniillik Khiva város ulemái. Ezek az urak, kik előtt Törökország és Konstantinápoly mindennél fölebb való, sok meszele (vallási kérdés) iránt tőlem kívántak felvilágosítást, mint a török-iszlambeli tudományosság fő képviselői.

selőjétől. Mennyire bosszantottak ezek a roppant nagy turbános hájfejű özbegek, mikor azon szabályokra viték a beszélgetést, hogy hogyan kell a kezeket, lábakat, a fej elejét hátulját megmosni, hogyan kell a szent hit rendeletei szerint ülni, járni, fekünni, aludni stb. A szultánt (mint Mohammed elismert utódát) s főembereit Khivában mindezen fontos törvények végrehajtásában mintaképül tekinték. Törökország császára ő felségét itt olyan műszülmannak képzelék, a ki legalább ötven rőfös turbánt visel, kinek mellén alól ér a szakáll, a kinek ruhái a lábujjain túl terjednek, s életét koczkáztatná a ki affélét merne beszélni, hogy a szultán a haját és szakállát à la Fiesco nyiratta le, ruháit pedig Dusetoye készíti Párisban. Valóban sokszor nehezemre esett, hogy ezen jószívü s szeretetreméltó embereknek nem adhaték kellő felvilágosítást; de hogy merhettem volna azt cselekedni, amnyira ellentétes felfogásainkat tekintve! Majd ha Bokharába érkezünk, ott körülményesebben fogunk ezen tárgygyal foglalkozni; itt csak is azért érintettük, mivel ez volt a legelső pont, melyen a keleti és nyugati iszlam-polgárosodás között létező különbség érdekes kérdésével legelőször érintkeztem.

Mint hogy a Tösebaz (kolostor), a melybe szállásolva valánk, a nagy víztartónál és mecsetnél fogva, melyet magába foglal, közhelynek tekinteték, mindig tele volt az mindakét nembeli látogatókkal. Az özbegek fején kúp alakú prémes süveget, lábain idomtalan nagy bagaria eszimat hord, s nyáron egyedül hosszú ingéből áll többi öltözéke. Később magam is ezen ruházatot használtam, mert a míg az üng tiszta, egy ingben még a bazárban megjelenni sem tartják illetlennek. Az asz-

szonyok teke-szerű turbánjaikkal, melyek 15—20 orosz zsebkendőből vannak összetekerve, a legtikkasztóbb hőségben is sűrű ruházatukba burkolózva s lábaikon nagy idomtalan eszmákat viselve kénytelenek nagy vizes korsóikat haza czipelni. Egyszer-másszor megállt ajtómnál egy-egy asszony, s egy kis khaki-sifát (egészség-port) * és nefeszt (szent leheletet) kért, elpanaszolván valóságos, vagy csak képzelt baját. Nem tagadhatám meg ezen szegény teremtések kérését, kik között többenél meglepő hasonlatot vettem észre Germania lányaihoz; lekuporodtak ajtóm előtt, én pedig ajkaimat oly formán mozgatva, mintha imádkoznám, megtapogattam a testük fájdalmas részét, s erősen oda leheltem háromszor; erre azután rendszeren mély sohajt hallatott a szenvedő, s többen állíták, hogy azon pillanatban enyhült a fájdalmuk. A mik Európában a dologkerülőkre nézve a kávéházak, ugyanazok Khivában a mecsetek udvarai, melyekben rendszeren nagy vitzartó van s gyönyörű platán és jegenyefák árnyalják. Noha még csak június elején valánk, a hőség már is tikkasztó volt, s nekem még is ablaktalan szobámban kelle folyvást kuttognom, mert alig mentem le a kellemes árnyu fák alá, azonnal körülfogott egy csoport nép, s a legbohóbb kérdésekkel ostromolt. Az egyiknek vallásbeli oktatás kellett, a másik azt kérde: van-e a világon még több olyan szép hely mint Khiva? a harmadik meg egyszer mindenkorra hiteles tudomást akart szerezni arról, vajjon csakugyan Mekkából kapja-e a nagy szultán min-

* Medinából hozzák a zarándokok ezen port egy házból, melyben, állítólag, a próféta lakott; az igaz hitűek ezen port sok betegség ellen gyógszerűül használják.

dennap ebédjét vacsoráját, még pedig úgy, hogy az a Kaabatól egy percz alatt érkezik el egészen be a konstantinápolyi császári palotába? Ha tudnák a jó özbegek mennyi Chateau-Lafitte és Margot diszité Abdul Medsid korában a császári asztalt!

A platánok alatt tett ismeretségeim között érdekes volt az, melyet hadzsi Iszmaellel kötöttem, a ki mint konstantinápolyi mutattatott be nekem, s a ki özbegek származásu létére a nyelvben, ruházatában s taglejtésében valóban annyira hasonlított a sztambulihoz, hogy meg kelle őt mint földimet ölelnem. Hadzsi Iszmael nyanyis 25 évet töltött a török fővárosban, sok előkelő házban ismerős volt, s állítá, hogy N. N. házában látott engem egyszer másszor, sőt az atyám házára is emlékezett a ki, szerinte, molla lett volna Topkhanében.* Én a világért se hazudtoltam volna meg, sőt biztosítám őt, hogy nagyon jó hírben maradt a neve, s alig várják visszaérkezését. Hadzsi Iszmael, saját elbeszélése szerint, nevelő, fürdő, szijjgyártó, szépiró s vegyész és ez utóbbik minősége következtében varázsló mesterségeket űzött a Bosporus mellett. Szülő városában nagy embernek tartották, főképen varázsló mestersége folytán. Házában többrendbeli apró, vegyészeti lepároló készlete volt, s minthogy növény-levelekből, gyümölcsből s más egyébből olajat tudott készíteni, elképzelhetni, miszerint földie szax meg százféle elixirt kértek tőle. A tehetetlenség ellen Törökországban is nagyon keresett ma'dzsun-ok (decoctumok) itt nagy becsben tartattak. Hadzsi Iszmael sok ideig állott mesterségével a khán szolgálatá-

* Konstantinápolynak egyik város része.

ban; hanem ő felsége nem tartotta meg a kiszabott életrendet, azon egyszerű oknál fogva, hogy nem birt Cupido nyilainak ellenállani; s ennek természetes következményei, a pettyhüdés és csúz nemsokára beköszöntvén, a khán megharagudott udvari orvosára, elcsapta, s helyébe egy matrónát fogadott, a kinek nagy hirben valának csodaszerű orvoslatai.

Ez a jó asszonyosság arra a szerencsés gondolatra jött, hogy a beteg királynak 500 adagot rendelt abból a szerből, melyről azt mondják, hogy az ő testamentumbeli híres zsoltárköltő királyra jó hatással lett volna. Az ilyen orvosi rendelet elkészítése Európában kissé nehezen menne, hanem a khivai alkotmány mellett könnyen ment az, s a szegény beteg — mint mondják, — már bevett vagy 50 – 60 lapdacsot, midőn tapasztalni kezdé, hogy a gyógyszernek egészen ellenkező hatása van, a miért aztán fejével lakolt a rossz tanácsadó. Ez nem sokkal a mi megérkezésünk előtt történt, s a legutóbbik orvosi rendelet a már említett bivaly-tej volt. Épen azon idő alatt midőn Khivában mulattam, ismét szolgálatába akarta a khán hadzsi Iszmaelt fogadni, mint bővészt, orvost és lőporgyártót; de ez nem fogadta el, mely vakmerősége bizonyára a fejébe került volna, ha a babonás uralkodó mert volna a csodatevő emberrel kikötni.

Khivában egyébiránt magam is, hadzsi collegáim is, fényes sikerét láttuk az áldás és szent lehelet osztás üzetének. Én ezen isteni árukért mintegy 15 aranyat szereztem. A khivai özbeg, nyilt őszinteségű, de bárdolatlan; mindamelllett a legszebb jellem Közép-Ázsiában, s én elmondhatnám, hogy itt töltém leg-

kellemesebb időmet, ha a mehter és Sükrullah közötti vetélykedés nem lett volna reám nézve kissé veszedelmes. A mehter ugyanis pártfogóm iránti gyűlöleténél fogva mindenben ártalmamra törekedett, s minthogy törökségemet nem vonhatta többé kétségbe, a khánnal azt kezdte elhíttetni, hogy én csak színleg vagyok dervis, s nagyon valószínű, miszerint a szultánnak valami titkos küldetésében utazom Bokharába. Az ármánykodásról értesülve lévén, legkevésbé sem esodálkozám el rajta, midőn audientiám után rövid idő múlva másodszer meghívatott a khán magához. Nagy volt a hőség, s nekem valóban nehezenre esett, hogy csendes nyugalmamból kibolygattak, s kiváltképen kellemetlen volt az, hogy a palota azon terén kelle keresztül mennem, a hol a csandorok elleni hadjáratból küldött foglyok kivégeztetésének kelle végrehajtatni. A khán, ki nagy társaságban volt, azzal fogadott, hogy azt hallotta felőlem, miszerint a világi tudományokban is gyakorlott vagyok, s virágos insa-val (stilus) bírok; írjak tehát neki néhány sort sztambuli modorban; nagyon szeretné azt látni. Jól tudtam, hogy ez a mehter mesterkedése folytán történik, a ki ügyes szépíró hírében állott, s hadzsi társaimat kikérdezgette felőlem. Elővettem tehát az írószközt, s a következő sorokat irtam: „Felsőleges, hatalmas, rettenetes király és ur! A Te királyi kegyedbe mártott legszegényebb és legalacsonyabb szolga szeméi előtt tartván hogy: „Küllü khattatun dsahilun“ — minden szépíró bolond — (arab közmondás), e mai napig nem sokat foglalkozott szépírási tanulmányokkal és csak arra gondolva hogy: „Her ajib ki padisah mipe szended hüner eszt“ — minden hiba erény, mely a ki-

rály tetszését megnyeri (persa közmondás), bátorkodott ezen sorokat legalázatosabban benyújtani.

A czimzések szédelgős magassága, mely egyébiránt szokásban van Konstantinápolyban, nagy mértékben megnyerte a khán tetszését, a mehter pedig sokkal ostobább volt, hogysen megértette volna czélzásomat. Leültettek, s miután kenyérrel és theával megvendégeltetem, a khan felszólított, hogy menjek hozzá beszélgetni, s társalgásunk tárgya ezuttal kizárólag a politikára terjeszkedett ki. Dervis jellememhez hiven maradvá, minden szót ugy kellett belőlem kicsikarni. A mehter minden kifejezésemet mohón leste, hogy gyanításait megerősítve láthassa, de miután minden törekvése sikertelen volt; ismét kegyteljesen bocsátott el a khán s felszólított, hogy vegyem fel napidijamat kincstárnokától.

Én azt mondom, hogy nem tudom a lakását; erre egy jaszault rendelték mellém, a kinek más parancsokat is végeznie kellett, s örökké borzasztó marad a visszaemlékezés azon jelenetekre, melyeknek az ő jelenlétében valék tanuja. A legvégső előudvarban mintegy 300 csaudor hadifoglyot találtam, kiknek teste rongyokkal vala fedve, s a haláltól való félelem és éhség által néhány nap óta kinoztatva már is olyanok valának, mintha a sirból kikelt halottak volnának. Már el voltak különözve két osztályra, t. i. olyanokra, a kik még nem valának negyven évesek, s rabszolgácul lehete őket eladni vagy elajándékozni; és olyanokra, a kik állásuknál vagy koruknál fogva akszakal-oknak (űszszakálloknak, avagy vezérszereplőknek) tekintettek, s a khán által reájok mért büntetés alá estek. Az elsőbb osztálybeliek tiz- tizenötével, vas nyakló-karikákkal egymáshoz lán-

ezolya kísértettek el, a másik osztálybeliek pedig türelmes megadással várták iszonyu sorsukat, s mint valami összekötözött bárányok jelentek meg hóhéraik kezei között. Mig többet az akasztófához, vagy a vérpadra vezettek, egészen közel hozzám láttam, hogy nyolcz öregember a hóhér intésére hanyatt elterült a földön. Ezen helyzetben összekötözték kezeiket és lábaikat, s a hóhér sorban kiszurkálta szemeiket, mindegyiknek a mellére térdelvén, s a mint irtóztató munkáját végrehajtá, késéről a megvakított áldozat ősz szakálába törülgeté le a vért. Irtóztató jelenet volt az, midőn e hóhérmunkának befejeztével a szegény vének kezeiről lábairól leszedettek a kötelek, s ők kezeikkel tapogatózva iparkodtak felállani. Némelyek összeütötték fejeiket, mások erővesztetten a földre rogytak s izonyu tompa nyögéssel kinlódtak. A mig élek, mindig iszonynyal fogok ezen jelenetre emlékezni.

Ezen sorok bizonyára borzadással töltik el az olvasó lelkét; mindazonáltal meg kell jegyeznünk, hogy ezen kegyetlenség csak visszatörése volt egy nem kevésbbé iszonyu barbárságnak, melyet a csaudorok a mult télen elkövettek, egy őzbek karavánon. Ugyanis egy 2000 tevés gazdag karaván, Orenburgból Khivába jövet, utközben megtámadtatott s tökéletesen kifosztatott. A zsákmányban telhetetlen turkmanok, mindamellettt hogy ezen rablás által sok orosz áru birtokába jutottak, az utazóktól, (kik többnyire khivai őzbegek valának), még eleségöket is elszedték s ruházatuktól is megfosztották őket; minek következtében többen éhen haltak, mások megfagytak a sivatagban, annyira elpusztítván őket a sanyarúság, hogy 60 emberből csak 8 került haza életben.

A hadifoglyok ezen hajmeresztő büntetése egyébiránt épen nem tekinthető kivételesnek Khivában, mint általában egész Közép-Ázsiában nem tudják, mi a kegyetlenség; ezen eljárást ott egészen természetesnek tartják, mivel azt a bevett szokások, törvények és vallás egyhangulag helyben hagyják. A mostani khán, a vallás oltalmazójának hírére ohajtott szert tenni, a mit úgy vélt elérhetni, ha a vallás ellen elkövetett minden legkisebb kihágást a legnagyobb szigorral megbüntet. Egy sűrűen elfátyolozott nőre egy mellék pillantást vetni elég volt arra, hogy a bűnös a redzsm által kivégeztesék, mint a vallás rendeli. A férfit felakasztják, az asszonyt az akasztófa közelében melléig beássák a földbe s megkövezik. Minthogy Khivában nincsen kő, tehát a végrehajtáshoz keszek-et (kemény hantokat, rögöket) használnak. Ezen eljárás által a szegény szerencsétlen áldozat már a harmadik negyedik dobásra egészen beporoztatik, s vértől csorgó teste iszonyuan eltorzittatik, mig nem utolsó leheletével vége szakad kinszenvedésének. A khán nemesak a házasságtörést, hanem a vallás szabályai ellen elkövetett egyéb bűnöket is halállal büntette, úgy, hogy uralkodása első éveiben az ulemáknak csillapítaniok kellett nagy vallásos buzgalmét, s még sincs oly nap, midőn valaki a khán kihallgató tereméből ezen végzetteljes szavakkal: „Alib barin“ (viggyétek) ne vezetnének el.

Szinte feledém megemlíteni, hogy a jaszaul elvezetett a kincstárnokhoz, napidijamat kifizettetni vele. Azonnal ki lettem elégítve; hanem ezen urat olyan különös foglalatosságban találtam, melyet el kell beszélnem. Épen a khilat-ot (tisztelet-ruhákat) rendezte,

azon ruhákat t. i., melyek a hősök jutalmazására a táborba küldetnek. Négy féle selyem öltözetek voltak azok, mind rikító színűek s nagy arany himzetű virágokkal, s hallám, mint osztályoztatnak négyfejű-, tizenkétfejű-, huszfejű- és negyvenfejűekre. Minthogy a ruhadarabokon sehol se tudtam festett vagy himzett fejeket fölfedezni, kérdést tettem, hogy miért nevezik így? s azt kaptam feleletül, hogy az egyszerű öltözetet olyan vitézek kapják jutalmul, a kik négy ellenség fejét vágják le, s a legszebb negyven levágott ellenség fejnek a jutalma. — „Egyébiránt, mondák, — ha ez Rumban nem szokás, jöjj el holnap a nagyterre, ott majd láthatod ezen ruhák kiosztását..“ — Másnap valóban láttam mintegy 100 lovast egészen porlepetten a táborból megérkezni, mindegyik vezetett néhány foglyot, köztük nőket s gyermekeket is, vagy a ló farkához, vagy a nyeregkápához kötve, ezenkívül még egy nagy zsák volt mögötte a nyeregre felkötve, melyben vitézségének bizonyítékai, a levágott ellenségfejek valának. A nagyterre megérkezvén, mindegyik átadta a khánnak vagy valamelyik országnagynak ajándékuul hozott foglyoait, azután leoldván a zsákot, megfogta a két csücskét, s úgy rázta ki tartalmát mint valami burgonyát; a szakálas, vagy még anélküli fők oda gurultak a jegyzőkönyv kezelőjéhez, kinek szolgálja egy halomra rugdosta össze, míg néhány száz össze nem gyűlt. Mindegyik hős nyugtát kapott az általa beadott fejekről, s néhány nap mulva kikapta értök a jutalmat.

Mindazáltal az erkölcsök és szokások nyersesége mellett is, s noha ilyen borzasztó jelenetek fordulnak elő, még is Khivában és tartományaiban töltém a legszebb,



AZ EMBER-FEJEK ÁRÁNAK KIFIZETÉSE — KHVÁBAN.



legkellemesebb napokat, a dervis álruhában tett egész utazásom alatt. Ha már egyáltalában a hadzsik iránt mindenfelé igen szivesek voltak, én irántam megkülönböztető szivességet s megelőzést tanusítottak, s akárhol mutattam magamat nyilvánosan, a mellettem elmenők, a nélkül hogy koldulnom kellett volna, pénzt, ruhane-műeket s egyéb ajándékokat szórtak számomra. Nagyobb összegek elfogadásától gondosan ovakodtam, a mi ruhaféléket kaptam, sokat elajándékoztam belőlök kevésbé szerencsés utitársaim között, még pedig úgy, hogy a legszebb, legjobb darabokat mindig az ő számukra válogattam ki, a legszerényebb legszegényesebbeket pedig magamnak tartottam, mint egy jámbor dervishez illett. Mindamellett nagy változás történt állapotomban, s megvallom, nem kis örömemre szolgált, hogy most már derék izmos erős számárral, pénzzel, ruhával és eleséggel jól ellátva fogom innen folytathatni utamat.

Kalandjaim könyvének jókora két fejezettel nagyobbításához bőséges anyagot szolgáltatathatnának, a miken átestem, a miket tapasztaltam, az ország belsejébe, egész Kungrat-ig terjedő kirándulásaim alatt; de nem akarom olvasóimat untatni olyan részletezésekkel, melyekben a már előadott szokások, jellemzetek és gondolkozásmódok ismétléséből lenne az új kép összeállítva. A vizen felfelé Kungrattól Khiváig 18 napi út van. Ötödfél nap alatt mentem Kungratba az Oxuson lefelé, Sükrullah ipával. Visszautazásunkhoz szárazon két annyi idő kellett. Az Oxusnak mind a két partja lapályos és általában véve jó mivelt s eléggé népes, kivéve a balpart azon részét, a hol, Kanli átellenében az Ovejsz Karajue hegység emelkedik. Kanli és Kungrat között

egy három napi járó puszta terület; ellenben a tulsó oldalt, főképp a hol a karakalpakok laknak, őserdők rengetege fedi. Midőn visszaérkeztem Khivába, barátaim már beleuntak a várakozásba, s unszoltak, hogy induljunk másnap, mivel az egyre növekvő hőség méltán aggodalommal tölté őket el Bokharába utazásunk iránt. Elmenék tehát Sükrullah-hoz, a kinek Khivában annyi hálaival tartoztam, elbucúzni, s valóban megindultam, midőn a nemes aggastyán mindenkép le iparkodott beszélni szándékomról, a legborzasztóbb képét tárván ki előttem Bokhara Serifnek (a nemes Bokharának.) Elmondta, hogy milyen gyanakodó s áruló politikát követ az emir, hogy nem csak az angolokkal, de minden idegennel ellenségesen bánik. Nagy titokkép még azt is elbeszélte, hogy néhány év előtt még egy oszmanlit is, kit a meghalt Resid pasa katonai tanítóul küldé Bokharába, orgyilkosul megöletett az emir, midőn két évet Bokharában töltvén, vissza akart menni Sztambulba.

Ezen aggodalmas lebeszélést Sükrullah részéről, a ki elejénte tökéletes hitet tanusított dervisségem iránt, most nagyon feltűnőnek találtam s azon gondolat vilant meg agyamban, hogy ez az ember, ha nem ismert is reám, még is többszöri érintkezésünk folytán észrevette alakoskodásomat s most hihetőleg egészen mást gyanít személyemben. Ezen nemeslelkű agg férfi, ifjabb korában egyszer Heratba Todd őrnagyhoz küldett (1839), több ízben pedig Sz. Pétervárra s Konstantinápolyba is, s nekem elbeszélte, hogy gyakran és örömmel érintkezett ő a frengi-kkel. Meg lehet hogy akkor fogalmat szerzett magának a mi gondolkodásunkról s tudományos törekvéseinkről, s engem azért foga-

dott kiváló barátságába és oltalma alá. Midőn kezét esókra nyújtá, szemeiben könyek csillogtak; ki tudja milyen érzelemből fakadhattak azok!

A khánra is ráadtam bucsuáldásomat, ki felszólított, hogy visszafelé Khivának vegyem utamat, mivel egy követet akar velem Konstantinápolyba küldeni, hogy az új szultántól átvegye a szokásos megerősítést. Én erre azt feleltem, hogy a jövődőről vétek gondolkozni, majd meglássuk mit fog a sors (kiszmet) rendelni. Minden barátomtól s ismerősömtől elbucsuztam, mielőtt távoztam volna Khivából, a hol csaknem egy egész hónapot töltöttem.

IX. FEJEZET.

ELUTAZÁS KHIVÁBÓL BOKHARÁBA. — HÁROM UT. — GODZSE. — KHANKA — AZ OXUS ÉS RÉVE. — NAGY HŐSÉG. — SURAKHAN. — VÁSÁR. — JAPKENARI. — AKKAMIS. — TÖJEBOJUN. — SAJÁTSÁGOS BESZÉLGETÉS EGY KIRGHISZ ASSZONYNYAL A NOMÁD ÉLETRŐL. — TÜNÜKLÜ. — A TEKÉKNEK ALAMANJA. — A KARAVAN, VESZÉLY ÁLTAL FENYEGETVE, VISSZAFORDUL TÜNÜKLÜBE. — KÉNYTELEN A SIVATAGBA KICSAPNI. — SZOMJUSÁG. — ELHULLÓ TEVÉK. — SORKUTUK. — MEDEMIN BULAG. — EGY HADZSI HALÁLA. — VIHAR. — SZERZŐ VESZEDELME. — VENDÉGSZERET FOGADTATÁS A PERSA RABSZOLGÁK KÖZÖTT. — A „NEMES BOKHARA“ ELSŐ BENYOMÁSA.

Et nous marchions à l'heure de midi traversant les souffles brûlants et empestés qui mettent en fusion les fibres du cerveau . . .

Je m'enfonce dans une plaine poussiéreuse dont le sable agité ressemble à un vêtement rayé. — Victor Hugo, Omaïah ben Aïdz.

MIDÓN utra készen lassankint összegyülekeztünk a Tösebaz árnyas udvarában, csak akkor láttam igazán, mily áldott befolyással volt Khiva vallásossága a mi koldus karavánunkra. A rongyos öltözetek nyoma csak a legszükmarkuabbaknál vala még észrevehető; a rongyos prémes süvegek helyét, melyeket a turkmanok között fogadtunk magunkévá, hófehér turbánok foglalták el, minden tarisznya tömöttebb lett s öröm volt látni, hogy még a legszegényebbek is volt számukára. Velem is nagy változások történtek, mert egy egész számmal és egy

fél tevével rendelkeztem; s míg az egyik magamat vitt, a másik málha zsákomat szállítá, mely ruhaneműkkel, kéziratokkal, a miket összevásárolgattam, s eleséggel volt tömve; mert most már nem fekete lisztet vittem utra, mint a sivatagban, hanem fehér pogácsával (juh-zsirban kisütött apró tésztaemű), rizsszel, vajjal s még czukorral is elláttam magamat. Csak öltözetemet nem akartam megváltoztatni. Kaptam ugyan egy inget, de nem vettem azt magamra, mivel ezen fényüzési cikk elpuhithatott volna, s ez még most korán lett volna.

Khivából Bokharába három ut között válogathattunk: *a)* Hezareszp és Fitnek felé; ezen vonalon Kükürtlü mellett történék az átkelés az Oxuson, *b)* Khanka és Surakhan-on keresztül, a folyam jobb partján, két napi járó sivataggal, Karaköl-ig, *c)* a folyamon fölfelé, mely vonalon Ücsudsak mellett történik a szárazra kiszállítás. Minthogy a szárazon utazásban állapotunk meg, a két ut közötti választást Ajmed nevű kervanbasinkra bíztuk, a ki Bokharából való tadzsik volt, a kitől tevéinket bérlöttük egy velünk jött khivai ruhakereskedővel együtt, s a ki ezen évszakra a Khankán keresztül vivő vonal mellett nyilatkozott, melyet legbiztosabbnak és legkényelmesebbnek tartott.

Junius 27-én már jó késő délután volt, midőn a végtelen áldás osztogatástól s ölelésektől szabadulva, Khivát az Ürgendzsi kapun át elhagytuk. A tulbuzgók közül sokan egy félóránnyira utánunk loholtak, nagy buzgóságuk forró könyeket sajtolt ki szemeikből s kétségbeesett hangon kiabálták utánunk: „Ki tudja mikor lesz Khiva ismét oly nagy szerencse részese, annyi kegyes férfit láthatni vendégül falai között!” Társaimat, kik

magasan ültek tevéiken, ez nem zavarta, de nekem ugyanesak nagy alkalmatlanságonra volt, alacsony számaramon a barátság számtalan bizonyítéka, míg végre ezen jámbor állat is megsokallván a mi sok, türelmetlen lett, s nagy örömemre elvágatott velem. Csak mikor már jól előre jártam, akkor állapotom meg, de sokáig kelle a kantárszárát ránczigálnom, míg rábírhattam füles hippogryph-emet, hogy vágatását sebes koczogásra változtassa. Midőn pedig még ebben is akadályozni akarám, megboszankodott, s ekkor hallatá első ízben harsogó szavát, melynek terjedelmét, hajlékonyságát s erőteljét jobb szerettem volna távolból megítélni.

A Khivától két mérföldnyire eső Godzseben háltunk meg, melynek mindamellett hogy jelentéktelen városka, még is van kalenterkhane-je (szálló dervisek számára) a minthogy Khiva és Khokand legkisebb helységeiben is vannak ilyen beszállók. Innen Khankáig szakadatlanul mivel földön keresztül vitt utunk, az egész uton bőven volt kitűnő szeder, s minthogy az én csacsim folyvást pajkos kedvében volt, s egyre jóval a karaván előtt járt velem, elég érkezésem volt a hüvelykujnyi nagyságu gyümölcsessel lakozni. Khankába is, a hol épen heti vásár volt, előbb érkeztem meg mint a többi karaván, s beszállottam a kalenterkhanéba, mely a kis város legszélén, a patak partján, jegenye és nyárfák árnyékában volt. Két félig meztelen dervist találtam ott, a kik épen mákonyuk déli adagjainak élvezéséhez akartak látni, engem is megkináltak jókora adaggal, s nagyon elbámultak felette, hogy nem fogadtam el. A helyett tehát theát készítettek számomra, s míg én azt ittam, az alatt ők a mák-mérget nyelték. Félóra mulva mindaketten a bol-

dogok országában voltak, s míg az egyik alvónak arcvonásain a benső örömlélek nyomait vettem észre, a másikon a halálos rettegés vonaglászait láttam.

Szerettem volna bevárni felébredésöket, hogy meghallhassam a szép álmok leírását, hanem karavánunk épen keresztül ment a városon, s nekem hozzá kelle csatlakoznom; mivel innen kis óra járásnyira az Oxus partjához kell vala elérnünk, s ha az idő engedi, még ma átkelnünk. Hanem ez a kis darab ut nagyon rossz volt, egyre az iszapot és mocsárokat kelle kerülgetnünk, s csak estére érkezhettünk el a folyó partjához, a hol elhatároztuk, hogy ott hálunk meg a szabad ég alatt.

Az Oxus, melyet itt, valószínűleg a tavaszi esővizek áradatai következtében rendkívül szélesnek találtam, érdekes látványul szolgált, sárga hullámaival s meglehetősen sebes folyásával. Az innenső part, a mennyire csak a szem látott, fákkal s szanaszét elszórt havlikkal (udvarok) volt befűzézve. A tulsó oldalon is fűződött fel beljebb a szem a művelésre mutató jeleket, s északi irányban úgy tűnt fel az Ovejsz Karajne hegység, mint valami függőlegesen lógó nagy felhő. Az Oxus vize a medrében nem oly jó ízű iható, mint a belőle származó csatornáknak és árkoknak, hol a lassabb folyásnál fogva kissé már megülepedett a homok. Itt úgy ropogott a víz a fogak alatt, mintha valami homok-kalácsba harapott volna az ember, de néhány percnyi ülepedés után élvezhető volt. A mi az Oxus vize édességét és jóságát illeti, erről a turkesztaniak azt tartják, hogy nincs hozzá fogható az egész földön, uég a Nil Mubarek (áldott Nilus) vize sem ér fel vele. Elejente azt hittem, hogy a jó iz azon örömmel tulajdonítandó, melyet éreztünk, mi-

dőn a vizetlén sivatagból partjához értünk. Azonban el kell ismernem, hogy a mennyire tapasztalataim terjednek, a vizre vonatkozólag, magam sem ittam sem Európában sem Ázsiában akár folyam- akár forrás vizet oly felségeset, mint az Oxus vize.

Másnap jókor reggel az átkeléshez készültünk. Itt is, valamint Görlen és Hezareszp mellett is, s mindenütt, az államéi a révek, ez magánosoknak adja azokat haszonbérbe, kiknek az idegen utazók közül csak olyanokat szabad átszállítaniok a tulsó oldalra, a kik el vannak látva a khantól petek-kei * (átkelési jegy), a mit csekély pénzért szolgáltatnak ki. A hadzsiknak közös utlevelők volt, de én külön adattam magamnak, a mely így szólott: „A határőröknek és vámosoknak tudtokra adatik, miszerint hadzsi Molla Abdur-Resid efendinek engedély adatott. Senki által se legyen háborgatva.“

A rendőrség semmi ellenvetéseket se tett; csak azon volt felakadás, hogy mint hadzsik nem akartunk fizetni az átszállításért oly járművön, mely a kháné, s a révész egy ideig erre nem akart ráállani. Végre beleegyezett, hogy nekünk megteszi azt a jótéteményt, miszerint magunkat, málháinkat és szamarainkat átszállítja ingyen a tulsó oldalra. Az átszállítás délelőtt tíz órakor kezdődött s csak naplementekor értük el a magas partot, mely a surakhani csatorna mellett nyulik el jobbról. Magán a nagy folyamon fél óra alatt tul lehattünk volna, hanem a folyó sebes árja messzire levitt, s míg a tulsó oldali ohajtott ponthoz, majd le majd felfelé evezve elérhattünk, eltelt a nap. még pedig olyan hő-

* Szószertint — irat.



ÁTKELÉS AZ OXUS FOLYÓN.



séggel, a minót keveset tapasztaltam életemben. A főfolyamon meglehetősen jól ment, hanem a mellék ágakon minden tiz lépésnyire megfeneklettünk a homok zátonyokon, s ilyenkor mindig ki kelle embereknek szamaraknak szállani a dereglyéből, míg ismét lengővé nem tétetett, s újra beszálltunk, a mint elegendő vízre kapott. A szamarak ki s be szállítása, kivált néhány megátalkodott csökönyös páráé pokoli munka volt; a legtöbbet úgy kellett kézen ki s be rakosgatni, mint valami magukkal tehetetlen gyermekeket. Még most is nevetnem kell, ha eszembe jut, hogyan vette az a horihorgas hadzsi Jakub kisdéd számárkáját a hátára, lábait a mellén összefogván, míg az a jámbor állat reszketve helyezé el a fejét koldus gazdája nyakán.

A megnevezett parton egy napig kelle Surakhánál várakoznunk, a tevék megérkezésére. Jun. 29-én elindultunk, s az özbek lakossággal biró Japkenarinak (csatornapart) nevezett vidéken keresztül utaztunk, mely mindenütt át van csatornákkal szeldelve. Japkenari egy nyolez mérföldnyi hosszú s öt-hat mérföldnyi széles oázst képez, s meglehetősen miveltetik. Ezen túl kezdődik a sivatag, s Akkamis-nak nevezett szélén jó csordajárások vannak, s kirgiszek lakják. Akkamis mellett a karaván lassan folytatta útját, hanem a kervanbasi, én, meg még két társunk, kik biztak szamaraik gyorsaságában, kitértünk a közel fekvő Surakhanba, a hol hetivásár volt, eleségünket kipótolni, vagy igazabban mondvá, egy kicsit mulatni.

Surakhan jó föld fallal van bekerítve, kevés lakház van benne, s leginkább azon 300 boltból áll, melyek hetenkint kétszer felnyitvatnak s a környék állandó la-

kói és a nomádok által megkerestetnek. Az Emir-ül-Umera, vagy a khán testvér bátyjának tulajdona, a kinek itt szép kertje van. A bevásárlással utitársaimat biztam meg, s magam elvonulék a város kapuja előtti kalenterkhaneba. Itt több dervist találtam, kik a beng (kenderből készített opium) és dzsersz gyilkoló élvezése folytán már esontvázakká össze aszva, s alakjokból iszonyuan kivetközve heverték sötét ezelláik nyirkos talaján. Midőn bemutattam magamat nekik, szívesen fogadtak s kenyeret és gyümölcsöt hozattak számomra. Én pénzt akartam adni, a mire ők jót nevettek. Azt hallottam később, hogy közülök többen már több mint 20 esztendeje nem vettek pénzt a kezökbe. A környék kirtartja derviseit, s a nap folytán valóban láttam több előkelő özbek lovast odaérkezni, kik közöl mindegyik hozott valamit, a miért egy csilim-et (pipát) kapott, a miből kedvencz mérgét szivta. Khivában legkedveltebb bódító a beng, és sokan gyakorolják ezen bünt, mint-hogy a bor s más szeszes italok élvezését tiltja a korán, s a kormány halállal bünteti azok éldelését. Minthogy már késő volt az idő, kimentem a vásárra, társaimat felkeresni, s csak fáradsággal tudtam a hullámzó nép között utat törni magammak. Minden ember lóháton volt, vevők ugy mint az árusok, s mulatságos volt nézni, mikor a kirgisz asszonyok kimisszszel * megtöltött nagy

* Kancza- vagy tevetejből készített csipős ital, melynek készítésében a kirgiszek kítűnők. A középázsiai nomádok részegítő italként használják, s azzal az elismert tulajdonnal bír ezen ital, hogy mindenki meghízik tőle. Több ízben megpróbáltam inni belőle, de soha se bírtam egy két csöppnél többet lenyelni belőle, mivel erős savanyúságával egészen összehuzta a számat, s fogaim néhány napra elváltak tőle.

bőrtömlővel ülve lovon, a tömlő csapját a nyeregből irányozták annak a ki kimiszt kér, a szájába, és pedig anynyi ügyességgel mind a két részről, hogy nagy ritkán ment egyikét csöpp félre.

Társaimat megleltem s elindultunk a karaván után, mely már öt órával járt előttünk. Rendkívül meleg nap volt, szerencsére még is leheté itt-ott kirgisz sátrakat találni, noha a föld homokos volt, s csak közelednem kelle, tüstént ott termettek az asszonyok tömlőikkel, s valóságos czivakodás támadt közöttük, ha nem fogadtam el mindegyiktől egy italt. Szomjas utazónak italt nyújtani rekkenő nyári időben: a vendégszeretet legmagasabb fokának tartják itt, s valóságos jót tesz az ember a kirgiszszel, ha alkalmat nyújt neki ezen erény gyakorlására. A karavánban már a legnagyobb nyugtalansággal vártak bennünket, minthogy a mai naptól fogva csak éjjel valánk utazandók, a mi nekünk is nagy enyhülésünkre volt, állatainknak is. Tehát megérkezésünk után tüstént utra keltünk s varázsszerű látvány volt, fényes holdvilágnál a tovahaladó karaván, melynek jobbjá felől az Oxus hullámai hömpölyögtek tompa morajjal, balfelől pedig Tatárország iszonyu sivatagja terült el. Másnap reggel a nevezett folyó partjának egy domborulatán ütöttünk táborn; ezen tájékat Töjebojun-nak azaz: tevenyaknak nevezik, hihetőleg a part görbületeiről, s bizonyos hónapokban a kirgiszek tanyáznak rajta. Tíz órányi idő alatt három kirgisz családot láttam, melyek egymás után legfőlebb három óráig laktak közelünkben, s felszedkezvén tovább mentek. Pompás képét láttam rajtok a nomád életnek, s a mint egy kirgisz asszony-nyal ezen állhatatlan életről beszélgettem, ezt felelé a

kirgisz nő: „Csak nem lehetünk olyan lusták mint ti mollák, s nem tölthetünk egy egész napot egy helyben! Mozognia kell az embernek, mert ime a nap, a hold, a csillagok, a viz, az állatok, a madarak és halak mind-mind mozognak, csupán csak a halott és a föld fekszik mozdulatlanul!“ Több ellenvetést akartam tenni a bölcselkedő nomád asszonyságnak, ki épen a sátor felszedésével foglalkozott, midőn távolból kiabálás hallatszék, melyből csak ezen egy szót: büri! büri! (farkas! farkas!) vehettem ki. A kirgisz nő villám sebességgel elsietett a távolabb legelésző nyájhoz, s lármájával azt közölte, hogy a farkas egyetlen egy birka kövér farkát vivén magával, megszaladt. Szerettem volna a visszaérkezett nőt a farkasok mozgásának előnyeiről kikérdezni, de nagyon el volt szomorodva vesztesége felett, s én mentem a karavánomhoz.

Naplemente előtt utnak indultunk s szakadatlanul a folyó közelében haladtunk, melynek magas partjai csaknem mindenütt fűzekkel, magas fűvel vagy bokrokkal vannak benöve. Ámbár a Khiva és Bokhara közötti utat mint járottat rajzolák nekem, mostanig még is csak határőröket s barangoló nomádokat láttunk, de utazót egyet sem, minélfogva nagyon elcsodálkozánk, látva, hogy öt lovas sebes lépést felénk tart. Khivai kereskedők voltak, kik Karaköl felől négy nap alatt értek ide Bokharából s azon örvendetes hirt hozták, hogy az utak egészen biztosak, s holnapután majd az ő elmaradt karavanjukkal is találkozni fogunk.

Midőn Khivából távozáink, hire volt, hogy a Tekke turkmanok, miután az emir hadseregével távol vala Bokharától, veszélyessé tették az ezen városba vivő utat,

s kervanbasink táplált is titkon aggodalmakat; most tehát minden aggodalomnak egyszerre vége lett, s bizton reméltük, hogy hat vagy nyolcz nap alatt elérkezünk utazásunk céljához, mely idő alatt ugy hittük hogy az Oxus és Karaköl között csak két napot fogunk viztelen sivatagon tölteni. Másnap reggel egy hajdani erősség romjai, Tünüklü mellett ütöttünk táborn, egy kis csúcsos dombon, mely alatt az Oxus folyik s melyet ezen oldalról a legszebb virány borít. Innen a legészakibb irányban visz egy ut a Khalata-Csöli-nek vagy Dzsan-batirdigan-nak * (életrontó) is nevezett homoksivatagon keresztül, melyen azonban csak hideg télen nagy hóesés után szoktak járni, ha a karaköli ut a turkmanok miatt nem biztos, kik ezen évtájban a befagyott Oxuson átkelhetvén, mindenfelé kalandoznak.

A hőség napról napra tikkasztóbb lett (julus első napjaiban valánk), de nem nagyon volt terhünkre, mivel egész nap egy hatalmas folyó partján tartózkodván, az édes víz bővében pihengeténk. Mily nagy örömünkre volt ez, midőn Kahriman Ata, vagy a Gömüstepe és Khiva közötti nagy sivatag egyéb helyei eszünkbe jutottak! De fájdalom, csakhamar megzavartatánk kellemes gondolatainkban, s néhány kalandozó turkman szeszélye nagy veszélybe döntött bennünket, a mely mindnyájunkra iszonyu halált hozott volna, és a melyből csak a sors különös kedvezése mentett ki, a minthogy most az egyszer kénytelen vagyok az oszmanoknak igazat adni.

Már hajnalodott jul. 4-én, midőn ma éjjeli utunkban két félig meztelen emberre bukkantunk, a kik már

* Tulajdonképen batirdurgan, a batir, — elsülyeszteni, ron-tani — igének jelen részesülője.

távolból kiáltoztak karavánunkra, s mikor már közel voltak hozzánk, ezt kiabálva: „egy falat kenyeret! egy falat kenyeret!“ összerogytak. Én a legelsőik közül való voltam, a ki kenyeret és juhzsírt nyújtottam nekik, melyből egy keveset evén, elbeszéltek, hogy Hezarezsből való hajósok, kiket egy tekke alaman naszádjuktól, ruháiktól és kenyerüktől megfosztván, meztelenen bocsátott el. A rablók 150-en voltak, s az itt tartózkodó kirgiszek nyájára ólálkodnak. „Az Isten szerelméért, fussatok vagy rejtsetek el magatokat, mert néhány óra alatt bizonyosan találkoznotok kell velök s habár kegyes zarándokok vagytok, még is mindnyájatokat meztelen, s állataitok és eleség nélkül fognak a sivatagban hagyni, mert a kafir (hitetlen) tekke mindenre képes.“ Kervanbasinknak, a kit már két izben megraboltak s életét is csak nehezen tudta megmenteni, nem volt ezen tanácsadásokra szüksége, mert alig hallotta a tekke és alaman szavakat, tüstént visszafordulót vezényelt, s oly sebesen hozzá látott a visszautazáshoz, a mint csak birtak a szegény, teherrel megrakott tevék sietni. Tevékkel turkman lovak elől menekülni akarni, természetesen képtelenség lett volna, azonban a mi számításunk szerint 150 lovas csak reggel felé lehetett a vizen átszállítva, s a míg ők vigyázva jömmének az uton, addig mi talán visszaérhetnénk Tünüklübe, s megtöltvén víztömlőinket, a Khalata homok sivatagba vehetnők magunkat, a hol legalább lehetséges számunkra a megmenekülés. Roppant erőfeszítéssel megérkeztek állataink, egészen kimerülten Tünüklübe. Itt meg kelle legeltetnünk s pihentetnünk fáradt barmainkat, különben lehetetlen lett volna a sivatagban az első állomást is

megtennünk; nagy aggodalmak közt tölténk tehát három órát, míg a tömlők megtöltettek s megtétettek az előkészületek az irtóztató uthoz.

A khivai ruhakereskedő, kit már egyszer megraboltak a turkmanok, ez idő alatt rábeszélte több hadzsi társat, kiknek tele volt az erszényök, de bátorsággal nem bírtak, hogy inkább rejtőzzenek el az Oxus partján levő bokrok között, mintsem a kervanbasival menjenek a szaratan napjaiban (kanikulában) a sivatagba, hol a szomjanhalásnak vagy a tebbad (forró keleti szél) általi megöletésnek mennek elébe. Oly élénken festette a veszélyeket, hogy többen elszakadtak tőlünk; ehez járult még, hogy a folyamon megjelent egy üres hajó, s mint-hogy a hajósok a parthoz közeledvén ajánlkoztak, hogy elszállítsanak bennünket Hezareszpbé, mindenki ingadozni kezdett, s kis idő alatt csak 14-en maradtunk, kik a kervanbasi tervétől el nem állottunk. Egész utazásom egyik legfontosabb pillanata volt ez. Elgondolám, hogy a visszatérés Khivába elronthatná egész utazási tervemet, életveszély ugyanis fenyegetett mindenütt, tehát előre; jobb az elemek dühe, mint a zsarnokok kinzása által veszni! Maradtam a kervanbasival, s hadzsi Szalih és hadzsi Bilal is ott maradtak. Fájdalmas volt az elválás jelenete oly régi, összeszokott utitársaktól; a kised hajó már el akart a partról indulni, midőn a kik benne valának, fal-t* ajánlottak. A kövecskék kiosztattak, s

* Jóslat, mely vagy abból áll, hogy a Koránt avagy más szent könyvet gondolomra kinyitnak, s a feltárt lapon meglelik az óhajításnak megfelelő mondatot; vagy pedig abból, a mi középázsiai szokás — hogy egy társaságban kiosztanak 30 apró követ, s mindenkinek annyiszor kell a Korán három utolsó szurája közül valamelyiket elmondania, a hány kövecskét kapott.

még alig jelenté hadzsi Szalih szakértő szeme a szerencsés kimenetelt, midőn csaknem valamennyi elvált hadzsi ott hagyta a hajót s hozzánk tért. Minthogy már készen volt minden, az újabb ingadozás elhárítása tekintetéből gyorsan elindulánk, s még nem szállott le a nap, midőn Tünüklü romjaitól oldalvást a Khalata felé vivő uton menénk.

Elgondolhatja az olvasó, mit érezék társaimmal együtt, miután már ismeretesek valának előttünk a sivatag rémségei. Gömüstepéből Khivába májusban utaztunk, most pedig júliusban valánk; akkor találtunk esővizet, most még keserű forrásokat sem; leirhatlan vágygyal csüggték szemeink a tőlünk jobboldalt mind jobban távozó Oxuson, melyet a lemenő nap végső sugarai kétszeres szépen beragyogtak. Még az indulás előtt jól megitatott tevék is kifejezésteljes szemeikkel sokáig arra tekintettek.

Már egyes csillagok láthatók voltak az égen, midőn a homok sivatagot elértük, a legnagyobb csendben haladva, nehogy a turkmanok, kik alkalmasint igen közel voltak hozzánk, de az éj setétében — a hold csak igen későn jövéen fel, meg nem láthattak — meghalljanak. A lágy talaj elfojtá az állatok léptének nesztét, s csak attól féltünk, hogy szamarunk, melynek hangja az éjben messze elhallott, kedvet talál kapni a dalolásra, és nevetnem kellett azon óvszer felett, mely mindannyiszor alkalmaztatott, valahányszor az hangversenyét megkezdeni készült. Éjfél felé oly helyre értünk, hol mindenkinek le kelle szállnia, mert a szamar úgy, mint a tevék térdig süppedtek a finom homokba, mely itt szakadatlan domblánczolatot alkotott. A hűvös éjben még

csak kiálltam a folytonos menést a homokban; de reggel felé észrevettem, hogy kezem a szakadatlan botra támaszkodástól dagadni kezd, málhámat tehát a számár hátára raktam, magam pedig a tevére ültem, mely ugyan nehezen libegve haladott, de a homokban mégis jobban elemében volt, mint én sánta lábammal.

Julius 5-ki reggeli állomásunknak igen kecsegtető neve volt. Adamkirilgan-nak (azaz: azon hely, hol az emberek elvesznek) hitták, s csak egy tekintetet kellett vetni a láthatárra, hogy az ember ez elnevezés helyességéről meggyőződjék. Képzелjen a t. olvasó elláthatlan homoktengert, mely majd mint a viharjárta tenger, magas homokhabokat vet, majd, mint egy tónak csendes szellőtől alig megingatott tükre, aprózott hullámvázban nyúlik el. A légben madarat, a földön még bogarat sem lehet látni; csak itt-ott tűnnek szemünkbe az enyészett szomorú nyomai, elveszett emberek s állatok csontjainak alakjában, melyeket minden arramenő egy halomra hord össze, hogy utmutatónul szolgáljanak. Alig szükség említenem, hogy itt fedezve valánk a turkmanok ellen; mert nincs az a ló a világon, mely e homokban csak egy állomásnyit is képes volna menni; de hogy az elemek nem fognak-e akadályt gördíteni utunkba, e gondolat még a legnagyobb keleti közönyösséget is megrendíté; a mint ezt társaim komor tekintete az egész khalatai uton csalhatlanul bizonyítá.

A kervanbasi szerint Tünüklütől Bokharáig ezen ut mindössze hat napig szokott tartani, melynek fele homokban, másik fele szilárd, itt-ott fűvel benőtt lapyon vezet keresztül, melyet az év bizonyos szakában még pásztorok is felkeresnek. Már előbb megpróbált

számításunk szerint tehát, tekintve kulacsaink tartalmát, csak egy, vagy másfél napig tartó víz szükségétől lehetett okunk félni; de már első nap észrevettem, hogy az Oxus-vize meghiusítandja számításunkat, mert a be-eses ital minden gazdálkodás daczára aránytalanul fogyott, a mit én a napnak, vagy a víz saját kigőzölgésének tulajdoníték. E felfedezés után kétszeres figyelemmel őrzém kulacsomat, a miben a többiek is mind utánoztak, s mulatságos látvány volt, a mint mindenki alva magához szorítá kulacsát. A roppant meleg daczára öt-hat órát kelle minden nappal mennünk, mert minél előbb kiérünk a homokból, annál kevésbé kell a veszedelmes tebbad szélről * félnünk, mely a kemény síkságon csak lázrohamokat okozhat, de a homokban az egész karavánt pár pillanat alatt megölheti. A szegény tevék tehát nagyon megerőltettek; elfáradva az éji futásban léptek a sivatagba, s nem esuda, hogy a hőség és homokbanjárás kinjaitól néhány közülök megbetegedett, s kettő már a mai (julus 6.) állomáson, melynek neve Sorkutuk — megdőglött. Sorkutuk sóskutat jelent, s kellett volna is itt kútnak lenni a tevék megítatására, de a viharok már egészen betemették, s legalább egy napig kellett volna ásnunk, hogy használhatóvá tehessük.

A három napnyi nyomasztó hőség már a tebbad nélkül is elvette minden erőnket, s ketten szegényebb utitársaink közül, kiknek gyengébb állataik mellett gyalog kellett menniök, minden vizöket megiván, annyira megbetegedtek, hogy rá kellett őket kötnünk tevéikre, mert sem menni, sem ülni nem bírtak. Emellett még

* Persa szó és „lázás szel“-et jelent.

betakartattak, s a míg csak szólni tudtak, „vizet! vizet!” — volt egyetlen szavuk. Fájdalom, még legjobb barátaik is megtagadták tőlök az életadó italt, s midőn harmadnapra (jul. 7.) Medemin Bulag * elé értünk, egyiköket a halál már megmenté a szomjuság borzasztó kinjaitól. Azon három testvér egyike volt ez, kik Mekában atyjukat veszítették. Jelen voltam, midőn a szégyen lelkét kiadta. Nyelve egészen fekete volt, torka szürkés fehér, különben vonásai nem nagyon eltorzulva, csak ajkai voltak összezsugorodva, minélfogva szája nyitva állt. Alig hiszem, hogy ily beteg állapotban a víz segített volna rajtuk, s valljon honnan kaptak volna? Borzasztó nézni, mint rejti el az atya fia, a testvér testvére elől a vizet; mert ennek minden cseppje élet, s a szomjuság kinaival szemben hiába keresünk önfeláldozást, nemeslelkűséget, mint más veszélyben.

Három nap óta utazván már a sivatag homokos részében, el kelle érünk a szilárd talaju síkságot, és ezzel az északnak nyuló Khalatahegységet is megpillantanunk: de fájdalom, csalódtunk. Tevéink nem bírtak már járni, s ennélfogva még a negyedik napot (jul. 8.) is a homokban kellett töltenünk. Csak bőrpalaczkomban volt még mintegy hat pohárnyi vizem, melyből csak cseppenként mertem inni, s így persze nagyon kellett a szomjuságtól szenvednem. Nagy ijedtségemre nyelvem már közepén kissé feketedni kezdett; rögtön megittam vizem felét s már mentve hittem magamat; de másnap (jul. 9.) reggel felé az égetés erős fejfájás kíséretében mind érezhetőbbé vált, s mire délfelé a Khalata hegységet felhő

* Medemin Bulag annyit jelent, mint Medemin-Kútja. Ugyanoly állapotban találtuk, mint Sorkutuk-at.

alaku körvonalaiban észrevettük, fokonként enyészni érzém erőmet. Minél közelebb értünk a hegységhez, annál inkább fogyott a homok, s minden szem körül tekintve valami nyáját vagy pásztorkunyhót kerestt, midőn a kervanbasi s emberei egyszerre egy közeledő porfellegre figyelmeztetének, s nekünk gyorsan le kellett szállnunk tevéinkről. A tevék már megéreztek a közelgő tebbadot, s hangos, erős ordítás közben letérdeltek, hosszú nyakukat a földre lapiták, s fejöket a homokba iparkodtak rejteti. Mi védfalul használtuk őket, s alig térdeltünk mögējök, a szél tompa morajjal zúgott el felettünk, mintegy két ujnyi vastag homokréteggel boritva el bennünket, melynek első szemei tüzesőként égettek. Ha csak hat mérföldnyivel belebb talál a sivatagban, mindnyájan menthetlenül elvesztünk volna. E szélnek lázat és hányást okozó hatását nem igen vettem észre, csak a levegő lett utánna nehezebb és nyomasztóbb.

Ott, a hol a homok végkép megszűnik, három különböző ut látható; az egyik, mely 22 mérföldnyi hosszú, Karakölön viz keresztül, a másik — 18 mérföld — a sikon közel Bokharáig, a harmadik — 20 mérföld — a hegységen át, hol ugyan van viz, de melynek meredek sziklás ösvényein teve nem járhat. A mint előre el volt határozva, a középső s legrövidebb utat választottuk, főkép azon reményben, hogy a pásztoroktól kaphatunk egy kis vizet. Este felé nehány kutra találunk, melyeket ez évben még pásztorok nem látogattak; vizök emberre nézve éldelhetlen volt, de állataink jól laktak belőle. Mi mindnyájan azonban egészen oda voltunk, már félig halottaknak éreztük magunkat, s csak a remény tartá még bennünk az életet.



ТЕББАД — ИЮМКУШИАР А СИВАТАГБАН.



Már nem bírtam magam erejéből leszállni, úgy fektettek a földre; pokoli hőség égette belsőmet s a fejfájástól el valék bódulva. Tollam gyenge azon kinok festésére, melyekkel a szomjuság gyötört; azt hiszem nincs ennél fájdalmasabb halál, s ámbár veszélyben mindig megtudtam emberelni magamat, most megtörve érzém erőmet, s azt hittem, nem érek több hajnalt. Dél felé megindulánk; én elaludtam, s mire július 10-kén reggel felébredtem, egy agyagkunyhóban találtam magamat néhány hosszú szakállu embertől körülvéve, kiket rögtön iraniaknak ismertem fel s kik rám kiáltának: „Suma ki hadzsi nisztid!“ (Hisz te mégsem vagy hadzsi!) Nem bírtam felelni. Először langymeleg, aztán savanyu, vízzel és sóval kevert tejet adtak innom, melyet itt ajrannak hinak, s mely erőmet visszaadva csakhamar talpra állított. Ekkor tudtam meg, hogy társaimmal együtt néhány persa rabszolga vendégei vagyunk; kik Bokharától tiz mérföldnyire a pusztában tanyáztak birkákat őrizve, uraik által csak szűken ellátva kenyérral és vízzel, nehogy tetemesebb élelmiszerek birtokában lévén, a sivatagon át megszökjenek. S e szegény száműzöttekben mégis volt annyi nagylelkűség, hogy ősi elle-neiknek, a szunnita molláknak vizet adtak. Különösen szivesek voltak irántam, midőn anyanyelvökön szólítám meg őket; — mert Bokharában is beszélnek ugyan persául, de e nyelv nagyon különbözik az iranitól. Leginkább meghatott egy öt éves fiu látása, ki szintén rabszolga volt, s nagyon élénknek látszott. Csak két év előtt fogatott s adatott el atyjával együtt, s midőn ez után tudakozódtam, felelé: „Igen, ő megvette (kiváltotta) magát; én is még csak legfelebb két évig leszek

rabszolga, addig apám a megszabadításomra szükséges pénzt megszerzi.“ A szegény gyermeknek alig volt nehány rongya, s bőrének színe s keménysége cserzett bőrhöz hasonlított. A magaméból adtam neki egy darab ruhát s ő megígérte, hogy testéhez fogja igazíttatni.

A szerencsétlen persák még az utra is adtak egy kis vizet; s hála és részvéttel eltelve váltam meg tőlök. Megindulánk legközelebbi állomásunk Khodsa Oban bucsújáróhely felé, hogy egy hasonló nevű szentnek sírját meglátogassuk; melyet, ámbár kissé északra fekszik kitüzött utunktól, hadzsi voltunkra fel kellett keresnünk. Társaim nagy szomorúságára éjjel eltévedtünk a homokbuczkák közt, melyek a sivatagot kerítik, s melyek közepéből oazsként emelkedik ki Khodsa Oban; s midőn hosszas keresés után július 11-kén hajnalodni kezdett, egy édes vízzel telt tó partján találtuk magunkat. Itt vége volt a sivatagnak, s a szomjhaláltól, széltől, rablóktól s más veszedelmektől való félelemnek. Itt léptünk a tulajdonképeni Bokhara határába, s midőn a csak két órányira fekvő Khakemirba (azon faluba, hol a kervanbasi lakott) értünk, már meglehetősen jól nyelvt földön valánk. Az egész vidéket a Karata folyam csatornáit öntözik, melyet némelyek a Zerefsan folyó egyik ágának, mások egészen külön, önálló, északon eredő folyamnak mondtak; tovább az említett tóba ömlik, melynek vize, a mint hallám, csak tavaszkor és nyár elején iható, később lepad és sós lesz.

Khakemirban, mely 200 házból áll s csak két órányira fekszik Bokharától, kellett meghálnunk, hogy az ország törvényei szerint a vámos (badsgir) és a jelentéstevő (vakanüvisz) jövetelünkről tudósíttassék, s a

megvizsgálást és kikérdezést még a városon kívül elvégezhesse. Még az nap egy külön futár menesztetett el, s másnap jókor reggel három tisztje az emirnek jött oda fontos burokratikus arzkifejezéssel, megvenni rajtunk a vámot, de kivált híreket kapni magunkról s a szomszéd országokról. Első volt a podgyász. A hadzsik tarisznáiban többnyire mekkai szent olvasók, medinai datolya, frengisztani kis tükrök, gyüszük, kések s ollók, bagdadi fésűk és persiai nádtollak voltak. Ámbár váltig állították, hogy a bokharai emir (isten éltesse száz husz esztendeig!) a hadzsiktól sohasem vesz vámot, a vámszedő mégsem zavartatá magát, hanem minden egyes tárgyat feljegyzett. Én két más koldussal együtt végül maradtam; s a vámszedő szemembe nézett, aztán nevetve mondá, mutatnám meg bőröndömet, mert mi (evvel valószínűleg az európaiakra czélt, engem is annak tartván) mindig szép dolgokat hordunk magunkkal. Nekem épen jó kedvem volt, fejemen dervis — vagy inkább bohóc sipkám, s a ravasz bokharait félben szakítva, mondan, hogy bizon vannak szép dolgaim; mit akar tehát előbb látni, ingó vagy ingatlan vagyonomat? Ő mindent látni kívánván, ki szaladtam az udvarra, s megfogva zamaramat azt a lépcsőkön fel s a szőnyegen keresztül a szobába vezetém, társaim kaczagása közben bemutatám neki; aztán felnyitám tarisznýámat s elibe raktam azt a pár rongyot mely velem volt, s a Khivában szerzett régi könyveket. A csalódott bokharai bámulva tekintte körül, s kérdé, ha csakugyan nincs-e egyébem. Erre hadzsi Szalih felvilágosítást adott neki állásomról, s utazásom czéljáról; a tiszt pedig mindent feljegyzett és jelentékeny fejbólintással nézett reám. A

vámi megvizsgálás után a vakanüvisz (azaz az események feljegyzője) kezdé meg tisztét. Először minden utazónak részletes személyleírását készíté el, aztán minden ujdonságot, melyet csak kapott, felirt; és valóban nevetséges volt a részletes kérdezősködés Khiváról, e nyelvben, származásban s vallásban rokon országról, mely századok óta tő szomszédja Bokharának, s melynek fővárosa csak néhány napi járó földre van ettől.

Minden rendben volt, csak első szállásunk iránt a fővárosban ágagtak el a vélemények. A vámszedő a vámlházat ajánlá, remélvén, hogy még valamit kicsikarhat, s engem is jobban figyelemmel kísérhet, de hadzsi Szalih (mert ez állt most a karaván élére, nagy befolyással bírván Bokharában,) mindenáron a Tekkie-ben akart megszállni. Rögtön el is indulánk s egy félórát haladtunk egy, kertekkel és szántóföldekkel belepert vidéken, midőn megpillantók Bokhara Serife-t (a nemes Bokharát, a mint a középázsiaiak nevezik) otromba tornyaival, melyek mindenikének tetején gólyák fészkelnek.*

A várostól mintegy másfél órányira keltünk át a déli irányu Zerefsanon, mely, ámbár elég sebes folyásu, még is tevéken és lóháton gázoltuk át. A tulsó parton még látszott egy hajdani, szépen épített magas hídfő; s közelében egy szintén kőből épített palota romjai. Állítólag mindakettő a híres Abdullah khán Sejbani műve. Középázsia fővárosának közvetlen környékén általában alig láthatók hajdani nagyságának romjai.

* Khivában sok fűmle van, de gólya nincs: Bokharában ellenben nem látni tornyot. vagy más magasabb épületet, melynek tetején e féllábon álló örök nem vigyáznának. A khivai ezért e szavakkal gúnyolja a bokharait: „A te fűlemle-dalod a gólyák kelepelése.”

X. FEJEZET.

BOKHARA. — FOGADTATÁS A TEKKIÉBEN, AZ ISZLAM FŐSZÉKHELYÉN. — RAHMET BI. — BAZÁROK. — BAHA-EDDIN, TURKESZTAN NAGY SZENTJE. — SZERZŐ ELLEN KÉMEK KÜLDETNEK KI. — RÖVID IDŐ ELŐTT BOKHARÁBAN VOLT UTAZÓK SORSA. — KÖNYVBAZÁR. — A FONALFÉREG (RISTE). — A VÁROS VIZZELVALÓ ELLÁTÁSA. — HAJDANI S MOSTANI EMIREK — AZ URALKODÓ EMIR HÁREME, KORMÁNYA S CSALÁDJA. — RABSZOLGÁRHELY ÉS KERESKEDÉS. — ELUTAZÁS BOKHARÁBÓL S LÁTOGATÁS BAHA-EDDIN SIRJÁNÁL.

*Within earth's wide domains
Are markets for men's lives;
Their necks are galled with chains,
Their wrists are cramped with gyves.*

*Dead bodies, that the kite
In deserts makes its prey;
Murders that with affright
Scare school-boys from their play! — Longfellow.*

UTUNK a keletnek fekvő Dervaze Imamhoz vezetett, melyen azonban nem mentünk át, mert, ha az északkeleti részen fekvő tekkiénkhez akartunk menni, itt a bazáron kellett volna áttolongani. Megkerültük tehát a városfalat, melyen sok helyt nagy szakadásokat láttam, s a Dervaze Mezar kapun át július 12-kén a téres, szép fákkal benőtt tekkiébe értünk, mely rendes négy szöget képez s 48 földszintes czellával van ellátva. Mostani feje (khalfa) unokája a szentsége által híressé lett

Khalfa Hüszejnnek, kitől e tekkie nevét is vette. Mily nagy tiszteletben áll családja még mindig, mutatja az, hogy említett unokája imam és khatib, azaz, az emir udvari papja. Háziuramnak e hivatali rangjára meglehetősen büszke valék. Hadzsi Szalih, ki az említett szent mürid-je (tanítványa) lévén, mintegy a családhoz tartozónak tekintetett, engem társaságunk előkelőbbjeivel együtt rögtön bemutatott; s az apát, kellemes kinézésű s finom modoru férfi, kin a hófehér turbán s a finom se-lyemből készült nyári köntös nagyon jól állt, igen szívélyesen fogadott, s miután fél óráig beszélgettem vele keresett, dagályos kitételekben, a jó ember egészen magán kívül volt örömeiben, s csak azt sajnálta, hogy a Badevlet* (ő felsége az emir) nincs Bokharában, különben rögtön bemutatna neki.

Külön czellát adatott nekem a tiszteleti helyen, t. i. közel a mecsethez. hol egyik szomszédom egy tudós molla, a másik hadzsi Szalih volt. E tekkie tele volt celebritásokkal, s én észrevétlenül az iszlami fanatizmus bokharai főfészkébe jutottam; maga a helyiség, ha jól találom benne magamat, a világi hatóság minden gyanuja ellen legbiztosabb védelmem lehetett. A jelentésttevő fontos eseményként jelenté megérkezésemet; az emir első tisztje, Rahmet Bi, ki, míg ura a khokandi hadjáratban időzött, Bokharában a főparancsnokságot vitte, még az nap tudakozódtatott felőlem a hadzsiknál, de a tekkieben az emirnek semmi parancsolni valója sincs, és vizsgálódásait annyira fel nem vette senki, hogy nekem nem is szóltak felőle. A világnak ezt mondák

* Badevlet tulajdonképen „boldog“-ot jelent.

barátaim: „Hadzsi Resid nemesak jó műszülmán, hanem tudós molla is, és minden gyanu ellene halálos vétek.“ — De nekem mindig barátilag tanácsolták, hogy mit tegyek, s csak is társaim nemes barátsága és jó akaró tanácsainak köszönhetém, hogy Bokharában szerencsétlenség nem ért, mert eltekintve elődeim szomorú vesztétől e városban, Bokharát nemesak az europai, hanem minden más idegenre nézve is igen veszélyesnek találtam, mert a kormány kémrendszere már azon fokát érte el a tökéletességnek, melyen a népség elaljasodása állott.

Másnap reggel hadzsi Szalih s más négy társammal elmentem a várost és a bazárt megtekinteni, s ámbár az utcák és házak szegénysége, melyek a persa városok legnyomorultabb lakásaival sem mérközhetnek, különösen pedig a lábnyi mély homok éppen nem nemes fogalmat nyújtott a „nemes“ Bokharáról, mégis meg valék lepve, midőn először léptem a bazárba, az ott hullámzó embertömeg közé. Bokhara bazárjai, távol attól, hogy szépek, fényesek és nagyszerűk volnának, mint a teherániak, tábrisziek s iszpahaniak, mégis a fajok, ruhák és szokások tarka különbözésénél fogva feltűnő, sajátosságos látványt nyújtanak. A tömeg nagy részén az irani típus látszik meg, s fehér vagy kék turbánt viselnek; az első gentlemant és mollát, az utóbbi igen jól öltözött kereskedőt, kézmivest és szolgát jelent. Emellett észrevehető a határ physiognomia, mely itt az özbegtől kezdve a vad kirgiszig minden fokozatban feltalálható; különben a turanit, ha arcát nem látjuk is, otrombán szilárd járásáról mindig kiismerhetjük az iraniak közül. Ázsia e két főfajának tolongásában képzeljünk magunk-

nak itt-ott elszórva néhány indus (kik itt multani-aknak neveztetnek) s zsidót, kik megkülönböztető jelül * derékon átkötte egy darab kötelet, s fejökön lengyel siphkához hasonló főveget viselnek. Az indus, a veres jellel homlokán, és vizzataszítóan sárga arczával beillemnek verébijesztőnek jó nagy rizsföldre, a zsidó, nemes, mesterileg szép vonásaival, s gyönyörű szemeivel bármely művésznek a férfi szépség mintájául szolgálhatna. A turkmant is meg kell emlitenünk, kinek merész tüzes szeme valamennyi közül kivillog, s ki alkalmasint épen arról gondolkozik, mily jövedelmezők lehetnének itt alamanjai. Afghant itt keveset látni; ezek, piszkos hosszú ingben s még szennyesebb lelógó hajjal járnak, vállukra római divat szerint egy lepedő van vetve, s úgy néznek ki, mintha házégés elől éjjel az utczára menekültek volna.

A bokharaiak, khivaiak, khokandiak, kirgiszek, kipcsakok, turkmanok, indusok, zsidók és afghánoknak e tarka chaosza minden nagyobb bazárban feltalálható; de, bár mindenki serényen sűrű és forog, mégis nyomát sem láttam azon zajos bazári életnek, mely Persiában oly jellemzőleg tűnik ki. Szorosan társaimhoz lapulva, futó pillantást veték a bódékra, melyekben csak igen kevés Orenburgon át hozott nyugateurópai, de annál több orosz kéz- és diszmnűárut láttam; melyek az utazóra nézve e távol városban csak annyiban érdekesek, hogy minden kattun darabnak, vagy a reá ragasztott gyárjegynek láttára úgy érzi magát, mintha egy földije állna előtte. Dobogott szívem, mikor e szavakat: „Man-

* Elameti tefrikie, melyet a Koran szerint minden nem műszülmannak viselnie kell, nehogy a „Szalam alejkum“ (bőke legyen veletek) üdvözlés nagyon pazaroltassék.

chester“ „Birmingham“ — olvasám, és félnem kellett, nehogy valamely szónak pusztá elolvasása által magamat eláruljam. Nagy bolt, valamint nagykereskedő itt kevés van, s ámbár a Resztei csit furusin kívül (azaz azon helyen, hol csit, vagyis kattun árultatik), mely 284 bódéból áll, még a város sok részén árulnak kattunt, calicotot és percaillet, mégis bátran állithatom, hogy Hanhart et Comp. barátaim Täbriszben ez említett czikkekből magok többet adnak el, mint egész Bokhara, bár ez — és joggal — Közép-Ázsia fővárosának neveztetik. Az idegent a bokharai bazárban jobban érdeklí azon hely, hol a belföldi ipar készítményei vannak kirakva; a két-szinű, csikos, Aladzsa nevű, keskenyre szövött gyapjukelmék, selyem, a vékony, pókhálófonathoz hasonló keskenőktől fel a nehéz Atreszig, s különösen a bőrmunkák viszik itt a főszerepet. E téren a szijgyártók, de különösen a vargák művészete emelendő ki. A férfi s női csizmák meglehetősen jól vannak dolgozva, az előbbiek magas, hegyes sarkakkal, melyeknek vége nem nagyobb egy szeg fejénél; az utóbbiak ugyan kissé idomtalanok, de gyakran a legfinomabb selyemhímzésekkel díszítvék. Megemlítendő még a ruha-bazár, melyben a rikitó színű, ragyogó és ránczokban gazdag ruhák vannak kiterítve. A keleti, ki csak itt található fel teljes eredetiségében, szereti a czakhesukh-ot, azaz a ruhák susogását, s mulattató látvány volt nézmem, a mint némelyik vevő új csapanjában (öltözet) néhány lépést fel s alá járt, hogy a susogás hangját megvizsgálja. Mindez belföldi készítmény, és igen olcsó, miért is a bokharai ruhavásár egészen be khinai Tatárországig maga lát el minden igazhivőt fashionable öltönyökkel. A kirgiszek, kipesakok és

kalmukok is be szoktak ide térni a pusztából, s a vad tatár ferde szemével s előre álló állával csakugy kaczag az örömtől, ha nyers lóbőről készült öltönyét könnyű Jektejvel (neme a nyári ruhának) cserélheti fel. Itt találja meg a civilisáció legnagyobb képét; Bokhara neki Párisa és Londonja.

Majdnem három órát járván ide s tova, megkértem vezetőmet s nemes barátomat hadzsi Szalihot, hadd pihenhessem ki kissé magamat; mire ő a Timese esaj furusi-n (theabazár) keresztül a híres Lebi hauz divanbegi (a divanbég tópartja) nevű helyre vezetett, melyet Bokharára nézve igen csinosnak találtam. Meglehetősen szabályos négyszög, közepén egy 100 láb hosszú s 80 láb széles mély tóval, mely négyszög kövekkel van kerítve, s melynek vizébe nyolcz lépcső vezet le. A parton néhány szép szilfa áll, s ezek árnyékában a nélkülözhetlen theabódék óriási szamovarjaikkal (theakatlanok), melyek Oroszországban különösen Bokhara számára készíttetnek, kínálólag csábitják az embert. A tér három oldalán édességeket, kenyeret, gyümölcsöt, meleg és hideg ételeket árulnak egyes állásokon, nádgyékények árnyéka alatt; s a rögtönzött bódék szái, körülrajongva az éhes és nyalánk tömeg által, saját-ságos látványt nyujtanak. A negyedik, nyugati és erkélyszerű oldalon áll a mecset (Meszdsidi Divanbegi), mely előtt szinte van néhány fa, hol a dervisek és meddah-ok (elbeszélők) fáradságos arczjáték kíséretében beszélnek el híres próféták s harczfiak hős tetteit, mindig nagyszámu s tudvágyó közönség előtt. Midőn e helyre léptem, az érdekes színjáték befejezéseül még 15 dervis a nakisbendi szerzetből, mely itt támadt,

és székel, vonult el előttem. Sohasem fogom feledni, a mint e vadán lelkesült emberek hosszú, tekealaku süvegjeikkel, lobogó hajjal, hosszú botokkal hadonázva, eszeveszetteként ugráltak ide s tova, karban ordítva el egy hymnust, melynek egyes versszakait őszszakállu főnökük énekelte elő.

Szem és fül itt annyira el valának foglalva, hogy csakhamar feledém fáradságomat. Barátom csak erővel birt egy bódéba bevonni, s midőn a nemes sivin (a theának egy neme) már be volt töltve, fel akarván használni bámulásomat, benső örömmel kérdé: „Nos, mint tetszik neked Bokhara Serif?“ — „Igen jól“ — viszonzám, s a középázsiai, ámbár khokandi létére ekkor ellenséges indulattal volt eltelve Bokhara iránt, mégis nagyon megörült, hogy Turkesztan fővárosa ennyire megnyerte tetszésemet, s megigérte hogy a legszebbeket is néhány nap alatt meg fogja mutatni. Daczára a teljesen bokharai öltözetnek, melyet ma felvettem, s bár a nap annyira eltorzított volt, hogy anyám maga is nehezen ismert volna reám, mégis, a hová csak léptem, egy sereg kíváncsi vett körül, kiknek kéznyujtásaikat és öleléseiket felette unalmasoknak találtam. Óriási turbánom *, s a nagy Koran után itélve, mely nyakamba volt akasztva, isannak vagy sejkhnek nézhetett mindenki s így el kelle tűrnöm ezen alkalmatlankodásokat. Emellett azonban szent kinézésem megóvott a világi kíváncsiság kérdéseitől, és gyakran hallám, a mint a körültem állók

* A turbán, a miut tudva van, azon halotti lepedőt jelenti, melyet minden jámbor müszülmánnak, folytonos memento mori gyanánt kell fején hordania. A korán csak hét rőfnyi halotti lepedőt (kefen) parancsol; de a jámborok tultesznek e rendeleten, s néha 4—6 lepedőt, azaz 28—42 rőf dulbendet hordanak fejkön.

barátainkat kérdezték felőlem, vagy magok közt sutogtak. „Mennyi jámborság kell ahhoz, mondá az egyik, hogy valaki egyes egyedül Konstantinápolyból Bokharába jöjjön Baha-ed-dinünket * meglátogatni!“ — „Igen, szólott egy másik, mi is megyünk ugyan Mekkába, a legszentebb helyre, de ezeknek az embereknek (itt rám mutatott), egyéb dolguk sincs, egész életök imádság, jámborság és búcsújárásból áll.“ — „Bravo, eltaláltad!“ — gondolám magamban, s nagyon megörültem, hogy itt oly jól sikerült incognitóm. Egész tartózkodásom ideje alatt Turkesztan fővárosában, a különben ravasz és gonosz nép sohasem gyanakodott ellenem, eljártak hozzám áldásért, meghallgattak midőn nyilvános helyeken felolvasám a nagy bagdadi seikh Abdul Kader Gilani történetét, de soha senkitől egy fillért sem kaptam, s e nép szenteskedését nagyon különbözőnek találtam a khivai özbegek valódi jámborsága és jótékonyságától.

A kormányval nem oly könnyen ment a dolog, mint a néppel. A fentebb említett Rahmet bi, nyilvánosan meg nem támadhatván, folyvást kémeket küldött nyakamra, kik szertecsapongó társalgásukban minduntalan emlegették Frengisztant, azon reményben, hogy egy vagy más megjegyzés által el fogom árulni magamat. Látván hogy ezen eszköz nem vezet célhoz, azon kezdtek, hogy mily nagy kedvök van a frengiknek a nemes Bokharára, s hogy már többen kémeik közül, és különö-

* Baha-ed-din, a bokharaiak kiejtése szerint Baveddin, egy az egész izlam világban ismeretes ascéta és szent, a nakisbendi rend alapítója, melynek tagjai Mekkában, Khinában, Persiában, Arábiában és Törökországban is el vannak terjedve. Meghalt 1388-ban; a mecsetet, a klastromot s a sírját körülvevő falat Baveddin faluban Abdul Aziz khán építteté 1490-ben.

nösen bizonyos Könölli és Isztodder Szahib nevü (Conolly és Stoddart) angolok elvették érdemlett büntetésüket.* Vagy a csak néhány nap előtt érkezett és fogságba esett frengikről kezdtek beszélni, (azon szerencsétlen olaszok-ról) kik több ládával hoztak gyémántporral behintett theát, hogy a szent város valaményi lakosát megmérgezzék, kik a nappalt éjjellé tudják változtatni, s más pokoli dolgokat visznek véghez. E kopók legnagyobbbrészt hadzsik voltak, kik évekig lakván Konstantinápolyban, az ottani nyelv és viszonyokróli ismereteimet akarták próbára tenni. Hosszas, türelmes hallgatás után a türelmetlent kezdém ilyenkor játszani, s kértem, kiméljenek meg a frengikről való beszélgetéstől. „Azért hagytam el Konstantinápolyt, mondám, hogy e frengiket, kik az ördög eszt elrabolták, kikerüljem. Most hála istennek, már a nemes Bokharában vagyok, s nem akarom a rájok való emlékezéssel időmet elkészeríteni. Hasonlókép feleltem a ravasz Molla Serefeddinnek, a könyvkereskedők akszakaljának is, ki egy orosz követ által néhány év előtt nála hátrahagyott könyv-lajstromot, s még néhány angol és olasz iratot mutatott. Megvető tekintetet veték reá; mondván: „Dicsőség Allahnak! az én emlékezetem még nincs frengi tudományokkal és könyvekkel beszenyyezve, mint fájdalom, már sok konstantinápolyi töröké.“**

* E két vértanu szomoru vége magában Bokharában is titok maradt, s még most is a legellenkezőbb hírek keringnek felőlök. Természetesnek fogja találni kiki, hogy álrühámban lehetetlen volt e szerencsétlenek sorsa után részletesen tudakozódni. Ferrier, Wolf és Kaye s más hivatalos és nem hivatalos levelezők ugyis annyit beszéltek már e szomoru eseményről, hogy az én futólag szedett jegyzeteim már feleslegessé váltak.

** Egyszer a vezértől egy szolgálta jött hozzám, egy kiesiny szikár embert hozva magával, hogy vizsgáljam azt meg, ha csakugyan arab-e

Rahmet bi látván, hogy kémjeivel nem megy semmire, magához hivatott, természetesen egy pilaura való udvarias meghívás alakjában, melynél a bokharai ulema-világ is diszes koszoruban képviselve vala. Már belép-temkor láttam, hogy nehéz feladat vár reám, mert az egész összejövétel nem volt egyéb vizsgálatnál, mely alatt tettetésemnek a tűzpróbát kellett kiállnia. Jókor észrevevém a veszélyt, s nehogy egy vagy más kérdéssel meglepjenek, a kíváncsit játsztam, és a jelenlevőkhöz több kérdést intéztem a farz, szünnet, vadzsib és musztahab-beli valláselvek különbsége felől. ** Buzgóságom tetszett, s nemsokára a Hidajet, Serkhi vekáje s más hasonló themákat tárgyaló könyvek több pontja felett heves vitatkozás keletkezett, melyben nagyon óvatosan vettem részt, és fennen dicsérem a bokharai mollák szellemi felsőbbségét nemcsak magam, hanem minden konstantinápolyi ulemák felett is. Elég az ahhoz, hogy ezen is szerencsésen átestem. A tudós mollák jelekkel és szavakkal értésére adták Rahmet binek, hogy jelentéstevője nagy tévedésben van, s hogy én, ha „kitűnő mol-

és Damaszkusba való, a mint mondja. A mint belépett, feltűntek nekem arcvonásai. Európának tartám, s még nagyobb lett bámulatom, midőn őt beszélni hallván. Kiejtését cseppet sem találtam arabnak. A mint monda, Khotenbe (Chinában) indult Dsafer Ben Szadik ottani sirjához bucsut jární, s e napokban tovább akart utazni. Beszélgetésünk közben vonásaiban is némi zavart vettem észre. Nagyon sajnálom, hogy másodszer nem láthattam, mert hajlandó valék hinni, hogy az enyémhez hasonló szerepet játszik.

** Az iszlám parancsainak fontosságában négy fokot különböztethetni meg. Farz az istentől a próféták által kinyilatkoztatott kötelességet, szünnet a prófétától magától, isteni sugallat nélkül származó hagyományt jelenti, E két szó „vadsib“ és „musztahab“ oly szabályokat jelent, melyek a koran újabb magyarázóitól veszik eredetöket. Amazok mindenkire nézve kötelezők, ezek kinek-kinek tetszésére bíznak.

la“ nem is, de oly ember vagyok, ki azon uton jár, melyen a valódi tudás napsütését lehet elérni.

E jelenet után meglehetősen zavartalanul éltem Bokharában. Rendszerint először otthon teljesítém azon terhes kötelességet, melynek dervis voltomnál fogva alá valék vetve; aztán a 26 bódéból álló könyvbazárba mentem, melyben a nyomtatott könyv még mindig a ritkaságok közé tartozik. Itt, és a könyvárusok házaiban, melyekben tulajdonkép raktáraik vannak, nem egy kincsét láttam, mely nagy hasznára lehetne keleti történet- és nyelvtudományunkra nézve; melyek megszerzése azonban rám nézve lehetetlen volt, részint anyagi körülményeim, részint a miatt, hogy a világi tudomány iránt mutatott érdekeltségem gyanuba keverhetett volna. A mi keveset a bokharai és szamarkandi könyvpiaczirol magammal hoztam, elég fáradságomba került; és szívem vérzett, midőn oly könyvek megszerzéséről le kelle mondanom, melyek keleti tanulmányainkban tetemes hézagokat pótolhatnának. A könyvpiaczirol az attól jó távol eső Rigisztanra szoktam volt menni, mely ugyan nagyobb és zajosabb a fentebb leirt Lebi-hauznál, de korántsem oly kellemes. Itt is van egy theás bódékkal körülvett tó, melynek partjairól az emirnek a másik oldalon fekvő várába, vagy palotájába (Ark) lehet belátni. Az épület homlokzata, mely felett egy óra van, komor, visszataszító tekintetű; s titkos borzongás járt át, midőn a zsarnokság e fészke mellett elhaladtam, hol elődeim közül sokan legyilkoltattak, s most is három európai szenvedett távol hazájától és minden segedelemtől. A kapu mellett 14 rézből öntött ágyu feküdt a földön. hosszu, czifra csövekkel, melyeket az emir khokandi

hadjáratából diadaljelvényekül küldött haza. Jobbra a palotától van Meszdsidi Kelan, Bokhara legnagyobb me-
 esete, melyet Abdullah khan Sejbani építtetett. Bár a Riginstan majd nem egészen az emir szeme előtt fekszik, még sincs Bokharában, sőt talán egész Turkesztanban hely, melyen annyi rút bűn követtének el, mint itt. A keletiek ismeretes ocsmány bűne, mely a Boszporusz part-
 jain kezdődve befelé keletnek mind észrevehetőbbé válik, itt tetőpontját éri el. Oly dolgok felett, melyek európai embernek vérét fellázítanak, itt mint a legártatlanabb tréfák felett kacagnak; még a vallás is, mely a mos-
 dásban, vagy más formaszeregekben elkövetett tévedést halállal büntet, itt szemet huny, és eltüri a legborzasztóbb büntetteket, hogy
 Gyakran láttam Khahrbag Abdullah khanban, mely a városon kívül fekszik, minden állásu s koru embereket, a mint fejjel a falnak mentek, a porban fetrengtek, s ruháikat összetépték, hogy vonzódásuk nagyságát tudtára adják azon lénynek, ki távol onnan egy fa alatt ülve, könyvolvasással látszott foglalkozni. Azt hittem, e helyet titokban tartják, s nem is csudálkoztam felette; de annál jobban meg valék lepetve, midőn a Riginstanon minden theabódéban egy ily áldozatot láttam, melyet — gyakran saját atyjának kapzsisága, az arramenők oda-
 vonására használ.

Mindig kikerülém e fertelmeket, s inkább egy komul* khinai theabódéját látogatám meg, ki a török-tatár nyelvet teljesen birta s itt műszülmánnak tartatott. A jó ember igen barátságos volt irántam, pedig mily távol

* Komul 40 állomásnyira van Kasgartól, és 70 állomásnyira Bokharától.

születtünk egymástól! Sokat beszélt hazája szép vidékei, erkölcei és jó ételeiről. Nagy tapasztalással birt a theakereskedésben, és egészen fellelkesült, midőn azon theacsemetéről beszélt, melynek egy tövén oly sokféle ízű levelek teremnek. Boltjában 16 faj volt képviselve, melyek mindenikét pusztá érintés után megismerte. 1) Kirkma, 2) Akhbar, 3) Ak kujruk, melyek Közép-Ázsiában és Khinában ritkán, nagyobb részét Oroszországban, Persiában s Európában használtatnak; 4) Kara csaj, 5) Szepet csaj, melyek, mint a khinai kacsodohány, téglafarmában árultatnak; csak reggel ivatnak tejsűrűvel és sóval, és nagyon izgatók. 6) Sibaglu, 7) Gore Sibaglu, 8) Sivin, 9) It kelleszi, 10) Bönge, 11) Posun, 12) Pu csaj, 13) Tuntej, 14) Gülüj, 15) Misk-göz, 16) Lonka. Ezek általában zöld theafajok, mert Khina északi részében s Közép Ázsiában csak ezeket szeretik. A lonkatheát tartják a legnemesebbnek, s egy csészére, mely felér kettővel az Európában szokottakból, elég belőle egy levél. *

Azok után, a miket Teherántól idáig utitársaim beszédeiből kivehettem, egy hét mulva teljesen otthon érzém magamat Bokharában. Eleinte mindenüvé hadzsi Szalih által vezetettvé be, később a városban, bazárookban s medreszékben egyedül tévém látogatásaimat, s csak akkor kísérem barátaimat, mikor együtt voltunk meghiva egy itt lakó khinai-tatár házához. Itt rendszerint nemzeti ételekkel vendégeltették meg, melyeket barátaim, tulajdonkép hadzsi Bilal s társai már rég nélkülöztek.

* A közönséges vevő a theát a Semmen, azaz a kifőtt thealeveleken kóstolja meg, melyeknek jó theánál igen finomaknak s lányaknak kell lenniük.

Ezen ételek közül egyet leirok, s jó falatként ajánlhatok az európai olvasónak. A mantuj, egy neme a tésztnak, vagdalt hússal, mely zsirral-s fűszerekkel van keverve, megtöltve, és különös módon megfőzve. Tudniillik egy oly vízzel teli kátlan tétetik a tűzre, mely fejt be van zárva, s csak egy ökölyi nyílással bír. Erre három négy keményen záródó szita jó, melyeknek legalsaja tészttal a kátlanhoz ragasztatik. Ha a víz forr, s a sziták eléggé megteltek gőzzel, a mantuj először a legfelső, aztán az alsóbb szitákba tétetik, melyekben mindaddig marad, míg egészen meg nem főtt. Nem különös-e, hogy a khinaiak még a gőzt is felhasználják ételeikhez? A megfőtt mantuj-ok gyakran még zsirban megsüttetnek s akkor zenbuszi (asszonyesók) nevet nyernek. Kasgari és jarkendi barátainnak még sok különös ételök volt, de mindezek leírását arra bizom, a ki tatár szakácskönyvet akar készíteni.

Az idő Bokharában tartózkodásom alatt kiállhatlanul forró volt, s kétszeresen szenvedtem, mert a Ristetől feltemben (filaria medinensis), melyet nyáron ott legalább minden tizedik ember megkap, mindig meleg vizet vagy theát kellett innom. Mint nálunk a náthát, oly könnyen veszi fel a bokharai, vagy a nyáron ott tartózkodó idegen, ha lába, vagy akár testének más része egy helyen viszketni kezd. Nemsokára kis veres folt lesz látható, s ennek közepéből fonályi vastag féreg búvik ki, mely néha rőfny hosszúra nyulik, s melyet néhány napon át óvatosan ki kell onnan gombolyítani. Ez rendszer lefolyása a betegségnek, mely nem jár nagy fájdalmakkal; de ha a féreg gombolyítás közben elszakad, gyuladás keletkezik, s egy helyett 6-10 féreg támad, s az

ember egy hétig kénytelen roppant fájdalmak közt az ágyat őrizni. Bátor ember mindjárt eleinte kivágatja testéből a Ristét. A bokharai borbélyok e műtétben meglehetősen ügyességgel bírnak, pillanat alatt felvágják azt a helyet, melyen az ember a viszketést érzi, kihúzzák a férget, s a seb hamar beheged. E baj, mely Perziában Bender Abbasziban is otthon van, néha csak a következő nyáron, még pedig más éghajlat alatt is, út ki: s így járt a híres Dr. Wolf, ki Bokharából magával vitt ily hosszú uti emléket, mely aztán csak Angliában jött napvilágra. Ezenkívül Bokhara lakosai között, a rossz éghajlat s még rosszabb víz következtében különféle seb-betegségek uralkodnak; s főleg a nők nagy része, kik különben nem csunya barnák volnának, a sok ott-honüléstől telve vannak sebhelyekkel.

Bokhara az északkeletnek folyó Zerefsamból (arany-szóró) kapja vizét, melynek medre mélyebben fekszik a városnál, s ezt nyáron át csak fukarul képes ellátni. A víz csatornán át jön a városba, mely ugyan elég mélyre van ásva, de nem tartatik tisztán, — a Dervazei Mezar kapunál, a víz állásához képest minden 8 napon vagy két hétben egyszer. A már a városba folyásnál szennyes hullámok megjelenése mindig örömteljes esemény a lakosokra nézve. Először a népség fiatalja s vénje az árkokba és vízmedencékbe ugrál megfőrdni, aztán a lovak, tehenek s szamarak fűrösztetnek meg, s miután a kuttyák is felfrissítették benne magokat, megtiltatik a bejárás, s a víz valamivel tisztább lesz, de mégis telve van már mindenféle piszokkal s miasmákkal. Így láttatik el vízzel a „nemes“ Bokhara, hol a tanítványok ezrei tanulják azon vallást,

mely fennen hirdeti, hogy „a tisztaság a vallásból származik.“

Sohsem fogom feledni a kormánynak ugy, mint a népnek azon vallási iparkodásait, melyeket Bokharában láttam. Akárhányszor hallám, hogy „Bokhara az iszlám valódi támasza“; de e czimét kevésnek találom, s talán az iszlám Rómájának nevezhetném, mert Mekka és Medina annak csak Jerusáleme. Bokhara érzi e felsőbbséget és büszkén dicsekszik vele az iszlám minden népei, sőt maga a szultán ellenében is, a ki pedig hivatalosan a vallás fejének van elismerve, kinek azonban nem bírják megbocsátani, hogy tartományaiban a frengik befolyása sokat meghamisított. Mint oszmanli gyakran kérdőre vonattam, hogy miért nem ölet meg a szultán minden frengit, kik országában laknak és dsiziét (adót) nem fizetnek, miért nem visel évenként vallásháborut (dsihad), bár minden határain túl hitetlenek laknak; miért nem viselik az oszmanlik, kik csak mégis szunniták és az Ebu Hanife törzséhez tartoznak, a turbánt, és a szabályszerűen bokáig érő hosszú ruhákat, miért nem hordanak hosszú szakállat és rövid bajuszt, mint a „minden világi teremtmények dicsősége“ (így hívják a prófétát), miért mondják el a konstantinápolyi ugy, mint mekkai szunniták az Ezaut (felhivás imára) énekelve, a mi nagy bűn, miért nem lesznek mindnyájan hadzsikká, mikor oly közel laknak a szent helyekhez s. a. t.

Mindent elkövettem, hogy a derék oszmanlik becsületét a vallás dolgában megmentsem, s habár néha pirulva el kelle mondanom a „pater peccavi“-t, bensőmben csak szerencsét kívánhattam a törököknek, hogy a „meghamisított iszlám“ befolyása alatt némely jó tulajdonsá-

gokat és szép jellemvonásokat vettek fel, míg a tiszta vallás partjain mosdó hitsorsosaiknál csak rút hazugságot, szenteskedést és tettétést találunk. Gyakran kelle részt vennem a Khalka-ban (gyűrű vagy kör); midőn t. i. a jámborok ima után közel egymáshoz egy körben leguggolnak, hogy tevedsüh-be (elmélkedés) vagy a mint a nyugati mohamedánok mondják, murakebé-be elmélyedve isten nagyságáról, a próféta dicsőségéről és a földi lét semmiségéről elmélkedjenek. Ha az idegen ez embereket fejökön nagy turbánnal, szemöket lesütve, ölbe csüggő karokkal e helyzetben látja, azt kell hinnie, hogy mindnyájan fensőbb lények, kik a földi lét terhét le akarják magokról vetni, s az arab mondást: „a világ szemétdomb, s a kik utána vágyódnak, kutyák“ mélyen felvették magokba. Tovább szemlélve őket, látjuk hogy a mély elmélkedésből sokan még mélyebb álomba merültek, de, ámbár vadászebekként hortyognak, nem szabad rajta csudálkoznunk, vagy rá megjegyzést tennünk, mert a bokharai rendreigazítana, s mondaná: „Ezek a férfiak már annyira vitték, hogy még hortyogás közben is istenre s a lélek halhatatlanságára gondolnak.“ Bokharában a külszint mindennél többre becsülik. Minden városnak van egy reisze (vallásfelügyelő), ki derejével (négy águ korbács) az utczákon s más nyilvános helyeken fel s alá járva, vizsgálatokat tart a vallásból, s a tudatlant, legyen bár hatvan éves öreg, a gyermekiskolába küldi 8—14 napra, ima idején pedig mindenkit a mecsetbe kerget. Hogy az az öreg aztán tanul-e vagy alszik az iskolában, hogy a mecsetben mindenki imádkozik-e, vagy félbenszakított napi munkájára gondol, ahhoz senkinek semmi köze. A

kormányának nem kell egyéb, mint külszin, a belsőt csak isten ismeri.

Felesleges emlitenem is, hogy azon szellem, mely a vallás-gyakorlatot átlengi, nagy befolyással van a kormányra s a társadalomra is. A népség irani vére, — mert Bokhara lakosainak öt hatodát persák, mervik és tadsikok teszik, — ugyan némi mozgékonytságot szül a bazárban s a nyilvános helyeken, de a magán lakásokban minden sívár, egyhangu. E körökből, melyekben a vallás és a kormány felvigyázó rendszere oly zsarnokilag lép fel, számüzve van minden öröm és jókedv. Az emir kémjei behatolnak a családok szentélyébe, s jaj annak, ki a vallási formák, vagy az emir tekintélye ellen mer vétetni. Az örökös zsarnokság ez embereket annyira megfélélnkíté, hogy férfi és nő, még ha négy szemközt vannak, sem merik az emir nevét a nélkül kimondani, hogy hozzá ne tennék: „isten éltesse 120 évig!“ A szegény emberek nem is gyűlölik uralkodókat, a kényuri önkény fel nem tűnik nekik, mert azt a fejedelmi méltóság szükséges alkatrészének tekintik. Naszrullah emir, a mostani bokharai fejedelemnek atyja, uralkodása utolsó éveiben kegyetlen kéjencz volt; az erkölesi romlottságot halállal büntette, de maga a legvérlázítóbb módon sérté alattvalói becsületét. Igen kevés család maradt gatzetteitől menten, s még is mindenki óvakodott csak a legcsekélyebb roszalást is kifejezni. A mostani emir Mozaffar-ed-din khán, szerencsére jó indulatu ember; vallás és erkölcsök tekintetében talán szigorubb atyjánál, de ő maga sem vádolható semmi büntettel, s ezért a nép végtelen dicsőítésekkel és magasztalásokkal beszél róla.

Az emir, kit később Szamarkandban láttam, 42 éves, közép termetű, kissé kövér, de kellemes tekintetű ember, szép fekete szemekkel, és ritkás szakállal. Fia-tal korában egy évig Karsiban, 18 évig Kerminehben működött, mint kormányzó, s mindig szelid, jóakaró bá-násmódja által tünt ki. Szorosan apja kormányelveit követi, s molla és jámbor műszülmán létére esküdt el-lensége minden ujitásnak, legyen bár annak hasznáról meggyőződve. Uralkodásra léptekor pecsétjébe e jelszót véseté: „Uralkodás igazság által“, s ez elvet mainapig a leghivebben követi, a mit a sok, e tekintetben felőle szárnyaló hir is bizonyít. A mi nézeteink szerint termé-szetesen kissé szigorú az olyan igazságszolgáltatás, mely szerint az emir mehterjét (rangra a második udvari hi-vatalnok) kivégezteté, mert, — a mint neki Khokandba jelenték, kétséges tekintetet vetett egy udvari rabszolgá-nőre. Meghódított tartományban sem volna szabad igaz-ságos fejedelemnek azt tennie, a mit az emir tett Khokandban; de a bokharai khánnak e hibák megbö-csáthatók. Nagyjai iránt, kik azt valóban gyakran meg is érdemlik, igen szigorú, minden csekélységet halállal büntet; de a szegényebb osztályokat kiméli s a Filkus és Musperver (elefántölő és egérápoló) nevezet, melyet a nép adott neki, csak becsületére válik. Nevezetes az, mily fáradsággal iparkodik az emir mindazt megakadá-lyozni, a mi népét azon szerény s egyszerű helyzetéből kiemelhetné, melyben mainapig, véleménye szerint, bol-dognak érzi magát. Fényüzési czikkék s más drága portékák behozatala, valamint a lakás és ruházatban üzött pompa keményen meg van tiltva, s e tekintetben senki elnézésre nem számolhat. Szerdari kul-ja (főpa-

rancsnok) Sahrukh khán, ki Persia királyi családjának egy mellékágából (Kadzsar) származván, Asztrabadból, hol kormányzó volt, ide menekült, és sokáig nagy tiszteletben tartatott, persa módon akart itt élni, s nagy költséggel teheráni modorban egy emeletes házat építtetett magának, melyen más fényüzési czikkeken kívül üvegablakok is voltak. A mint mondják, a ház 15,000 tillába került, a mi Bokharában roppant összegnek tekintetik, s úgy volt kiállítva, hogy még az arkot (palota) is elhomályosítá. Az emir kezdettől fogva tudta az építést, de megvárta, míg a ház egészen elkészült; ekkor Sahrukh khán egyszerre vallás elleni kihágással vádatott, elfogatott és száműzetett. Háza az emirnek jutott, s ennek még a névleges értékénél is többet akartak adni, de ő lerontatá, s még azon romokat is, melyeken némi diszítések maradtak, megsemmisítteté. Csak fája adatott el minden fényűző gúnyjára 200 tilláért egy sütőnek.

Saját háztartásában is nagyon különbözik az emir atyjától. Alig felét találtam azon szolgaseregnek, melyet Khanikov ur Naszrullah udvaránál látott, s mint mindent, a mit Bokharában észrevett, gondosan s nagy pontossággal leírt. Mozaffar-eddin khánnak, csakis vallási szokásból négy törvényes s mintegy 20 törvénytelen felesége van; az előbbiek benszülöttek, ezek rabszolganők, s a mint a nép bona fide hiszi, csupán a gyermekek szolgálátára tartatnak, kik 16-an vannak; 10 leány, vagy — ha úgy tetszik — hercegnő s 6 fiu (töre). A két legidősebb leány a szerepuli és aksei kormányzókhoz ment férjhez, de e városok az afgghanok kezébe esvén, a vők ez időben mint tárczanélküli királyok éltek az

emir vendégszeretetéből. Általában véve a hárem, melyben az emir anyja, egy volt persa rabszolganő (Kademiából Mesed mellett), és nagyanyja, Hakim Ajim parancsolnak, példás szemérmessége és tisztaságáról híres. Laikusnak halálbüntetés mellett meg van tiltva, nemcsak belépni, vagy belenézni, hanem még magát belegondolni is; csak jámbor sejkhek, és mollák bocsáttatnak be, kiknek lehellete (nefesz) elismert szentségü. A mi hadzsi Szalihunk is meghivatott, hogy khaki szifát (egészségi por Medinából) vigyen. A harem kiadásai ruhákra, konyhára s más szükségletekre igen csekélyek. A nők nemesak saját öltönyeiket, hanem még az emir ruháit is varrják, ki, a mint tudva van, igen takarékos, és mindent szigoruan ellenőriz. Azt mondják, hogy az emir asztali költségei naponként nem rugnak többre 16—20 tengénél (20—30 angol shilling); a mi különben valószínű is, mert ritkán találni asztalán jó falatot, s az egész ebéd juhzsirral főtt pilauból áll. „Fejedelmi ebéd“-ről Bokharában nem lehet beszélni, mert itt uralkodó, hivatalnok, kereskedő, kézmives és paraszt egy és ugyanazon ételből él.

A ki sokáig bolyongott Közép-Ázsia sivatagjaiban, Bokharában, daczára minden nyomoruságnak, fog valami fővárosiast találni. Volt jó meleg kenyérem, kaptam theát, gyümölcsöt s főttételt, két inget is csináltattam magamnak, s a civilizált élet kényelmeit annyira megszerettem, hogy szinte nehezemre esett, midőn barátim felszólítottak, tennék készüléteket az utra, mert még a tél beállta előtt el akarnak érni távol keleti hazájukba. Szándékom volt őket egyelőre Szamarkandig kísérni, mert itt könnyen találkozhatnám az emirrel s ekkor tár-

saságuk nagy hasznomra lehetne. Itt kellene aztán megválnia, ha Khokandba és Kasgarba menjek-e, vagy Karsin, Kerkin és Heraton keresztül egyedül térjek-e vissza. Derék barátaim, hadzsi Bilal és hadzsi Szalih iparkodtak rábeszélni, hogy maradjak velök; de, hogy visszatérésem esetére is segítségemre lehessenek, egy herati kervanbasival ismertettek meg, ki 150 tevével mulatott Bokharában s innen 3 hét múlva haza szándékozott. Molla Zeman-nak hitták e kervanbasit, ki rég ismervén barátaimat, ezek testvérként ajánlottak neki, s el lön határozva, hogy azon esetre, ha Szamarkandból vissza akarnék térni, három hét múlva Kerkiben az Oxus tulpartján találkozunk. Ezen első lépés, mely az utitársaimtól való elválásra emlékeztetett, rám mint rájok nagyon leverőleg hatott; s csak a bizonytalanság vigasztalt, mert képzeletemben a Kasgarba, Akszuba s a mosuszban gazdag Khotenbe való utat, — mely tartományokban előttem még nem volt európai ember, végtelen érdekesnek találtam.

Azon hely azonban, hol Molla Zemannel találkoztam, különös említést érdemel. Egyike volt azon karavanszerajoknak, melyek a rabszolgákkal való kereskedésre szánvák, s melyet le kell festenem az olvasónak. Az egész négyszögű épületben van 30 - 35 czella, melyeket három nagykereskedő részint saját, részint csak a turkmanoktól bízományba kapott áruik számára rakhelyül bérelt ki. A mint tudjuk, a karakesi, nem várhatván sokáig a pénzre, a maga embereit egy jobb módú turkmannak szokta eladni, ki őket Bokharába viszi, s ezen átviteli kereskedés által — első kézből kapván az árukat — sokat nyer rajtok. A min a fővárosbani tar-

tőzködésének első napjaiban tul bir adni, azt eladja, a többit a hajhász (dellal) kezében hagyja, ki aztán a valódi nagykereskedést üzi. Bokhara és Khiva piaczaik az emberek három éves koruktól a hatvanadikig eladatnak, ha csak különös testi hiba miatt nyomorékokká nem lesznek. A vallás szavai szerint csak hitetlenek adhatók el rabszolgák gyanánt; de e törvényen a szenteskedő Bokhara túl teszi magát; és a sííta persákon kívül, kiket molla Semszeddin (1500) hitetleneknek nyilvánított, akárhány szunnita hitsorsosaik is rabszolgákká tétetnek, előbb verések és bántalmazások által kényszerítettén, hogy magát síítának adja ki. Csak a zsidó képtelen, azaz méltatlan a rabszolgaságra. Ezen megvetés különben nagy öröme válik Izrael fiának, mert a turkman kirabolja ugyan, de testéhez hozzá nem nyul. Azelőtt a hinduk is ki voltak véve, de újabb időben sokan járván Heraton és Bokharán keresztül, a tekkék, vagy szaríkok új szabályt állítottak fel. Visnu szerenesétlen imádója előbb müszülmánná tétetik, aztán síitává kell lennie, s csak e kétszeres vallás-változtatás után részesítetik azon tiszteletben, hogy vagyonaából kifosztatván, rabszolgává lehessen.

Az eladásra kiállított férfi-rabszolga nyilvánosan megvizsgáltatik, s az eladónak kezeskednie kell árujának mindazon szellemi vagy testi bajaiért, melyek netalán később napvilágra jönnének. A rabszolgára nézve azon óra, melyben a kereskedő kezei közül megmenekül, a legnagyobb öröm órája; mert, a mint mondják, még a legkeményebb bánásmód, mely a szolgaságban vár reá, sem oly nyomasztó s kinos, mint azon idő, melyet a raktárban mint árucikknek kell töltenie. A rabszolgák ára

a szerint változik, mint a turkmanok politikai körülményei, több vagy kevesebb alkalmat nyújtanak nekik alamanjaikat a szomszéd országokba küldeni. Még most egy izmos férfinak legmagasabb ára 40—50 tilla (13 shillingjével számítva) volt; de a persáknak Mervnél történt megveretésök után, midőn 18,000-en közülök egyszerre elfogattak, 3—4 tilláért lehetett egyet kapni.

Tizennyolcz napi időzés után nem tartóztathattam többé barátaimat; indulnunk kellett a szamarandi utra. Mindenkitől csak kézszorításokat, de senkitől egy fillér alamizsnát sem kapván, a bokharai élet nagyon megviselte financiaínkat. A mit Khivában megtakarítottunk, elfogyott, sőt szamaramat is el kellett adnom, mint sok másnak, s az utat fogadott kocsin kellett folytatnunk. Karavánunk néhány Khodsendből és Khokandból való tagja már itt megvált tőlünk s megindult rövidebb utjára; csak az endidzsániak és khinai-tatárok maradtak együtt, kik azonban Bokharából különböző utakon mentek Szamarkandba. Én, hadzsi Szalih, hadzsi Bilal s társai elhatározók az egyenes utat választani, míg a többi gyaloglók Gidsdovanon keresztül akartak menni, hogy a szent Abdul Khalik * sirjához zárando-kolhassanak. Miután sok bokharai kísérni akart Mekkába való visszatértemben, sok eselt kelle használnom, hogy társaságukat elkerülhessem, mert mindkét félre nézve kissé kellemetlen lett volna, ha a Kaaba helyett a Themze partjain állunk meg.

Búcsut vettem minden barátom és ismerősemtől.

* Khodsa Abdul Khalik (Gidsdovani mellék névvel, meghalt 1601) kortársa volt a híres Pajende Zamininak, s mint nagy tudós es ascéta szent hírből áll.

Rahmet bi ajánlólevelet adott Szamarkandba, s megígértém, hogy ott az emírnél tisztelkedni fogok. Azon khokandi kocsi, melyet Szamarkandig béreltünk, Baveddin faluig előre küldetett, mert e bncsujáróhelyet szokás szerint másodszor is meg akartuk látogatni.

Baveddin falu két órányira fekszik Bokharától, s a mint már említők, temetkezési helye a híres Baha-eddin Nakisbendnek, egy hasonló szerzet alapítójának, és mindazon vallási tulfeszített eszméknek, melyek által a keleti iszlam a nyugatitól különbözik. Helyén kívül volna itt részletekről beszélni, csak annyit említek, hogy Baha-eddin, mint Turkesztan nemzeti szentje, második Mohammedként tiszteltetik. A bokharai ember szentül meg van győződve, hogy e kiáltás: „Ja Baha-eddin bella-gerdan! (Oh Baha-eddin, baj-elhárító!) őt minden veszélyből megmentheti. Még a távol Khivából is gyakran elzarándokolnak ide. Bokharából hetenként egyszer szoktak kijárni, s a várossali közlekedést 300 bérszámár tartja fenn, melyek a Dervaze Mezar előtt állnak s néhány pulért (kis rézpénz) bérbe adatnak. Ámbár az uton sok helytt mély a homok, ez állatok mégis szokatlan sebességgel rohannak rajta, s feltűnő, hogy visszatérés-kor csak sok veréssel lehet őket haladásra nógatni. A bokharai ezt azon ragaszkodásnak tulajdonítja, melylyel még az állatok is viseltetnek a szent iránt, s azért örömmel futnak sirjához, de nem szívesen távoznak onnan.

A sir kis kertben van, melynek egyik oldalán meceset áll, a melyhez csak vak és nyomorult koldusoktól lakott udvaron át lehet jutni, kik szemtelenségökkel még római és nápolyi rangtársaikat is megszegényí-

tik. A sir homlokrészén van a híres Szengi murad (a kivánság köve), mely a jámbor zarándokok homlokdőrszöléseitől már meglehetősen el van kopva s ferdén áll; magán a siron több kos-szarv és egy zászló, meg egy seprő van, melyet sokáig használtak Mekkában a szentély tisztogatására. Többször megkísérték már az egészet egy bolthajtás alá hozni, de Baha-eddin, valamint Turkesztan egyéb szentjei, jobban szereti a szabad levegőt, s azért minden épület, mit sirja fölé emeltek, csakhamar összeomlott. Ezt a sejkhek beszélik, a szentek ivadékai, kik sorban őrt állnak a sirnál, és képtelen szentelenséggel tudokra adják a zarándokoknak, hogy ősük különös barátja volt a hetes számnak. A hetedik hónapban született, hét éves korában könyv nélkül tudta a koránt, hetven éves korában halt meg, s azért az adományok és alamizsnáknak, melyek sirjára letétetnek s a sejkh tulajdonává lesznek, legalább egyszer hétre kell rugniok, s nem szabad csekélyebbeknek lenniök.

XI. FEJEZET.

BOKHARÁBÓL SZAMARKAND FELÉ. — A CSÖL MELIK NEVÜ KIS SIVATAG. — AZ ÚT NÉPESSÉGE A HÁBORU MIATT. — SZAMARKAND. — HAZRETI SAH ZINDE. — TIMUR MECSETJE. — VÁR (ARK). — TIMUR ELFOGADÓ CSARNOKA. — KÖKTAS, VAGY TIMUR TRÓNJA. — KÜLÖNÖS ZSÁMOLY. — TIMUR ÉS TANÍTÓJÁNAK SIRJA. — SZERZŐ MEGTEKINTI TIMUR VALÓDI SIRJÁT A FÖLD ALATT. — KORÁN FOLIÓBAN, HIR SZERINT OSZMANTÓL, MOHAMMED IRNOKÁTÓL. — KOLLEGIUMOK. — RÉGI OBSZERVATORIUM. — GÖRÖG ÉS ÖRMÉNY KÖNYVTÁR, DE NEM MINT ÁLLITTATIK, TIMUR ÁLTAL RABOLVA. — NYILVÁNOS ÉPÜLETEK ÉPÍTÉSI MODORA, NEM KHINAI, HANEM PERSA IZLÉSBEN. — A MAI SZAMARKAND. — LAKOSSÁGA. — DEHBID. — SZERZŐ ELIATÁROZZA HOGY VISSZATÉR. — AZ EMIR MEGÉRKEZÉSE. — SZERZŐ TALÁLKOZIK VELE. — BÚCSUZÁS A HADZSIKTÓL, S ELINDULÁS SZAMARKANDBÓL.

Hinc quarto die ad Maracanda perventum est. . . . Scythiae confinis est regio, habitaturque pluribus ac frequentibus vicis, quia ubertas terrae non indigenas modo detinet, sed etiam advenas invitul. — Q. Curtii Rufi libb. vii. et viii.

A BOKHARÁBÓL Szamarkandba vezető uton egész karavánunk két szekérre olvadt le, melyek egyikében én hadzsi Szalihhal, másikában hadzsi Bilal ült az övéivel. Nagyékény védett a nap ellen, s nekem nagy kedvem lett volna szőnyegemre végig dőlve pihenni, de lehetetlen volt, mert e kezdetleges alkotásu jármű döcögése mindenfelé hajigált. A folytonos odaütődéstől nemesak fejünket sértők meg, hanem az első órákban ugy éreztem

magamat, mintha tengeri-betegség szállt volna meg; és sokkal többet szenvedtem e szekéren, mint a tevén, melynek hullámnzó mozgásától eleinte nagyon féltem. A szegény lónak, — e nehéz, széles taliga elé fogva, melynek idomtalan s nem is teljesen kerek kerekei a mély homok- vagy iszapban csak nagy nehezen gördülhetnek, — a kocsist s abrakos zsákját is kell vinnie, s a turkmannak igaza van, ha azt mondja hogy: nem tudja miként fogják magukat a bokharaiak a tulvilágon azért igazolni, hogy a lóval, e leguemesb állattal, oly rosszul bántak.

Minthogy Baveddinből éjjel indultunk el, kocsisunk, ki khokandi születésű volt s az utakat nem ismerte tökéletesen, eltévedt. Így éjjel helyett csak hajnalban érkeztünk Mezar nevű kis városkába, mely Bokharától 5 tasnyira (ferszakh) van távol s a Szamarkandba vezető úton első állomásnak szolgál. Itt csak rövid ideig állapodtunk meg s délután Sejkh Kaszimba érkeztünk, hol néhány collegánkkal találkozánk, kik Gidsovánon át mentek, s késő éjig pihentünk.

Bár már az előtt is sok esodás dolgot beszéltek nekem a culturáról, mely a Bokhara és Szamarkand közti területen virágzik, talán kissé túlzott várakozásaim ma még nem teljeseztek, habár az ut mindkét felén, kevés kivétellel, mindenütt művelt földet láttunk; s csak a legközelebbi reggelen lettem meglepetve, midőn a Csöl-Melik kis sivatagon áthaladva — mely 4 órányi széles s 6 órányi hosszú, s melynek karavanszeraja s vízfogó medenczéje van — a kerminehi kerületbe léptünk. Itt, tehát utazásunk harmadik napján, majd minden órában, sőt sokszor félóránként egy-egy kis Bazarli-

dzsaj-on (vásárhely) haladtunk át, melyekben több vendéglő s élelmikereskedő volt, s a folytonosan fölő óriási szamovarak, mint a civilizatio és kényelem non plus ultrái bukkannak fel. E falvaknak Persia és Törökország falvaitól egészen különböző jellegük van; a parasztházak jobban el vannak látva a föld terményeivel, s ha csak több fa volna, azt lehetne mondani, hogy a pontuszi hegyektől kezdve, mert itt ér véget a szabad vegetatio, ez az egyetlen pont, hol nyugati vidékeinkhez hasonló virány található fel.

Délfelé Kerminehben állapotunk meg, kedves kertben, beárnyékolttó partján. Barátaink társasága folytonosan becsesb lón előttem, mert elválásunk ideje már nem volt távol, s nehezen szokhattam a gondolathoz, hogy a nagy utat Szamarkandból Európába vissza, egy maganmak kell megtennem.

Kerminehből napnyugvás körül indultunk el, mert a hűs éj a sokat sanyargatott állat számára némi megkönnyebbülést nyújtott; éjfélkor két órán át pihentünk s állomásunkat a legközelebbi reggelen értük el, még mielőtt beállt a hőség. Az uton sok helyütt részint egész, részint töredezett mérföld-mutatókat találtam négyyszög kövekből*, melyek még Timur idejéből származnak, mi nem meglepő, miután Marco Polo Oktaj khán idejében szabályos posta-utakat talált. Különb az egész uton Bokharától Kasgarig még láthatók volnának az egykori cultura nyomai, melyek sokszor bár megszakasztva, de messze be Khináiig még észrevehetők. A

* A követ törökül tasnak hívják, mely szó mérföld helyett is használtatik. Így a persa ferszeng (a mai Persiában ferszakh) fer (magas) és szeng (kő)-ből van összetéve.

mostani emir is ki akarja magát tüntetni s hogy a nép alszentelkedésének hizelegjen, az ut mellett több helyütt kis terasse-alaku magaslatokat állíttatott fel imádkozásra, melyek, mint rögtönzött mecsetek, minden arra menőt kötelességének teljesítésére intenek. Így minden korszaknak megvannak a maga törekvései.

A mai éjt Mir faluban a mecsetben töltöttük, mely esimos virágkert közepében magaslik. Nyughelyemet a tó közelében készítém el s nagyon elcsodálkoztam, midőn éjjelkor egy csoport veszekedő turkman riasztott fel. Ezek ama tekke-lovasok voltak, kik a Khokand elleni hadjáratban az emirnek segélycsapatokul szolgáltak, s most a kirgizsektől elfoglalt zsákmánnyal Mervbe tértek haza. Az emir civilizálni akarta őket s közülök többeknek fehér turbánokat adott, hogy a vad szőrös bőr-süvegeket letegyék. A meddig az emirnél voltak, a turbánokat csak elviselték, az uton azonban, mint halom, mindnyáját eladták.

Mir-ből Kette Kurga-ba (nagy vár) érkeztünk, mely kormányzói székhely, hol a leghiresebb vargák vannak az egész khánságban. Minthogy a várba, melynek magas falai és mély árcai vannak, éjjel nem vonulhatni be, a karavanszerajok egyikében maradtunk, melyek a váron kívül az uton csoportosodnak. Itt minden kocsikkal volt tele, s általában az utakon feltünőleg nagy élénkséget találtam, minthogy a hadjárat foglalkodtatá a járműveket Bokhara és Khokand között. Kette Kurgan-ból külön ut vezet a sivatagon át Karsiba, mely négy órányival lenne rövidebb, mint a Szamarkandból oda vezető ut; az utazóknak azonban vizet innen kell magukkal vinniök, mert ez uton a sivatagon át az állatok számára

ugyan több, az emberek számára azonban csak kevés kút van. A theaárus-bódé előtt kocsisokat és paraszto-
kat hallottam politizálni, mi itt a vidéken inkább van
megengedve, mint Bokharában. A szegény emberek el-
voltak ragadtatva, midőn emirjök hősi tetteiről szóltak;
azt beszéltek, hogy Khokandból Khináig nyomult előre.
s miután Keleten mindent meghódított, Irant, Afgha-
nisztant, Indiát és Frengisztant is, melyeket szomszédos
országoknak tartottak, Rúnig akarja elfoglalni, hogy
igy a világ a szultán s az emir között megosztassék.

Ötödik s utolsó állomásunk Szamarkand előtt Daul
volt, miután a jelentékenyebb Karaszu-t elhagytuk. Az
ut néhány magaslaton át vezetett, melyekről a balról
emelkedő nagy erdőségek láthatók voltak. Azt mondták
nekem, hogy ezek az ut felében Bokharáig terjednek, s
hogy a khitaj és kipesak-féle két özbeg-törzsz tartózkö-
dési helyeül szolgálnak, kik az emirrel sokszor jagi-k (el-
lenségek,) s minthogy erdőikben minden zugot pontosan
ismernek, nem oly könnyen támadhatók meg. Bár Sza-
markand történeti jelentőségét illető nagy várakozásai-
mat már Bokharában körülbelől lehűtötték, még is ki-
mondhatlan kíváncsiság fogott el, midőn a keletre fekvő
Csobanata hegyet mutaták meg nekem, melynek aljában
terülne el vágyaimnak Mekkája. Szorgosan körültekin-
ték s midőn két óra múlva egy halomról ereszkedtünk
le, jól mivelte vidék közepén pillantám meg Timur váro-
sát. Meg kell vallanom, hogy a színes kupolák és tor-
nyok első hatása, melyek a reggeli nap sugáraitól teljes
fényben ragyogtak, sajtóságos és igen vonzó volt.

Minthogy Szamarkand mind múltjának varázsa,
mind a távolság miatt, Európában valami rendkívülinek

tartatik, meg akarom kísérteni, miután esetet nem használhatok, a város körrajzát tollal előtűntetni. Kérem tehát az olvasót, üljön taligámra, s így keleti irányban az előbb említett hegyet fogja megpillantani, melynek teke alaku ornat a házikó koronázza, hol Csobanata, a juhászok szent patronusa nyugszik. A hegy aljában terül el a város, mely terjedelemre oly nagy, mint Teherán; nines ugyan oly sűrűn építve, de a kimagasló épületek és romok által sokkal magasztosb tekintetet nyújt. A szemet leginkább meglepi az éjszak-keleten emelkedő magas, kupolaalaku épületek, a négy medresze (pistak), melyek távolból úgy tűnek fel, mintha egymással szomszédosak lennének. Ha kevéssel előre megyünk, előbb kis csinos, majd pedig jobban befelé délnek, impozánsabb kupolát találunk, az előbbi Timur sirja, az utóbbi Timur mecsetje. Épen előttünk, a város dél-nyugoti szegélyén, egy halmon a vár emelkedik, mely körül még más épületek, részint mecsetek, részint sirok vehtëők észre. S ha most az egészet sűrűn lombos kertekkel vegyítve elképzeljük, Szamarkandról halvány fogalmunk van, melyet a persa közmondással kísérhetünk: „Mikor lesz a hallás az, a mi a látás?“

Hogy a jó hatás, melyet a távolban élvezhetni, a közeledéskor, különösen pedig a városba bevonuláskor teljesen elenyészik, alig kell megemlíteni. Szamarkandban természetesen, hol e tapasztalás oly sokba kerül, a csalódás legkeserűbb, s midőn a Dervaze Bokharán át bemenve, hosszú uton temetőn keresztül kellett vonulnunk, hogy a város lakott részéhez jussunk, eszembe jutott a persa vers: „Szamarkand az egész föld focusa.“ s kedvetlenségem daczára jóízűt nevettem. A

bazárnak csak immenső felén tértünk be egy karavanse-
rajba, hol a hadzsik ingyen kapnak lakást; de még ez
estén magánházba hivattunk meg, mely a bazár tulsó
felén, Timur sirja közelében volt. Örömteljesen voltam
meglepve, hogy házigazdánk az emir hivatalnok volt
és pedig az, ki a szamarkandi palota felügyeletével vala
megbizva.

Minthogy az emir megérkezése Khokandból, hol
győzelmes hadjáratot fejezett be, néhány nappal ké-
sőbbre volt bejelentve, utitársaim miattam elhatározták,
hogy Szamarkandban mindaddig várni fognak, míg az
emirt látom s a visszatérésre más alkalmas hadzsitársat
találok. Az időt azon látnivalók megtekintésére
használtam fel, melyekben e város, szegényes külseje da-
czára, Közép-Azsiában a leggazdagabb. Mint hadzsi, a
szenteknél kezdtem, minthogy azonban minden, még a
csak történeti érdekű is, szent legendával van egybe-
kötve, kötelességem is lett, mi óhajom volt, hogy t. i.
mindent megtekintsek. Itt néhány száz búcsujáró-hely
van, melyek látogatásában az idegenek bizonyos sorozatot
szoktak követni, s ez a helyek és személyek fontossága
szerint történik. Szamarkand nevezetességei leírásánál
ez legyen a mi vezérfonalunk is, azon megszorítással,
hogy oly helyeket és szenteket, melyek a történetben
nem birnak jelentőséggel, el fogunk hagyni.

Hazreti Sah Zinde.

E szentnek tulajdonképeni neve Kaszim bin Ab-
basz; korejsi lett volna, s itt azért van nagy tekintélyben,
mert amaz arabok vezére volt, kik Szamarkandba az iszla-
mot behozták. Sirja északnyugotra van a városon kívül,

közel a város falához, azon épületben, melyet a nagy Timur nyári lakásnak használt, s mely hajdani fényéből sokat megtartott. Az egész egy magaslaton fekszik, melyre 40, meglehetősen széles márvány-lépcső vezet. Felérve, a kis kert végén levő épülethez érünk, hol több keskeny folyosó egy nagy csarnokban központosul, s innen jobbra keskeny sötét folyosó vezet a szentnek szintén sötét sirjához. E részén kívül, mely mecsetnek használta-tik, még más csarnokok is vannak, melyek tarka téglái és mozaikjai a legpompásabb színekben ragyognak, mintha csak tegnap kerültek volna ki a mester kezéből. Minden új csarnokot, melyet láttunk, két rikaat namazzal kellett üdvözölnünk, s már fájt térdem, midőn márvánnyal kikövezett térbe vezettek, hol három zászlót, régi kardot s pánczélzt, mint a nagy emir ereklyéit nyujtottak felénk megcsókolásra. Megtettem a hódolatot, mint minden más, de nagyon kétkedem az ereklyék hitelességén. A szentnek kardja, pánczélja, koránja s más ereklyéiről is beszéltek nekem, de semmit sem láttam. Ez épülettel szemközt a mostani emir kis medreszét építtetett, mely azonban úgy tűnik fel, mint istálló valamely palota mellett.

Meszsidi Timur (Timur mecsetje.)

E mecset a város déli részén van s nagysága, valamint a keszik (színes téglák) általi pompás diszitményeire nézve igen hasonló a Meszsidi Sah-hoz, melyet II. Abbasz Iszpahánban építtetett, csak hogy kupolája dimy-ealaku, mi Persiában nem szokott előfordulni. A korán feliratok arany szülűsz-betűkben, a Szultanie romjaiban levő irat mellett a legszebbek, melyeket valaha láttam.

Ark (vár).

A várhoz meglehetősen meredek feljárás vezet; belső és külső része van, az utóbbi magánlakásokat tartalmaz, az előbbit csak az emir használja. Bár a palotát előttem rendkívülileg nevezetesnek tüntették fel, e közönséges ház építési alakjában, mely alig lehet 100 éves, semmi említésre méltót sem találtam. Elsőbben az emir szobáit mutatták meg, melyek közül az Ajne-khane, törött tükör-darabokkal beragasztott terem, világ-csodának tartatik; engem azonban távolról sem érdekelt annyira, mint azon tér, melyet a Talari Timur (Timur fogadási terme) elnevezés alatt mutattak meg. Ez hosszú keskeny udvar, mely köröskörül fedett járdával van ellátva, s a homlokzatban a híres köktast, azaz zöld-követ tartalmazza, melyen az emir trónját állítatá fel, míg a csarnokban köröskörül a vazallok, kik a világ minden részéből az emirnek teendő hódolásra siettek elő, rangjuk szerint voltak felállítva. A szinkör alaku középen három lovas hirnök állt, hogy a világhódító szavát a legvégsőbb végen lakókkal azonnal tudassák. Minthogy a kő $4\frac{1}{2}$ lábnyi magas, mindig valamely előkelőbb származású fogolynak kellett zsámolyul szolgálnia. Fel-tűnő, hogy a monda szerint e colossális kő, mely az említett magasság mellett még 10 lábnyi hosszú és 4 lábnyi széles, Bruszszából hozatott volna ide. A kő mellett jobb oldalon a falban fél kókuszdió alaku vas van elhelyezve, melyre arab felirat vésetett kúfi betűkkel. Ez is Bajazed Jildirim szultán kincstárából hozatott ide s valamely khalifának amuletül szolgált volna. A kő felett magasan láttam a falon arany divani-irással irt két fer-

mánt, az egyiket Mahmud szultántól, a másikat Abdul-Medsid szultántól, melyek Stambulból Szaid emir és Naszrullah emirhez küldettek, s valamint a rukhszati-namaz-t, azaz hivatalos engedélyt az imádságra*, ugy a rejsz (vallás-felügyelő) tisztségébe való beigtatást tartalmazták. Ennek adományozása a bokharai emireknek, régtől kezdve az illem szabálya volt. A mostani emirek csak a trónra lépéskor szokták a köztason a hódolatot elfogadni, különben csupán jámbor zarándokok látogatják, kik három fatiha-t mondva, különös áhitattal dörzsölik fejüket a kövön, honnan egykor diesteljes fejedelmek parancsai a legtávolabbi Ázsiába viszhangzottak. Szamarkandban ugy beszélnek Timurról, mintha csak tegnap érkezett volna halálának hire Otrarból s tölem, mint oszmanlitól azt kérdezték, hogy mily érzelmekkel megyek annak sirjához, kitől szultánunk oly borzasztó vereséget szenvedett.

Turbeti Timur (Timur sirja).

Ez a várostól délkeletre fekszik és csinos kápolnából áll, melyet diszes kupola koronáz s fal vesz körül. A meglehetősen magas kapunak mindkét felén két kis, a nagyokhoz hasonló kupolája van. A fal és kápolna közötti tér fával van beültetve s ez kert lenne, mely azonban ma nagyon el van hanyagolva. A kápolnába való bejárás kelet felől van, a homlokzat, szokás szerint, dél felé (kible). Előbb előcsarnok-félébe juthatni, s ebből a tulajdonképeni kápolnába, mely 8 szögletű s 10 lépésnyi átmérőjű. A közepén, a kupola alatt,

* T. i. a pénteki imádságra, melyet minden szunnita csak a khalifa, vagy ennek képviselője után végezhet el.

tehát a fő tisztelethelyen, két sir van, fejjel Mekka felé fordulva. Az egyik sötétzöld, igen finom kő látható, mely $2\frac{1}{2}$ arasznyi széles, körülbelül 6 ujjnyi vastag és 10 arasznyi hosszú, két darabra osztva.* Ez Timur sirja. A másik, mely ugyanily hosszú s kevésbé széles fekete kővel van fedve, Mir Szeid Berke, Timur tanitójának sirja, kinek oldalán a hatalmas emir háladatosságból akart eltemettetve lenni. Ezek körül más nagy és kis sirok vannak, az emir nejei, unokái és dédunokáinak nyughelyei, kik azonban, ha nem csalódom, csak később hozattak ide a város különféle részeiből. A sir-iratok persa s arab nyelven vannak, különös czimzések nélkül, magának az emirnek sir-irata is igen egyszerű, s a Köregen családi név sehol sincs kihagyva.

Mi a kápolna belsejét illeti, a rendkívülig művészi arabeszek gazdag aranyozással s pompás azurkékkel, valóban meglepően szépek, s a Meeszume Fatma ** siremlékének belseje Komban (Persiában), csak halvány képet nyujthat erről, bár ez utóbbi gazdagon van kiállítva, s az előbbi csak szerényen szép. A sirok fejrészén két rahle áll (két szárnyu asztalok, melyekre keleten a szent könyvek helyeztetnek), melyek előtt a mollák éjjel nappal, felváltva olvassák a koránt. Ezért a turbe vakf-jából (kegyeletos alapítvány), jó dijt kapnak. A

* Az eldarabolás okai felől különféle állítások keringenek. Némelyek azt mondják, hogy a győzelmes Nadir sah a követ magához akarta elvitetni, s ez az uton összetört. Mások azt állítják, hogy eredetileg két darabból állt s egy khinai (mongol?) herczegné ajándoka.

** Riza inam egy nővére, ki hosszú esdeklés után Meemun khalifától engedélyt nyert, hogy Tuszban számkivetésben élő fivérét meglátogathassa. Az uton meghalt Komban. és siremléke, melynek belsejét előttem egy európai sem látta, Persiában igen tisztelt buesujáró hely.

mollák, valamint a mutevali (felügyelő) régtől fogva rendszeren a nogaj tatárok közül vétetnek, s most is néhány szőke haju felügyelő volt ott. Meglátogatám a felügyelőt s egy napig vendégének kellett lennem. Kifőlönös kegye jeléül megmutattatá a földalatti, vagyis a tulajdonképeni sirt, melynek megtekintése, mint biztosított, a belföldieknek is csak igen gyéren engedtetik meg. Ide keskeny hosszú lépcsőn juthatni, mely a bejárás alatt van és esarnokba vezet, mely a kápolna alatt terül el. Ez nemcsak ép oly nagy, mint a felső, hanem még az arabeszek is a leghivebben vannak utánözva s a sírok szinte ép oly rendben vannak, mint fönn, de nem oly számosak. Azt állítják, hogy Timur sírjában nagy kincsek rejlenek, mi azonban az iszlam törvényei ellenére lenne, s így valótlan. Itt is van rahle, melyen zerge-bőrre irt korán fekszik, nagy folioban. Mint több oldalról s hiteles forrásból biztosítottak, ugyanazon példány ez, melyet Oszman, Mohammed titkára s második khalifa irt. Timur ez ereklyét Bajazed szultán kincstárából hozta Bruszszából s régtől fogva itt, mint drága kincs elrejtve tartatik, mert a többi műszülmán uralkodók kétségkívül rosz szemmel néznének Bokharára, ha erről értesülnek.

A turbe homlokzatán úgy, hogy mindenkinek szemébe ötlik, kék alapon fehér betűkkel a következő irat olvasható: „A szegény iszpahani Abdullah, Mahmud fiának műve.“ Az évszámot nem találhatám meg rajta. A leirt épülettől mintegy 100 lépésnyi távolságra emelkedik fel egy másik kupola, meglehetősen régi de egyszerű építési szerkezettel, hol Timurnak egyik kedvenc hölgye nyugszik, ki szent gyanánt tiszteltetik. A ku-

pola oldalán, egészen a magasban, gombolyagféle van felfüggesztve, mely a muj szeadet-et (szálak a próféta szakálából) tartalmazza, s mely a minden oldalról megrepesztett kupolát már évek óta megóvta volna a beomlástól.

Medreszék.

Ezek közül néhány még lakásul szolgál, a többiek azonban elhagyottak s nem sokára romokká lesznek. A legépebben megmaradtak közé tartoznak a Medresze Sirudar és Tillakari, melyek azonban Timur után sokkal későbbben építettek fel. Az utóbbi, mely arany díszítményekben igen gazdag, s ennek folytán a Tillakari nevet, az az „aranyból készült“ elnevezést viseli 1028-ban (1618), bizonyos Jelenktos nevű gazdag kalmuk által, ki az iszlanra tért át, építtetett fel, s azon rész, melyet Khankának neveznek, valóban oly dús, hogy azt csupán a Riza imannak mecsetje haladja túl. Ezzel szemben van a Medresze Mirza Ulug, melyet Timurnak hasonnevű unokája, a szenvedélyes asztrolog 828-ban (1434) építtetett fel, mely azonban már 1113-ban (1701) oly ronesolt állapotban volt, hogy — forrásom kifejezésével élve, — a cellákban tanítványok helyett baglyok tanyáztak, s az ajtókról, selyem függönyök helyett, csak pókhálók lógtak le. Ezen épületben létezett a világhírű csillagvizsgáló-torony, melynek építése 832-ben (1440) Gajasz-ed-din Dsemsid, Muajin Kasani s a tudós izraelita Szilah-ed-din Bagdadi alatt kezdetett és Ali Kuscsi alatt fejeztetett be. Ezen csillagda Közép-Ázsiában — a Maraga-ban (Helagu alatt) a tudós Nedsm-ed-din által felállított csillagda

után — a második s utolsó volt. Megmutatták ugyan az obszervatorium helyét is, de csak csekély nyomát tudtam annak felfedezni.

Ezen három medresze képezi Szamarkandnak főpiaczatát, vagy rigisztanát, mely kisebb ugyan a bokharai rigisztannál, de azért még is tele van bódékkal s örökké zsihongó néptömeggel.

Távol ettől s közel a Dervaze Bokhara-hoz látható az egykor valóban nagyszerű Medresze Hanim, melyet Timurnak neje, egy khinai herezegnő, saját pénztárából építtetett fel, s mely, mint a monda beszéli, 1000 tanítványt látott volna el, kik közül mindegyik 100 tilla évi fizetést kapott a vakf-ból. Ezen szám ugyan keleties lehet, de a romok, melyek körül még három fal s a 100 lábnál magasabb homlokzat-épület (pistak) maradt fel, eléggé bizonyítják az egykori fényt. Az utóbbi tornyai-val és mesteri kapuzatával hasonlithatlan szépszinű földmozaikkal van egészen beboritva, s e mellett a compositio oly erős, hogy a legnagyobb fáradsággal tudtam csak egy virágkelyhet letörni, s ebből is csak a belső három, egymásba hajló levélből álló bimbó maradt sértetlenül. Daczára annak, hogy a pusztításban nagy buzgóságot tanusítanak, bensejében még is — hol ma a Khokand és Karsiba járó szállító-kocsik ütötték fel tanyájukat — látható a meceset, a csodás hatású óriási rahle-vel, s a szamarkandiaknak még sok évtizeden át kell rombolni és pusztítani, a mig mindent elpusztítanak.

A nevezett emlékeken kívül még néhány torony s kupola alakú épület van, melyek mult századok művei. A mennyire lehetett, mind megvizsgáltam, de minden törekvésem daczára nem találhattam fel azon hires gö-

rög s örmény könyvtár nyomát, melyet általánosan elterjedt monda szerint Timur, hogy fővárosát diszítse, Szamarkandba hurczolt el. A mese, mert annak kell kinyilatkoztatnom, eredetét egy Hadsator nevű örmény papnak köszönheti, ki Kabulból jött volna Szamarkandba, s a tornyokban nehéz lánczokon nagy foliansokat fedezett volna fel, mely tornyokba a dsinektől való félelmében egy műszülman sem mert lépni. E mese később, ha nem csalódom, valamely francia író által dolgoztatott fel egy „örmények történeté“-ben, s minthogy mi európaiak ép úgy, mint a keletiek örömet játszunk minden titokba burkolt dologgal, azt akarták, már t. i. a mi régészeink akarták úgy, hogy az ázsiai világromboló néhány száz öszvért, görög s örmény kéziratral megterhelten küldött száz husz állomásnyi távolra, fővárosába, hogy tatárai idegen nyelveket és történetet tanuljanak.

A mily kevésbé hiszünk tehát a nevezett könyvtár létezésében, ép oly határozottan kell azon állításnak is ellentmondanunk, mely Szamarkand építési emlékeinek khinai jelleget tulajdonít. Khina politikai határai ugyan csak 10, a tulajdonképeni Khina azonban 60 napi járásra van távol, s kinek a „mennyei birodalom“ határ-záráról csak legkisebb fogalma van, könnyen beláthatja, hogy mily kevés közük lehet a khinaiaknak a tetőtől talpig mahomedanokhoz, kik maguk is separatisták.

A Timur siremléke homlokzatán levő felirat, melylyel a Szamarkandban levő többi emlék is stilben és diszitményekben többé vagy kevésbé megegyezik, világosan tanúsítja, hogy a mesterek persák voltak s ez emlékeket csak a Herat, Mesed vagy Iszpahanban levőkkel kell

összehasonlítani, hogy azoknak persa modorokról meggyőződjunk.

Ennyit a régi, a történeti Szamarkandról. Az új városnak, melynek falai a régi fal romjaitól majdnem egy órányi távra vannak *, hat kapuja van, s néhány a régi időből fenmaradt bazárja, melyekben a híres bőrmunkák, s az izletesen dolgozott fanyergek, miknek zománczolatai európai mesternek is becsületére válnának, árultatnak. Timur városában való időzésem alatt a tolongás mind a bazárokbán, mind a nyilvános téreken s utakon mindig nagy volt, mert minden telve vala a hadjáratból visszatérő csapatokkal; a lakosok rendes száma azonban nem lehet több 15—20,000-nél, kiknek két harmada özbek, s egy harmada tadsik. Az emir, kinek tulajdonképeni székhelye Bokharában van, minden nyáron két-három hónapot szokott itt tölteni, mert Szamarkand magasban fekszik és csakugyan éghajlati elsőbbséggel bír. Míg Bokharában nyomasztó hőség uralg, Szamarkandban a légmérsékletet igen kellemesnek találtam, csak a víz, melyet mint abi-hajat-ot (életviz) dicsértek fel, volt rendkívüleg rossz. Különösen szép a Dehbid (a tiz füzfá), búcsujáró- s egyszersmind üdülési hely, mely Szamarkandtól egy órányi távra, a Zerefsanon túl fekszik, s melyet az itt nyugvó Makhdum A'zam, ki 949-ben (1542) halt meg, utódai laknak; ezeknek itt szép

* Lehetséges, hogy e romok csak a külvárosok egykori határát jelölik meg, mert R. G. de Clavijo, ki 1403-ban Timur udvarához küldött követségben vett részt, azt jelenti, (mint C. R. Markham fordításából, 172. l. látható), hogy a vár a város egyik végén volt, tehát ott, a hol ma van. A nevezett fal-romok, melyek mély árokkal is el vannak látva, s az új falak közötti tér, lakott lehetett ugyan, de nem tartozott a városhoz.

khankajuk (klastromjuk) van s a zarándokok iránt igen vendégszeretők. Dehid ugyan valamivel magasabban fekszik mint Szamarkand, de feltűnt, hogy itt augusztus közepében szedret találtam; a nagy fasor alatt, melyet Nezir Divanbegi a nevezett szent tiszteletére 1632-ben ültettetett, még délben is hűs volt. A Dehidbe vezető uton megmutatták azt a helyet, hol a híres Bagi-Csinaran, azaz a nyárfa-kert állt, romok jelölik a palota helyét, de a fákból egyetlen egy sínes meg.

Bár nem akarunk egyetérteni a közép-ázsiaiakkal, kik a mai romokra még mindig „a paradísomhoz hasonló Szamarkand” elnevezést használják, még is ha igazságosak akarunk lenni, Közép-Ázsia régi fővárosát, fekvése és a körülte levő buja növényzet miatt, Turkesztan legszebb városának nevezhetjük. A benszülöttek Khokandot és Namengant ugyan fennebben dicsérik, de ezeket előbb látnunk kell, míg a szépség koronáját nekik nyujthatjuk.

Miután Szamarkandban nyolcz napot töltöttem, szilárdan el volt határozva, hogy innen, az előbb említett uton a távoli nyugatra akarok visszatérni. Hadzsi Bilal magával akart ugyan vinni Akszuba s megígérte, hogy vagy Jerkend, Thibet és Kasmiron át Mekkába, vagy, ha a szerenese kedvez, Komulon át Bidsingbe (Peking) küld, de hadzsi Szalih lebeszélte, a nagy távolra s a rendelkezésem alatt levő kis tőkére utalva. „Akszuig, sőt talán Komulig — úgy mond — eljuthatnál, mert addig műszülmanok és testvérek vannak, kik téged mint rumi dervist nagyon meg becsülnének; de onnan kezdve minden fekete hitetlenekkel van telve, kik nem görditnek ugyan akadályt utadba, de nem is adnak semmit sem.

Thibeten át talán találhatsz társakat Kasgarból vagy Jerkendből, de nem vállalhatom magamra a felelősséget, hogy most vigyelek magammal Khokandba, hol a háboru által minden a legnagyobb rendetlenségben van. Ha Khokandot látnod kell, jöjj oda, ha majd csöndes lesz; e pillanatban azonban a legjobb, ha ama társakkal, kiket számodra találtunk, Heraton át Teheránba viszsztatérsz.“

Bár nemes barátom e szavai nem kis hatással voltak reám, mégis néhány órán át hevesen küzködtem elhatározásommal. Száraz földön utazni Pekingbe, a tatárok, kirgiszek, kalmukok, mongolok s khinaiak ősi fészkein át, s utazni oly uton, melyre Marco Polo sem merészelt volna lépni, ez valóban nagyszerű lenne! De a mérsékeltség hangja suttogá felém: Egyelőre elég! — — Áttekintvén az utat, melyet eddig megtettem, láttam, hogy valamint az ut hosszúsága, úgy a valóítás módjára s mineműségére nézve sincs elődöm, s elgondoltam, hogy kár lenne veszélyes és bizonytalan czélnak feláldozni eddig szerzett tapasztalataimat, bármily csekélyek legyenek is azok. Elgondoltam továbbá, hogy csak 31 éves vagyok, s a mi nem történt, még megtörténhetik — de most visszatérek. Hadzsi Bilal tréfálva hánytva szememre, hogy nincs bátorságom; az európai olvasó is talán egyetért vele, de helyi tapasztalatok megtanítottak arra, hogy a török közmondást: „Jobb a mai tojás, mint a holnap tiúk“, legalább itt nem szabad megvetni.

Elutazásom előkészületeivel voltam már teljesen elfoglalva, midőn az emir diadalmas menettel vonult be; ez néhány nappal előre volt bejelentve, a rigisztanra nagy néptömeg gyűlt össze, de a bevonulás különös



AZ EMIR BEVONULÁSA SZAMARKANDBA.

(LEHMANN VÁZLATA UTÁN.)



pompa által épen nem tűnt ki. A menetet körülbelöl 200 szerbaz nyitotta meg, kik az idomtalan bokharai öltözet felett valami bőr holmit vettek fel, s ezért rendszeres csapatoknak neveztettek; ezeket messze távol lovasok követék zászlókkal, üstdobokkal, s Mozaffar ed-din emir s magasb hivatalnokai, kik környezték, a hófehér turbánban és szivárvány színű, bő selyem öltönyeikben inkább a női karhoz a Nabuchodonozor operából, mint tatár harezosok csapatjához voltak hasonlók, s csak a kíséret, mely között több kipesak volt látható a legtörzsökösb mongol arcvonásokkal s nyállal, ivvel s paizszal fölfegyverkezetten, emlékeztetett Turkesztanra. A bevonulás napján az emir népünnepet hirdettetett ki, mely alkalomkor a rigisztanon több óriási üst állított fel, s ezekben „fejedelmi pilau“ főzetett, mely egy zsák rizs, darabokra vágott három birka, nagy serpenyő juhzsir, miből nálunk öt font gyertyát lehetett volna önteni és egy kis zsák répából állt. Minthogy tetszés szerint osztogattak, az evés, ivás nagyban folyt.

A legközelebbi napra arz, vagyis nyilvános audientia volt kihirdetve. Felhasználtam az alkalmat, hogy barátaim kíséretében magamat az emirnek bemutassam; de nagyon meg voltam lepelve, midőn a belvárosba való belépéskor egy mehrem feltartóztatott, ki tudtunkra adá, hogy a Badevlet (felség) engem egyedül kíván látni, társaim nélkül. Nemcsak én, de barátaim is rosztat gyantottak; azonban követém a mehrem-et, s miután egy órán át váraoztattak, oly szobába szólittattam, melyet már előbb is megtekintettem, s ott az emirt veres posztó matráczon találtam fekvő, írások és könyvek között. Nagy lélekjelenléttel egy kis szurát mondtam el a szo-

kásos imával az uralkodó jóléteért s az amen után, melyet az emir viszhangoztatott, az uralkodó közelében ültem le, a nélkül hogy erre engedélyt nyertem volna. Merész viseletem, mely különben a dervis-jellemnek egészen megfelelt, feltűnt az emirnek; szigoron szemembe nézett, mintha engem, ki hosszú gyakorlat által a pírulást egészen elfeledtem, zavarba akarna hozni s így szólt:

„Hadzsi! Rumból jössz, mint hallom, azért, hogy Baha-ed-din s Turkesztan többi szentjének sirját meglátogassad.“

„Igen takhszir! (uram!) S azért is, hogy áldott szépségeden (dsemali mubarek, a szokásos udvariassági szólam) épülhessek.“

„Különös, s más czéled épen nem lenne, midőn oly távoli országból jössz?“

„Nem, takhszir! Hogy a nemes Bokharát s a bájos Szamarkandot lássam — melynek szent földén, mint Dse-lal sejkh megjegyzi, inkább a fejjel, mint lábbal kellene járni — már régtől fogva legbensőbb vágyam volt. Különben nincs más foglalatosságom s már hosszú idő óta, mint dsihangeste (világjáró) kóborlok a világban.“

„Hogyan? Te sánta létedre dsihangeste vagy? Ez valóban különös.“

„Legyek áldozatod * takhszir! (ez a mi „bocsáss meg“-ünknek felel meg). Diesteljes ösödnek (nyugodjék békével!) ugyan e hiánya volt, és mégis dsihangir (világhódító) volt.“

E felelet tetszett az emirnek. utazásom után tuda-

* Timur, kitől Bokhara mostani fejedelmek nemzetségüket, alap-talanul leszármaztatják, köztudomásilag sántított, miért is ellensegei Timur lenk-nek (Tamerlan), a sántító Timurnak nevezték.

kozódott s a benyomás felől, melyet Bokhara és Szamarkand reám tettek. Megjegyzéseim, melyeket mindig persa versekkel és koran-idézetekkel fűszereztem fel, az emirre, ki maga is molla s meglehetősen jól beszél arabul, jó hatással voltak. Szerpaj-t * (öltözet) és 30 tengét adatott nekem s azon parancssal bocsátott el, hogy másodszer látogassam meg Bokharában. Miután a fejedelmi ajándokot kézbesítették, ittasodottan siettem barátainhoz, kik szerencsém felett nem kevésbé örvendettek. A mint hallottam s valószínűnek tartom, Rahmet bi kétértelmű jelentést tett rólam; az emir ezért fogadott bizalmatlansággal, s ennek legyőzését egyes egyedül nyelvem szerencsés gördülékenységének tulajdoníthatom. A „Quot linguas calles, tot homines valet“ rajtam tökéletesen beteljesedett.

Barátaim ennek megtörténte után azt tanácsolták, hogy Szamarkandot a legsietőbben hagyjam el, s hogy magában Karsiban sem időzve, a lehetőleg sebesen menjek át az Oxus tulsó partjára, hol a vendégszerető erszari-turkmanok között a Heratba menő karaván megérkezését bevárhatom. A válás órája ütött; érzem, hogy tollam gyöngye arra, hogy az olvasónak a köztem s a nem kevésbé megindult nemes barátaim közti fájdalmas jelenetről hű képet tüntessek elő. Hat hónapon át megosztzkodtunk a legnagyobb veszélyekben, melyekkel a sivatagok, rablók s elemek fenyegettek; nem csoda, ha az állás, kor és nemzetiség minden különbsége közülünk eltűnt s egyetlen családnak tekintettük magunkat. A válás előttünk egyértelmű volt a halállal, s hogy is lehetne az

* Tulajdonképen Szer ta paj, azaz tetőtül talpig: oly öltözet, mely turbán, felső ruha, öv és eszimből áll.

másképen e vidéken, hol a viszontlátás majdnem lehetetlen? Szivem majd megszakadt, midőn elgondoltam, hogy a világon e legjobb barátaimra, kiknek életemet köszönhetém, incognitóm titkát nem bizhatom s őket is tévedésben kellend hagynom. Előkészitém ugyan a valóság útját, megakartam kísértetni, de a vallási fanatizmusnak, mely a művelt Európában sem ismeretlen, az iszlamitára borzasztó befolyása van. A Mohammed törvényei szerint halálos bűnnek * tekintett tettemnek bevallása talán nem szakítja el egyszerre a barátság minden kötelékét; de mily keserű, mily szörnyűn keserű lett volna a kiábrándulás az őszintén vallásos hadzsi Szalihra. Nem, e fájdalomtól megakartam óvni, nem akartam háladatlan lenni s inkább az édes csalódásban hagytam.

Miután társaim néhány zarándoknak, kiket Mekkába voltam kísérendő — átadtak s ajánlottak, a hogy a legdrágábbat, a testvért vagy fiat lehet ajánlani, napnyugvás után a város kapuján kikisértek, hol az új utitársak által Karsiba bérelt kocsik vártak reánk. Mint gyermek sirtam, midőn a legutolsó ölekezésből kibontakozva, a kocsiba léptem; barátaim arcát is ellepte a könny, s még sokáig álltak ugyanazon helyen, kezöket az ég felé emelve s Allah áldását esdve le hosszú utamra. Többször visszatekinték, de csakhamar eltűntek s csak Szamarkand kupoláit láttam a feljövő hold halvány világításában.

* Mint murtaddot, azaz elpártoltat, agyonkövezni kellett volna engem.

XII. FEJEZET.

SZAMARKANDBÓL KARSIBA A SIVATAGON ÁT. — NOMÁDOK. — KASZI, A RÉGI NAKHSEB. — KERESKEDÉS ÉS IPARCZIKKEK. — KERKI. — OXUS. — SZERZŐ ARRÓL VÁDOLTATIK, HOGY MEGSZÖKÖTT RABSZOLGA.. — ER-SZARI-TURKMANOK. — MEZARI SERIF. — BELKH. — SZERZŐ EGY BO-KHARAI KARAVÁNNAL EGYESÜL. — RABSZOLGASÁG. — ZEJD. — AND-KHUJ. — JEKETUT. — KHAJRABAD. — MAJME. — AKKALE.

Non succurrit tibi quamdiu circum Bactra haereas? — Q. Curtii Rufi lib. vii. 8.

Uj utitársaimmal, kik Ós, Mergolan és Namenganból (khokandi khánság) valók voltak, az olvasót nem is akarom megismertetni; korán sem voltak olyanok, mint barátaim s csakhamar el is váltam tőlük. Annál szorosabban csatlakoztam egy fiatal mollához Kungratból, ki Szamarkandig utazott velünk s onnan Mekkába remélt velem jöhetni. Jó szívű fiatal ember volt, ép oly szégyen, mint én, urának tekintett s igen szolgálatkészek mutatkozott.

Szamarkandból Karsiba három ut van: 1) a Sehri Szebz-en általi, a leghosszabb, s majdnem kerülőnek lehet mondani; 2) a Dsam-on általi, mely csak 15 mérföldnyi, de köves hegyvidéken át vezet, s így ha kocsin nem is megtehetlen, mégis sok akadálylyal jár; 3) a sivatagon általi, melykörülbelöl 18 mérföldnyi hosszú. Sza-

markandból az ut a Bokharába vezető irányt követé azon halomig, melyről a várost legelőször láthatni. Itt balra kanyarodtunk, az ut két jól mivelt falun vezetett keresztül, s miután három mérföldet megtettünk, a Robati Hauz karavanszerajnál állapodánk meg, hol az út megszik; a balszárnnyi Dsamon át vezet, a jobb felőli a sivatagon által. Ez utóbbira tértünk. E sivatag, azokkal összehasonlítva, melyeket előbb láttunk, inkább közepeszerű mezőnek nevezhető. Találhatók is minden irányban juhászok, miután sok kutja van meglehetősen jó ivóvízzel, s ezek közelében vannak az özbekek sátrai. A kutak többnyire mélyek, s mellettök tartalék-medenceze készítették fából vagy kőből, mely mindig négyyszöget képez, s ebbe öntetik a kútból meritett víz az állatok megítatására. Minthogy a vedrek kicsinyek s a sokszori felhuzás csakhamar elfárasztaná a juhászt, erre szamár, vagy legtöbbször tevé használtatik, melyen a kötél a nyereghez köttetik, s mely a kötél hosszúságának megfelelő téren előre menve, a vizet felhuzza. A jelenetben, melyet e kutak az ivó juhokkal s a komoly juhászokkal a csöndes estórákban nyujtanak, van valami költői, s igen meglepett a hasonlatosság, melyet a sivatag e része magyarországi pusztáinkkal bír.

A szigoru rendőrségi felügyelet folytán, melyet a bokharai emir mindenütt alkalmaztat, az utakon itt is oly nagy a biztonság, hogy nem csak kis karavánok, hanem egyes utazók is szoktak a sivatagon átvonulni. Második napon az egyik kutnál egy Karsiból jövő karavánnal találkoztunk. Az utazók között egy fiatal asszony volt, kit saját férje elárulva 30 tillaért adott el egy öreg tadsiknak. A nő csak a sivatagban tudta meg a

gyalázatos üzérkedést, s szegény kiabált, sirt, haját tépte, s őrzöngve futva felém, kiáltá: „Hadzsim, te, ki könyveket olvastál, mondd meg nekem, hol van megírva, hogy a műszülman eladhatja nejét, kitől gyermekei vannak?“ Azt felelém hogy ez bűn, de a tadsik kineve-tett, mert a karsii kazi kelannal (főbiró) valószínűleg már megegyezett s vételéről biztos volt.

Mínthogy a nagy hőség folytán csak lassan halad-hadtunk előre, két nap s három éj kellett, hogy Karsiba jussunk. E hely csak akkor volt látható, midőn azon egyenes magaslatra értünk, hol az ut jobbra Kette Kur-ganba vezet, balról pedig a folyó kezdődik, mely Sehri Szebzből jön s messze Karsin túl a homokban elenyészik. Imen a városig, mely két mértföldnyire van távol, foly-tonosan művelt föld és számos kert között halad az ut, s mínthogy a városnak nincs fala, csak akkor vettük észre, hogy benne vagyunk, miután a hidat átléptük.

Karsi, a régi Nakhseb, mind nagyságára, mind ke-reskedelmi fontosságára nézve a bokharai khánságnak második városa, s a tulajdonképeni város s a várból (kurgancse) áll, mely az éjszaknyugati szélen van s csak gyöngye erődítményekkel bir. Karsinak jelenleg tiz karavanszeraja s jól ellátott bazarja van, s midőn politi-kai zavarok nem akadályozzák, fontos szerepet játszik a Bokhara, Kabul s India közötti átmeneti kereskedésben. A lakosok, kiknek számát 25000-re számították, nagyob-bára özbegek s a bokharai hadesapatok magvát képezik. Ezeken kívül még tadsikok, indusok, afghanok és zsidók vannak itt; ez utóbbiak e helyütt azon szabadalmat él-vezik, hogy a város benső részeiben is lovagolhatnak, mi a khánság egy részében sincs megengedve. Az ipart

terén Karsi szinte kitűnik, de még inkább a közeli Hisz-szar, kések készítése által. E kések több fajtája nem csak Közép-Ázsia minden részébe, hanem a hadzsik által Perzsiába, Arábiába s Törökországba is kiszállítatva, három, sőt négyszeri áron is adatik el. Egy fajta, a damascirozott pengék, melyeknek arannyal vagy ezüsttel kirakott nyelök van, valóban művészien van készítve, és tartósság s finomságra nézve a leghiresebb angol készítményt is megszégyenitheti.

Több khán és mollához szóló ajánlólevelek között, melyekkel barátaim elláttak, egy Karsiba is szolt, bizonyos Isan Haszanhoz, ki itt nagy tekintélyben állt. Meglátogattam és barátságosan fogadott. Azt tanácsolá, hogy miután itt minden barom, de különösen a számár nagyon olcsó, vennék egyet, s a kevés pénzen, mely fennmaradt, mint minden hadzsi teszi, vásárolnék kést, tűt, ezérnát, üveggyöngyöt, bokharai zsebkendőt, de különösen carneolköveket, melyek Indiából hozatnak be, s itt olcsók, mert a nomád népek között, melyeken át kell haladnunk, ezen árukon lehet valamit nyerni, vagy legalább is jobban eltengődni; egy tűért vagy néhány üveggyöngyért (mondsuk) sokszor kenyeret s dinnyét, egész napra elegendőt, lehet kapni. Láttam, hogy a jó embernek igaza van, s a kungrati mollával még az nap a nevezett czikkekből bevásároltam, s mig khurdzsinom egyik oldala kézírataimmal volt megtöltve, a másik rövid áruk raktárának használtatott fel, s így egy időben antiquárius, divatkereskedő, hadzsi és molla voltam, ki ezenkívül melléküzletként az áldás, nefesz, amuletek s más csodás dolgok eladásával is foglalkozott.

Csodálatos átváltozás! Épen egy éve lesz, hogy e

sok üzletem volt, s most négy fal közé bezárva, naponkint nyolcz-tiz órán át kell irnom. Ott nomádokkal bajlódtam, kik az üveg-korallok közül a legvilágosabb színt, az amuletek közül azt választották ki, melynek szegélyei a legvastagabban voltak piros színnel ellátva; most kiadókkal, kritikával s a közönséggel van dolgom, kiknek különböző óhajai bizonyára nehezebben teljesíthetők, mint egy egy fiatal turkmánó vagy barna dsem-sidileány divatizlése.

Egészen meglepetve voltam, hogy Karsiban nyilvános mulatóhelyet találtam, minőre nem csak Bokharában és Szamarkandban, hanem magában Persiában sem bukkanhatni. Ez ugyan is nagy kert, mely a Kalenderkhane (koldusház) szerény nevét viseli, a folyó partján fekszik, néhány fa-sora s virágágya van, s hol a beau monde délutáni 2 órától kezdve napnyugvás utáni egy óráig időzik. Több helyütt gőzölgő szamovarok vannak felállítva, melyeket mindig több zárt társaság környez. E vig csoportok látása a Közép-Ázsiában utazóra valóban gyér jelenség. Karsi lakosai különben kitűnnek vigságuk s gondtalanságuk által, s a bokharai khánság sirazi-ainak tartatnak.

Három napi itt tartózkodásom után Molla Iszhák (ez volt neve társamnak, a kungrati mollának) s más két hadzsi társaságában Kerkibe indultam, mely innen 14 mérföldnyire van távol, s melyhez csak egyetlen egy út vezet. Karsitól két mérföldnyire nagy faluba értünk, mely mint hallottam, gazdag is, s melynek neve Fejzabad; átmentünk s az éj egyik felét egy ezisterna romjaiban töltöttük el, melyek itt nagy számmal vannak, s mind Abdullah khán idejéből származnak. Bár min-

denütt bátorságos a vidék, még is figyelmeztettek, hogy Karsitól kezdve vigyázzunk, miután itt oly turkmánok is vannak, kikben nem lehet bizni. Szamarainkat a rom egyik szögletébe helyeztük el, s az előrészben podgyászainkra lefeküdvén, felváltva éjjelig aludtunk, mikor is elindultunk, hogy a déli hőség előtt érjük el a kitűzött állomást. A dél még messze volt, midőn a Szengszulak eziszternához érkeztünk. Midőn ezt távolból sátrak s legelő állatok által körülvéve láttuk, megörültünk; most már biztosak voltunk, hogy vizet találunk, mielőbb kétséges volt, miért is szamarainkat vízkészlettel terheltük meg. A eziszterna kupolaalakú magas boltzata, bár már 200 évnél idősb, még egészen sértetlen, s így néhány fülke is, melyek az utazónak árnyékot nyújtanak. A eziszternát, mely völgy mélyedésben fekszik, tavaszkor a köröskörül olvadó hó, valamint az esővíz teljesen megtölti. Most a víz csak három lábnyi magas volt; a Kungrat és Najman törzsekbeli özbegek 200 sátra által vala körülvéve, kiknek egészen meztelen gyermekei az állatokkal együtt lubicskoltak a vízben s jóízét kissé elronták. Minthogy innen Kerkiig hat mérföldet szoktak számítani, állatainkra nézve e meglehetősen nagy utat éjjel akartuk megtenni s a napot alvásra használtuk fel. Nyugalomunk azonban sajnosan megzavartatott, mert a nomád leányok csakhamar észrevették koralljainkat és teve s lótejjel telt nagy fatálakkal siettek elő, hogy cserekereskedésre meghivjanak.

A nap nyugta után egy óra múlva elindultunk. Csöndes, szép éj volt s alig mehettünk négy órán át, midőn mindnyájan az álom által legyőzve pihenésre leültünk s a kantárral kezünkben elaludtunk. Csakha-

mar néhány lovas riasztott fel, kik vigyázatlanságunkat szemünkre hányták s tovaindulásra intettek; felugrotunk s részint gyalog, részint lovagolva, a mint a nap fölkel, megérkeztünk az Oxushoz, melynek immenső partján van a kis váraes, a tulparton pedig meredek magaslaton a határvár s körülte Kerki városka.

A két magaslat között folyó Oxus majdnem kétszer oly széles, mint a Duna Pest s Buda között. A vízroham azonban igen nagy, de ennek daczára több zátony van, s minthogy kissé lejjebb ragadtattunk, átkelésünk három egész órán át tartott. Ha az átkelés a legkönnyebb, t. i. a nyári hónapokban, midőn a folyam a legjobban megáradt, mindig jó félóra telik bele, mert halhatlan, hogy valamely vízi jármű itt átkelhessen a nélkül, hogy a hajósok a vízbe ne menjenek s azt kötélben ne vontassák a kevésbé mély helyeken át. Szerencsére a hőség nem volt oly nagy, mint Khanka melletti átkelésünkkor, s csak keveset kellett szenvednünk. A hajósok elég emberségesek voltak s nem fogadtak el tőlünk átkelési dijt. Alig hogy azonban a tulsó partra megérkeztünk, a kerkii kormányzó derjabegije feltartóztatott s arról vádolt, hogy megszökött rabszolgák vagyunk, kik Persiába, eretnek hazájukba akarnak visszatérni, s arra kényszerített, hogy minden holminkkal a vár belsejébe menjünk, hogy ott maga a kormányzó által hallgattassunk ki. Elgondolhatni meglepetésemet e gyanu felett. Három collegám, kik arczjellegük s beszédük által azonnal elárulták eredetüket, nem is értettek ez alatt s csakhamar szabadon is bocsáták azokat. Ellenem több kifogás volt, de midőn láttam, hogy szamaramat erővel akarják elvenni, dühbe jöttem, s a tatár-török

nyelvet a konstantinápolyi szójárással föleserélve, átadtam utleveletem s erőlyesen követeltem, hogy mutassák meg azt a bi-nek (kormányzó) vagy pedig személyesen bocsássanak hozzá.

Lármámra a vár toposubasi-ja (a tüzérség parancsnoka), született persa, ki rabszolga volt, s e helyzetből emelkedett fel a parancsnoki tisztségre, a derjabeginek valamit fülébe sugott. Ez után magához vont s elbeszélte, hogy Täbriszből, szülővárosából, többször volt Stambulban, s a rumi embereket igen jól ismeri, legyen nyugodt, velem, valamint holmimmal semmi baj sem történik; minden idegennek azonban alá kell magát vetnie a vizsgálatnak, mert minden szabaddá lett hazatérő rabszolgának itt a határon két arany vámot kell fizetnie, és sokan, hogy magukat átcsempészszerk, különféle állítózkodéshez folyamodnak. Ezután nem sokára megjött a szolgálta, ki utleveletem a kormányzónak megmutatá, s ezzel együtt öt tengét adott át, melyet a bi ajándékozott nekem a nélkül, hogy koldultam volna.

Mint hogy Kerki a határvár, s a Heratból vezető uton ugymondva Bokharának kulcsa, részletesebben akarjuk leírni. A várművek, mint említém, két részre vannak osztva. A jobb parti vár igen kicsiny, csak négy ágyuja van, s béke idején csak néhány ór lakja. A tulajdonképeni vár a baloldalon, a magaslaton épült kastélyból áll, melyet három fal vesz körül s melyben, mint hallottam, 12 vas s 6 sárgaréz ágyu van. A falak földből épültek, de meglehetősen erősek, különösen a legalsóbb, mely 5 láb széles és 12 láb magas. A vár körül van a városka, melynek 150 háza, 3 mecsetje, kis bazárja s 1 karavanszeraja van. jó fal s mély árok

is veszi körül. A lakosok özbegek és turkmanok, kik kevés kereskedést, több földművelést űznek. A város falának közelében van a híres Kerki imam sirja, ki sok exegeticus munkát írt. A Kerki tartomány Csardsuj vidékétől a Hadzsi Szalih (hibásan Hodsa Szalu-nak nevezett) révig terjed az Oxus partján, oly messzire, a meddig e folyam esaternái folynak. E vidéket az Erszari-turkmanok lakják, kik az egyetlenek, kik adót fizetnek az emirnek, hogy a többi törzs ellenségeskedése irányában biztosítva legyenek. A bokharai emirnek ezelőtt az Oxus tulpartján még más birtokai voltak, melyeket a győzelmes Doszt Mohammed khán foglalt el tőle, úgy hogy most Csardsuy és Kerki kivételével mi sem maradt meg neki.

Minthogy nagy sajnálatomra azt hallottam, hogy Molla Zeman, a Bokharából Heratba menő karaván feje, csak 8 vagy 10 nap múlva érkezik meg ide, tanácsosnak tartottam ez időt inkább a turkmanok közötti utazással, mint Kerkiben eltölteni, s Molla Iszhák társaságában Kizilajak és Haszanmenekli törzsökhöz mentem; ezek közt néhány molla volt, kik barátaim társaságában Bokharában láttak. Az erszari-turkmanok, kik csak 200 évvel ezelőtt költöztek ide Mangislakból, s 40 év óta ismerik el Bokhara fensőbbiségét, a turkmanok nemzeti jelleméből igen keveset tartottak meg. Csak félnomádoknak nevezhetők; nagy részük földműveléssel foglalkozik, s a kizárólagos marhatenyésztők is törzstársaiknak vad jellemét, de az ősi erényeket is elveszték. Bokhara civilizáló törekvései elvették tőlük a kardot s derék természetességüket, s a koránt és vallási képmutatást adták cserébe. Elfelejtethlenek a jele-

netek, melyeket házigazdám, egy legtekintélyesb turkman isan házában láttam. Khalfá Nijaz a szentességet, tanultságot és tekintélyt atyjától örökölte, egy tekkie-je (klastroma) volt, hol bizonyos társaságot alakítottak, mint Bokharában. Ehhez még izn-et (engedélyt) nyert Mekkából a szent költemények (kaszide serif) felolvasására, s ha olvasott, vízzel telt esészét szokott maga elé tétetni, melybe minden költemény befejeztekor beléköpött. A szavak szentségétől áthatott nyál azután mint csodás gyógyszer adatott el a legtöbbet ígérőnek. Az erszarik csak egy tulajdont tartottak meg a turkmanoktól csonkítatlanul, a vendégszeretetet, melyben minden idegen részesítettik, maradjon az ott egy napig vagy egy évig, mert a tadsikok kivételével egész Turkesztanban e közmondást: „Hôte et poisson, en trois jours poison“ még nem ismerik. Házigazdámmal az ova-jától két napnyi, Kerkiből négy vagy öt napnyi járásra, s a régi Belkh-től csak öt órányi távra levő Mezari Serifhez (a nemes sir) is tettem kirándulást. Minthogy azt állítják, hogy ez Alinak sirja, egész Turkesztanban fontos bucsujáró helynek tartják. A csodás sirt, Sahi Merdan Ali-ban (a hősök királya, t. i. Ali), mint Mezart szintén szokták nevezni, a történet feljegyzése szerint Szandsar szultán (1150) idejében találták meg. Minthogy Belkh köröskörül romokkal van elborítva, melyek a div-ek (ördögök) idejéből még kincseket tartalmaznának, a nevezett szultán itt ásatásokat tétetett, s ez alkalomkor fehér kőből készült táblát találtak, melyre ez volt írva: „Ez Alinak, Ebutalib fiának, a nagy hős és a próféta társának sirja.“ E körülmény ránk nézve csak annyi érdekléssel bír, mert belőle kimutathatjuk, hogy a régi Belkh romjai (melyet a

keletiek Ümm-ül-biladnak a városok anyjának neveznek), öt órányira terjedtek. Ma csak néhány földhalom mutatja a helyet, hol a régi Baktra állt, s az újabb romokból csak egy félig összedőlt mecset méltó az említésre, melyet Szandsar szultán, szeldsuk fejedelem építtetett. Belkh ugyanis a középkor kezdetén az iszlami civilizatio főhelye volt, s akkor Kubbet-ül-Iszlam, az iszlam kupolájának neveztetett. Feltűnő, hogy itt ugyan oly nagyságu és minőségű téglákat találtam, mint a jomutok közötti romokban, de egyet sem fedezhettem fel ék-irattal. Az ásatásokat kétségkívül nagy siker követné, de ezek csak akkor lennének lehetségesek, ha valaki 2—3000 európai szurony ajánló levelével lenne ellátva.

A mai Belkhnek, mely Turkeszتان afghan tartományának főhelyéül tekintetik, s hol a szerdár helyőrségével együtt tartózkodik, csak télen van lakosa, mint-hogy már tavaszkor a legszegényebb is a magasabban fekvő Mezárra vonul, hol a hőség nem oly nyomasztó s a levegő nem oly rosz, mint a régi Baktra romjai között. Mig ez a veszélyes skorpiók sokaságáról hirhedett el, az előbbennek a csodás piros rózsákról (Güli szurkh) van jelentékeny hire. E virágok Alinak állítólagos sirján * nőnek s valóban színre s illatra nézve a legszebbek, melyeket valaha láttam. A babona, mely különben az átültetés kísérletét már előre meghiusítá, azt beszéli, hogy e virágok más földben, sőt magában Mezarban is nem tenyésznének.

Hosszas várakozás után végre értesítve lettünk a herati karaván megérkeztéről. Kerkibe siettem azon hit-

* Ali tulajdonképeni síremléke Nedzsef-ben van.

ben, hogy az utazást folytathatom, midőn a hazatérő rabszolgák által fizetendő vám felett keletkezett viszálykodás az elutazást ismét elhalasztá. Molla Zeman karavánjában ugyan is körülbelül 40 szabaddá lett rabszolga volt, részint Heratból, részint Persiából, kik védelme alatt, melyet a szegényeknek drágán kellett megfizetni, indultak haza, mert ha magányosan mennek, azon veszélynek vannak kitéve, hogy az uton ismét elfogatnak, s másodszor adatnak el. Bár Zeman az összes határhivatalnokokat jól ismerte, még is, valahányszor csak átkelt, mindig baja volt és pedig nem annyira a díj, mely itt meg van állapítva, mint a rabszolgák száma miatt, melyet ő mindig meg akart kisebbiteni, a hatóságok pedig nagyobbra tenni. A kit nem ismernek, mint rabszolgát fogják meg, s minthogy ez ellen mindenki védelmezni akarja magát, a lármának, veszekedésnek nincsen hossza vége. Végül még is mindent a kervanbasi tetszésére kell bizni, ki 100—150 utas közül, kik alája vannak rendelve, csak azokat nevezi meg szabaddá lett rabszolgáknak, kik arczvonásuk, beszédök vagy más ismertető jelek folytán félreismerhetlenek. Általában a csavargók s oly utazók, kiknek nincs határozott céljuk, a legtöbbször gyanusítottak, s minthogy ezek leginkább hadzsiknak szokták magukat nevezni, Molla Zemannak az a politikája, hogy Bokharában, a mennyire csak lehetséges, minél több hadzsit hoz össze, s ezeknek soraiba aztán rabszolgáit mint álhadszikat rejti el.

Egész napig tartott, míg az árucsomagok, emberek, tevék, lovak és szamarak megvizsgálva lettek; végre útra indultunk egy vámhivatalnok kíséretében, ki szigorún ellenőrködött, hogy valljon valamely mellékúton nem

csatlakoznak-e más utazók a karavánhoz. Csak midőn már túl voltunk a lakott részen, mely egyszersmind Bokharának is határa, tért vissza a hivatalnok, s mi utunkat a sivatagon át folytattuk, melyen keresztül az Andkhuj khánságot két nap alatt voltunk elérendők.

Mig a csöndes éjjelen, jól megrakott csacsim virgonczan tova poroszkált, először villant át agyamon az öröndetes gondolat, hogy a bokharai khánság már hátam mögött van s most visszatérőben vagyok a kedves nyugat felé. Elgondoltam, hogy utazási tapasztalatom ugyan nincs sok, de visszahozom a legdrágábat, — életemet; és szívemet alig csillapíthatám le azon örömrzés alatt, hogy talán további utamon is a szerenese által kísértetvén, elérém Persiát, legforróbb vágyaim Mekkáját. Karavánunk, mely 400 teve, néhány ló és számárból állt, hosszú lánczolatot alkotott, s miután egész éjjel derekasan haladtunk, késő reggel Zejd állomásra érkeztünk, melynek néhány kútja van rossz vízzel, s mely Kerkitől hat mértföldnyire fekszik. Mint mindjárt az első állomásnál észrevettem, a karavánban kivülem még sok más egyén volt, kik vágyva tekintettek Közép-Ázsia legdélibb határára. Ezek a szabaddá lett rabszolgák valának, kikkel mi hadszik együtt csoportosodtunk, s kik között a legszomorúbb viszonyokat fedeztem fel. Mellettem egy az öregség alatt meghajlott apa volt, ki fiát, egy 30 éves férfit Bokharából váltotta ki, hogy honn hátrahagyott menyének a férjét, unokáinak az atyát visszaadja. Az ár 50 arany volt, oly összeg, mely a szegény öregot koldusbotra juttatá, de ő így szólt: „Inkább elszenvedem a szegénységet, minthogy fiamat lánczok között lássam.“ Hazája Khaf volt Persiában. Nem messze tőlünk egy más egyén feküdt ugyan e

városból, egy még erőteljes, de a bánatban megöszült férfiú, kitől a turkmanok néhány évvel ezelőtt elrabolták nejét, nővérét és hat gyermekét. A szegénynek egész évig kellett Khivában és Bokharában utaznia, hogy a rabszolgaságban sinylődő családját megtalálhassa. Hoszszu keresés után megtudta, hogy neje, nővére s két legifjabb gyermeke a rabság sulya alatt elveszett, a fennmaradt négy gyermek közül csak kettőt válthatott ki, mert a másik kettőért, kik csinosan felnőtt leányok voltak, igen magas váltság-díjt követeltek. Ott ült egy fiatal herati, ki ötven éves anyját váltá ki. A nő csak két évvel ezelőtt, midőn Heratból Gurian-ba férje s legidősb fia kíséretében ment, lett megtámadva s mintán a férfiakat, kik védelmezték, a turkmanok lándzsái és kardjai alatt látta elhullani, véghetlen szenvedések után Bokharában tiz aranyon adatott el. Most kettős árt kellett fizetni, mert a vevőben felismerték fiát, s a gyermeki érzelmeket uzsorás módra kizsákmányolták. Még egy szerencsétlent kell fölemlítenem Tebbeszől, ki nyolcz év előtt jutott rabságba, s két év előtt atyja által váltatott ki. Apa és fiú hazatérőben, szülővárosuktól csak három órányi távolban támadtattak meg a turkmanok által, visszakísértettek Bokharába s eladattak. Most mindketten ismét megszabadultak s hazájukba tértek vissza.

De minek fessek tovább e sötét képeket? Sajnos, hogy ezek csak egyes vázlatok ama fájdalomtelt csapásokból, melyek ama vidékeket, különösen azonban Persia észak-keleti részét, évszázadok óta pusztítják. Ugy tartják, hogy a tekketurkmanok közül jelenleg 15,000 lovasnál több éjjel-nappal rablómerényleteken törí fejét, s könnyen elképzelhetjük, hogy e zsákmányszomjas rablók

mily sok házat és falut, mily sok családi boldogságot rombolnak szét.

Zejdből délfele indultunk el. Az egész vidék sivár, sík sivatag, melyen csak itt-ott terem a kórónak egy neme, a tevék kedvencz takarmánya. Meglepő, hogy ez állatok mint szakaszthatják le nyelveikkel és nyelhetik le a növényt, mely a legdurvább kezet is megsebezhetné. Folytonosan délnyugati irányban haladtunk s a távolban néhány lovast mutattak a karaturkmanok törzséből, kik rablásra leselkedtek s megtámadták volna karavánunkat, ha oly számosan nem vagyunk. Este felé letelepedtünk. A kalandorok kétféle irányban, hozzánk egész közel vágattak el, de miután néhány lövést küldöttek utánuk, nem kísértették meg másodsor. Napnyugvás után egy órával útnak indultunk s egész éjen át nagy vigyázatossággal haladván, a legközelebbi reggel Andkhuj város romjai közé érkezénk.

A karaván az egykori város végén a khán esiharbagjához közel telepedett le, az összes utazókkal, kik a lakók elhírhedt rablási vágya miatt a kervanbasi védelme alól nem mertek eltávozni. Mint hallottuk, itt néhány napi tartózkodás volt elhatározva, mert a vám miatti tárgyalások, melyeket a khán vagy első vezire személyesen vezettek, rendszerint hosszúra nyultak. A khán, szokás szerint, kezdetben rendkívüli nagy díjt követel az emberek, (az az rabszolgák), állatok és árukért; de minthogy alkudni lehet vele, a díjak leszállítása egyes egyedül a kervanbasi ideje és ügyességétől függ. Hogy ez unalmas üzletnél ne legyen jelen, a többi hadzsival a városba mentem. Itt egy régi medresze hús árnyékában akartam pihenni, s a bazáron áruimat árulni, hogy

azoknak eladásából a napi élelmet fedezzem s egy kevés pénzt is szerezzek. A romokban sokáig kalandoztam, míg a khán lakása közelében, egy meeset udvarában helyezkedhettem el. A bazár csak néhány boltból állt, hol kenyeret, s két vagy három raktárból, hol kis mennyiségű vásznat s kész ruhákat árultak. Jelenlétünk a piacot némileg megélénkíté, nők és gyermekek reggeltől estig állták körül kirakott áruinkat, de még sem volt keletük, mert pénz helyett gyümölcsöt s kenyeret hoztak s oly országban, hol 50 dinnyét adnak egy tenge-ért, a nyers termény-eserébe nem bocsátkozhattunk. A dinnyék koránsem oly jók, mint az Oxus partján termők; de feltűnő, hogy e sivatag alaku vidéken, melyet a Majmenéből ide folyó kis sós patak csak kevésé öntöz, a gyümölcs, gabna és rizs nagy mennyiségben terem. Nyáron e patak vizét, melynek rosz izét a lakosok már megszokták, az idegen alig ihatja, s bár nem oly ártalmas, mint a bokharai, mint mondják, mégis sok rosz következménnyel jár. Az éghajlatnak is rosz hire van, s egy persa vers joggal mondja: „Andkhujnak keserű sós vize, égő homokja, mérges legye, sőt skorpiója is van; ne dicsérd, mert ez a valódi pokol képe.“ Mind e hátrány daczára Andkhuj 30 évvel ezelőtt még igen virágzó volt s 50000 lakost számlált volna, kik a finom fekete, nálunk asztrakámnak nevezett báránybőrrel Perziába nevezetes kereskedést üztek, s Bokharával, hol e czikk első minőségben található fel, nagyban versenyeztek.

Andkhuj tevéi is a legkeresettebbek egész Turkesztanban, különösen azoknak egy faja, mely ner-nek neveztetik, s a nyak és mellről lefüggő gazdag szőr, karsú termet és ritka erő által tűnik ki. Most ez állatok már

ritkán találhatók, mert maguk a benszülöttek is részint kivándoroltak, részint elvesztek.

Molla Iszháknak egy földije lévén itt, ki egyike volt a legtekintélyesebb imámoknak, s minket többször meghitt magához, alkalman nyílt az itt lakó papi notabilitásokkal megismerkedni, és meglepetve láttam azon nagy rendtelenséget, mely itt úgy az igazságszolgáltatási mint vallási ügyekben uralkodott. A kazi kelan (főbíró), ki Bokhara és Khivában nagy tekintélyben állt, itt a gúny tárgya; kiki azt teszi, amit maga eszével helyesnek talál, s ajándékkal a legégbekiáltóbb bűnt is jóvá lehet tenni. A lakosok ennél fogva Bokharát, mint az igazságosság, jámborság s földi nagyság példányképét emlegetik, és boldogoknak éreznék magukat, ha az emir őket kormánya alá venné. Egy öreg özbek megjegyzé, hogy még a frengik (angolok) is, isten bocsássa meg bűneiket, jobbak a mostani müszulman kormánynál. Hozzá tévé, miszerint emlékszik még egy hekim basira (Moorcroft?), ki atyjának házában halt meg, még Hajder emir korában; ügyes varázsló és jó orvos volt, s csak rajtaállt, hogy gazdaggá legyen, és mégis mindenki, még az asszonyok iránt is szerény s leereszkedő volt. Többektől kérdezősködtem ez utazó haláláról, mindenki azt mondta, hogy lázban halt meg, a mi valószínűbb is a megmérgeztetésről szóló elbeszélésnél.

Andkhujnak jelenleg vagy 2000 háza van, melyek a várost teszik, s mintegy 3000 sátra, melyek vidékén, s a sivatag szélén és oázain vannak elszórva. Lakóinak számát 15000-re teszik, nagyjából alieli turkmanok, özbegekkel és kevés tadsikokkal vegyest. Andkhuj annak előtte úgy, mint Khulum, Kunduz és Belkh, önálló khán-

ságot képezett; de minthogy a herati főúton fekszik, az említetteknél jobban volt a bokharai és afghanisztani khánok megtámadásainak kitéve. 1840-ig, azt mondják, meglehetősen virágzó állapotban volt. Bokhara főuralma alatt állt, és az Oxus felé diadalmasan előnyomuló Jar Mohammed khánt kellett fentartóztatnia. Ez négy hónapig ostromlá a várost, s végre rohammal bevévén azt, kirabolta és romba dönté; a lakosok nagy része pedig, mely már nem menekülhetett, az irgalmatlan afghanok fegyvere alatt hullt el. A mostani fejedelem, Gazanfer khán, hogy a végveszélyt kikerülje, az afghanok kezébe adta magát, a mi egyrészt Bokharát, másrészt a szomszéd Majmenét tette elkeseredett ellenségeivé; és mialatt mi Andkhujban voltunk, a belkhi szerdarral személyesen kellett részt vennie egy ütközetben e város ellen, melyben a kis Majmene mindkettőjüket megverte.

Karavánunkban ezalatt furcsa dolgok történtek. A vezir, a khán távolléte alatt megakarván gazdagodni a szerfeletti vámokból, már összeveszett a kervanbasival. A szóvita csakhamar vad verekedéssé fajult, s miután a lakosok a karavánnak fogták pártját, mindkét fél komolyan fegyverkezni kezdett s a legvégsőre is kész volt. Szerencsére a jó indulatu, szelidlelkű khán visszatért hadjáratából, eligazította a vitás ügyet, leszállítván a vezir tulságos taksáit, s azon figyelmeztetéssel bocsátott el minket, hogy vigyázzunk az úton, mert a turkmanok, felhasználva a politikai zavargásokat, nagyobb csapatokban folyvást bekalandozzák az utakat. Ettől azonban nem féltünk, mert karavánunk Andkhujban kétszeres számra növekedvén, nem volt okunk a rablók megtámadásaitól tartanunk.

Még az nap délután felkerekedénk, és az Andkhujtól egy órányira fekvő s gyűlhelyül kitüzött Jeketnt-nál ütöttünk tábort. Innen éjjel folytattuk utunkat, s első állomást a Majmene-ből folyó patak partján tartottunk, melynek medre némely helyen igen mély, partjai pedig fákkal sűrűn be vannak növe. Andkhujtól Majmenéig 12 mértföldnyinek mondják az utat, melyet a tevék két nap alatt tesznek meg. Ez állomásig négy mértföldet mentünk volt, s a hátralévő nyolezat könnyen megtehetjük volna, ha a második állomást, Khajrabadot nem kellett volna titokban megkerülni, s reggelig Majmene határát elérni. Khajrabad ugyanis ekkor afghan kézben volt, s a kervanbasi méltán óvakodott azt megközelíteni, mert az afghanok rablásszerű vámszedéseitől még béke idején is van mit félni. Könnyen képzelhető, mint bánt volna most ezen város katonai parancsnoksága a karavánnal, ha ez kezei közé kerül. Néhány khajrabadi, kik a karavánban voltak, s szülővárosukhoz közel, attól el akartak válni, kényszerítették az utat velünk együtt folytatni, mert féltünk, hogy elárultatunk, s felfedeztetés esetében az afghanok az egész karavánt kifosztották volna. Bár a szegény tevék nagyon meg voltak terhelve, mégis déli tizenkét órától fogva másnap reggeli nyolezig szakadatlanul mentünk; a túlságosan elfáradt állatok útközben elhagyattak, s nagy volt az öröm, midőn másnap reggel szerencsésen elértük a majmenei khánságot. Ez állomásnak különben az emberkéz által készített akadályokon kívül még más nehézségei is voltak, mert mint egy kilencz mértföldnyire Andkhujtól a vidék mind domborubbá, s Majmenehez közeledve mind bérczesebbé lesz. Ezenkívül még a veszélyes Batkak nevű ingoványos térség egy

részén kellett áthatolnunk, melyen a forró időjárás dacára is mély volt az iszap, s ebben tevéink és szamaraink sokat szenvedtek. Nekem erős állatom volt, de apró lábai nagyon gyakran besüppedvén, végre megúnta a sok felkelést, és csak nagy lárma, kérés és húzavona után sikerült Bálám e lovát puha fekhelyéből ismét járásra bírni.

Egy kis, Akkale nevű váraes mellett ütöttünk táborot, mely négy órányira fekszik Majmenétől. A kervanbasi, hogy megköszönje istennek a szerencsés megmenekvést, két birkát ajándékozott a hadzsiknak. Én mint senior, felszöllittattam az ajándék elosztására; egész nap pecsenyéztünk kenyerezés helyett, és este közös erővel egy telkin-t énekeltünk el, melyet egy zikr-rel kísértettem; azaz teli torokkal kétezerszer kiáltottuk: ja hu! ja hakk! Innen jelentetett meg érkezésünk Majmenébe, estve felé egy vámtiszt, egy udvarias özbek jött mindent felírni. Még éjjel megindultunk, s másnap reggel Majmenébe érkeztünk.

XIII. FEJEZET.

MAJMENE. — POLITIKAI ÁLLÁSA ÉS FONTOSSÁGA. — AZ URALKODÓ FEJEDELEM. — FÉLTÉKENYSÉG BOKHARA ÉS KABUL KÖZT. — DOSZT MOHAMMED KHÁN. — ISAN EJUB ÉS MOLLA KHALMURAD. — MAJMENE VÁR ÉS KHÁNSÁG. — MEGSZÖKÖTT OROSZ FEGYENCZEK. — MURGAB FOLYÓ ÉS BALA MURGAB. — DSEMSIDIEK S AFGHANOK. — TÚLSÁGOS VÁM. — KALE NO. — HESZARE. — ADÓK ÉS ROSZ IGAZGATÁS AFGHANIÁBAN.

*Wild warriors of the Turquoise hills, and those
Who dwell beyond the everlasting snows
Of Hindoo Kosh, in stormy freedom bred,
Their fort the rock, their camp the torrent's bed.*

Moore. *Veiled Prophet.*

MIELŐTT Majmenébe bevonulnánk, e vidék politikai viszonyaival akarom az olvasót megismertetni, mert nevezett város e tekintetben fontos szerepet játszik, s némi előleges megjegyzéseket elkerülhetlenné tesz. Az Oxuson innen Hindukusig és Heratig elterjedő vidék örök idők óta folytonos háborúskodások s viszályok színhelye volt; részint a rajta fekvő apró rabló államok részéről, melyek közül csak Kunduzt, Khulumot, Belkhet, Akcsét, Szerepult, Siborgant, Andkhujt és Majmenét említem. részint a szomszédos bokharai és kabuli emirek részéről. kik, hódítási terveik elősegítése végett vagy a viszálykodást szitották azok közt, vagy bele avatkozva ügyeikbe, egy vagy más várost magukhoz ragadtak, függő állásba

hoztak, és ezéljaikra felhasználtak. E két fejedelem fővetélytárs volt e vidéken. E század kezdetéig, csekély kivételekkel Bokharának befolyása volt túlnyomóbb, de az újabb időben a durani, szadduzi és barekzi afghan törzsek által kiszorított, és Doszt Mohammed khánnak részint erőszak, részint esel által sikerült mindezen apró államokat, Bedakhsan és Majmene kivételével hatalma alá hajtani. Ő alakítá a Turkesztan tartományt s tette Belkhet ennek fővárosává, mely egy szerdarnak, ki mellé 10.000 ember, részben paltan (rendes sereg), részben benszülött katonaság és három üteg tábori ágyú adott, lett székhelyévé. A hegyes Bedakhsan birtokáért az erőlyes Doszt Mohammed khán nem igen fáradozott; a benszülött fejedelem hűbéresének nyilvánítá magát, s az afghan pillanatra ki volt elégitve. Másként állt a dolog Majmenével, mely Bokharának fele útján fekszik, s ugy Jar Mohammed khán, mint Doszt Mohammed khán által sikertelenül ostromoltatott. 1862-ben, midőn az öreg barekzi fejedelem utolszor nyúlt fegyverhez a hűtlen Herat ellen, egész Közép-Ázsia remegett; de Majmene ekkor is ellenállt, özbeg lakosainak vitézsége közmondássossá vált, s képzelhető a város büszkesége, midőn Doszt Mohammed khán halála után avval állhatott elő, hogy ő volt az egyetlen, ki nem hódolt az afghan hatalomnak.

Doszt Mohammed khán halála, Közép-Ázsia történelmének egyik legfontosabb eseménye, rögtön nagy változások és politikai zavargások jövőjeül tekintetett. A bokharai emir első akarta az alkalmat felhasználni, általánosan ismert fősvénysége daczára 10,000 tillát küldött segélyül a kis Majmenének, s elvégeztetett, hogy az emir átkelvén az Oxuson, egyesült erővel fogják a kö-

zős ellenséget, az afghanokat megtámadni. De Majmene mostani uralkodója, egy 22 éves tüzes fiatal ember, ki nem győzván szövetségését bevárni, egymaga megkezdte a háborút, és néhány kis helyet elfoglalván az afghánoktól, palotája kapujára 300 hosszuhajú fejet tűzött ki. A városban tartózkodásunk alatt épen új, nagy háborúra történtek előkészületek.

Karavánunk itt is a városon kívül táborozván, egy bizonyos Isan Ejubnak tekkiéjében szálltam meg, kihez hadzsi Szalihtól ajánlólevelet kaptam. Minden áron iparkodtam ez ember jó indulatát megnyerni, mert nagyon féltem, hogy Majmenében olyan emberrel találkozhatom, ki által felfedeztethetem, s így a legnagyobb veszélynek lehetek kitéve. Ugyanis Konstantinápolyban egy bizonyos Molla Khalmuraddal ismerkedém meg, ki majmenei születésűnek adta ki magát, s a dsagataj török nyelvben négy hónapig tanítóm volt. E furfangos molla már a Bosporus partján kinézte belőlem, hogy nem vagyok az a Resid efendi, kinek tartattam. Tudván szándékomat, hogy Bokharába akarok utazni, cicero-némnak ajánlkózott, és azt mondá, hogy az angol Molla Juszufot (Dr. Wolf) is ő szolgálta ezen útjában. Én kétségben hagytam szándékaim felett, mire ő Mekkába ment, s miután azt mondá, hogy onnan Bombayn és Karacsin keresztül hazájába szándékozik, már Bokharában féltem a vele való találkozástól, mert meg valék győződve, hogy daczára jóságomnak, melylyel elhalmozám, mégis a legcsekélyebb összegért képes lesz elárulni. Az afghan hadjárat által Majmene és Bokhara közt a közlekedés meglévén szakadva, elég szerencsés valék vele itt nem találkozni. Majmenében alig hittem őt kikerül-

hetni, s hogy támadását megelőzzem, azáltal kellett szilárd állást foglalnom, hogy az általánosan tisztelt Isan Ejub bizalmát s barátságát megnyerni iparkodjam. Három napi tartózkodás után e városban jobbnak találtam, ha magam kezdem meg a dolgot, és kérdezősködtem utána. „Hogyan, mondá az Isan esodálkozva, ismered Khalmuradot? (Béke neki és hosszú élet nekünk!) Ő szerenesés volt Mekkában halhatni meg, s kebelbarátom lévén, házamba vettem gyermekeit, s e kis fiú — tevé hozzá egy gyermekre mutatva, — az ő fia.“ Egy egész zsinór üvegklárist adtam a gyermeknek, három fatihát mondtam el az elhúnyt lelki üdvéért, * és indokolt félelmem így véget ért.

Szabadabban kezdék tehát mozogni, s egy utca sarkán nemsokára felállítam bódémat; mely azonban, miután nagy sajnálkozásomra mitsem vásárolhattam hozzá, nagyon kicsiny kezdett lenni. „Hadzsi Resid, mondá társaim egyike, késeid, tűid s üvegklárisaid felét már megetted, a másik felét s a szamaradat is rövid idő alatt megeszed, mi lesz aztán belőled?“ Igaza volt, de mit tettem? Jövöm, különösen a közeledő tél aggasztott, mert messze voltam még a persa határtól, s minden kísérletem, erszényem megtöltésére, sikertelen maradt. Különben csakhamar megvigasztalt azon tapasztalás, hogy az őzbek sohasem ereszt el ajtajától egy dervist, hadzsit vagy koldust üresen; kenyeret, gyümölcsöt, sőt

* Teheránba érkeztemkor Iszmael efendi barátom, akkori megbízottja a portának a persa udvarnál, beszélte, hogy érkezésem előtt egy hónappal egy majmenei molla ment itt keresztül, kinek személyleírása egészen megegyezett holtnak hitt mollámmal, s ki a követség-nél emlegetett is engem, mint volt tanítványát. Khalmurad tehát nem halt meg, és szerenesés sorsonnak köszönhetém, hogy nem találkoztunk.

initt-amott egy-egy darab rubát is remélhettem, s ez untig elég volt utam folytatására. Hogy szenvednem, még pedig igen sokat kellett szenvednem, azt elképzelheti az olvasó, de a megszokás, s az Európába visszatérés édes reménye nagyot könnyített terhemen. Édesen aludtam szabad ég alatt a puszta földön, s túlboldognak érzém magamat, hogy a felfedeztetéstől és kínos haláltól való folytonos félelmen végre túladhattam, mert már senki sem kétkedett hadzsi voltomban.

A majmenei khánság, a mennyiben lakva van, 18 mértföld széles s 20 mértföldnyi hosszú; s a fővároson kívül 10 falu és helységből áll, melyek közül Kajszar, Kafirkale, Alvar és Khodsakendu említésre méltók.

Az állandó lakosok és nomádokra oszló népséget 100,000 főre teszik, nemzetiségökre legnagyobb részt özbegek a Min, Acsmajli és Daz törzsekből; 6—8000 jól fegyverzett lovast állíthatnak sikra, s a mint már mondtam, általánosan ismeretesek vitézségökről. Majmene mostani uralkodóját Hüszejn khánnak hívják, fia Hükümet khánnak, kit saját testvére, a mostani fejedelemnek még életben levő nagybátyja a vár faláról lelöketett, hogy — a mint mondá — derék fiának kezébe jussanak az ország dolgai. De ez még kormányképtelen levén, e gazság oka könnyen elgondolható; Mirza Jakub — ez neve a szeretetreméltó nagybátyjának, — ugyan csak mint vezér szerepel, de kiki tudja, hogy ő uralkodik Hüszejn khán nevében.

Majmenében különben jobban szerették a fiatal uralkodót nagybátyjánál. Mig nálunk is kellemes külsejű férfinak mondanák, az özbegek szemében tehát valódi Adonis. Dicsérik jó szivét, s elfeledik azon kegyet-

len törvényt, mely szerint a khán testi vagy pénzbeli büntetések helyett bármely alattvalóját Bokharába küldheti a rabszolgaságára. A majmenei khánok havonként küldenek egy csapat ily szerencsétlent Bokharába, s ez régi szokás lévén, senkinek sem tűnik fel.

Majmene városa hegyek közt fekszik, s csak egy negyedórányiról látható. Pizkos és rosszul épült, 1500 agyagkunyhóból áll, van egy téglából épült bazárja, mely már enyészetnek indul, három agyagból épült mecsetje s két téglából rakott medreszéje. Lakosai özbekek, s ezeken kívül tadsikok, heratiak, s mintegy ötven zsidó család, néhány hindu és afghan, kik mind egyenlő szabadságot élveznek, s vallási vagy nemzetiségi tekintetből nem nyugtalaníttatnak. A mi Majmenét mint várat illeti: sem az egyszerű város falak és árkokban, sem a város nyugati részén lévő váracsban, nem találtam meg azon óriási erősséget, mely Doszt Mohammed khán angol módra fegyelmezett afghan tűzérégeének ellentállhasson. A földből rakott városfalak tizenkét lábnyi magasak, s öt láb szélesek, az árok sem mély, sem igen széles, a váracs ugyan egy magányosan fekvő dombon elég magasan s meredeken áll, de közelében magasabb hegyek vannak, melyekről egy üteggel pár óra alatt az egészset össze lehet lövöldözni. Valószínű tehát, hogy Majmene híres ereje nem falai s árkaiban, hanem inkább védői vitézségében rejlik. Majmene özbekjeiben első pillanatra felismerjük a merész s rettenthetlen lovast, kivel csak a sehri-szebzi özbek versenyezhet. E kis khánság határozottan harcias jelleme, mely még ehhez a Murgab folyónál lévő hegyszorost is bírja, az afghanoknak vagy bármely más hódítónak, kik délről nyomulnak az Oxus

felé, mindig sok dolgot fog adni. Kerki erődítvényei kevés ellentállást nyújtanak; s a ki Bokharát akarja megnyerni, elébb Majmenét kell elpusztítania, vagy barátságát magának biztosítania.

Itt már nem vámi nehézségek, hanem magán érdekek tarták vissza a kervanbasit s karavánunk első kereskedőit. Legalább két vagy három lóvásárt akartak bevárni, mert itt olcsón szép lovakat lehet venni, melyek a vidék özbegjei s turkmanjai által vásárra hozatnak s nagyrészt Heratba, Kandaharba, Kabulba, sőt gyakran még Indiába is kivetetnek. Olyan lovakat, melyeneket Persiában 30—40 aranyon láttam eladatni, itt 100—160 tengén lehet kapni; sőt még Bokhara, Khiva vagy Karsiban sem láttam ilyen szép és olcsó lovakat. De e vásáron nemesak lovakban van nagy választék, hanem termények és belföldi iparkészítményekben is, mint szőnyegek s más részint pamut, részint teveszór szövetekben, melyeket a turkman és dsemsid nők készítenek. Jelentékeny a kismis (száritott szőlő), ánís és pistácia kivitel Persiába s Bagdadba, mely czikkek mázsája 30—40 tengén kél el.

Nyolcznap i t t mulatás után kimentem a városon kívül időző karavánhoz, hírt venni utunk folytatásáról. Itt nagy csudálkozva hallám, hogy már egész nap engem keresnek, hogy négy, a khán nagybátyjának parancsára elfogott rumit szabadítsak ki, mert a bíró ítélete szerint csak azáltal tisztulnak meg azon gyanú alól, mintha megszökött rabszolgák volnának, ha egy hiteles tanú bizonyítja, hogy csakugyan oszman eredetűek. De mielőtt a khánhoz mennék, bemutatom az olvasónak földieimet, mert karavánunk e felette érdekes személyeit majd elfe-

ledém. Ez emberek orosz fegyenczek voltak, kik Szibériából, a tobolszki kerületből, hol nyolcz év óta nehéz száműzetésben éltek, a nagy kirgisz sivatagon át Bokharába szöktek, s innen Heraton, Meseden s Teheránon keresztül Gümürbe akartak visszatérni. Szökésök s egyéb kalandjaik története igen hosszú, azért csak néhány dolgot mondok el belőle röviden.

Az utolsó török-orosz háborúban egy razzia alkalmával (csapao), melyet hivatalból, vagy a mi valószínűbb, saját rovásukra kezdtek, egy ezirkáló orosz csapat kezébe kerültek, s ily módon Szibériába vitettek. Itt napal fát kelle vágniok a tobolszki erdőben, éjjel börtönbe zárattak, melyben kenyeret s levest, és csak ritkán húst is kaptak. Évekig tartott, míg az őket az erdőben őrző katonáktól oroszul megtanultak. A beszélgetés bizalmat szült, nemsokára megkinálták egymást a vodkipalaczkkal, és múlt tavaszon, mikor egyszer a két őrt álló katona kissé mélyebben nézett a kancsó fenekére, a fegyenczek tévedésből a tölgyfák helyett őreiket vágták le, fejszéiket felcserélték ezek fegyvereivel, és hosszas, veszélyes bolyongás után, mialatt fűből s gyökerekből éltek, végre néhány kirgisz sátorra akadtak. Itt biztonságban voltak, mert a nomádok jó cselekedetnek tartják az ily szökevényeknek menhelyet adni. A kirgisz sivatagról Taskenden át Bokharába jöttek, hol az emirtől egy kis útravalót kaptak; útközben ugyan többször gyanúba fogattak, mintha szökött rabszolgák volnának, de komoly veszély csak Majmenében érte őket.

Utítársaim s a kervanbasi nógatására Isan Ejub kíséretében még az nap elmentem a várba. A khán helyett nagybátyja fogadott, ki nyilatkozatomat illetékes-

nek tartván, a négy szökevényt szabadon bocsátá. A megmenekültek könnyes szemmel mondtak köszönetet, s az egész karavánban nagy volt az öröm. Két nap mulva folytattuk utunkat Herat felé.

Utunk innen folyvást hegyes vidéken vezetett. Az első állomásnak, melyet délnyugati irányban hat órai haladás után értünk, neve Almar volt, és szétszórva fekvő faluból állt. Alig telepedett itt le a karaván, megjelent a majmenei vámszedő néhány lovas kíséretében, valami utólagos vámot követelni. Volt lárma, vitázás és órákig tartó alkudozás, de végre engednünk kellett, s miután a szegény kervanbasi s a kereskedők áruik, állataik és rabszolgáikért még egyszer megfizettek, estve tovább indultunk. Éjfél felé, mielőtt Kajszar nevű jelentékeny helyen mentünk keresztül, Narin állomáshoz értünk, s ez öt mérföldnyi ut keskeny, termékeny, de elhagyott völgyeken vitt keresztül, mert a szép vidéket a turkmanok, dsemsidik és firuzkubiak rablásai nagyon bizonytalanná teszik. Narinban csak néhány óráig pihentünk, mert egy hét óráig tartó út volt előttünk. Miután egész nap szakadatlanul haladtunk, este a Csicsektü nevű falu és állomást értük el, melynek közelében egy másik, Fehmgüzar nevű falu fekszik. A kervanbasinak s néhány más utitársunknak az innen délkeletre a hegysek közt három órányira fekvő Kkodsakendu faluban levén dolguk, itt egy egész napot időztünk. E helyet tekintik Majmene és Turkesztan határának. Egy Devletmürad nevű jüzbasi, ki itt mind határőr szerepelt, kam-esim pulu, azaz ostorpénz * név alatt ismét vámot vett

* Közép-Ázsiában szokás a kísérő csapatnak, mint nálunk borralót, ostorpénzt adni; s e jüzbasi jogosított khánja által minden

rajtunk, most harmadszor a majmenei khánságban. Midőn egy herati kereskedőnek bámulatomat fejezém ki ez igazságtalan eljárás felett, ezt felelte: „Hála istennek, hogy csak vámot kell fizetnünk. Azelőtt Majmenén s Andkhujn keresztül az ut nagy veszélylyel járt, mert a khán maga fosztatá ki a karavánokat, s mi mindenünket elvesztők.” Itt Csicsektuban láttam az utolsó özbeg nomádokat, s meg kell vallanom, hogy mély megilletődéssel bucsuztam el e derék becsületes emberektől; s e nép nomádjai, kikkel a khivai és bokharai khánságokban találkoztam, egész Közép-Ázsiában a legjobb hatással voltak reám.

Itt egy csapat dsemsidi, melyet a khán Bala Murgabból küldött élénk, vette oltalmába a karavánt; mert az ut innen egy jó széles völgyön vezet keresztül, melytől jobbra a szarik-turkmanok, balra a rabló firuzkuliak laknak. A föld igen termékeny, de uratlan s miveletlen. A mint hallám, az egész uton Bokharától idáig, nem volt a karaván oly fenyegető veszélynek kitéve, mint itt. Őrizetünket 36 jól felfegyverzett lovas dsemsidi képezte, kikhez még vagy hatvan harczképes ember csatlakozott a karavánból; és még is az egész uton jobbra balra minden dombra táborszemek küldettek, s mindenki a legnagyobb feszültségben volt; képzelhető, mint érezhettek magokat ily pillanatokban a szegény kimenekült rabszolgák, kik sok fáradság és nagy költséggel eddig eljutottak, s most új szolgaság veszélye által voltak fenyegetve. De a karaván nagysága s különösen ébersége, szerencsésen megóvott minden támadástól. Egész

átmenőtől, a nélkül hogy neki kísézőül vagy oltalomul szolgált volna, vámot venni: s ebben állt minden jövedelme.

nap pompás réteken haladtunk, melyeket az előrehaladt évszak daczára térdig érő fű és virágszönyeg borított, s éjjel kipihenve magunkat, másnap reggel a Kale Veli vár romjaihoz értünk, melyben két év előtt még laktak, de mely a szarik-turkmanok egy nagy alamanja által megtámadtatva, kipusztított. A benlakók részint rabszolgácul adattak el, részint agyonverettek, s a pusztán álló ház és várfalak rövid idő alatt teljesen romba fogtak dőlni. A dsemsidi lovasok, kik még csak egy nap óta kísérték, már itt követelték kamcsinpulujokat; minden gyalog vagy lovas embernek egyszer, a rabszolgáculnak kétszeresen kellett fizetniök. Azt állíták, hogy azon vámmilletékből, mely Bala Murgabnál szokott szedetni, nekik mi sem jut, s így követelésük igazságos.

Csicsektuból való elindulásunk után másodnapra este felé vége lőn a szép utnak s a völgyes vidéknek. A Murgab folyóhoz vivő ut innen vad bérezszoroson vezetett keresztül, mely helyenként igen meredek s e mellett oly szűk, hogy egyes megterhelt tevék csak nagy nehezen bujhatnak át rajta. A mint hallám, ez az egyetlen járható út, mely a folyó partjához vezet. A seregeknek, melyek a Murgabon át akarnak kelni, vagy a sivatagon kell keresztül menniök, s a szalorok és szarikkokkal jó barátságban állniök, vagy az említett szoroson áthatolniök, hol a dsemsidik barátságát kell megnyerni, kik e meredek utakon a legerősebb seregnek is nagy kárt okozhatnak. Csak éjjélre értünk a folyó partjához, ember és állat ellankadva a fáradságos bérczi uttól, csakhamar mély álomba merült. Midőn másnap reggel felébredék, láttam, hogy egy magas hegyektől körülvett völgyben vagyunk, melynek közepe, a Mur-

gab* tiszta zöld habjai által átmetszve, kellemes látványt nyújtott. Félóráig haladtunk a part hosszában. az átkelésre alkalmas helyet keresve, mert a folyó igen gyors, s bár nem nagyon mély, a magas partok s a víz medrében lévő sziklák miatt nem mindenütt átgázolható.

A lovak kezdték meg az átkelést, ezeket követték a tevék, s végül maradtak a szamarak. Ez állatok, a mint tudva van, a halál és tüznél is jobban félnek a víz és iszaptól; szükségesnek tartám tehát tarisznyámat, melyben utam legbecsesb zsákmányai, kézírataim voltak, egy teve hátára tenni. Magam az üres nyeregbe ültem s úgy hajtám neki szamaramat a víznek. Az első lépteknél, melyeket az állat a ragadó folyam köves medrében tett, észrevettem, hogy baj lesz; le akartam szállni, de ez felesleges lett volna, mert néhány lépéssel odább paripám egyszerre elesett, aztán a parton álló utitársaim hangos kacagása közben, megrettenve, gyorsan, a mint csak kívántam, átvágtatott a túl partra. A Murgab tiszta habjaiban élvezett reggeli hideg fürdő csak azért volt kellemetlen, mert nem öltözhettem át, s kénytelen valék néhány órát szőnyegek és zsákokkal betakarva tölteni, míg átázott ruhám a napon megszáradt. A karaván közel a várhoz táborát ütött, melynek belsejében házak helyett csupa sátrak vannak, a hol is a dsem-sidiek khánjai vagy fejedelmei székelnek.

A Murgabvölgy ezen, Bala Murgab, azaz felső

* A Murgab a keleti magas hegységekben ered, melyek Ghurnak neveztetnek, s éjszaknyugotnak foly Maresah és Pendsdeh mellett, míg végre Merv homoksivatagjában elvész. Azt mondják, hajdan az Oxussal egyesült; de ez lehetetlen, mert öröktől fogva rohanós hegyifolyó volt, mely homokos lapályon sohasem folyhatott messzire.

Murgab *) nevü része, a hezarei magas hegyláncz határától Marcsahig (kigyókut) terjed, hol a szalor-turkmanok laknak; s örök idők óta a dsemsidiek birtokában van, kik időközben ugyan néhányszor elüzettek, de ismét visszatértek. A vártól délnyugotra a völgy oly keskeny lesz, hogy hegyszorosnak volna nevezhető, melynek közepében a Murgab tajtékot verve pokoli lármával rohan tovább. Csak Pendsdehen felül, hol a folyó mélyebb s lassabb lesz, tehet a völgy szélessége egyikét mértföldet. Azt mondják, hogy azon időben, midőn még Merv létezett, e vidék meglehetősen virágzó volt, de most a turkmanok fészkelnek benne, kiknek lépteit mindenütt romok és pusztulás jelölik.

A dsemsidiek Dsemsidtől, a pisdadiak mesés királyától származtatják magokat. Ez állítás valóságát természetesen kétségbe lehet vonni. De tagadhatlan, hogy persa eredetűek, a mit nem annyira nyelvük, mint inkább tisztán irani arczjellegük bizonyít, melyet e nomádok oly szeplőtlenül őriztek meg, a mint azt még Persiának is csak déli tartományaiban találhatjuk. Évszázadok óta a persa nemzet legszélső határára vetődve, a folytonos harcok által számuk nagyon leapadt. Nincsenek többen S—9000 sátonnál, melyekben a nevezett völgyben s a határos hegységekben elszórva, nagy nyomorban élnek. Nagy részök Allahkuli khán által kényszerítve Khivába vándorolt át, s itt egy termékeny, az Oxus által vízzel gazdagon ellátott földterületet (Kökeseq)

* Másoktól ismét azt hallám, hogy csak a várat hívják Bala Murgabnak. Jelentékeny helynek kellett lennie, mert a falakon belül s a környéken levő temérdek romból elmúlt culturára lehet következtetni.

kapott lakhelyül. Jobban is éltek itt, de a régi, bércezes haza utáni vágy visszahajtá őket; s most itt mint új települők élnek ismét, de nem nagyon fényes helyzetben. Öltözet, életmód és jellemre nézve a dsemsidiek egyenlők a turkmanokkal; rablókalandozásaiak szintoly félelmesek, csak hogy csekély számuk miatt ritkábbak. Most khánjaik (kettő van ilyen, Mehdi khán, és Allahkuli khán) az afghanok hűbéresei s a herati szerdartól, a mint mondják, ezért gazdagon megjutalmaztatnak. Az afghanok már Doszt Mohammed khán idejében minden áron maguk részére iparkodtak a dsemsidiek fegyvereit megnyerni, részint, hogy a Murgab éjszaki határán folytonos őrseregök legyen a majmeneiek berohanásai ellen, részint, hogy a turkmanok hatalmát, kiknek barátságát még Doszt Mohammed khán sem bírta magának a legnagyobb áldozatokkal sem biztosítani, egyensúlyozzák. Mehdi khán, az említett dsemsidi főnök, azt mondják, hogy lényeges szolgálatokat tett Herat ostromlásánál, s ezért nem csak az elhalt emirnek, hanem utódjának, a mostani király Sir Ali khánnak is teljes kegyét megnyerte. Ez őt kis koru fia gyámjává tette, kit Herat kormányzására hátrahagyott. Az afghan határnak Murgabig való kiterjesztése tehát nem igen valószínű, mert a dsemsidiek a herati szerdar fensőbbiségét el nem ismerik, s azon pillanatban, midőn zsoldjoktól elesnek, nyílt ellenségkép lépnének fel.

Mint mindenütt, itt is a karaván vám-ügyei tették az első s egyetlen nehézséget. Az egész úton azt hallám, hogy a Murgab bal partján kezdődik Afghanisztan, hol legalább a rabszolgavámot nem szedik. De nagyon csalódtunk. A dsemsidiek khánja, ki a kervanba-

sival személyesen alkudozott a dijak felett, az árukötegek, állatok és rabszolgákért még többet fizettetett magának, mint az előbbieik, s midőn dijszabályzata közludomásra jutott, kétségbeesés szállt meg mindenkit, sőt némelyeknél vége hossza nem volt a sirásnak. Még a hadzsiknak is minden számár után két frank vámot kelle fizetniök, a mi mindeniknek, de különösen nekem nehezemre esett. De legjobban megjárta egy indiai kereskedő, ki néhány teher ánist vett Majmenében 30 tengeért. A Heratig való szállítás 20 tengerbe került, vámképen fizetett eddig 11-et, s most még 30-at kívántak tőle, s így csupán költségei 61 tengerre rugtak. Azon roppant terhek, melyek itt törvényes módon nehezednek a kereskedő vállaira, minden kereskedelmi forgalmat gátolnak; s a lakosok, uralkodók zsarnoksága miatt gyakran a természetnek e vidéken vadon termő kincseit, melyeknek jövedelme annyi szükségletét fedezné háztartásuknak, nem értékesíthetik. A dsemsidiek bérczes hazájában három említésre méltó terményt találunk, melyek vadon teremnek, s bárki által gyűjthetők: 1) pisztacziák 2) buzgunds, szintén a pisztaczia fának gyümölcse, mely egy évben pisztacziát, a másokban festőfaként használható buzgundot terem, az előbbinek batmanja $\frac{1}{2}$, az utóbbié 6—8 frank; 3) terendsebin, harmatalaku cukoranyag, melyet úgy szednek, mint a mannát; ize nem rossz, s Heratban és Persiában cukorgyártásra használtatik. A Badkhiz (szóról szóra fordítva: „a hol a szél ered“) hegység gazdagon adja az említett czikkeket, melyeket a lakosok össze is szednek; de a kereskedő a roppant vámok miatt csak igen keveset adhatván értök, az inség általok alig enyhíttetik. A dsemsidi nők pamutból s kecskeszőrből

különféle szövötteket készítenek, főkép egy nemét a posztónak, mely sal-nak neveztetik, s Persiában jó áron kél el.

Négy napot tölténk a Murgab partján, az említett romok közelében. Órákig eljártam e tiszta zöld vizü folyam partjain, az egyes csoportokban elszórt sátrakat meglátogatni, melyek nyomorultul s elzüllötten néztek ki, s ócska nemezrongyokkal voltak befedve. Hiába kínáltam üveglárisaimat, áldást és nefeszt, ez embereknek csak kenyér kellett, s ily fényüzési czikkek után nem vágyódtak. A vallás sem áll itt nagy tekintélyben; s mintán hadzsi és dervis voltam, nem nagy hasznomra lehetett, s azon nagyobb kirándulást, melyet Maresahba akartam tenni, abba kelle hagynom. Itt, a mint mondják, műnar-okkal ellátott (tornyok s oszlopokkal; talán a parszi-k korából való) kőromok vannak. E hirt nem tartám egészen hitelesnek, mert különben az angolok, kik Heratot s vidékét eléggé ismerték, említést tettek volna rólok; s azért e bizonytalan hír miatt nem akartam magamat veszélynek kitenni.

Bala Murgabtól Heratig az utat lóháton négy napra teszik, tevén ezen bérczes vidéken két annyira, s nekünk, kiknek tevéi nagyon meg valának terhelve, még többet kelle számitanunk. Két magas, a Murgabtól délre látható hegyesnesot két nap mulva szándékoztunk elérni. Mindkettőt derbendnek, azaz szorosnak hívják; s mind kettő magasabb, szűkebb és még könnyebben védelmezhető mint az, mely a Murgab jobb partján Majmenébe visz. Minél tovább halad az ember, annál vadregényesebb lesz a természet. Azon magas sziklatömegek tetején, melyek az első derbendet teszik: régi várromok

vannak, melyekről tarkábbnál tarkább regéket beszélnek. Tovább, a második derbendnél, közel a Murgab partjaihoz, egy régi kéj-palota romjai láthatók. A híres Hüszejn Mirza szultánnak volt ez nyári lakása, ki itt egy Pul Taban nevű kőhidat építtetett, melynek nyomai még most is észrevehetőek. Közép-Ázsia ezen legmiveltebb uralkodójának korában az egész vidék virágzott s a Murgab partján több ily kéjpalota állt.

Tulhaladván a második szoroson, elhagytuk a Murgabot, s utunk jobbra kanyarodott nyugati irányban egy emelkedett síkságra, mely tőzsomszédja a sivatag azon részének, hol a szalorok laknak. Itt kezdődik a magas Telkghuzar hegy, melyen öt órát tartott átkelésünk. Éjfél felé egy Mogor nevű helyen állapodtunk meg, s innen másnap reggel az egykori város és vár Kale No romjaihoz értünk, melyek körül néhány, még a dsemsidieknél is nyomorultabb külsejű hezarsátor volt. Kale No, a mint hallám, még 50 év előtt virágzó város volt, s a Persiából Bokharába menő karavánoknak rakhelyül szolgált. A hezare-k, akkori birtokosai, azonban elbirták magokat, Herat kormányzására igényeket kezdtek támasztani, s ezen utóbbi város ellen viselt harcok által tönkrementek. A persákat is ellenségeikké tették, mert Khoraszánban rabló kalandjaikban a turkmanokkal versenyeztek. Akkor Kale No az volt a rabszolgakereskedésre nézve, a mi most Merv.

Az itt található hezarék az iráni elemmel való összevegyülésök folytán nem őrizték meg a mongol tyust oly tisztán, mint a Kabul vidékén lakó rokonaik, s nagyobbrészt szunniták, míg ezek a síitákhoz tartoznak.

Ha jól értesültem, az éjszaki hezarék a déliektől csak Nadir korában váltak el; s a körülöttük lakók által kényszerítve tértek át a szumiták szeptájához. A mint beszélnek, a hezerek * mongolországi ős lakhelyökből Dsengisz khán által hozattak Közép-Ázsia déli részébe, és II. Abbasz sah befolyása által térítették a siismusra. Feltűnő, hogy anyanyelvöket a persával cserélték fel, mely még az általok most lakott vidéken sem általánosán uralkodó; s csak egy kis részök, mely közel Herathoz a hegységekben elszigetelve él, s évszázadok óta szónégetéssel foglalkozik, beszéli a mongol nyelvnek egyik szójárását. Magukat, valamint lakhelyöket is Gobinak nevezik.

Baba khannak, a kale no-i hezarék fejének, szegénysége s gyöngesége miatt a csak két napi távolságra fekvő Heratnak legalább fensőbbiségét el kellene ismernie. De ő is független fejedelemnek tekinti s akarja magát tekintetni, s alig telepedett le karavánunk a romok mellett, személyesen eljött vámot követelni. Új vita s veszekedés. A kervanbasi követet akart Heratba küldeni panaszszal; a fenyegetés használt, s a vám helyett megelégedtek egy borsos kamesinpuluval, de az istentelen khán szintén nem feledkezett meg még a hadzsikról sem, s ismét két francot kellett számaramért fizetnem. A kereskedők sok pistacziát s bereket vásároltak; ez utóbbi könnyü posztó szövet, melynek készi-

* Persiában berbereknek neveztetnek, mely szó tulajdonképen egy városnak, Sehri-Berbernek neve, mely valaha Kabul és Herat közt a hegységekben létezett, s melynek nagysága s pompájáról csudákat beszélnek. Burnes Kabulról irt könyvében így szól: the remains of this imperial city of the same name (Berber) or still to be seen. (232. l.)

tésében a hezarei nők kitünők, s mely egész északi Persiában s Afghanisztauban egy csekmen nevű felsőruha készítésére használtatik.

Kale No-ból ismét magas hegyeken át vezetett utunk Herat fele. Az egész ut csak husz mérföld, de nagyon fáradtságos, és négy egész napig tartott, míg megtettük. Első nap Alvar falunál állapotunk meg, közel egy hajdani rablóvár romjaihoz, melyben Sir Ali Hezare tanyázott volt. Második nap az örök hóval borított Szerabend hegycsúcson keltünk át, melyen daczára a roppant tüzeknek, melyeket minduntalan raktunk, majd megfagytunk. Harmadik nap az ut lefelé hajlott, koronként igen veszélyes helyeken vezetve keresztül; mert gyakran csak egy lábnyi széles ösvény futott végig a meredek partján, s egyetlen tévesztett lépés embert és tevét menthetlenül elveszthetett volna. Szerencsésen leértünk a völgybe Szeresemeshez, hol egy nagy patak veszi forrását, mely Herat éjszaki részét benedvesítvén, a Heri-Rudba ömlik. Negyedik nap végre a Herathoz tartozó s ettől négy mértföldnyire eső Kerrukhba értünk.

Midőn a karaván tavaszkor Bokharába indult, Heratot még Doszt Mohammed khán ostromolta. Hat hónap telt el azóta; a város bevétele, kirablása s elpusztításáról hirt már rég meghallók, s az olvasó elképzelheti, mint vágytak már a heratiak családjakat, barátaikat, házaikat viszontlátni. Mindazonáltal egy napot kellett itt várnnunk, míg a vámos, ki már reggel meglepett elbizakodott, követelő afghanias fellépésével, minden megérkezett és a hozottakról pontos lajstromot készített. Én Afghanisztant féligmeddig organizált országnak képelem, melyben a nyugati elemekkel való régibb érintke-

zésnel fogva legalább némi rendet és humanitást lehet találni. Sőt azt hívém, nemsokára vége lesz szenvedéseimnek s tettetett szerepemnek. Fájdalom, csalódtam. Az első afghan hivatalnok, kit megláttam, a középázsiai államok kegyetlen barbarságát a magáéval elhomályosítá; s a mi borzasztókat az afghan vámkutatókról beszélni hallottam, mind azt szelidnek találtam a valósággal szemben. Azon árukötegek, melyeket tulajdonosaik nem akartak megnyitni, őrizet alatt a városba vitettek, az utazók málhája darabonként feliratott s megvizsgáltatott, s a hűves idő daczára mindenikünknek le kellett vetköznünk, s ingen, gatyán és felsőruhán kívül minden más öltönydarab vám alá esőnek nyilvánítottatott. Legrosszabbul bánt e brutális vámszedő a hadzsikkal, még apróáruik csekély készletét sem kímélte, és a mi hallatlan volt eddig, öt kran-t rótt fejünkint a szamarakra, melyekért eddig már oly sokat kellett fizetnünk, s melyek egészben alig értek 20—25 kránt. Sokan oly szegények levén, hogy nem birtak fizetni, eladatta állataikat, s e gyalázatos eljárás engem is nagyon megviselt, mert majd mindenemből kifosztott.

Estefelé, mikor a fosztogatásnak vége lett, megjelent még a kerrukhi kormányzó, ki őrnagyi ranggal van felruházva, kamesinpuluját követelni. Meglehetősen szigoru volt, de valódi katonás tartása, s nyakig begombolt egyenruhája, mint az első tárgy, mely oly sok idő után ismét az európai életre emlékeztetett, leirhatlanul kellemes hatást gyakoroltak reám. Bator khán — ez volt neve, bámulatommal együtt idegen vonásaimat is észrevette, tudakozódott utánam a kervanbasinál, aztán magához közel leültetett s különös előzékenység és ki-

tüntetéssel bánt velem. Beszélgetés közben, melyet minduntalan Bokharára vitt át, többször titokban felém nevetett, mint ha küldetésem (mert azt hitte, ebben járok) szerencsés sikerültéhez akarna szerencsét kívánni. s ámbár én állhatatosan folytatám a tettetést, bucsuzás-kor még is kezét nyujtá, hogy angol módra megrázza az enyimet; de én megelőztem őt, felemelém kezemet s fatihát akartam rá adni, mire ő nevetve eltávozott.

Karavánunk, miután a Bokharából idáig vezető úton, mely 20—25 nap alatt megtehető, hat hétnél tovább időzött, másnap reggel volt Heratba bevonulandó. Mennyire kedvezőtlen ez ut a kereskedelemre nézve, esetenként már említém; most azonban egy táblába foglalva akarom összeállítani azon díjakat melyeket tengékben rabszolgák, áruk és állatokért a különböző helyeken fizetnünk kellett.

Fizettiünk tengékben (à 75 centimes.)

A hely neve	Áru kötegekért	Tevékért	Lovakért	Szamarakért	Rabszolgákért
Kerki .	20	5	3	1	22
Andkhuj	26	5	3	2	20
Majmene	28	5	3	1	25
Almar .	—	3	2	—	—
Fehmguzar	1	3	2	1	1
Kale Veli	—	5	3	1	5
Murgab .	30	5	3	2	15
Kale No .	—	5	.	2	—
Kerrukh .	—	15	10	5	—
Összeg	105	51	32	15	88

Számítsuk ehhez még, hogy Heratban husz percents vesznek a pénztől, s bárki fogalmat szerezheth magának azon ákról, melyeken a kereskedőnek portékáit adnia kell, ha jutalmat akar fáradságáért.

XIV. FEJEZET.

AZ ELPUSZTULT HERAT. — BAZÁR. — SZERZŐ ELHAGYOTT HELYZETE. — MEHEMMED JAKUB KHÁN, A SZERDAR. — AFGHAN SEREG. — TALÁLKOZÁS A SZERDARRAL. — AZ AFGHANOK VISELETE HERAT OSTROMÁNÁL. — NAZIR NAIM VEZIR. — PÉNZÜGYI VISZONYOK. — TODD ŐRNAGY. — MOSZALLA, HÜSZEJN MIRZA SZULTÁN SIRJA. — KHODSA ABDULLAH ANSZARI ÉS DOSZT MOHAMMED KHÁN SIRJA.

Ἐντεῦθεν Ἄρεια, σχοῖνοι β'. Ἐνθα Κανδακ πόλις καὶ Ἀρτακίαν καὶ Ἀλεξάνδρεια ἢ ἐν Ἀρταίοις· κῶμαι δὲ ὅ'. — Isidori Characeni, *Monsiones Parthicae*, 17, apud Müller. *Geograph. Gr. minores*.

A HERAT éjszaki részéből jövő utazót, ha a Khodsa Abdullah Anszari hegyet megkerülte, Herat Dsölgei-Heratak nevezett elláthatlan szép siksága, mely csatornáktól átszeldelve s falukkal behintve terül el szemei előtt, önkénytelen meglepi. Ámbár fákat, e fő ékességeit minden vidéknek, hiában keresünk, még is észreveszszük, hogy Turkesztannak, a tulajdonképeni Közép-Ázsiának szélére jutottunk. Heratot méltán nevezhetjük e vidék kulcsának, s ha nem vagyunk is egy véleményen a keletivel, ki azt Dsennetszifat, azaz paradicsomhoz hasonlónak nevezi, még sem tagadhatunk meg az előttünk fekvő vidéktől bizonyos termékenyen kellemes jelleget. Természeti előnyei s politikai fontossága, fájdalom, a szomszéd tartományok Eris-almájává tették, s meggondolva

az itt vítt örökös harezokat, s a számtalan ostromot, melyet e városnak ki kellett állnia, csodálkozva szemléljük, mily gyorsan hegednek be itt a harez mély sebei. Még két hónap előtt vad afghan csordák tanyáztak e vidéken, mindent pusztítva, s a szántóföldek és szőlők még is már javában virágoztak ismét, s a réteket virágokkal tarkázott sűrű gyepszőnyeg borítá.

Heratnak, mint minden keleti városnak, vannak régi és új romjai, s mint mindenütt, itt is a régiek szebbek s nagyszerűbbek a mostaniaknál. A Moszallán (imátér) lévő épületmaradványok a régi Timur város romjaira emlékeztetnek, az egyes, szétszórva álló kerek tornyok Iszpahán vidékére; de maga a város, vagy vár mostani állapotában oly romhalmazt képezett, a melyet még keleten is ritkán találunk. A Dervaze Arak kapun vonultunk be. Az eddig látott házak, az előépületek s maga a kapu egészen romokban feküdtek. Közel a kapuhoz, a város belsejében van az ark (citadella), magasságánál fogva fő célpontja az afghanok lőszerének, leégve s félig lerombolt állapotban. Ajtók és ablakokról hiányzik a fa, mert az ostrom alatt nagy szükségét szenvedett a város tüzelő szerekben, s a pusztá falnyilásokban egyegy meztelen afghan vagy hindu guggol, méltó őrei ez elpusztult helynek. Minden lépten nyomon nagyobbak találtuk a pusztulást, egész városrészek üresen, elhagyottan álltak. Csak a bazár, vagy is annak kupolával fedett része, mely már sok ostromot kiállott, bár új népessége alig volt benne három hónap óta, nyújtá érdekes képét azon életnek, melynek jellege az India, Persia és Közép-Ázsia vegyületét még a bokhara-i bazárnál is világosabban tünteti elő. Csak a hadzi

Reszul karavánszerajtól a No karavánszerajig tartott a tulajdonképeni tolongás; és még e kis téren is az afghanok, indusok, tatárok, turkmanok, perzsák és zsidók fajkülönbsége meglepő látványt nyújtott. Az afghan vagy nemzeti öltönyében, mely hosszú ingből, gatyából s egy szennyes lepedőből áll, vagy katonai pongyolában diszeleg; s ilyenkor veres angol kabátját, e kedvencz ruháját, melyet még alvasközben sem tesz le, veti inge fölé, míg fejét festői indo-afghan turbán borítja. Más civilizáltabbak félig persa ruhában járnak. A fegyver általános divatban van, polgári állásuak úgy, mint katonák ritkán mennek kard és paizs nélkül a bázárba, sőt láttam többeket, kik, hogy teljesen fashionablek legyenek, egy egész arsenált hordtak magokon, mely két pisztolyból, kard, tör, handzsár, puska és paizsból állt. A vad s nyers tekintetű afghanhoz csak a turkmanhoz közeledő dsemsidi hasonlítható, a nyomorultan öltözött herati, a meztelen hezare s a vidék tejmurijai egészen eltűnnek mellette; mindenki alázatosan halad el előtte, és soha uralkodót vagy hóditót nép annyira nem gyűlöl, mint a herati az afghant.

Maga a bázár, melynek keletkeztét Herat fénykorára, Hüsejnu Mirza szultán idejére teszik, s így négy száz éves, még romjaiban is megérdemli a szép melléknevet; s azelőtt, a mint mondják, a Dervaze Araktól a Dervaze Kandaharig* egész utcáját képezett. Most persze, s különösen az utóbbi ostrom és pusztítás után,

* A város minden kapuja közt ez egyetlen szenvedett keveset az ostrom alatt. A heratiak leronthatlannak tartják, mert e kapu angolok által építtetett, kik igazságosan raknak téglát téglára, s cementjüket nem vegyítik az elnyomottak könyeivel, mint az afghanok.

a bazár boltjai csak lassankint nyílnak meg ismét; de az ipar és kereskedelemre az afghanok rablásszerű vámrendszere alatt nem nagy jövő vár. Szinte hihetetlen, mily nagy adás-vevési adó vétetik minden akként kereskedő és vevőtől. A ki öt francon egy pár csizmát vesz, fizet másfél francot, egy másfél francos süvegért egy francot, nyolez francos bundáért két francot stb. Minden ki- vagy bevitt tárgyat a vámszedők által, kik a város s a bazár különféle részein vannak elhelyezve, meg kell bélyegeztetni.

Herat városának ős lakói persák, még pedig azon törzsből, mely Szisztantól északkeletre terjedt ki, s a régi Khoraszán tartományt képezte, melynek Herat legújabb ideig fővárosa volt. Később a Dsengiz és Timur által eszközölt bevándorlások török-tatárral vegyíték a népet, s az egész lakosság, mely hezarék, dsemsidiek, firuzkühik, tejmeniek vagy timuriakra oszolva teljesen különböző eredetű törzsekből áll, s csupán politikai tekintetben vétethetik egy nemzetnek, a melynek Csahr-ajmak közös nevet adtak. — Ennyit Dsölgei-Herat lakosságáról.

A várat nagyobb részét persák lakják, kik a persa befolyás fentartására s gyarapítására, az utolsó században költöztek át ide. Nagyobb részét kézművesek s kereskedők. Herat városban minden tíz emberre csak egy afghan esik, s ezek is féligmeddig már persákká lettek. s különösen az utolsó ostrom óta esküdt ellenségei fajronkainak; a kabuli vagy kaker (kandahari), mint hódító rájok nézve éppen oly idegen és gyűlölt, mint Herat ős-lakosainak szemében.

Rám a Heratban talált tarka tömeg kellemes ha-

tást gyakorolt. Látva az afghán katonákat angol egyenruhákban, fejkön csákovával, — mely viselet az iszlám nyílt parancsaival ellenkezik, s melynek behozatala a török hadseregben lehetetlennek tartatik, * — szinte hajlandóvá lettem hinni, hogy oly országban vagyok, melyben már nincs mit félnem az iszlami fanatismustól, s a terhes álarczot végre elvethetem. Midőn sok katonát leborotvált bajuszszal láttam, mely divat az iszlám szerint halálos bűn, s még Konstantinápolyban is a vallás megsértésének tartatik, — azon kellemes remény támadt bennem, hogy talán néhány angol katonatiszttel is fogok találkozhatni. Mennyire megörültem volna, ha itt Britanniának egy fiára akadok, ki az akkori politikai viszonyoknál fogva bizonyosan nagy befolyással bírt volna! Elfeledém, hogy a kelet sosem az, a minek látszik, s ezen csalódásom volt egyike a legkeserűbbeknek.

Erszényem, a mint már emlitém, teljesen kiürülvén, rögtön Heratba érkeztünk után kénytelen voltam szamaramat eladni. A szegény állat az uton egészen elsoványodott, s én mindössze 26 kránt kaptam érte, miből ötöt rögtön adó s némely apró tartozások lefizetésére kellett forditanom. Helyzetem a legkellemetlenebb volt. A kenyérhiányon még lehetett volna valahogyan segíteni, de az éjszakák már nagyon hűsek voltak, s minden testi edzettségem daczára sokat kellett szenved-

* Az oszmanlik azt állítják, hogy a szunnet (traditio) szerint a szíper (minden főveg, melynek karimája van) és a zunnar (a barátok öve) mint a kereszttyénség jelvényei, szorosán tiltvák. II. Mahmud szultán, midőn az első europai katonaságot szervezé Törökországban, a haszontalan fez helyét csákovával vagy más főveggel akarta pótolni; de még ő, a janicsárok kipusztítója sem merte akarátát végrehajtani. nehogy legjobb barátai által hitehagyottnak nyilváníttassék.

nem, midőn valamely nyílt, fedetlen rom alatt, vékonyan öltözve, a puszta földön voltam kénytelen aludni. Azon gondolat, hogy csak tíz napi járásra vagyok Persiától. új reményt öntött belém; de az odajutás roppant nehézséggel járt. Egyedül lehetetlen volt mennem, s a Mesedbe készülő karaván még szaporodni iparkodott s kedvező pillanatra várt, mert a tekketurkmanok nemesak az utakat tették igen veszedelmesekké, hanem még Herat kapui előtt is elfogdosták az embereket, s fosztogatták a falukat és karavánokat. Megérkezésem első napjaiban hallám, hogy egy persa követ, Mehemmed Bakir khán, kit Khoraszán kormányzója szerencsekívánatokkal küldött Heratba a fiatal szerdarhoz, nemsokára visszamegy Mesedbe. Rögtön tisztelkedtem nála, s kértem, vigyen el magával. A persa igen udvarias volt, de, bár többször emlegettem szegénységemet, nem figyelt rá, s azt kérdezte tőlem, a rettentően eltorzult hadzsitól, hogy hoztam-e szép lovakat Bokharából. Minden szava arra látszott mutatni, hogy keresztül akar látni álarezomon; mire észrevevén, hogy nincs tőle mit várnom, tovább mentem. Nemsokára elment, s vele a Szamarkand és Kergiből velem együtt idejött hadzsik nagy része. Minnyáján elhagytak, csak Molla Iszhák, derék kumgrati utitársam hitt szavannak, midőn mondám neki, hogy Teheránban jobb sors vár rám, s velem maradt. A derék ifjú nappal emivalót s tüzelőszert járt koldulni, s este elkészíté vacsoránkat, melyet csak nagy biztatásaimra evett meg velem egy tálból. Molla Iszhák különben a legérdekesebb szerepet játsza kalandjaimban, most Mekka helyett Pesten él, s a következő lapokon többször meg fogok róla emlékezni.

Hogy Mesed felé való tovább utazásunkra minden segély-forrást igénybe vegyek, elmentem az uralkodó fejedelem, Szerdar Mehemmed Jakub khánhoz is, Afganisztan mostani királyának tizenhat éves fiához, kire a meghódított tartomány kormányzása bízott, mert atyja, mindjárt trónralépte után Kabulba sietett, hogy testvéreinek, kik őt a koronától meg akarták fosztani, igyekezeit meghiusítsa. A fiatal fejedelem a Csahrbagban, azon palotában lakott, mely Todd őrnagynak is szállásul szolgált; s bár az ostrom által sokat szenvedett, lakhatóbb volt a teljesen lerombolt várnál. A négyszögletes udvarnak, vagy a mint, bár mindössze néhány fát láttam benne, neveztetett: kertnek egy része neki s nagyszámú eselédségének alvóhelyül szolgált; a tulsó részen egy nagy, hosszas szobában naponkint négy-öt óráig adott arz-ot (nyilvános kihallgatásokat). A fejedelem mindig egyenruhában járt, magas álló gallérral, s többnyire az ablaknál ült egy karos székben, s hamar megúnva a sok kérelmezőt, kiket hivatalosan el kelle fogadnia, egy csapat riszale-val — így hívják az afghan hadak színét, — hadi gyakorlatokat tartatott ablaka előtt, s öröme telt benne, ha láthatta a mozgó hadsorokat, s hallhatta a gyakorló tiszt menydörgő szavát, ki különben a „Right shoulder forward!“ „Left shoulder forward!“ vezénykiáltásokat valódi angol hangsúlyozással ejté ki.

Midőn Molla Iszhák kíséretében az említett udvarba léptem, javában folytak a hadi gyakorlatok. A katonáknak meglehetősen jó katonai tartások van, sőt sokkal jobb, mint a már negyven év óta begyakorlott török seregnek; s európaiaknak tartaná őket az ember, ha nagy részök nem hordana kabuli hegyes cipőket s rövid



„ESKÜSZÖM, ÖN ANGOL!”



nadrágjaik a hosszú szorítóval nem volnának annyira megfeszítve, hogy a térden minden pillanatban megrepedéssel fenyegetnek. Egy ideig e gyakorlatokat nézdelvén, az elfogadó terem ajtajához mentem, melynél egy sereg szolga, katona és kérelmező ácsorgott, nagy turbánoknak, melyre a fáradságos úton tettünk szert, köszönhetém, hogy mindenki kitért utunkból, s zavartalanul a terembe lépheténk. A fejedelem a főlebb leirt helyzetben volt, jobbján vezirje ült, s ezután sorban a fal mellett más tisztek, mollák és heratiak, köztük egy persa is, Imanverdi Khán, ki valami gáztett miatt Mesedből (Dsam) ide menekült. A fejedelem előtt állt möhürdarja (pecsétőr) s négy öt más szolga. Dervisi állásomhoz képest a szokásos üdvözlettel léptem be; aztán anélkül hogy ezáltal feltűnést okoznék, egyenesen a fejedelemhez mentem, s leültem közte és a vezir közt, miután e testes afghant kézzelfoghatólag figyelmeztetém, hogy adjon helyet. A jelenlévők kaczagtak, de én nem engedém magam kivéetni sodromból s rögtön felemelém kezeimet, hogy a szokásos ülőimát elmondjam. * Ezalatt a fejedelem erősen szemügyre vett; láttam, hogy meg van lepve, s midőn áment mondék s az egész társaság velem együtt szakállát simogatá, félig felemelkedett székéből, s ujjal rám mutatva, félig nevetve, félig csudálkozva felkiáltott: „Vallahi billahi summa ingiliz hestid!“ (Istenemre, esküszöm, hogy ön angol)!

Hangos nevetés követé a fiatal királyfiu sajtáságos

* Ennek szövege arab s a következőkből áll: „Isten, urunk, engeddd, hogy megáldott helyre üljünk, mert valóban, te vagy a legjobb szállásadó.“

ötletét, de ő nem engedé magát zavartatni, leugrott szé-
kéről, elénkbe állt, s kezeivel tapsolva, mint egy gyer-
mek, aki valamit talált, kiáltott: „Hadzsi kurbunet
(legyek áldozatod!) valld meg, nemde ingilis vagy, teb-
dil-ben?“ (Incognito). Viselete oly naiv volt, hogy szinte
sajnáltam, miszerint e gyermek örömét el kell rontanom,
de volt okom még az afghanok vad fanatismusától tar-
tani, s úgy tevén, mintha a tréfát már kissé sokallanám,
mondám: „Szahib mekun (hagyd el); ismerni fogod e
mondást: a ki igazhivőt, báresak tréfából hitetlennek
tart, maga lesz azzá. Adj inkább valamit fatihámért,
hogy tovább utazhassam.“ Komoly tekintetem s az el-
recitált hadisz kivették az ifjut sodrából, félig-meddig
elszógylve magát ismét leült, s avval mentegetődzött,
hogy soha bokharai hadzsit még nem látott ily arczvo-
násokkal. Azt felelém neki, hogy nemis Bokharából,
hanem Konstantinápolyból való vagyok, s midőn ennek
bizonyosságául megmutatám neki útleveletem, és unoka-
testvéréről, Dsilaleddin khánról beszéltem neki, Akbar
khán fiáról, ki 1860-ban Mekkában s Konstantinápoly-
ban volt, és a szultánnál kitünő bánásmódban részesült,
egészen megnyugodott. Útlevelem kézről kézre járt a
társaságban, mindenki kifejezte helyeslését, a fejedelem
nehány kránt adott, s azon meghagyással bocsátott el,
hogy ittlétem alatt még többször látogassam meg, a mit
megis tevék.

E tréfa, bár szerencsésen végződött, mégis kelle-
metlen következményeket vont maga után Heratban tar-
tózkodásom alatt. A fejedelem után mindenki átöltözött
angolra akart bennem ismerni, s persák, afghanok és
heratiak, nyíltan bevallva, azért jöttek hozzám, hogy

e gyanú valóságáról meggyőződjenek. A legtolakodóbb egy hadzsi Sejkh Mehemmed nevű öreg ember volt, kit mindenki nagy csillagásznak s tudósnak tartott, s ki a persa és arab irodalomban csakugyan meglehetősen olvasottsággal bírt. Elmondá, hogy Khanikovval utazott, s neki Heratban nagy szolgálatoakat tett, a miért ez egy ajánló levelet adott neki a teheráni orosz követhoz, melyet általam szeretne ennek kezébe juttatni. Hiába iparkodtam elhíttetni a jó öreggel, hogy semmi összeköttetésben nem állok az oroszokkal; elment, de meggyőződését nem valék képes megíngatni. Legkülönösebbeknek találtam a persákat s afghanokat. Ezek olyan Eldred Pottinger-féle embert véltek bennem felfedezni, ki mint lókereskedő jött Heratba, s utóbb a város felett uralkodott. Azt mondták, hogy van itt több száz, sőt több ezer arany erejéig hitelem, de azért senki sem akart néhány kránt adni kenyérre.

Mily hosszúnak találtam az időt, melyet Heratban kellett töltenem, míg egy karaván nem jön arra! A város komoran, szomorúan nézett ki, a vad hóditóktól való félelem minden arczról volt olvasható, s a beszélgetéseknek még mindig az utólsó ostrom és pusztítás képezte tárgyát. A heratiak azt beszélék, — a mi azonban nem áll, — hogy Doszt Mohammed khán nem a kabuliak vitézsége, hanem az őrség árulása által vette be a várost. Szerintök a közkedvességben állt Szultan Ahmed megmérgeztetett, s fia Sanauvaz, kit a heratiak majdnem istenként tisztelnek, csak akkor tudta meg az árulást, mikor a paltanok nagy része már a várba nyomult volt.

Ama harez, melyet az ostromlott fejedelem hű és öt valóban szerető alattvalóival elkeseredett íjja ellen

viselt, egyike volt a leghevesebbeknek; a küzdelem szenvedéseinek elbeszélése fájdalmasan érint, s még fájdalmasabban a rablásoké, melyek a bevétel után néhány napig tartottak, miután sok herati vagyonával együtt visszatért a városba. Négyezer afghan katona, kik különböző törzsekből s ezredekből választattak ki, az adott jelre a város több oldaláról a védtelen házakra rohantak s nemcsak pénzt, ruhákat, fegyvereket, házi eszközöket s más egyéb holmit, melyek szemügyre ötlöttek, raboltak el, hanem arra kényszerítettek mindenkit, hogy majd mindenét vesse le, úgy hogy a lakosok a teljesen ki-
pusztított s kiüresített házakban félmeztelenül maradtak hátra. Még a betegektől is elvették az ágyneműt és ruhát, valamint a csecsemők bölcsőjét és értéktelen pólyáit is. Egy molla, kit minden könyvétől megfosztottak, beszélt nekem, hogy legszebb kézíratai közül körülbelől hatvan darabot veszített el. Legjobban fáj neki, hogy egy korántól, melyet nagyatyjától öröklött, megkellett válnia. Szívszakadva kérte a fosztogató afghánt, hogy legalább ezen egy könyvet hagyja meg nála, s megígéré, hogy érette abból imádkozni fog. „Soha se fáradj — mondá a kabuli — van kis gyermekem otthon, majd az imádkozik belőle éretted. Csak add ide.“

Ki a szennyes és fősvény afghánok kapzsiságát ismeri, könnyen elgondolhatja, hogyan viselik magukat az ily fosztogatásoknál. A várost egy napig, a környéket pedig hónapokon át birságolta a megszállók csapata. A háború eme természetes következményeit, melyek a civilizált országokban is feltalálhatók, az afghánoknak egyébiránt nem akarjuk oly nagyon szemére vetni. Csak az kár, hogy hibás politikájuk által a helyett, hogy

a vert sebeket begyógyítanák, a meghódított tartományt még inkább tönkre juttatni igyekezzenek, s ez által a környéken, hol kétségkívül fontos szerepet játszhatnának, oly gyűlöletessé teszik magukat, hogy inkább ily kétségbeesett harcra bocsátkoznak, mint sem az afghánok fensőbbségét elismerjék. Herat, melynek most újra föl kellene virágoznia, egy jószívü de tapasztalatlan ifjunak adatott át. Gondnoka, a dsemsidi khán, a turkmanoknak, kiknek berontásaitól az országot védnie kellene, kezére játszik, s ezek portyázásait Herattól néhány órányi távolságig terjesztik ki, s nincs oly hét, melyben a falvakat meg ne támadnák, ki ne rabolnák s a lakosokat fogságra ne hurezolnák. A herzeg vezirje, kit Nazir Naimnak hívnak, oly férfit, kinek otromba arcvonásai a megtestesült ostobaság czégérének tekinthetők. Egyébiránt két hó alatt annyira meggazdagodott, hogy magának Kabulban két házat szőlővel szerzett. Miután a város és a tartomány belügyei kezében vannak, hivatalos óráinak egész tartama alatt pörösködők és kérvényezőök által szokott környezve lenni. Ebbe csakhamar beleun, s miután az új kormányzást illető kérdések és kérelmek hozzá intéztetnek : hogy az unalmas tárgyalásokat kikerülje, a következő stereotyp választ szokta adni : „Her csi pis bud,“ azaz : legyen úgy, mint régen volt! Szórazottságában, midőn gyilkolás vagy tolvajlás miatt panaszt tesznek nála, néha ugyanezen választ szokta adni; a kérvényező megdöbbenve másodszor is el akarja beszélni ügyét, de a „Her csi pis bud“ feléje menydörög s el kell távoznia.

Ama nagy zavarnak, melyen keresztül megy minden, a legfényesebb bizonyítéka azon körülmény, hogy

deczára a hallatlan vámoknak, deczára az örökös sarcolásnak, az ifju szerdár a hivatalnokok és a helyőrség csapatja költségeit, mely csapatok 1400 emberből állanak, nem képes fedezni. Mr. Eastwick, * a khoraszáni herceg-kormányzó vallomása szerint jelenti, hogy Herat jövedelme évenként 80,000 tomant (38,000 font st.) tesz, melyből a polgári hivatalnokok seregén kívül öt ezred gyalogságot és közel 4,000 lovasságot kell kint tartani, melyre a fentebbi összeg természetesen nem elégséges. A mai Heratnak, nagyobb jövedelem mellett, sokkal csekélyebb kiadásai vannak, a megfélemlített várost könnyű korlátok között tartani s csupán a rendetlenségnek róható fel, hogy az államköltségek fedezésére Kabul havi-segélyt kénytelen küldeni. Ha Doszt Mohammed csak még egy évig él, hogy az újonnan elfoglalt tartomány ügyeit megállapítsa, akkor Heratnak Afghanistanba való belebbezése lehetségessé válik. Még ma is az ijedelem az, mely mindent zaboláz, azonban csak egy támadás kell bárkitől is Heratra, s a heratiak lesznek az elsők, kik az afghánok ellen fegyvert ragadnak. Nem csak a vár síta lakosai, kiknek természetes vágyuk Persia felé irányul, hanem maguk a szunnita heratiak is előnyt adnának a kizilbasoknak jelenlegi elnyomóik felett, s nem találom túlzásnak, hogy leginkább az ingilizek után epednek, kiknek emberiségos volta s igazságszeretete elfeledteti vallásban és nemzetiségben a nagy különbséget. A heratiak, Todd őrnagyban, kormányzási ideje alatt, buzgóságában s áldozatkészségében a rabszolgák kiváltása-

* Journal of a Diplomat's three years Residence in Persia, II. 214.

kor, * oly jellemvonást láttak, mely előttük uralkodóban hallatlanak tűnt fel. Ahhoz voltak szokva, hogy saját kormányuk rabolja és gyilkolja, nem pedig kimélje és megajándékozza őket.

Elutazásom előtt két nappal egy afghán rábeszélte, hogy a közellevő Gazergiah faluba ránduljak, a Khodsa Abdullah Anszari s a Doszt Mohammed khán sirját megnézendő. Az oda vezető uton Moszalla gyönyörű romjaitól bucsúztam el. A meceset, valamint a siremlék maradványai, melyeket a nagy szultán Hüszejn Mirza halála előtt tiz évvel (901) építtetett a maga számára, a mint már említve volt, Szamarkand sirköveinek utánzásai. ** Az idő ezen műemlékeket még sokáig megkímélte volna, de a sífta fanatizmus a két utolsó persa ostrom alatt gyalázatosan dühöngött. Fájjalni lehet, hogy európai tiszték, mint Borovszki s Bühler tábornokok, az első lengyel, az utóbbi elzászi, kik a nevezett hadjáratnál jelen voltak, gátlólag nem léptek fel. Maga Gazergiah, mely Herattól egy órányira van s dombos fekvése folytán már a városból is látható, a sculptura és építészet sok érdekes emlékével bir, Sahruh Mirza, Timur fia idejéből, melyeket Ferrier *** meglehetősen bőven irt le. kivéve bizonyos hibát, melyet az utazó tisztnek köny-

* Heratban azon rege van elterjedve, hogy Stoddart Bokharába küldetett volna, az ott levő s rabszolgaságban sanylódo heratiak kiváltására.

** Az első sirkő, bár kisebb, különösen nagyon hasonlít a timurihoz. A díszitmények és sírfeliratok a legmesteribb sculptura művei, melyet csak képzelhetni. Némely kő három egymás felett kivésett felirattal bir a legszebb szülüs-írásban; az alsó, középső s felső különböző verset képez.

*** Caravan Journeys and Wanderings by J. P. Ferrier 1847. 177 és 178 lap.

nyen meg lehet bocsátani. A gazergiahi szentet ugyanis Khodsa Abdullah Anszarinak hívják s az utolsó mellék-név mutatja, hogy arab volt, még pedig azon törzsből, mely a prófétával a hidsra-ban (futás) részt vett. Ő 600 évvel ezelőtt Bagdadból Merybe jött s innen Heratba, hol meghalt s mint szent tiszteltetett.

Ma, mint a tartomány és város védszentje, nagy tiszteletben áll. Doszt Mohammed khán lábához temet-teté magát s ez által ép annyira hizelgett földijeinek, mint a mennyire elkeseríté ellenségeit. A sir, mely a közel levő épület fala és a Khodsa sir köve között van, midőn én láttam, még nem birt semmi diszitménnyel, de még csak kővel sem. Fia és utódja először az örök-ség alapkövét akarta letenni, s csak aztán a hagyomá-nyozó sirkövét. Ennek daczára az afghánok hódolattal zarándokolnak oda, s a szentet hatalmas vágytársa leg-közelébb egészen elhomályosítja. Ugy kell neki, ő alkal-masint egyike volt ama sok arab csalónak, míg ellenben Doszt Mohammed az afghán nemzet megalapítója.

XV. FEJEZET.

SZERZŐ EGY MESEDBE MENŐ KARAVÁNHÓZ CSATLAKOZIK. — KUHSZUN, LEG-
UTOLSÓ AFGHAN VÁROS. — ALAPTALAN IJEDELEM VADSZAMARAKTÓL. —
VITA ALATT LEVŐ TERÜLET AZ AFGHAN ÉS PERSA BIRTOK KÖZÜTT. — AZ
ÚT SOKFÉLE IRÁNYBAN OSZLIK EL. — JUSZUF KIHAN HEZARE. — FERIMON.
— DOLMAGE EZREDES. — SZULTAN MURAD MIRZA HERCZEG. — SZERZŐ
KILÉTÉT NEGIRJA A HERATI SZERDÁRNAK. — SAHRUD. — TEHERAN S FO-
GADTATÁS AZ OTTANI TÖRÖK ÜGYVIVŐ ISZMAEL EFENDITŐL. — BARÁTSÁ-
GOS FOGADTATÁS MR. ALISON S AZ ANGOL KÖVETSÉGTŐL. — TALÁLKOZÁS
A SAHHAL. — KAVVAN UD-DAULET S A MERVERI VERESÉG. — VISSZATÉRÉS
TREBIZONDON ÉS KONSTANTINÁPOLYON ÁT PESTRE. — SZERZŐ A KHIVAI
MOLLÁT PESTEN HAGYJA ÉS LONDONBA MEGY. — OTTANI FOGADTATÁSA.

*'Tis sweet to hear the watch-dog's honest bark
Bay deep-mouth'd welcome as we draw nigh home.* — Byron.

HERATOT 1863-dik évi nov. 10-ikén elhagytam, Közép-
Ázsia, vagy, a hogy mások nevezni szokták, India e
kapuját, hogy a nagy karavánnal, mely Mesedbe ment,
utazásom utolsó részét megtegyem. A karaván 2000 em-
berből állt, kiknek fele kabuli hezare volt, kik szegény-
ségben és nyomorban feleségeik és gyermekeikkel a síta
szentekhez zarándokoltak. Ámbár az egész egy testület
volt, mégis mindenki bizonyos osztályokba sorakozott. Én
egy csapat kandahari afghánhoz jutottam, kik indigóval
vagy prémárúkkal kereskedtek Kabulból Persiába, mert

ezek történetesen ugyanazon dsilodart fogadták meg, kit én rábeszéltem, hogy engedjen egy könnyen megterhelt öszvérre ülni, s megígértem, hogy Mesedben úgy fogom megfizetni, mintha egy magam használtam volna. Azon kijelentéssel, hogy Mesedben segíthetek szegénységemen. hadzsi voltom ellen magam támasztám az első kételyt, de még sem merészeltem az álarczot egészen letenni, mert az afghánok, kik fanatikusabbak, mint a bokharaiak, az uton bizonyára boszút állnak. E bizonytalan állásom különben nem volt érdektelen legközelebbi környezetemmel való érintkezésben, mert míg némelyek tetőtől talpig töröknek tartottak, mások angolt akartak bennem felfedezni, a pártok czivakodtak egymással s igen mulatságos volt látni, hogy az utóbbiak mint győzedelmeskednek az elsők felett, mert a mint Mesedhez közeledtünk, az alázatos, görnyedező dervisből mindinkább valódi európaivá bonyolódtam ki. Nehány afghan, nagy indigós házak ügynökei Multan és Sikarpurból, átváltozáshoz egészen hozzá illeszkedni igyekeztek, mert míg Herat területén Gazi (küzdők, t. i. az angolok ellen) voltukkal büszkélkedtek s nagy áradozással szóltak a kabuli győzelemről, Mesedhez közel azt közölték velem, hogy ők is angol alattvalók lennének, csak mutatnám be őket Mesedben a Vekil danlet-nek (az angol consuláris ügynöknek), minthogy ennek befolyásos védelme kereskedelmi ügyekben rájuk nézve nagy haszonnal volt. Mindezt a legkisebb pirulás nélkül tették. A keleti álarczban születik s abban hal meg, őszinteség nem lehet s nem is lesz sohasem keleten.

Utunk Nukre-n, Kale Szefer Khan-on, Ruszenek-en, Sebes-en és Kuhszum-on át vezetett. Az utolsó előtti

helynél kezdődik az erdőség, mely a Heri partján terjed ki, s leselkedő turkmanoknak búvóhelyül szolgál. Kuhszun-ban, hol a herati terület véget ér, két napig kellett időznünk, hogy a legutolsó afghan vámot megfizessük. Második napon a karavanszeraj tornyáról nagy porfelleget vettek észre, mely a faluhoz közelgett. Turkmanok! turkmanok! hangzott minden felől; a rémület a karavánban és faluban leirhatatlan; végül a porfelleg közel jött s nagy csapat vad szamarat láttunk, mely néhány száz lépésnyire közelgett, aztán megfordult s a sivatagon eltűnt. Innen a persa határig, mely Kahriz és Tajbad-nál kezdődik, terjed el azon uratlan országrész, melyen át északról a tekke, szalor és szarik törzsök küldik alamanjaikat délre egész Khaf, Kain, sőt még Bihrdsan-ig is. Ezek néhány száz lovasból állanak, kik a falvakat megtámadják s a lakosokat és nyájakat magukkal hurcolják.

Karavánunk, nagy száma daczára, Kuhszun-ból kíséretül minden fegyverfogható egyént magával vitt. Kafirkale-nál találkoztunk egy karavánnal, mely Mesedből jött. Azt hallottam tőle, hogy Dolmage ezredes, angol tiszt persa szolgálatban, kit már előbb ismertem, az utóbbi városban van, s e hírnek nagyon megörültem. Kafirkale után Dagaru karavanszerajhoz érkeztünk; itt elágazik az út, az egyik Kahriz és Türbeti Sejkh Dsam-on át sikságon vezet keresztül, a másik Tajbad, Riza, Sehrinov-on át igen bérczes s ennek folytán kevésbé lenne veszélyes, mint az első, melyet a karavan legnagyobb része választott, míg nekünk az afghanok kedvéért az utóbbit kellett megtenni. Utunk Taybad-tól kezdve sivár, elhagyatott tájékon haladt át, mely a Ba-

khirz nevet viseli, s melyet a szummita hezarék laknak. kik Kale No-ból jöttek ide. Öt állomás van, míg a kalenderabadi sikságra érkezhetni. Sehrinov-ban Juszuf khán szertibbel (tábornokkal) találkoztam, a hezarék főnökével, ki Persiától fizettetik, de ennek elkeseredett ellensége. A határhoz való kiküldetése jó, mert csak a hezarék mérközhetnek meg a turkmanokkal, s ezek félnek is tőlük, másrésről nem helyes politika a veszély mellett, mely Persiát az afghánok részéről fenyegeti, itt ellenségeket használni fel határőrizetül.

Sehrinov-ból Himmetabad-on és Kellemmunar-on át mentünk (az utóbbi szó koponya-halmot jelent); Kellemmunar hegy csücsán fekszik, s csak egyetlen egy toronyból áll, mely a megtámadások elleni védelmül építettet fel. A nagy hideg miatt sokat szenvedtünk, de a legközelebbi napon Ferimon-ra érkeztünk, utunkon az első faluba, melyet persák laknak, s itt meleg istálló elfeledteté velem több napos szenvedéseimet. Végre Heratból való elindulásunk utáni tizenkettedik napon, Riza imám mesetje és siremlékének gazdagon aranyzott s a távolból előragyogó kupolája mutatá, hogy elértem Mesed-et, a várost, hol szenvedéseim megszünendők voltak, s mely után oly sokáig epedtem. Ennek első megpillantása nagyon meghatott, de be kell vallanom, hogy még egy hónappal ezelőtt is azt hívém, hogy e fontos pillanat hevesebben fog meghatni. A nélkül, hogy vállalkozásom veszélyeit túloznám, innen számíthatom újra születésemet. Különös, hogy a veszélyből végképen megszabadulván, csakhamar egykedvű lettem s a mint a város kapuinak közelében voltunk, elfeledtem a turkmanokat, a sivatagot, a viharokat, egy szóval mindent.

Megérkezésem után félórával Dolmage ezredeshez mentem, ki itt a herczeg kormányzónál több fontos hivatalt viselt, s mindenütt tekintélyben állt. Még hivatalhelyiségeiben volt, szolgálai hívták el onnan, egy különös bokharai hadzi megérkeztét jelentvén be. Sietve jött haza, sokáig mereven nézett reám, s csak akkor ismert fel, midőn beszélni kezdtem. Szívélyes ölelése és könybe borult szeme azt mondták, hogy benne nem csak europait, hanem egyszersmind barátot is találtam. A derék angol azonnal felajánlotta nekem házáat; az ajánlatot elfogadtam s csak vendégszeretetének köszönhetem, hogy a fáradalmakból oly hamar kiépültem s egy hónap múlva, a tél daczára, utazásomat Teheránba folytathattam.

Dolmage ezredes Mesed-ben való időzése alatt Szultan Murad Mirza herczeg-kormányzó, a jelenlegi sah nagybátyjának is bemutatott. E herczeg, az angol érzelmű Abbasz Mirzának egyik fia, a Huszam esz-szaltanat, azaz a birodalom meztelen kardja melléknevet viseli. Ő csakugyan az, mert csak folytonos éberségének és erélyének köszönhető, hogy Khoraszant kormányzása alatt a turkmanok kevésbé zavarják s az utak lassankint élénkülnek. Többször tisztelkedtem nála s mindig különös kegygyel s előzékenységgel fogadtattam. Órák hosszúáig beszéltünk Közép-Ázsiáról, mely felől meglehetősen van értesítve, el volt ragadtatva a felett, hogy a bigot és bizalmatlan bokharai emir, ki minden síta megbotránkozására Emir ül mumiin* (az igazhivók fejedelme) nevet viseli, általam megáldatá magát. A dicsérethez, melyet Szultan Murad Mirza, Khanikov és Eastvick uraktól joga-

* Oly czim, mely alatt a siitáknál csak Ali értetik.

nyert. csak annyit akarunk hozzá tenni, hogy erély, jó ítélet, s hazaszeretet dolgában nem csak Persiában, hanem magában Törökországban is nincs sok hozzá hasonló. De egy feeske nem csinál nyarat, és képessége Persiában soha sem fog hozzá méltó működési kört találni.

Európai ruhák hiányában turbánomat s keleti öltözetemet Mesed-ben szintugy, mint Teherán-ba való tovább utazásomban meg kellett tartani, a dervis-incognitónak azonban, mint az olvasó könnyen elgondolhatja, teljesen búcsút mondtam. Az európai tiszttel való társalgásom herati utitársaimnak eléggé tudtára adá, hogy ki és mi vagyok, különösen az afghánok a legtarkább s legfuresább combinatiókat gondolták ki mivoltom és küldetésem felől. Minthogy elképzelhetém, hogy a herati fiatal herceget erről tudósítani fogják, jobbnak tartottam, ha ezen hirt a szokásos alakban magam juttatom tudomására. A királyi ifjuhoz intézett levemben üdvözlém éles belátása miatt s megírtam neki, hogy nem vagyok ugyan angol, de nagyon közel ehhez, t. i. európai. Ő igen szeretetre méltó férfiú, de azt tanácsolnám neki, hogy jövőre az idegent, kit helyi viszonyok incognitora kényszerítnek, ne akarjon így nyilvánosan leélezázní.

A karácsoni ünnepet a derék angol tiszttel töltvén el, dec. 26-ikán elindultam Teherán felé, karaván s más kíséret nélkül, egyedül mollám társaságában. Mindketten lovagoltunk és pedig jó lovakon, melyek az enyimek voltak. Konyhaedényt, ágytakarót s minden lehető kényelmi szert is magunkkal vittünk, s bár tél közepén 24 állomást kellett bejárnom, a gyönyör, melyet ez uton

éreztem, midőn minden lépéssel a kedves nyugathoz közeledtem, elfelejthetlen. A Mezinantól Sahrudig való négy állomást is, hol a persák a turkmanok miatti féltelmükben ágyukkal kísértetik magukat, magánosan tettem meg.

Az utóbbi városban a karavanszerajban egy angolt láttam Birminghamból, ki gyapjút s gyapotot vásárolni időzött itt. Elképzelhetni a britt meglepetését, midőn én hadzsi-jelmezben s nagy turbánnal fejemen, ez idegen országban „How do you do“-val szólítottam meg. Rendkívülig megütődve, arcszíne átváltozott, s háromszor kezdte a „Well J“-vel a nélkül, hogy többet rebeghetett volna. A további felvilágosítás kíséretében zavarából vendége lettem s pompás napot töltöttünk el vele, s egy jól művelt oroszszal, ki a Kavkaz kereskedelmiház ügynökeként tartózkodott itt. Sahrudból 11 napra volt szükségem, hogy elérjem a persa fővárost. Jan. 19-dikén este felé két órányi távolra voltam tőle, s itt, Sah-Abdul-Azim falunál, az alkonyat folytán elég különösen eltévedtem. Midőn végre hosszú bolyongás után a város kapujához érkeztem, ez már zárva volt s az éjt a néhány lépésnyi távol karavanszerajban kellett töltenem. Másnap reggel, nehogy valaki furesa öltözetemben megismerjen, Teherán utcáin át a török követséghez siettem.

Hogy mint éreztem magam, midőn az épületbe léptem, melyet tiz hónappal ezelőtt mondhatni kalandos tervekkel hagytam el, az olvasó elképzelheti. A hír, hogy Hajdar efendi, jöltevőm, Teheránt elhagyta, nagyon megszorított, de meg kell vallanom, hogy helyettese, Iszmael efendi, ki mint követségi ügyvivő volt a persa udvarnál hitelesítve, nem kevesebb jószággal és

szivélyességgel fogadott. E fiatal török diplomata, ki rendkívüli finom műveltségéről s kitünő jelleméről ismeretes, szeretetreméltósága által örökös adósává tett. A követségi épületben nekem azonnal néhány szobát engedett át, a tökéletes kényelem, melyet Teheránban két hónapon át élveztem, fáradságteljes utazásom minden baját és szenvedését elfeledteté, s csak hamar oly erősnek éreztem magam, hogy újból megtehettem volna hasonló utat. Nem kevesebb szivességben részesültem az angol követségénél. A királynő kitünő képviselője, mr. Alison * valamint a két titkár, Thompson és Watson urak igen örültek utazásom szerencsés befejezésének, s csak pártolásuknak köszönhetem, hogy Angolországba érkeztemkor utazási emlékirataim kiadására nem reményltek, sőt meg nem érdemltek segélyt találtam.

A királynak is, ki látni kívánt, Iszmael efendi által hivatalosan bemutatattam. Az ifjú Naszr ed-din sah kertjében fogadott. A külügyi miniszter s az első hadsegéd által bevezetve, nagyon meglepettem, a mint Iran minden tartományának uralkodója egyszerü, félig keleti, félig európai öltözetben** lorgonnal nézte közeledésünket. A szokásos üdvözlések után megkezdődött a társalgás utazásom felett. A király minden királyi

* Mr. Alisont azon szerencsétlenség érte, hogy ugyanazon télen, melyen Teheránba visszatértem, a halál által elveszté nejét, kivel csak egy évvel azelőtt kelt egybe. Neje, született Baltadsi. 60,000 fontot hagyományozott neki, melyet nagylelküleg az elhunyt nővéreinek engedett át. A szerencsétlenség napján Teherán szegényei között 200 db aranyt osztott ki. A valódi nemesszivűség e ténye Teherán persa világánál nagy feltűnést tett. Ez a legjobb leczke, melyet a keletieknek adhatni, többet ér, mint a képmutató morál, melyet mások fitogtatnak.

** Az alsóbb öltönydarabok többnyire belföldi s csak a felsőbbek európai modor szerint készültek. A keleti civilizáció hű képe.

testvére után tudakozódott a távoli keleten, s midőn politikai jelentéktelenségük s gyöngeségükre utaltam, kis gasconnadetól nem tartóztathatá magát, s így szólt egyik vezirhez: „15,000 emberrel mindennek véget lehetne vetni!“ Természetesen a mervi catastropha utáni felkiáltás: „Kavvam! Kavvam! redde mihi meas legiones!“ * egészen elfelejtetett. Herat is szóba került társalgás közben. Naszr ed-din sah azt kérdezé, hogy valljon minő most a város, mit csinálnak lakosai. Azt feleltem, hogy Herat romhalommá lett s a lakosok a persa Felsőség jóléteért imádkoznak. A király csakhamar észrevette, mire czélozom és hirtelen, a mint beszélni szokott, a mesebeli róka módjára szólt: „Az ily elpusztult városokat nem szeretem.“ Az audientia végén, mely félóráig tartott, az uralkodó csodálatát fejezte ki utazásom felett. Kiváló kegye jeléül az oroszlán- és naprendnek negyedik osztályát adományozta nekem, miután utazásom rövid történetét kellett számára megírnom.

Mart. 28-dikán, ép azon napon, melyen mult évben közép-ázsiai utamra elindultam, elhagytam Teheránt, hogy Täbriszen át Trebizondba menjek. Täbriszig a legszebb tavaszi időjárás volt, s érzelmeimet a mult

* A Merv elleni szerencsétlen hadjárat, mely, mint észrevevém, tulajdonképen Bokhara ellen volt intézve, képtelen, köznapi udvaronc által vezetettett, ki a Kavvam ud daulet (a birodalom segéde) czímet viselte. Az egész szerencsétlenség, valamint a nagy vereség, melyet a persák itt a tekkéktől szenvedtek, csak e tisztnek tulajdonítható. Ugy tekintett a turkmanokra, mint Varus a cheruskokra a teutoburgi erdőben, de gyáva volt, hogy oly véget vessen magának, mint a római hadvezér. Királya sem volt Augustus, mert bár elkiáltá: „redde mihi meas legiones!“ 24,000 db arannyal megvigasztaltatá magát, s az aljas gyáva még ma is magas tisztséget visel Persiában.

év történeteire való visszaemlékezésnél könnyen elképzelhetni. Akkor minden lépéssel a vad barbárság s ismeretlen veszélyek felé közeledtem, most a civilizációhoz s a drága hazához. Mélyen meghatott a részvét, melyet utamon az európaiak irántam tanusítottak. Tabriszben kitűnő barátaim, a Hanhart és Comp. svájciek s mr. Abbot, az angol alconsul, Erzerumban mr. Majack, Trebiszondban dr. Blau tudós barátom, különösen pedig Dragovich ur, az előbbi porosz, az utóbbi ausztriai consul, előzékenységük s testvéri fogadásuk által örökös adósukká tettek. Ez urak ismerik a fáradalmakat, melyek a keleten tett utazással járnak, s a részükről való elismerés a legédesb jutalom, melyet az utazó várhat.

A mint a pillanattól kezdve, melyben Kurdisztant elhagytam, az oszmanli arczvonásaiban nem találhattam volna fel többé semmi keleti jelleget, úgy most Sztambult a valóságban nem létező keleti élet csak fényesen festett függönyének tekinthettem. A Bosporus partján csak három órán át időzhettem, de oly szerencsés voltam, hogy az idő rövidsége daczára b. Prokesch-Osten-nél, a fáradhatlan tudós s diplomatánál tiszteletemet tehetém, s jóakaró tanácsát ez emlékiratok kidolgozásánál soha sem tévesztém szem elől. Innen Küssztendésén át Pestre mentem, hol dervis-társamat, a kungrati mollát, ki Szamarkandból kísért, hátrahagytam*, nekem azonban nem jutott a szerencse, hogy hazámban tovább maradjak, mert az idény befejezte előtt akartam még a

* Hogy e szegény khivai, ki Mekka helyett a magyar fővárosba vetődött, itt hogy csodált s bámult meg mindent, az olvasó könnyen elképzelheti. Leginkább volt meglepve a frengik jószívűsége által, hogy még nem verték agyon, mitől, földieci eljárásából következtetve, leginkább félt.

Royal geographical society elé utazási jelentésemet terjeszteni, mi barátaim szives pártolása által sikerült is. 1864-dik évi jun. 9-dikén Londonba érkeztem, s hihetetlen fáradságba került, míg oly két ellentét fölváltását megszokhattam, mint Bokhara és London.

Valóban csodálatos, hogy a szokásnak az emberre mily hatása van. Bár fokozatosan mentem át egyik végtelből a másikba, még is minden oly meglepőnek, újnak és különösnek tetszett, mintha Európáról azelőtt csak álmodtam volna s magam is ázsiai lennék. Vándorlásaim felette nagy benyomást hagytak bennem hátra; s esoda-e, hogy néha gyermekként megilletődtem, ha a Regent-Streetben, vagy az angol nagyok drawing-roomjaiban Közép-Ázsia sivatagjaira s a kirgiszek és turkmánok sátraira gondoltam ?

II. R É S Z.

TURKMANOK.

KHIVA.

BOKHARA.

KHOKAND.

KHINAI TATÁROK.

UTAK.

FÖLDMŰVELÉS ÉS KERESKEDELEM.

POLITIKAI VISZONYOK.

OROSZOK ÉS ANGOLOK.

XVI. FEJEZET.

HATÁROK S TÖRZSFELOSZTÁS. — SEM URALKODÓ, SEM ALATTVALÓK. — AZ ISZLAM. — AZ EZ ÁLTAL LÉTESITETT VÁLTOZÁSOK CSAK KÜLSŐLEGESEK. — AZ AKSZAKALOK MAGUKBAN HATALOM NÉLKÜLIEK. — A MOLLÁK BEFOLYÁSA. — A NOMÁD-SÁTRAK SZERKEZETE. — ALAMANOK S EZEK VEZETÉSE. — PERSA GYÁVASÁG. — TURKMAN KÖLTŐK. — TROUBADOUROK. — EGYSZERŰ HÁZASSÁGI SZOKÁSOK. — LOVAK — SIRHALMOK. — GYÁSZ A HALOTTAKÉRT. — A TURKMANOK SZÁRMÁZÁSA. — ÁLTALÁNOS VÁZLATOK A TURKMANOK TÖRTÉNETÉBŐL. — PILLANATNYI POLITIKAI ÉS FÖLDRAJZI FONTOSSÁGUK.

Non se urbibus tenent et ne statis quidem sedibus. Ut invitavere pabula, ut cedens et sequens hostis evigil, ita res opesque secum trahens, semper castra habitant; bellatrix, libera, indomita. — Pomp. Mela. de Situ Orbis. I. ii. c. 4.

A TURKMANOK POLITIKAI ÉS TÁRSADALMI VISZONYAIKBAN.

HATÁROK ÉS FELOSZTÁS.

A TURKMANOK vagy türkmének*), mint magukat nevezik, nagyjából azon sivar tartomány-részeket lakják, melyek az Oxuson innen a kaspi tenger partjától Bel-

* E szó a Türk tulajdonnév s a men (= magy. -ság, ség) képzőből áll, mondatik tehát türk- (török)-ségnek, miután így a nomádok par excellence törököknek nevezik magukat. A nálunk szokásban levő „turkman” elnevezés a török eredetinek persa elferdítése.

khig, s a nevezett folyamtól délre Heratig és Asztrabadig terjednek. A részben művelhető földön kívül, melyet az Oxus, Murgab, Tedsend, Görgen és Etrek-nél birnak, hol egy keveset földműveléssel is foglalkoznak, a turkmanok országa ama borzasztó sivatagot képezi, melyben az utas sokszor hetekig bolyonghat a nélkül, hogy egy csepp édes iható vizet vagy fa árnyékot találjon. A mi télen a nagy hideg és magas hó, az nyáron a forró meleg s a mély homok, s a viharok az év különböző részeiben csak abban térnek el egymástól, hogy az egyik fajta a karavánok számára száraz, a másik nedves sirt készít.

Hogy a turkmanok felosztását pontosabban megjelöljük, saját kifejezéseiket akarjuk használni. Európai fogalmaink szerint a főosztályozásokat törzsöknek nevezük, minthogy az egész nemzet álláspontjából indulunk ki. A turkmanok azonban, kik, a mennyire a történet minket tanít, soha sem egyesültek egy testté, főosztályozásaikat a khalk (arabul: nép,) névvel jelölik, s a következőket nevezik meg: 1) Csaudor, 2) Erszari, 3) Alieli, 4) Kara, 5) Szalor, 6) Szarik, 7) Tekke, 8) Göklen, 9) Jomut. * A khalkok egyes taif-, ezek pedig tirek-re oszlanak el. E főtörzsöket mind rövideden meg akarjuk érinteni, figyelmünket azonban különösen a három délire: Tekke, Göklen és Jomut-ra irányozzuk, minthogy azokat közelről láhattuk és megismerhettük.

* Mint említettett, a nomádok által használt kifejezéseket politikai felosztásuk megjelölésére el akarjuk fogadni, a szó szerinti jelentés hozzá tevésével. Így:

khalk tulajdonképen	nép,	de	törzset is jelent;
taife	"	nép.	" hordát " "
tire	"	töredék	" klánt " "

I. CSAUDOR.

Ezen törzs a Kaspi tenger s Aral-tó közötti terület déli részét lakja, körülbelül 12,000 sátra van és fő tirejei, melyek a kaspi tengertől egészen Köhne-Ürgends, Buldumszaz és Kökeseg-ig Khivában terjednek, következők : Abdal, Igdír, Eszszenlu, Karacsaudor, Bozadsi, Burundsuk és Seikh.

II. ERSZARI.

Ezen törzs az Oxusnak balpartját lakja Csihardsujtól Belkh-ig, 20 taife és még számosabb tire-re oszlik. és sátrainak száma 50 s 60,000 között váltakoznék. Minthogy legnagyobb részt az Oxusnak partját lakják, s a bokharai emirnek adót fizetnek, sokszor a Lebab-türkmen, az az parti turkmanok nevével is neveztetnek.

III. ALIELI.

Ezeknek főhelye Andkhuj, csak három kis tire-t alkotnak s nincsenek többen 2—3000 sátor-aljnál.

IV. KARA.

Kis, de igen vad turkman törzs, mely nagyobbára néhány kút közelében, a nagy homok sivatagon, Andkhuj és Merv között portyázik, és semmit sem kimélő rablásai miatt a környék összes népei küzdenek ellene.

V. SZALOR.

A legrégebb történetileg ismeretes turkman törzs, mely már az arab hódítás idejében vitézsége által híres volt, száma az előtt valószínűleg nagyobb vala; a folytonos háborúk azonban ezt nagyon megapaszták, csak 8000 sátra van s bár még tíz évvel ezelőtt Mervet, e

fontos pontot bírta, ma a tekke-k által háttérbe szorítatva, Marcsali-on és vidékén él. A következő tire-k s taife-kből áll :

<i>Taife.</i>	<i>Tire.</i>
1. Jalavads	Jasz, Tiszi, Szakar, Ordukhodsa.
2. Karaman	Alam, Gördsikli, Bejbölegi.
3. Anabölegi	Jadsi, Bokhara, Bakastöre, Timur.

VI. SZARIK.

E törzs vitézségre nézve nem áll kisebb tekintélyben mint a Szalor-törzs, előbbi számából azonban szintén vesztett. Ma a szarik-ok* Pendsdeh környékén laknak a Murgab partján, s a szomszédos dsemsidi-ken kívül minden turkmannel ellenséges lábon állanak. A következő tirek s taifékre oszlanak :

<i>Taife.</i>	<i>Tire.</i>
1. Khoraszanli	Bedeng, Khodsali, Kizil, Huszejnali.
2. Birads	Kanlibas, Kulesa, Szudsan.
3. Szokhti	Tapir, Mumatag, Kurd, Kadir.
4. Alasa	Kodsak, Bogadsa, Huszejnkara, Szaad, Ökensziz.
5. Herzegi	Jerki, Dsanibeg, Kurama, Jatan, Japagi.

Sátraik számát nekem 10,000-re mondták.

VII. TEKKE.

Jelenleg a turkmanok legnagyobb s leghatalmasabb törzse, mely két főtáborra, az akhalira (Tedsentől keletre), s a mervire oszlik, s a legmegbízhatóbb állítás szerint körülbelül 60,000 sátrat számít. Minthogy ke-

* Ezen törzs asszonyai igen híresek egy bizonyos szövet készítésében, melyet Agari-nak neveznek. Ez a fiatal, 3—4 napnál nem idősb tevék szőréből készítették, mely miután 3—4 napig forró tejben áztatott volna, a lány selyem ruganyosságát és tartósságát nyeri; ezen anyagot dolgozzák fel aztán fonás és szövés által a fentemlített szövétté. Különös szépséggel és becsesül bir mint férfi ruhakelme. Sok vitetik Persiába is, hol magas áron kél el.

vésbé művelhető földjük van mint a többi turkmannak. úgy mondvá, már a természettől rablásra vannak kényserítve, s valóságos isten ostorai Persia éjszakkéleti részeinek, Heratnak s környékének. Alosztályaikból, melyek valószínűleg számosabbak, csak a következőket jegyezhettem fel :

<i>Taife.</i>	<i>Tire.</i>
1. Ötemis . . .	Kelleco, Szultansziz, Szicsmaz, Kara Ahmed.
2. Bakhsi . . .	Perreng, Topaz, Körszagri, Aladsagöz, Tasa- jak Aksefi Goh, Mavi, Szakir, Kazilar.
3. Toktamis . .	Bokburun Amansah, Gökese Beg, Kara, Khar, Kongor, Juszuf. Jazi, Arik Karadsa.

VIII. GÖKLEN.

A helyzet s viszonyok után itélve, melyekben e törzset találtam, azt a legbékésebbnek s legezivilizáltabbnak nevezhetem. A göklen-ek nagyon szívesen foglalkoznak a földműveléssel s nagy részük a persa királynak is hódol. A régi Gurgan (ma a Sehri Dsordsan romjai) szép s történetileg híres földét lakják. A következő klánok s hordákra oszlanak :

<i>Taife.</i>	<i>Tire.</i>
1. Csakir . . .	Gökdís, Alamet, Toramen, Khorta, Karavul, Kösze, Kulkara, Bajnal.
2. Begdili . . .	Pank, Aman-khodsá, Boran, Karismaz.
3. Kaji	Dsankurbanli, Erkekli, Kizil Akindsik, Ti- kendsi Bokkhodsá, Kodana, Temek, Kaniasz, Dari.
4. Karabalkan . .	Csotur, Kapan, Szigirsziki, Pasej, Adsibég.
5. Kirik	Gijinlik Szufian, Dehene Karakuzn, Cseke, Gökesze, Kabaszakal, Öngüt, Köngör.
6. Bajindir . . .	Kalajdsi, Körük, Japagi, Jadsi, Keszír, Jasz- galik, Töreng.
7. Gerkesz	Mollalar, Kösze, Atanijaz, Mehrem, Börre.
8. Jaugak	Körszüt, Madsiman, Kötü, Dizegri, Szaridse, Ekiz.
9. Szengrik . . .	Karasur, Aksur, Kuesi, Khar, Sejkhbegi.
10. Aj Dervis . . .	Ocsu, Kodsamaz, Dehli, Csikszari, Arab, Adsem, Kandsik.

E tiz hordának, mint beszéltek, 10000 sátor-alja lenne, mi talán nem túlzás.

IX. JOMUT.

Ezen törzs, mely a kaspi tenger keleti partját s néhány szigetét lakja, általában Görgeu-Jomudu-nak, az az: görgeui Jomut-nak nevezetik. Ezen kívül még Khiva-Jomudu, azaz khivai Jomut-ok vannak, s ezek a sivatag másik végét az Oxus mellett választák tartózkodási helyüknek.

A sivatagban a legnevezetesebb helyek, hol az elsőb-
bek tanyázni szoktak, a persa határtól fölfelé 'számítva,
a következők :

1. *Khodsa Nefesz* a Görgeu alsó torkolatánál 40—60 sátorral, melyek nagyon szaporítják ama vakmerő kalózok számát, kik a persa partokon veszélyeztetik a közbátorságot.

2. *Gömüstepe*, téli szállás, nyáron lakhatlan az itt uralgó láz miatt. A Görgeu felső torkolatának hosszában terül el, mely folyam itt meglehetősen mély és halainak bámulatos nagy mennyisége által e nomádoknak nagy hasznot hajt.

3. *Haszankuli*, a hasonló nevű tengeröböl partján. E helyen nyáron sokan laknak, s itt meglehetősen jó dinnyék teremnek.

4. *Etrek*, Haszankuli-től keletre, a hasonló nevű folyam partján, mely innen hat mértföldnyire a tengerbe ömlik.

5. *Csekislar*, szintén jajlak (nyári tartózkodási hely), közel a tengerparton emelkedő Aktepe halom mellett.

6. *Cseleken*, * a szárazföldről csak néhány mért-földnyire távol levő sziget, melynek lakosai békés ipar-üzölők.

A Jomut-ok következő klanokat és hordákat képeznek :

<i>Taife.</i>	<i>Tire.</i>
1. Atabaj.	Szehene, Dünģiresi, Tana Kiszarka, Kesze, Temek.
2. Dsafer baj, mely megint, a	Iri Tomacs, Kizil Szakalli. Arig-
<i>a.</i> Jarali	köszeli, Csokkan borkan, Onuk
és	Tomacs.
<i>b.</i> Nurali-ra	Kelte, Karindsik, Gazili Kör. Ha-
oszlik fel.	szankululu kör Pankötek.
3. Seref Dsuni, kiknek egy része	
Görgen-ben másik része pe-	
dig Khivában lakik.	
<i>a.</i> Görghen	Karabölke, Tevedsi, Telgay, Dsafer.
<i>b.</i> Khiva	Öküz, Szalak. Usak, Kodsuk, Mes-
	rik, Imreli.
4. Ogurdsali	Szemedin, Giraj Terekme, Nedin.

Az utóbbiak a jomut-okat nem ismerik el törzsrakonaiknak, mert az ogurdsali-k jóformán soha sem szoktak rablással foglalkozni. Minthogy békés kereskedelmi vállalataikban sokat közlekednek Persiával, a sah alattvalói lettek s évenként 1000 db. arany adót fizetnek. Belközi igazgatásukba azonban a persáknak nem szabad befolyniok. Maguk a jomutok az ő számukat 40—50,000 sátorra szokták mondani, de e szám ép oly kevésbé hiteles, mint a többi, mert e nomádok nemzeti büszkeségnek tartják számukat nagyítani. Az egyes számokat azonban mégis össze akarjuk adni:

* Jobban mondva Csereken, a persa Csar-ken-től, t. i. négy akna, így neveztetvén e sziget négy főterménye után.

<i>Törzsek.</i>	<i>Sátorszám.</i>
1. Csaudor	12,000 sátorral.
2. Erszari	50,000 „
3. Alieli	3,000 „
4. Kara	1,500 „
5. Szalor	8,000 „
6. Szarik	10,000 „
7. Tekke	60,000 „
8. Göklen	12,000 „
9. Jomut	40,000 „

Összesen : 196,500 sátor.

Általában egy-egy sátorra öt lélek számíttatik. A főösszeggel sokszorozva, ebből 982,500 lélek-szám kerül ki. Ez összeget minimumnak kell tekinteni, miután a turkman állításokat majdnem egy harmaddal leszállítám.

POLITIKAI VISZONYOK A TURKMANOKNÁL.

A turkmanok közötti időzésem alatt leginkább az lepett meg, hogy egyet sem találhattam, ki parancsolni, és egyet sem, ki engedelmeskedni akart volna. A turkman így szokott magáról szólni : „Biz bibas khalk bolamiz“ (az az : fejetlen nép vagyunk); nem is kell, mi mindnyájan egyenlők vagyunk, nálunk, mindenki király. A többi nomádok minnyájánál akadhatni itt-ott a kormány némi nyomára, a törököknél az Akszakal, a persáknál a Ris szefid, s az araboknál a Sejkhek személyében; a turkmanoknál mindezt hiába keresed. A törzsöknek meg van ugyan akszakal-juk, de ezek csak bizonyos fokig részesülnek tiszteletben, csak addig szeretik s túrik őket, míg fensőbbiségüket bizonyos parancsok vagy kérdések által nem akarják felismertetni. Az olvasó most azt fogja kérdezni, hogy e hírhedt rablók, kiknek nyeresége valóban határtalan, hogy élhetnek

egymással a nélkül, hogy magukat kölcsönösen ki ne pusztítsák. Ez feltűnő, de még feltűnőbb lesz, ha azt mondom, hogy e látszólagos anarchia daczára, s daczára minden nyereségüknek, a meddig nyilvánosan ki nem nyilatkoztatták az ellenségeskedést, kevesebb rablás s gyilkolás, kevesebb igazságtalanság s erkölestelenség történik köztük, mint Ázsia többi népei között, melyeknek társadalmi viszonyai az iszlami civilizáción alapszanak. A sivatag lakói felett öreg és hatalmas király uralkodik, ki sokszor zsarnokoskodik is rajtuk, láthatlan ugyan, de a „Deb“ * (szokás) szóban világosan felismerjük. A turkmanoknál a legszigorúbban teljesítetik a mit a Deb parancsol s utáltatik, a mit megtilt. A Deb mellett bizonyos körülmények között a vallást is fel lehetne említeni, de ennek, bár a fanatikus Bokharából hozatik, koránt sincs azon befolyása, melyet neki tulajdonítanak. Általában azt hiszik, hogy a turkman azért rabolja ki s adja el a persát, mert ez a turkman előtt gyűlöletes sííta felekezethez tartozik. Ez azonban nagy tévedés és szilárdan meg vagyok győződve, hogy a turkman akkor is kielégítené a Deb által megengedett rablási vágyát, ha a persák helyett a szunnita törökök lennének szomszédai. Ezt eléggé bebizonyítja a szunnita Afghanisztan, Majmene, Khiva, sőt Bokharába intézett támadásai által, s a későbbi tapasztalat meggyőződte-tett minket arról, hogy a rabszolgák nagy része Közép-Ázsiában a szunnita vallási felekezethez tartozik. Egy alkalommal egy rablótól, ki jámborságáról volt híres, kérdeztem, hogy mint adhatja el szunnita testvérét rab-

* Deb (a kirgiszeknél Töre) arab eredetű szó, mely Edeb-ből (erkölesség) származik.

szolgául, míg a próféta így szól: „Kulli iszlam hurre,“ azaz minden müszülman szabad. „Behej! — felelte a turkman nagy közönyösséggel — a koran, az isten könyve, bizonyára nemesebb mint az ember, s még is adják, veszik néhány kranért. Sőt, mit akarsz? József, Jákob fia, próféta volt és szintén eladatott. Ártott az neki valamit?“

Csodálatos, hogy a Deb a vallással való nyolczszázados harcában ez utóbbi által csak keveset szenvedett, mert sok szokás, mely az iszlam által kárhoztatva van, s mely ellen a mollák egyre küzdenek, folyvást ősi eredetiségében léteznek, s az iszlam nemesak a turkmanok között, hanem Közép-Ázsia minden nomádjánál a régi vallásnak csak *külső* alakját változtatá meg. A mi azelőtt a nap, tűz s más természeti jelenségek voltak, az ma Allah, Mohammed lett, bensejében azonban a nomád mindig ugyanaz, minő 2000 évvel ezelőtt volt, és jelleme csak akkor változhatik meg, ha könnyü sátrát a nehézkes házzal cseréli fel, az az ha megszünik nomád lenni.

Az akszakalok befolyására visszatérve, meg akarjuk jegyezni, hogy ezek az idegenekkel való közlekedésben, pl. ha Persiával, Oroszországgal vagy idegen turkman törzsekkel van dolguk, általában képviselik ugyan az illető törzset, de nem teljhatalmu követek. Hogy mennyire befolyásnélküliek, Oroszország és Persia leginkább tapasztalhatták, mert ezek nagy költséggel igyekeztek az akszakalokat érdekükbe vonni, hogy a rablásokat megakadályozzák, de eddig ennek kevés eredménye volt. Nagyobb tekintélynek örvendenek a mollák, nem épen az iszlami, hanem általában a vallási s így rejtélyes jellem miatt, melytől a babonás nomádok félnek.

A mollák, kik Khiva és Bokharában nyerik kiképzetésüket, különben ravasz emberek, kezdetben szentes külszinnel lépnek fel s miután zseböket megtölték, visszavonulnak. A társadalmi kötelék egyik főtámasza az, hogy valamint az egyes alosztályok, úgy az egész törzs is szilárdan összetart. Minden turkman, még a négyéves gyermek is, már tudja, hogy mily taife vagy tirehez tartozik, s mindig bizonyos büszkeséggel utal klanjának hatalmára vagy sokaságára, mert ez tulajdonképen a fegyver, mely mások önkénye ellen megvédi, s ha egyes tag bántalmaztatik, az egész törzsnek kell elégtételt követelnie.

A jomutoknak a szomszédos törzsek és országokhoz való viszonyát illetőleg azt tapasztaltam, hogy a göklenekkel régi kibékíthetlen ellenségeskedésben élnek. A tekkékkal való békekötésre azon időben, midőn Etrekben voltunk, kísérletek tétettek, mi utazásunkra nézve szerencsés véletlen volt. Mint azonban később hallottam, a béke nem létesült, s a mi Persiára szerencse, lehetetlen is, hogy e felette harcziás törzsek egyesüljenek. Persia, névszerint Mazendran, Khoraszán és Szigisztán, folytonosan ki van téve az egyes törzsek rablásainak, csak a tekkék és jomutoknak kell egyesülnök, hogy megmérhetlen kárt tegyenek. A turkman ittás Iranon annyiszor győzedelmeskedett fegyvereinek szerencsésjétől s kaczag, ha ez ország fenyegeti vagy hadsereggel indul ellene.

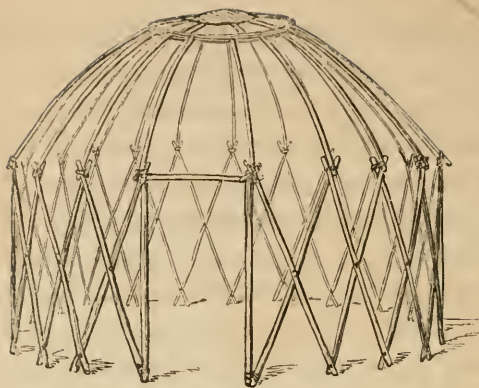
Egészen másként áll a dolog Oroszországgal, melynek hatalmától a jomutok, bár csak az asurai kis helyőrségben ismerték meg, mégis félnek. Mintegy négy év előtt, mint hallottam, az oroszok a Persiával kötött

minden szerződés ellenére, alig 120 katonával megtámadták a gömüstepei táborn, a turkmanok, bár sokkal számosabban voltak, megszaladtak és sátraikat kirabolni s felégetni hagyták. A pokoli fegyverekről szóló monda, melyeket az oroszok használtak, még a tekkék között is elterjedt, de azt hiszem, hogy a fegyvelem az, melynek e nomádok nem állhatnak ellent.

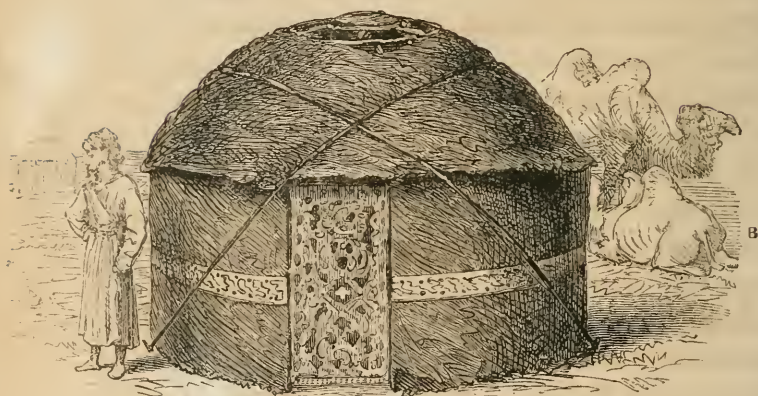
TÁRSADALMI VISZONYOK.

A turkmant házi körébe akarjuk elkisérni, miért is saját magáról, öltözetéről és sátráról kell beszélnünk. A turkman tatár eredetű, de faja jellegét csak ott tartotta meg, hol az irani vérrel való összevegyülésre a viszonyok nem voltak kedvezők. Feltűnőleg mutatkozik ez a tekkék, göklenek és jomutoknál, a hol tisztán tatár arczjelleg csak azon családok és klánoknál található, melyek kevesebb alamant küldöttek Persiába s így kevesebb fekete hajú rabszolgát hoztak maguk közé. Különbben a turkmant, megőrizte légyen bár többé vagy kevésbé az eredeti jelleget, mindig bátor és éles tekintetéről s büszke, harezias magatartásáról ismerhetni meg, mely Közép-Ázsia minden nomádjai és városi lakosa között kitűnneti; mert bár a kirgiszek, karakalpakok és özbegek között is sok harezias külsejű fiatal embert láttam, szabad fesztelenséget csak a turkmanoknál fedezhettem fel. A turkmanok ruházata az, minő Khivában szokásos, de ez valamint a férfinál, ugy a nőnél is kevésbé módosítva van, persa kis fényüzési czikkek hozzácsatolása által. A legnagyobb szerepet a piros selyem ing játszsza, mely az iszlám tanai szerint tilos ugyan. de melyet mégis





A



B



SÁTOR KÖZÉP-AZSIÁBAN.
(A. FAÁLLVÁNY. — B. NEMEZSEL TETŐZVE. — C. BELSEJE.)

mindkét nem visel; a turkman nőknél ez teszi az egész házi öltözetet, és szemem csak nehezen szokhatott hozzá, midőn öreg anyákat, teljes koru nőket s fiatal leányokat, hosszú, bokáig érő ingben kelni jární láttam. A férfiak fejükön prémsüveget viselnek, mely könnyebb s izlésesebb, mint az özbegek idomtalan sapkája s a persák magas, toronyalaku kalapja. A csapan is, oly felsőruha mely otthonkáinkhoz hasonló, Khivából jön, szintén szokásos, és rövidebben viselik, ha csapao-ban (rablási támadás) vesznek részt. A nők diszöltözeteiknél a hosszú ing fölé nagy sálövet szoktak kötni, melynek két vége lelóg; a veres vagy sárga eszímák, magas sarkkal, szintén nélkülözhetlenek, de legkedveltebb az ékszer, mely tömör ezüst karperecz, nyak-, orron- vagy fülönfüggők-ből s az amulettek számára való tölténytáska alakú tokokból áll. E tokok sokszor jobbról s balról függnék le, mint rendjeleink s minden mozdulatkor csengőn összesörrennek. A turkman nagyon szereti az ily csengést, mert vagy nejét vagy lovát aggatja tele ily csecsebecsével, vagy ha ehhez nincsen módja, persát rabol el s ezt rakja meg lánczczal, de csörrenést minden áron kell maga körül hallania. A női öltözet egyéb kiegészítő része a magyar dolmány egy neme, mely a vállakról függ le, de csak oly hosszúnak szabad lennie, hogy a szalaggal átfűzött hajfonatnak vége látható legyen.

A turkman sátra igen csinos s a nomád életnek megfelelő, melyet hasonló alakban lehet találni egész Közép-Ázsiában a távoli Khináig.

A sátor három részből áll, a fa-állványból, a nemez darabokból készült tetőzetből s a belső felszerelésből. A fa részt kivéve, a többi a turkman nők műve. Ezek gon-

doszkodnak a lakás felállítása és felszedéséről, s vándorlások alkalmával a tevékre csomagolják, míg maguk mellette gyalognak. A szegények és gazdagok sátrai a belfelszerelésben különböznek. Csak két fajta sátor van, a Kara-ój, az az a fekete, az idő által megbarnított s az Ak-ój, az az a fehér, belőlről hófehér nemezzel ellátott sátor, mely új házasok vagy különösen megtisztelt vendégek számára állittatik fel. A sátor, a mint Közép-Ázsiában láttam, általában jó hatást hagyott bennem hátra. Nyáron hűvös, télen kellemes meleg s igen jótékony a benne feltalálható menhely, midőn a vad orkán sivit a beláthatlan sivatagon át. Az idegen sokszor aggódik a felett, hogy az elemek hatalma a lakás ujjvastag falait ezer darabokra tépheti, de a turkman evvel keveset törődik, megerősíti a köteleket s édesen alszik, a vihar hömbölése neki szelid bölesődal.

A turkmanok szokásai és foglalkozásáról egész könyvet lehetne írni, oly feltűnő a különbség életmódjuk s a mi életmódunk között. Itt azonban csak néhány jellemvonásra kell szoritkoznunk. A turkmanok életében a főkérdés az alaman, azaz : rablási társaság, s a csapao, t. i. a megrohanás. A turkman azonnal kész fegyvert ragadni és lóra ülni, a mint jövedelmesnek tetsző kalandra meghívják. Az ily vállalkozás terve még a legközelebbi rokonok előtt is titokban tartatik s miután a szerdar (vezér) megválasztatott s egy molla megáldotta őket (fatíha), az alkonyat beálltával mindenki más uton megy az előbb meghatározott gyűlhelyre. A támadás mindig vagy éjjelkor történik, ha lakott helyek ellen történik a támadás, vagy napkeltekor, ha karaván vagy ellenséges csapat a megtámadandó. A turkmanok meg-

támadása, mint a hunok és tatároké, inkább megrohanásnak nevezhető; a támadók több osztályba sorakoznak s több oldalról rohannak a mitsem gyanító áldozatra, kétszer, gyéren háromszor, mert a turkman közmondás azt tartja, hogy: „Iki deng ücsde döng,“ azaz: kisértsd meg kétszer, de harmadszor fordulj vissza. A megtámadottnak igen elhatározottnak vagy igen erősnek kell lennie, hogy ily megrohanásnak ellentálljon; a persáknál ez ritkán történik s gyakran megesik, hogy egy turkman öt, sőt több persa ellen is sikerrel harezol. A turkmanok beszélték nekem, hogy gyakran egyikük 4—5 persát fog el. „Sokszor történik, beszélte egy nomád, hogy a persák félelemből eldobják a fegyvert, kötelet kérnek s egymást kölcsönösen megkötözik. Csak az utolsónak megkötésére kell a lóról leszállnunk.“ Ha nem is vesszük tekintetbe a vereséget, melyet 22,000 persa csak legujabban is 5,000 turkmantól szenvedett, a sivatag fiainak az ilyesmikbeni felsőbbbségét az irániak irányában ténynek nevezhetjük, s majdnem hajlandó vagyok azt hinni, hogy a történetben rég ismert rettegés az északi tatároktól zsibbasztja meg a legbátrabbat is. S mily drágán kell a gyávaságot megfizetni! Kit a megrohanáskor lekasabolnak, szerencésnek mondható. A bátortalannak azonban, ki minden feltétel nélkül adja meg magát, megkötik kezét s a lovas vagy nyergébe ülteti s ekkor a fogoly lábai a ló hasa alatt összekötötnek, vagy maga előtt kergeti, vagy ha mindez nem lehetséges, a ló farkához köti. Órákon, sőt napokon át kell így a lovast annak sivár földjére követnie. Az ujonnan megérkezett foglyok sorsáról szoltunk már, s most még csak egy jelenetet akarok elmondani, melyet

Gömüstepe-ben láttam, s melyet soha sem fogok elfeledni. Egy alaman foglyok, lovak, szamarak, marhák s más ingó és ingatlan holmikkal gazdagon megrakodottan tért haza. A zsákmány elosztásához fogtak, azt annyi részre osztván, a mennyien a rablásban részt vettek s ezenkívül a középen egy rakás holmit hagytak, mint később láttam, az egyes részek kiegészítésére. A rablók aztán sorban megtekinték részüket, az egyik meg volt elégedve, a másik szintén, a harmadik megnézte a neki jutott persa nő fogait s úgy találta, hogy az ő osztályrésze csekély. A főnök a kiegészítési tartaiékhoz nyult, fiatal szamarat állított onnan a szegény rabnő mellé, s a turkman ki volt elégitve. Ez többször ismétlődött, s bár az embertelen eljárás felett felzúdultam, olykor mégis nevetnem kellett ez vagy ama rablási zsákmány-rész furesa összeállítása felett.

A fő fegyver, mely a turkmant rablásai alkalmával oly nagy előnyben részesíti, kétségkívül lova, mely valóban csodálatos állat, s melyet a puszták fia jobban szeret, mint nejét és gyermekeit, jobban, mint önmagát. Érdekes nézni, hogy mily gondoskodással neveli fel, mint öltözteti a fagy és meleg ellen, mily fényűző a szerszámokban, úgy hogy ő maga szegény elrongyolott öltözetében a felpiperézett állaton igen különös látványt nyújt. E szép állatok azonban valóban meg is érik a rájuk fordított fáradságot s a mit gyorsaságuk és kitartásukról beszélnek, épen nem túlzás. A turkmanok lova arab eredetű s a szép telivér lovak még ma is a bedevi (beduin) névvel neveztetnek. A tekke-k lovai igen magasak és gyorsak, de korántsem oly kitartók, mint a jomutok-é, melyek kisebbek.

A nyერemény, melyet a gyalázatos emberrablás a turkmanoknak nyújt, koránsem éri fel a veszélyeket, melyekkel ez összekötve van, mert csak gyéren csökkenti a szegénységet, melyben a sivatag fia született. S ha félre is tehetne egy kis pénzt, igen egyszerű életmódja arra csak nagyon gyéren szorul.

Ismertem sok turkman, ki vagyonossága daczára folyvást száritott hallal élt, s csak egyszer hetenkint evett kenyeret, mint a legszegényebb, ki a búzát meg nem bírja fizetni.

Házi körében a turkman a tökélyre vitt henyeség megtestesülése. A legnagyobb szégyennek tartja férfira nézve valami házi munkát végezni. Csak lovával van dolga, s a mint ezt ellátta, szomszédjához megy, vagy azon csoportok egyikéhez csatlakozik, melyek a sátrak előtt egy körbe guggolva ülnek, és részt vesz a beszélgetésben, melynek tárgyát a politika, új rabló kirohások s a lovak képezik. Ezalatt kézről kézre jár az elkerülhetlen csilim, egy neme a persa pipának, melyben azonban a dohányt nem szokták megnedvesíteni. Csak esténkint, főleg télen, szeretnek szép meséket s történeteket hallani, és különös élvezetnek tartják, ha találkozik egy bakhsi (troubadour) ki dutara nevű két húros hangszerének kíséretében Körogluról, Amanmollaról, vagy a majdnem istenített Makhdunkuliról énekel. Ez utóbbi, kit félig meddig szentnek tartanak, turkman volt a göklen törzsből s körülbelül 80 év előtt halt meg. Mesékkal átszótt élettörténetében valódi csudaembernek tűnik fel, ki, a nélkül hogy Bokharába vagy Khivába ment volna, minden könyvet, sőt minden tudományt isteni ihlet által tanult meg. Egyszer lovaglás közben mélyen elnyomta

az álom, s Mekkában látta magát a prófétának s az első khalifáknak körében. Kegyelet s tisztelettől remegve körültekintett, s látta, a mint Omar, a turkmanok patronusa, int neki. Hozzá lépett, ez megáldá őt s gyöngén megüté homlokát, mire felébredt. E pillanattól fogva a legédesebb költészet folyt ajkairól, s könyve a turkmánoknál még sokáig első helyen fog állni a korán után. Különben Mahkdumkuli versgyűjteménye ránk nézve már azért is érdekes, mert tiszta példányát adja a turkman szójárásnak, s különösen azon költeményeknek előadása, melyek a lótenyésztés, fegyverek és alamonokról szólnak, olyan, a milyenre csak gyéren akadunk a keleti népek irodalmaiban. Nagyon érdekesek voltak, sőt feledhetlenek lesznek rám nézve azon jelenetek, melyeknek tanúja valék, midőn ünnepélyeken, vagy más esti multságokon egy bakhsi Mahkdumkuli verseit szavalta. Etrekben egy ily troubadournak sátora közel állt a miénkhez, s miután estve hangszerét magával hozva, meglátogatott, csakhamar néhány fiatal ember sereglett köréje s egy pár hősi dalt kellett előadnia. Dala bizonyos nyers torokhangokból állt, melyet mi inkább hörgésnek, mint éneknek tartanánk, s melyet eleinte halk, később a mint tűzbe jött, vad húrpengetéssel kísért. Azon mértékben, a mint a harc hevesebbé vált, nőtt az énekesf elindulása s a fiatal hallgatók lelkesülése is, s valóban regényes látvány volt, midőn a fiatal nomádok fővegeiket földhöz vágva, valódi dühhel saját hajókba kaptak, mintha önmagukon akarnák a háborút megkezdeni.

S ez nem is meglepő. A fiatal turkman nevelése egészen olyan, hogy alkalmassá tegye ily hangulatra. Irni s olvasni ezrek közül csak egy tanul; lovak, fegyver,



LÓFUTTATÁS A MENYASSZONYNYVAL — A TATÁROKNÁL.
(KÖKBŐRŰ.)

harez és rablás az, a mi az ifjú képzeletét foglalkodtatja. s még a becsületes Khandsantól is hallottam, a mint fiát feddé, mondván, hogy N. N. már két fiatal persát rabolt, de ő belőle — fiából — sohasem lesz ember.

Feltűnő, hogy a turkmánoknál oly szokásokat s erkölcöket tapasztalunk, melyek Közép-Ázsia egyéb nomádainál nem fordulnak elő. Ezek közé tartozik nevezetesen a lakadalmi ünnepély, mely után a menyasszonynak tetőtől talpig vagy fátyolba vagy selyemkendőbe burkolva, vőlegényével versenyt kell nyargalnia, s nem egyszer megesik, hogy a beburkolt amazon hamarább ér a célhoz mint a begyakorolt, szabadon ülő ifjú. A menyasszony e futtatásoknál néha leölt bárányt vagy kecskét tart ölében, s vőlegénye és a társaság többi ifja által üldöztetve, a leggyorsabb vágatásban ügyes fordulatokkal mindig azon kell iparkodnia, hogy egyik se érjen közelébe, s ki ne kaphassa öléből a kecskét vagy bárányt. E játékot kökbüri-nek (zöld farkas) hívják, s Közép-Ázsia többi nomádainál nincs szokásban. A lakodalom után két, néha négy nappal a fiatal pár elválasztatik ismét egymástól, s csak egy év múlva kezdődik az állandó együttélés.

Megemlitendő azon gyász, melylyel a turkman valamely elholt kedves családtagját megtiszteli. A megholtanak sátrában egy éven át, kivétel nélkül mindennap, azon órában, melyben a gyászolt lelkét kiadta, a siró asszonyok panaszos dalokat énekelnek, melyekben a jelenlevő családtagoknak is részt kell venniök. Ez utóbbiak e mellett folytatják napi munkájukat, s mulatságos látvány az ilyen turkman, midőn borzasztó jajveszéklések közt fegyverét tisztítja, pipázik, vagy eszik. Még a

sátor közelebbi szomszédságában lévő nők is rákezdik ilyenkor s ordítanak és sírnak, mialatt pamutot tisztítanak, fonnak, vagy más házi munkát végeznek. A megholt barátai és ismerőseinek is látogatást kell tenniök, hogy részvétöket kifejezzék, habár hónapok múlva hallották is meg a gyászirt. A látogató leül a sátor előtt, néha éjjel, s negyedóráig tartó jajveszéklés által jelenti, hogy eleget tett az elhunyt iránti kötelességeinek. Ha tekintélyes főnök hal meg, ki a bator, azaz bátor melléknevet valóban megérdemelte, sírja fölé joszka-nak nevezett nagy dombot hordanak*, melyhez minden jó turkmannak legalább hét lapát földdel kell járulnia, úgy, hogy az ily dombok néha 60 lábnyi kerülettel bírnak s 20—30 lábnyi magasak. A nagy síkságokon az ily halmok különösen észrevehetőkké lesznek, a turkman mindeniket ismeri, s neve, vagyis az alatta nyugvónak neve után nevezi el.

E rövid értekezést a turkmanokról fejezzük be történelmöknek még rövidebb áttekintésével, csak azt említvén meg, a mit a még köztük élő tradíciókból hallottam. „Mindnyájan Mangislakból származunk,“ mondá tudós barátom Kizil Akhond. Ősapáink Szön khan és Eszen Ili voltak, Jomut és Tekke az elsőnek, Csaudor és Göklen a másodiknak fia. Mangislakot régen ten Ming kislak-nak, azaz ezer téli szállásnak hívták, s ez régi hazája úgy a tőlünk elpártolt s Persiába költözött turkmanoknak, mint az erszarik, szalorok s egyéb törzseknek. Régi szenteink, mint Isan Ireg

* Ezen szokás megvolt a régi hunnokuál, s megvan Magyarországon még most is. Így néhány év előtt Kassán gr. *Károlyi Ede* indítványára gr. *Széchenyi István* emlékéül emeltetett ily sírhalom.

Ata, * Isan Szari Er, mind Mangiszlak vidékén nyugszának, s boldog a ki sirjaikat meglátogatja.“ Khandsan elmondá, hogy 150 év előtt a turkmanoknak ritkán voltak más öltönyeik, mint melyeket bárány-, ló- vagy vad-szamárbőrből készítettek. Ma már ezek eltűntek, s mint egyedüli emléke a régi nemzeti viseletnek csak a prémes főveg maradt fenn.

A különböző törzsek közt uralkodó ellenségeskedés okozza, hogy kölcsönösen „rabszolgától származottaknak“ gúnyolják egymást. Azon időt, midőn a közös hazát elhagyták, pontosan nem tudják meghatározni. Az erszariak, szalorok és szarikok már az arab hódítás korában az Oxuson inneni sívatag keleti részén laktak; a tekkék, göklenek és jomutok csak később, talán Dsingiz és Timur korában foglalták el mai hazájokat. Ez utóbbiak kivándorlása csak csapatonként történt, s még ma sem mondható befejezettnek, mert sok jomut és göklen, nagy előszerzetten viseltetvén őshazája iránt, maig ott bolyong. A középkorban a turkman lovasokat legnagyobb részt a khivai s bokharai khánok szolgálatában, sőt néha persa lobogó alatt találjuk. Vitézségöknek, különösen pedig heves támadásaiknak híre messze eljutott, s egyes vezéreik, mint Kara Juszuf, ki a szalor törzssel részt vett Timur hadjárataiban, történelmi nevet vívtak ki maguknak. A turkmanok nagyban elősegíték Persia északi részének turkizálását, különösen azon időben, midőn az Atabegek családja uralkodott Iranban, és Transkaukázia, Azerbajdsan, Mazendran és

* Ireg Ata nagyatyát jelent; — ennek a magyar „öreg atya“ felel meg.

Siraz * török népességének legnagyobb része kétségtelesenül a turkmanoktól került ki. Feltűnő, hogy daczára azon elkeseredett ellenségeskedésnek, mely a turkmanok és Persiában lakó sífta rokonaik közt uralkodik, amazok mégis mindig Azerbajdsant tartják a magasabb műveltség székhelyének. Ha a bakhsi felszólíttatik, hogy valami szépet s eredetit énekeljen, mindig azerbajdsani dalokat énekelt; sőt a fogságba esett irani is több kegyelmet remélhet, ha török származású, mert a turkman azt mondja: „kardasimiz dir ol kafir,“ azaz: testvérünk ez a hitetlen.

A turkmanok utolsó tömeges föllépése Nadir sah és Aga Mehemmed khán korába esik. Amaz ezeknek s az afghanoknak segítségével a múlt század elején egész Ázsiát felrázta álmából, ez leginkább turkman fegyverekkel veté meg alapját dynastiájának. Jól tudják ezt a turkmanok, és panaszkodnak a Kadsarok hálátlansága ellen, kik Feth Ali sah óta rólok egészen megfélemedtek, sőt sok főnökeiktől az őket illető nyugdíjat is megvonták.

Hogy fogalmunk legyen e nomádok politikai fontosságáról, elég egy tekintetet vetnünk Közép-Ázsia térképére. Látjuk, hogy helyzetük őket az egész ázsiai fennsíknak vagy Turkesztannak déli határőreivé tette. A turkmanok a kipesakok után Közép-Ázsiának leghar-

* Még most is van négy-öt török törzs, mely Siraz vidékén nomádéletet él. Ikhani-jok (főnök), kivel 1862-ben ismerkedtem meg Sirazban, beszélt, hogy 30,000 lovas bir közülök kiállítani, s hogy néhány törzs, mint a kaskai és allahverdi Dsingiz khán által tétetett át ide. E körülményt Európában félreismerték, s még a jól értesült Burnes is a türki sirazi-t, melyet Hafiz enlit dalaiban, egy hasonvü helységben keresi Szamarkand közelében.

ezosabb s legvadabb népe; mögöttük, Khiva, Bokhara és Khokand városaiban az elpuhultság és gyávaság székel; s ha ezek nem alkotnának századok óta oly szilárd sánczot azok körül, nem állnának a közép-ázsiai viszonyok most is azon ponton, melyen Kutejbe és Ebu Muszlim * alatt álltak, s maig is állnak. A civilizatio ugylátszik, jobb szereti a délről északra vivő utat, de mikép hat-hasson annak csak egy szikrája is Közép-Ázsiába, míg a turkmanok minden utazót, minden karavánt ezer veszélylyel fenyegetnek?

* Az egyik Omar khalifa korában Turkesztánt hódítá meg; a másik, először Merv helytartója, a turkmánok és kharezmiekkal egyesülve sokáig viselt szabadságháborút ura, a bagdadi fejedelem ellen.

XVII. FEJEZET.

KHIVA, A FŐVÁROS. — FŐFELOSZTÁSA, A VÁROS KAPU S RÉSZEL. — BAZÁROK. — MECSETEK. — MEDRESZÉK VAGY KOLLÉGIUMOK; ALAPÍTÁSUK, SZERVEZETÜK S JAVADALMAZÁSUK. — RENDŐRSÉG. — A KHÁN ÉS KORMÁNYA. — ADÓK. — TÖRVÉNYSZÉK. — A KHÁNSÁG. — CSATORNÁK. — POLITIKAI FELOSZTÁSOK. — TERMÉNYEK. — IPAR ÉS KERESKEDELEM. — UTAK. — A KHÁNSÁG NÉPESSÉGE. — ÖZBEGEK. — TURKMANOK. — KARAKALPAK. — KASZAK (KIRGISZEK). — SZART. — PERSÁK. — KHIVA TÖRTÉNETE A XIX. SZÁZADBAN. — A KHÁNOK S NEMZETSGÖK.

Les principaux Tartares firent asseoir le Khan sur une pièce de feutre et lui dirent : „Honore les grands, sois juste et bienfaisant envers tous ; sinon tu seras si misérable que tu n'auras pas même le feutre sur lequel tu es assis.“

Voltaire, Essai sur les Moeurs, c. lx.

A. KHIVA, A FŐVÁROS.

KELETI városról levén szó, felesleges emlitenem is, hogy Khiva belseje egészen különbözik attól, a mit külseje igér. Az olvasónak látni kellett volna a legalsóbb rangú persa városok valamelyikét, hogy mondhassam, miszerint még ezek is sokkal felette állnak Khivának. Különben képzeljünk magunknak három-négy ezer sárkunyhót, melyek darabos és meszeletlen falaikkal a legnagyobb rendetlenségben elszórva állnak, vegyük ezt körül kép-

zeletünkben egy szinte sárból rakott tiz láb széles fallal, és fogalmunk lesz Khiváról.

Felosztás.

A város közönségesen két részre osztatik: *a)* a tulajdonképeni Khiva, *b)* Ies kale, azaz a vár, mely szinte fallal van körülvéve s a külső várostól négy kapu által elzárható. Ez utóbbi a következő városrészekből (mahalle) áll: Pehlivan, Ulujoguds, Akmeszdsid, Jipekesi, Kosbegi mahalleszi. A tulajdonképeni városnak kilencz kapuja van, és pedig éjszak felé: Ürgends der-vazeszi *, Gendungiah d., Imaret d.; kelet felé: Iszmahmudata d., Hezareszp d.; dél felé: Sikhlar d., Piskénik d., Rafenek d. és nyugat felé: Bedrkhán d. Tiz városrészt különböztetnek meg: 1. Or, 2. Kefterkhane, 3. Mivesztan, hol gyümölcsöt árulnak, 4. Meh-terabad, 5. Jenikale, 6. Bala Havuz, mely nagy platánoktól körülvett vízmedenczével ellátva mulatóhelyül szolgál, 7. Nanjemezorana **, 8. Nurullahbaj, 9. Bag-cse, 10. Rafenek.

Bazárok.

Bazárok vagy oly árucarnokok, a milyeneket Per-siában, vagy a kelet más városaiban találunk, Khivában nincsenek. Említésre méltó csak a Tim, egy kis, jól épített bazár, meglehetősen magas boltozataival, melyben mintegy 120 bolt és egy karavánszeraj van. A mi vas-mű, diszmű, vászon, kattan és posztó az orosz piacon található, valamint az a kevés, a mit Bokhara és Per-

* Dervaze persa szó, s kaput jelent; dervaze s z i=kapu j a.

** Szószerinti értelme: oly falu, mely nem eszik kenyeret.

siából hoznak, itt mind fellelhető. A Tim körül van még a Nanbazari (kenyérpiacz), Bakalbazari (fűszer-árus-p.), Sembazari (szappan és gyertyapiacz), és a Szertras bazari (tiz-tizenkét borbélyműhely, hol a fejet borotválják; mert a ki szakállát borotváltatná, örültnek tekintetnék, vagy halállal büntettetnék). A bazárok közt meg kell említenünk a Kicsik karavanszerajt is, hol a tekkék és jomutok által odahordott rabszolgák állítatnak ki eladásra. Az egész földmivelés rabszolga kezek által hajtván végre, ezen árucikk nélkül Khiva nem létezhetnék. Különb, Bokharáról szólva, tüzetesebben megemlékszünk még e tárgyról.

Mecsetek.

Régibb s művészibb építésű mecset kevés van Khivában. Említésre méltók: 1. Hazreti Pehlivan, négyszáz éves épület, mely egy nagy s két kisebb kupolából áll, s melyben Khiva város egyik szentje s védnökének, Pehlivan Ahmed Zemesinek sirja van. Külseje keveset ígér, de bensejében a faldiszitmények (kasi) izlésteljesek; csak az kár, hogy az épület setét, s a világosság hiánya miatt sok dolog el marad rejtve szem elől. Valamint a mecset belsejében, úgy az előcsarnokban is, folyvást csak úgy hemzsegnék a vak mnemotechnikusok, kik csupa hallgatásból könyv nélkül megtanulták a koránt, s azt szüntelen elrecitálják; 2. Dsümaa mesdsidi, melyben a khán pénteki imáját végzi, s melyben a hivatalos khutbe (az uralkodó fejedelemért mondott ima) szokott felolvastatni; 3. Khan mesdsidi, a vár bensejében, 4. Saleker, melyet egy földmivelő épített. 5. Atamurad Kusbegi. 6. Karajüzmesdsidi.

Medreszék.

A medreszék (collegiumok) száma s azok pompás kiállítása után lehet Közép-Ázsiában a népeesség vagyossága és vallási műveltségének fokára következtetni. Tekintetbe véve az eszközök korlátoltságát, azon buzgalom és áldozatkészség, melyet a király úgy, mint a kézműves az ily collegium felállítása vagy javadalmazásánál tanúsít, valóban dicséretre méltó. Bokhara, az iszlám civilizáció legrégebb székhelye Közép-Ázsiában, példányképe e törekvéseknek, de Khivában is van néhány ily kollégium, melyek közül említendők :

1. Medemin * khan medreszeszi, mely 1842-ben persa építész által építettett egy elsőrangú persa karavanszeraj mintájára. Jobb oldalán otromba torony áll, jóval magasabb a két emeletnyi magas medreszénél, de az építő halála miatt befejezetlen maradt. E kollégium 130 czellával bírván, 260 tanulónak adhat szállást; jövedelme pedig 12,000 khivai batman búza, és 5000 tilla (2500 font sterling) készpénz. Hogy az olvasó némi fogalmat szerezhessen magának ez intézetről, álljon itt a jövedelem felosztása, miből a személyzetet is megismerhetjük.

	<i>Bat.</i>	<i>Tillát</i>
5 Akhond (tanár) kap évenként	3000	150
1 Imám kap évenként	2000	40
1 Muezzin (imakikiáltó) kap évenként	200	
2 Szolga közül mindenik kap évenként	200	
1 Borbély kap évenként	200	
2 Muttevali vagy felügyelő kapja az összes jövedelem tizedrészét; a mi fennmarad pedig, a tanítványok közt osztatik fel, kik e tekintetben három osztályra szakadnak :		

* Rövidítése a „Mehemmed Emin“ névnek.

	<i>Bat.</i>	<i>Tillát.</i>
Az 1. osztály kap	60	4
A 2. „ „	30	2
A 3. „ „	15	1

2. Allahkuli khan m. 120 czellával, melyben a tanítványok évi jövedelme 50 batman és 2 tilla.

3. Kutlug Murad Inag m., melynek minden czellája 50 batmant és 3 tillát jövedelmez.

4. Arab khan m. igen kevés, de gazdagon javadalmazott czellával.

5. Sírغازi khán m. Ez épületek egyedül érdemlik meg a sárknyhók közt a ház nevezetet, udvaraik többnyire tisztán tartatnak, gyakran fákkal vannak beültetve, vagy egészen kertté alakítva. A tantárgyacról, Bokharáról beszéltünkben fogunk szólni, mely középontja a közép-ázsiai tudományosságnak, most csak azt jegyezzük meg, hogy a tulajdonképeni előadások a tanárok czelláiban tartatnak, hol a tanulók szellemi tehetőségük szerint vannak osztályozva.

Rendőrség.

Minden városnegyedben van egy mirab* ki, ha nappal kerületében verekedések, lopások vagy más gazságok követtetnek el, a nyilvános rend fentartásáért felelős. A város éjszakai felügyelete négy pasebre (fő őr) van bízva, kiknek egész éjjel a vár kapuja előtt őrt kell állniok, míg mindeniknek nyolez előre — összesen tehát 32, kik egyszersmind a hóhértisztet végzik, — a városban körüljár, és mindenkit elfog, a ki éjjel után

* Mirab az, a mi a török szubasi; oly hivatal, mely a klinai határtól kezdve az adriai tengerig nagy szerepet játszott, s játszik most is.

egy órával még az utczán mutatkozni mer. Különös figyelmöket betörések és tiltott szerelni kalandokra fordítják, s jaj annak, kit tetten kapnak.

B. A KHÁN ÉS KORMÁNYA.

Hivatalnokok.

Felesleges emlitenünk is, hogy a khán alattvalóinak élete és vagyonáról tetszés szerint rendelkezhetik. Mint országfejedelem az, a mi minden családtya a maga családjában; s a mint ez, ha kedve tartja, meghallgatja valamelyik rabszolgája tanácsát, úgy a khán is hajt néha egyik másik minisztere szavára. Önkényének tulajdonképen csak az ulemák rendje szabhat némi korlátot, ha oly férfiak állnak élén, kik tudományosságuk és feddhetlen életök által magokat a népnél kedvesekké, a khánnál félelmesekké birták tenni. E viszonyok majdnem minden ázsiai kormánynál fellelhetők, de nem tulajdoníthatók a kormányformák hibáinak, vagy azok teljes hiányának. Sőt inkább, a keleten minden időben, s a történelem minden korszakában voltak alkotmányok, melyek az önkény és zsarnokság ellen valának intézve; de azért nem jutottak soha érvényre, mert keleten a tömegek jellemgyöngesége, és minden nemesebb érzés hiánya, az uralkodó büneinek mindig kedvezett, és kedvez mai napig.

A mongol eredetű khiyai alkotmány szerint az államnak következő hatóságai vannak :

1. Khán vagy Padisah lesz az, ki egy diadalmas törzs kebeléből azzá választatik. Mellette állnak az
2. Inagok *, kik négyen vannak; ketten a király

* „Inag“ szószerint: „ifjabbik testvéröcs.“

közeli rokonságából, ketten csupán törzsrokonok. Az előbbieket elseje mindig jogszerű kormányzója Hezareszp tartománynak.

3. Nakib, az egyházfő, mindig Szejdnek (a próféta családjából valónak) kell lennie, s ugyanazon ranggal bír, mint Konstantinápolyban a Sejkh-ül-izlam. *

4. Bi, — nem kell ezt összetéveszteni a bejjel, melylyel csak egyenlő szójelentése van. A Bi csatában a khán jobbján van.

5. Atalik, egy neme az államtanácsosoknak, kik csak özbekek lehetnek. Számuk a khán tetszésétől függ.

6. Kusbegi a khán vezirje, vagy első udvari tisztje. Rajta kezdődik a tulajdonképeni hivatalnokok testülete, kik teljesen az uralkodó szeszélyének alávetvék.

7. Mehter, egy neme az udvarnagynak, ki az udvar s az ország belkormányzatát vezeti. Mindig szartnak, a régi persa lakosság közül valónak kell lennie.

8. Jaszaulbasi, — szám szerint ketten, — vezetői a testőrseregnek, s kihallgatásoknál a bemutatói tisztet látják el. Egyenlő rangban áll ezekkel a Divan, egy neme az államtitkárnak, ki egyszersmind számvivő.

9. Mehrem, szintén ketten, — a komornyiki s megbizotti tisztet látják el, s nagy befolyással bírnak a khánra s a kormányra.

10. Minbasi, 1000 lovas parancsnoka. **

11. Jüzbasi, 100 lovas parancsnoka.

12. Onbasi, 10 lovas parancsnoka.

* Konstantinápolyban a Nakib ül Esref, a Szejd-ek főnöke, rangban a Sejkh-ül-izlam után áll.

** A khivai khán összes haderejét 30,000 emberre hallám tétetni, de veszély esetén e számot megkettőztetheti.

E tizenkét osztály képezi a szipahi-knak nevezett tulajdonképeni tisztviselőiséget, s feloszlik *a*) olyanokra, kiket, mint a 2, 3, 4, 5, a khán soha ki nem tehet hivatalukból, *b*) tulajdonképeni szolgálókra, kik bizonyos fizetést húznak, mint a 6, 7, 8, 9, s *c*) olyanokra, kik csak háboru idején működnek. A magas hivatalnokok jószágokkal jutalmaztatnak, a közönséges harczosok lovat s fegyvert kapnak a khántól, s minden adó és díj-fizetéstől mentesek. Ennyiből áll a világi tisztviselőiség. Az ulemák, vagyis papok, kiknek főnöke a Nakib, következő alosztályokra oszlanak :

1. Kazi kelan, főbíró s az igazságszolgáltatás főnöke az egész khánságban.

2. Kazi ordu, ki mint főbíró a khánt hadjárataiban kíséri.

3. Alem, az öt mufti főnöke.

4. Rejsz, az iskolák és vallási törvények végrehajtásának felügyelője.

5. Mufti, minden jelentékenyebb városban egy.

6. Akhond, tanár vagy elemi tanító.

A három első a magasabb hivatalnokok közé tartozik, és működésbe lépéskor a khán által gazdagon megajándékoztatik; a három utóbbi a vakf-ból (jámbor alapítványok) huzza fizetését, bizonyos részlet pénzben s termékekben, de azért szokás, hogy évenként a kurban- és noruz-ünnepen a khántól bizonyos ajándékot kapjanak. A khivai ulemák nem állnak annyira a tudományosság hírében, mint a bokharaiak; de korántsem oly szentelenek s elbizottak mint ezek, és sokban valódi buzgóság lakik, földieiket tehetségök szerint művelni, és nyers, harcziás tulajdonságaikon simítani.

Adók.

Khivában kétféle adó van: a) szalgit, mely a mi telekadónknak felel meg, s mely szerint minden 10 tanab (egy tanab 60 négyszög rőf) mivelhető földtől a khán évenként 18 tenge (10 shilling) adót kap. Katonák (nöker vagy atli), az ulemák és khodsák vagy szejdek (a próféta utódai) felmentvék alóla. b) Zekiat (vám), mely szerint a bevitt árútól $2\frac{1}{2}$ száztóli; baromért, tevékért s lovakért darabszámra egy tenge, juhokért fél tenge vétetik évenként*. Ezenkívül minden nyilvános bolt fizet évenként 6 tengét. A szalgit behajtását közvetlenül a kusbegi és mehter eszközlik, kik a főkerületeket évenként beutazzák, és az illető kerületekben a jasolu-kat** felelősekké teszik az adók behajtásáért. A zekiat jövedelmeire egy a khán kegyében álló mehrem örökdik, ki egy irnokkal meglátogatja a nomád törzseket, és, lehetetlen lévén a barmok megszámlálása, minden törzsre évenként a jasolukkal tartott tanácskozás és megegyezés szerint veti ki az illető részt. Az ily eljárásnál természetesen a mehteré a legnagyobb haszon; s a khánnak még mult évben is el kellett hinnie, hogy a karakalpakoknak csak 6000 db ökrük van, s a jomutok és esaudoroknál csak 30,000 birkától fizettek adót, — a mi, a mint hallám, csak harmadrésze a valódi létszámmak.

Törvénytörvények.

Törvénytörvényekül szolgálnak a meesetek és az igaz-

* Csak olyanoktól azonban, kik nyájjal, azaz 10 darabnál többel bírnak.

** Jasolu, azaz: kor-nagy, a mint Khivában az akszakai-okat nevezik.

ságszolgáltatással megbizott kazik és muftik magán szállásai. Ezenkívül még mindenkinek szabadságában áll panaszát a város vagy tartomány kormányzója elé terjeszteni, ki aztán ürf, azaz saját belátása szerint ítél. Minden kormányzónak, sőt magának a khánnak is, naponként legalább négy óráig kell kihallgatásokat adnia, mely kötelesség alól csak a betegség mentheti fel; s miután kiki bebocsáttatik, az uralkodó kénytelen gyakran alattvalóinak legapróbb családi viszonyait meghallgatni s kiegyenlíteni. Hallottam, hogy nagy multságára szolgál a khánnak, ha egy feldühült házaspárt lát maga előtt; ilyenkor őket még jobban egymásra uszítja, s a hazaatyja hasát fogja nevéttében, mikor férj és nő előtte a porban henteregve verekszenek.

C. A KHIVAI KHÁNSÁG.

A khivai khánságot, mely történelmi nevén Kharezm*, s mely a szomszéd országokban Ürgends-nek is neveztetik, — minden oldalról sivatag veszi körül, s a mivelt föld legszélső határai délkeletre Fitnek város, éjszaknyugotra Kungrat és Köhne Ürgends, délre Medemin és Köksege. Az állandó lakosokkal benépesített föld területét meghatározni épen oly sikertelen törekvés volna, mintha a népesség számát akarnók megállapítani; inkább adjuk a khánságnak a lehetőségig tökéletes helyiratát. Határozottan kiemelendő a föld nagy termékenysége, mely nem annyira a czélszerű művelésnek, mint inkább az Oxus áldásdús vize által történő megnedvesülésnek tulajdonítandó.

* Kharezm, persa szó, és harezkedvelőt jelent.

Csatornák.

Khivában két féle csatorna van. u. m. *a*) arna, azaz olyanok, melyeket a folyam maga vájt magának, s melyeket csak hébekorban szoktak a lakosok megnagyobbitani, vagy mélyebbre ásni, *b*) jap, egy vagy két ölyvi széles, ásott csatornák, melyek nagyobbrészt az arnákból erednek, s melyeknek sűrű hálózata az egész megmivelt földet elborítja. Az arnák közül megemlítendőek :

1. Hazreti Pehlivan arnaszi, mely Fitnek és Hezareszpnél kezdődik s Khiva mellett elfolyva, miután Zej-n s a jomutok vidékén végig ment, a homokban elvész.

2. Gazavat arnaszi. Khanka és Jengi Ürgends közt szakad az Oxusból, nyugati irányban Gazavat mellett foly el, s a jomutok közt elenyészik.

3. Sahbad arnaszi. Kezdődik Jengi Ürgends felett, Sahbad Tashauz és Jillali mellett foly el, és Kőkeseznál elvész.

4. Jarmis arnaszi. Sahbaz Veli-vel szemben jön az országba, s végig foly a Kiat-Kungrat és Jengi Ürgends közti vidéken.

5. Kiliesbaj arnaszi. Khitai és Görlen közt ered, Jillali mellett foly el, és Kőkesege megett a homokban elvész.

6. Khodsaili Arnaszi.

A tulsó parton van :

7. A Surakhan arnaszi, mely a hasonnevű helynél veszi kezdetét és éjszakkeleten vész el, előbb Japkenarit és Akkamist látván el vizzel.

S. Iltazar Khan arnaszi, mely a karakalpakok földén foly keresztül.

Felosztás.

Khiva politikai felosztása azon városok számától függ, melyek tulajdon baj, vagy kormányzóval birván, ez által külön kerületet képeznek. Legfontosabbak : a főváros Khiva, Jengi Ürgends, az ipar fő székhelye és Köhne Ürgends. Még sokáig a mongol hódítás után ez volt a khánság fővárosa, most nyomoru falu, melynek hajdani fényéből alig van már egyebe, mint először: két tornynak kisebb nagyobb maradványa, mely tornyok más középzásiai tornyokéval egyenlő idomtalan modorban valóan építve, és a monda szerint azért rontattak le a kalmukok által, mert ezek dühbe jöttek azon, hogy e tornyok távrolól közel látszanak, s közeledve feléjük, mintegy futnak az ember elől; másodsor: Törebegkhan kupolája, izlésteljes zománczozott téglákkal kirakva; végre Mazlumkhan szolugu.

Khivának mostani felosztása a következő :

Fővárosok és kerületek a hozzájuk tartozó falvakkal együtt, s mindeniknek távolsága az Oxustól.

A város neve	Távolsága az Oxustól mértföldekben (tas)	Falvak
1. Khiva	6	<i>Nyugat felé</i> : Bedrkhan, Kinnik . Akjap, Khaszian, Tasajak, Töjeszicsti. <i>Dél felé</i> : Sireseli, Sikkhar, Rafenek, Engerik, Pizekenik . Pernakaz . Akmeszdsid.

A város neve	Távolsága az Oxustól, mértföldekben (tas)	Falvak
		<i>Kelet felé:</i> Szajat, Kiat, Sikhbagi, Kettebag.
		<i>Észak felé:</i> Gendungial, Perise, Khalil, Nejszekhasz, Gauk, Csarakhsik, Zirsejtan, Ordumizan.
2. Hezareszp . . .	1	Dsengeti, Sikharik, Khodsalar, Himmetbaba, Biesakesi, Isanesepe, Bagat, Nogman, Besarik.
3. Jengi Ürgends	1 $\frac{1}{4}$	Gajbulu, Sabadboju, Kucsilar, Oroszlar, Szabundsi, Könödsü, Szagrindsi, Akhumbaba, Karamaza, Kipesaklar.
4. Kungrat . . .	—	Kiet, Nogaj, Szarszar, Szakar.
5. Tashauz . . .	6	Kamislikuk, Kongradlar, Karzalar, Jarmisboju, Basztirmali.
6. Görlen . . .	1	Dzselair, Jomuskali, Esim, Vezir, Alesin, Taskali, Kargali.
7. Khodsa-Ili . . .	2	Ketmensi Ata, Dsarnike Najmanlar (az erdősegekben) Kamis Csali, Dervis Khodsa.
8. Csınbaj . . .	—	
9. Sahbad . . .	4	Khodsalar, Kefterkhane, Kök-kamis.
10. Surakhan . . .	—	
11. Kilids-baj . . .	4 $\frac{1}{2}$	Khalimbeg, Bagalan, Alieliboju, Bozjapboju.
12. Mangit . . .	$\frac{1}{2}$	Permanacsza, Kiatlar, Kene-göz.
13. Kipesak . . .	—	Baszujapboju, Nogaj-isan, Kandsirgali, Kanlilar.
14. Khitai . . .	1 $\frac{1}{2}$	Akkum, Jomurlutam, Kulaulu
15. Akderbend és Dsamli . . .	7	
16. Kiet . . .	1 $\frac{1}{2}$	

A város neve	Távolsága az Oxustól mértföldekben (tas)	Falvak
17. Khanka . .	1	Meder, Gődse, Khodsalar, Saggallar.
18. Fitnek . . .	2	
19. Sabaz Veli . .	2	
20. Dsagataj . .	4 $\frac{1}{2}$	
21. Ambar . . .	5	
22. Jengi Ja. . .	—	Basztirmali, Vejengan kal'eszi.
23. Nöksz . . .	—	Alesin, Veszér.
24. Kőkcseg . .	9	
25. Köhne Ürgends	6	
26. Kiat Kungrat . (Görlen és Jengi Ürgends közt)	2	
27. Nokhasz (Khanak és Heszarész közt)	2	
28. Rahmet-birdi Beg (közel az Oveisz Karaajne hegyhez)		
29. Kangli . . .	1	
30. Jilali (Medemin és Tashauz közt)	8	
31. Kosköpür.		
32. Gazavat . .	6	

D. TERMÉNYEK, IPAR ÉS KERESKEDÉS.

A khivai földtalaj termékenységéről már többször volt szó, különös említésre méltó szép gabonája, s a jó rizs, főleg a görleni; a legszebb selyem Sahbadban és Jengi Ürgendsben termeltetik; van gyapot, s a rujan, egy neme a gyökereknek, melyből veres festéket nyernek; a khivai gyümölcsnél különbet nemcsak Persia és Tö-

rőkországban, sőt Európában is alig találhatni. Ez utób-
bából kiemelendő a hezareszpi alma, a khivai ősziba-
raezk és granátalma, s főleg a hasonlíthatatlan jóságú
dinnyék *, melyek még a távol Pekingben is nagy hirben
állnak, s a memyei birodalom uralkodója nem feledé el
azon ajándékok közt, melyeket a khinai tatárságból éven-
ként kap, mindig néhány ürkindsi (ürgendsi) dinnyét
is kikérni magának. Még Oroszországban is jól megfi-
zettetnek; mert a ki egy szállitmány télidinnyét visz
ki, ugyanannyi czukrot hoz érte vissza.

A khivai ipar terményei közül híres Közép-Ázsiá-
ban az Ürgends csapani, azaz: az ürghendsi kabát, mely
két színű, csikos szövetből van készítve (pamut vagy se-
lyemből, sőt néha a kétféle fonal vegyülékéből), s a ná-
lunk divatozó hálóköntösök formájára kiszabva; — to-
vábbá a khivai réz edények, a hezareszpi és a tashauzi
vászon.

Khiva a legnagyobb kereskedést Oroszországgal
üzi. Egy-két ezer tevéből álló karavánok mennek tavasz-
szal Orenburgba, őszszel Asztrakhánba; s Nizsnejbe
(elnevezésök szerint: Mäkäria) a vásárra gyapotot, sely-
met, bőroket, ruhákat a nogaj tatárok számára, cha-
grinbórt és gyümölcsöt visznek, s hoznak ezek helyett
katlanokat s más öntött vas edényeket (itt: dsögen),
kattunt (mely nálunk butorok bevonására fordittatik,
ott azonban a nő-ing előrészének készítésére szolgál),
percailet, posztót, czukrot, vasat, rosz puskákat, s kevés
dizsműárut. Nagy a kivitel a halakban is; de ezeket az

* E dinnyék 4 különböző fajából magot hoztam, s a mint G ö n-
c z y Pál barátomnak e magokkal tett kísérletéből következtethetni, al-
földi homokos vidékeinken sikerrel lesznek termelhetők.



VÁSÁR LÓHÁTON AZ ÖZBEGEKNÉL.

ATV. 1871. 10. 11.



oroszek maguk viszik el három gőzhajó védelme alatt, melyek az Aral-tón járnak, s az utolsó orosz követség és Khiva közt kötött szerződés szerint Kungratig mehetnek. Persia és Herattal * Khiva igen csekély kereskedést űz, mert az ezen országokba vezető utak a turkmanok kezeiben vannak. Khiva és Asztrabad közt csupán a jomutok tartják fenn a közlekedést, kik évenként 100—150 tevéen hoznak oda fésű-készítésre való puszpángfát s egy kevés naftát. Bokharával már élénkebb a közlekedés. Ruhát s vásznat hordanak oda, s érette theát, fűszert, papírt, s ott készült könnyű diszmnárukat hoznak. A helyi kereskedelemre nézve az ország minden városában hetenként egy vagy két vásár tartatik. Még oly vidékeken is, melyekben nincs ház, hanem csupa nomádok laknak, egy Bazarli-dsajnak nevezett, s több agyagkumyhóból álló vásárhely épittetik a vásár megtartására, mely e vidékeken különös ünnepies alakot ölt. A középázsiai gyakran 10—20 mértföldnyiről eljő az ily helyre néhány tüért vagy más csekélységért, s ilyenkor legszebb lovára ül, s legjobb fegyverét viszi magával, hogy fitogtathassa magát.

E. A KHÁNSÁG LAKOSSÁGA.

Khivát 1. özbegek, 2. turkmanok, 3. karakalpakok, 4. kaszakok (kik nálunk kirgizeknek neveztetnek), 5. szartok és 6. persák lakják.

* Heratban s vidékén szeretik ugyan hordani a khiva-esapanit (a khivai kabátot), és drágán megis fizetik; de ez árucikket Bokharán keresztül hozzák.

1. *Özbek.*

Özbek azon néptörzs neve, mely nagyjából állandó lakhelylyel bírva, földmiveléssel foglalkozik, s az Araltó déli szögletétől Komulig (40 napi járásra Kasgartól, Khina benseje felé) terjedve, a három khánságban és a khinai tatárságban uralkodó fajnak tekintetik. Saját felosztásuk szerint az özbekek 32 fő taifé-re (törzs) oszlanak: 1. Kungrat, 2. Kipesak, 3. Khitai, 4. Mangit, 5. Nöksz, 6. Najman, 7. Kulan, 8. Kiet, 9. Az, 10. Taz, 11. Szajat, 12. Dsagataj, 13. Ujgur, 14. Akbet, 15. Dörmen, 16. Ösün, 17. Kandsigali, 18. Nogaj, 19. Balgali, 20. Miten, 21. Dselair, 22. Kenegöz, 23. Kanli, 24. Ieskili, 25. Bögürlü, 26. Alesin, 27. Acsmajli, 28. Karakurszak, 29. Birkulak, 30. Tirkis, 31. Kellekeszer, 32. Ming.

E felosztás régi, és feltűnő, hogy az említett földterületen még ezen egyes törzsek is csak nagyon elszórva találhatók; s a kutató meg van lepve, sőt néha hinni sem akar saját szeméinek sem, midőn a khivai, khokandi és jerkendi özbekeknek nyelve, szokásai és arczkifejezése közt a nagy különbséget észreveszi, és ezek mégis magukat nemcsak ugyanazon nemzet, hanem ugyanazon törzs (taife) vagy elan (tire) tagjainak vallják.

Csak azt akarom említeni, hogy Khivában a legtöbb özbek törzs képviselve van, s hogy a khivai Khokanddal. Bokhara és Kasgarral szemben méltán büszke régi özbek nemzetiségére. A khivai özbek első pillanatra elárulja az irán elemmel való vegyületét; mert szakálla van, mely a turáninál mindig némileg mintegy idegen tulajdonnak tekinthető, míg az arcz színe s vonásai gyakran

a valódi tatár eredetet tüntetik fel. Jellemére nézve is a khivai özbegek egyéb törzsrokonainál többet ér; nyílt szívé s becsületes; megvan még benne azon vadság, mely a körülötte levő nomádokat jellemzi, de hiába keressük nála a keleti civilizáció csalárd okosságát, s a törökországi valódi oszmanlin kívül az egyetlen keleti faj, melyből még lehetne valamit képezni.

Azon körülmény, hogy az iszlami műveltség Khivában még nem áll ott, a hol Bokharában, egyik fő oka annak, hogy a khivai özbegek részint pogány nemzeti erkölceikből, részint a parszi vallásos szokásokból még sokat megtartottak. A zene és a török népköltészet iránti előszeretet, melyeken a középázsiai nomád nagyobb szenvedélylyel csügg, mint bármely művelt nemzet, itt hívebben s tisztábban tartá fenn magát, mint Khokandban, Bokharában és Kaszgarban. A khivai dudar (két húrú guitarre) és koboz-játszók híresek egész Turkesztanban. Nevai, a legnagyobb özbegek költő, általános ismeretes, és nem múlik évtized, melyben új, bár másod s harmadrangu lyrikusok ne támadnának. Két testvérrel ismerkedtem meg Khivában; az egyik Mumisz. kitűnő verseket írt, melyek közül később többet ki fogok adni; a másik Mirab, Mirkhond nagy történelmi munkáját roppant türelemmel lefordítá az özbegek török szójárásra, hogy fia, ki különben persául is tud, azt könyveiben megérthesse. Húsz évig dolgozott rajta, de restelte másoknak megmutatni, mert frivol dolognak tartatik a valláson kívül még más tudományokkal is foglalkozni.

Több százados letelepedésök daczára még mindig megvan a khivaiakon előbbi hősi életök jellege. Torna, birkozás, különösen versenyfutás nálók gyakori dolgok,

s ez utóbbiakon gyakran nagy jutalmak tüzetnek ki. Minden jelentékenyebb lakodalmat 9-es, 19-es, 29-es versenynyel ünnepelnek meg, azaz a győző mindenből 9, 19, vagy 29 darabot kap, ugymint: 9 birkát, 19 kecskét stb., a mi gyakran jelentékeny értéket képvisel. A menyasszony és vőlegény közti versenyről már előbb szóltam. Az ország ős lakosaitól, kik tűzimádók voltak, némely ünnepélyek s játékok tartattak meg, melyek Közép-Ázsia egyéb részeiben az iszlám előtt szinte léteztek ugyan, de ma már teljesen feledve vannak.

2. *Turkmanok.*

Ezekről már bővebben emlékeztem. Khivában vannak jomutok, kik délfelé a sivatag szélét Gaszavatig, a Karajilgin, Kökcseg, Özbegjap, Bedrkend és Medemin vidékeket lakják; és a csaudorok, kik Köhne, s különösen Kizil Takir és Porszu vidékén találhatók, de leginkább a nyugati részen az Aral-tó és Kaspi-tenger között barangolnak. Göklenek igen kis számmal vannak.

3. *Karakalpakok.*

Az Oxus túlpartját lakják Görlentől átellenben majdnem Kungratig, a nagy erdőségek közelében. Lovuk kevés van, juh is alig. A karakalpakok azon hírből állnak, hogy nőik legszebbek egész Turkesztanban; de más részt roppant butáknak mondatnak, s e tekintetben számtalan adoma kering felőlök. Tíz főtörzset találtam köztök: 1. Bajmakli, 2. Khandekli, 3. Tersztangali, 4. Acsamajli, 5. Kajcsili Khitai, 6. Ingakli, 7. Kene-göz, 8. Tombojum, 9. Saku, 10. Ontönturuk. Számukat 10.000 sátorra teszik. Emlékezetet meghaladó idők óta

Khivának alattvalói. Ezelőtt negyven évvel fellázadtak Ajdoszt vezérök alatt, ki Kungratba tört, de később Mehemmed Rehim khán által megveretett. Nyolcz év előtt Zarlig főnökük vezérlete alatt ismét felzendültek, kinek — a mint mondják, — 20,000 lovasa volt, kikkel nagy pusztításokat vitt végbe, míg Kutlug Murad Bi által megveretve, serege széteszlott. Utoljára, három év előtt. Er-Nazar alatt lázadtak fel, ki várat is építettett magának, de szintén legyőzetett.

4. *Kaszakok* (Kirgizek).

Ezek utóbbi időben nagyrészt orosz uralom alá jutván, Khivában kevesen vannak. Közép-Ázsia e legnagyobb nomád néptörzséről Bokharáról szóltamban még meg fogok emlékezni.

5. *Szart*

A Bokharában és Khokandban tadsikoknak nevezett szartok teszik Kharezm persa őslakosságát, melynek száma itt aránylag már igen csekély, s persa anyanyelvét lassanként egészen feleserélte a törökkel. A szart, mint a tadzsik, ravasz és finom modoráról ismerhető meg; az özbegek nem igen szenvedheti, s jellemző dolog, hogy daczára a félezredes együttélésnek, az özbegek és szartok közt mindeddig igen kevés házasság köttetett.

6. *Persák.*

Az itt lakó persák, — mintegy 40,000-en, — részint rabszolgák, részint felszabadultak; s Akderbendben és Dsamliban egy kis gyarmatot alkotnak. A rabszolgának különben anyagi tekintetben nem rossz dolga van

Khivában, mert ravaszságával könnyen túl járva az egyszerű özbegnek eszén, hamar meg tud gazdagodni. Sokan, ha megváltották magukat, inkább ott telepszének le, mintsem visszatérnének Persiába. A rabszolgát Khivában, dogma-nak, gyermekkorában azonban khanezad, azaz házi szülöttnek hívják. A szolgaság szégyembélyege csak a harmadik izben enyészik el.

F. KHIVÁNAK E SZÁZADBELI TÖRTÉNETÉHEZ.

1. *Mehemmed Emin Inag* (1792—1800).

Nadir Sah* rögtöni elvonulása után, ki kardcsapás nélkül keríté birtokába a khánságot, a kis hordabéli kirgizek (vagy Üsztjurt kazagi, azaz felsőjurti kaszakok, a mint önmagukat nevezik), kezeibe került Khivában a főhatalom; s uralkodtak a múlt század végeig, midőn egy özbeg főnök a Konrad-törzsből felkelt, hogy a trónra való igényeit érvényesítse. Neve Mehemmed Emin Inag volt. E névvel akarta az utolsó özbeg uralkodó családból származását jelenteni, s csakugyan sikerült is egy kis sereget gyűjtenie, s avval a kaszak fejedelem ellen harcra szállnia. Ez azonban akkor még meglehetősen hatalommal bírván, ellenét többször megverte, ki végre Bokharába menekülve ott néhány évig visszavonultan élt. Párthivei azonban folytatták a harcot, s midőn már némi előnyöket vívtak ki, egy negyven lovasból álló küldöttséget menesztettek hozzá; melylyel ő vissza is tért, ismét kezébe vette a vezényletet, s ez alkalommal na-

* Miután 1740-ben Jolbarsz (oroszlán) sáhot legyőzte, s néhány hónappal utóbb Heratba visszatért.

gyobb szerencsével, mert elűzte a a kaszakokat, s trónra lépvén megveté alapját a máig uralkodó háznak, melynek tagjai a tulsó lapon álló családfa szerint minden megszakadás nélkül követték a trónon.

2. *Iltazar khan* (1800—1804).

Folytatá a Bokhara elleni harczot, mert ez a kaszakok sülyedő hatalmát támogatta. Mig ő Csihardsuj vidékén volt elfoglalva, a bokharaiak által felbízott jomutok Khiva ellen rohantak, elfoglalták a várost, és főnökük Tapisdeli vezérlete alatt kirabolták. Iltazar gyorsan vissza akart térni, de visszamenetében a bokharaiak által megveretett, s futásközben az Oxus habjában lelte halálát. Utóda lön fia

3. *Mehemmed Rehim* (1804—1826);

kit Medrehimnek is neveznek. Rögtön a jomutok ellen fordítá fegyvereit, kiűzte őket a fővárosból, s gazdagon kárpótolta magát rajtok a szenvedett veszteségekért. Nem kevésb szerencsével járt el a karakalpakok ellen is, kik Ajdoszt alatt ellene fellázadtak, s kiket csakhamar ismét engedelmességre térített; kevesebb sikert arattak fegyverei Kungrat ellen, hol rokonainak egyike iparkodott tőle a trónt elvitatni, kivel aztán tizenhét évig tartó háborút viselt. Midőn ez idő alatt e várost ostromlá, az állhatatos védő, nevetve sikertelen fáradozásait, egy nap a torony tetejéről átkiáltá hozzá:

Ūcs aj savun, azaz : három hónapra aludt-tej.

„ „ kavun, „ „ „ dinnye.

„ „ kabak, „ „ „ tök.

„ „ esabak. „ „ „ egy neme a halnak.

A KHIVAI URALKODÓ-CSALÁD SZÁRMAZÁSI FÁJA.

Mehemmed Emin Inag.
(1792—1800).

II. Itazar khán, (1800—1804).

Rahmanbardi Töre.

Rehimbardi Töre. Kutlug Murad Inag.

III. Mehemmed Rehim Khan.
(1804—1826).

Mehrem Jusuf Beg.

Abdullah Beg.
(Csak rövid ideig uralkodott).

Ivadhullah Beg.
Egy fiú,
ki a trónra jutott.

IV. Allah Kuli khan.
(1826—1841).

Szejd Mahmud Töre,
(testvére, Szejd Mehmed javára, lemondott igényeiről).

Szejd Eszad Töre.

Tangri Kuli.

IX. Szejd Mehemmed Töre.
(A most uralkodó fejedelem).

Mehemmed Khodsa Töre.

Szultán Grazi Töre.

Szultán Mahmud Töre.

Abdul Aziz Töre.

VI. Mehemmed Emin khán,
(1843—1855).

V. Rehim Kuli khán,
(1841—1843).

VII. Abdullah khán,
(1855).

VIII. Kutlug Murad khán,
(Csak három hónapig uralkodott).

Evvel azt akarta mondani, hogy van az év minden szakára külön élelmiszere, melyet bent a városban kaphat; nincs tehát szüksége kenyérre, s azért éhség által nem lehet hódolásra birni.

Atyja halálát megbosszulandó, Medrehim Bokhara ellen ment, melyben azon időben Emir Szejd, egy lágyeszű fejedelem uralkodott, ki a dervisségre adta magát. A khivaiak sok várost elpusztítottak Bokhara körül, s több ezer fogolyt szedtek össze. Az emir, kinek ezt hírül hozták, azt felelte: „Akhir Rigisztan amandur,“ azaz: megvan még a Rigisztan, * ez biztos hely, s azért nincs mit félnie. Nagy pusztítások után Medrehim zsákmánynyal terheltén hazatért, s uralkodása végszakában még Asztrabad körül a tekkéket és jomutokat hódítá meg.

4. *Allahkuli khán* (1826—1841),

a telt hazne (pénztár) mellett atyjától még a szomszédnépek közt szerzett nagy befolyást is örökölte, melynek megtartása folytonos háborúkba keverte. Bokharában a gyöngé Szejdet az erélyes Naszrullah követte, ki atyjának szügyenteljes veszteségeit jóvá akarván tenni, háborút kezdett, melyben a khivai trónörökös Rehimkuli Töre megveretett. Ugyanezen időben jött hire, hogy az oroszok Orenburgból Khiva felé iparkodnak, sőt hogy a bokharai emir támadása is csak a hitetlenek izgatásának eredménye. Nagy volt a kétségbeesés, mert hir szerint az orosz sereg 80,000 emberből és 100 ágyúból állt. **

* Bokharának egyik főtere.

** Ez a khivaiak versiója, de telve nagyításokkal. Az oroszok ereje Perovszky tábornok vezénylete alatt 10—12,000 emberből állt. Megveretésök főoka a kemény hideg volt, de aztán futás közben sokat kellett az üldöző khivai lovasoktól is szenvedniök.

Sokáig hiába várván az ingilizek segélyét Heratból, a khán mintegy 10,000 lovast Khodsa Nijaz Baj vezérlete alatt az oroszok ellen küldött, kik az Űgesikságon át már az Atjolu tóig hatoltak előre, mely hat mértföldnyire van Kungrattól. A khivaiak azt beszélik, hogy megtámadták az ellent, s hallatlan mézsárlást vittek végbe soraiban. Sokan elfogattak, s két oroszot mutattak nekem Khivában, kik azon hadjáratból a fogságban visszamaradtak, s később, nyíltan áttérve az iszlamra, a khán által felszabadítottak, s ajándékot sőt még feleséget is kaptak tőle. A győzelem után a khán Dövkara vidékén két felől sánczokat hányatott, s ezeknek őrségét Khodsa Nijaz Baj-ra bizta, — de e sánczok már tiz év óta elpusztulva s elhagyatva állnak. Allahkuli, hogy az oroszok elleni szerencsét az istennek megköszönje, egy medreszét (collegiumot) alapított, s azt gazdag javadalmakkal látta el.

Más részről a Bokhara elleni háború folytatott; a göklenek is megtámadtattak, s nagy részök Khivába költözni kényszerítettet. *

5. *Rehimkuli khán* (1841—1843).

Atyja halála után a trónra jutva, rögtön a dsem-sidiekkel, azon persa nomád néppel gyűlt meg a baja, mely a Murgab keleti partját lakja, s melyből a khivaiak 10,000 sátort a főnökkel együtt az Oxus partján, közel Kilidsbajloz telepítettek. Más részről az akkor Merv

* Régi s különös szokás Khivában, egész törzseket egyszerre s erőszakkal az országba telepíteni, s mindenféle segélyvel ellátni, hogy — miután az ilyenek bosszúja soha le nem hül — közelből őrizhetők legyenek.

birtokában levő szarikok kezdtek az özbogekkel háborút. A khán ifjabb testvére, Medemin Inag, küldetett ellenök 15,000 lovassal, de a Khiva és Merv közti borzasztó úton a katonák soraiban betegségek ütöttek ki; s miután ugyanekkor a bokharai emir Hezareszp várost ostromlá, az Inag gyorsan ez ellen fordult fegyvereivel, legyőzte s békére kényszeríté. Ugyanekkor meghalván Rehimkuli khán, utódja lőn

6. *Mehemmed Emin khán* (1843—1855),

ki, bár nem az örökösödési rend szerint, mert az elhaltak fiai is maradtak, de előbbi érdemeinél fogva igazságos igényeket támaszthatott a trónra. Medemin khánt tartják az újabb időben Khiva legdicsteljesb uralkodójának; mert a kharezmi királyságnak, a mennyire lehetett, visszaadta 400 év óta elvesztett régi határait, s a környékbeli minden nomádok legyőzése által a khánságnak ugy tekintélyét, mint jövedelmeit jelentékenyen öregbíté.

Két nappal utóbb, a mint a fehér nemezen magasra emeltetett, — a mi Khivában és Khokandban a trónra lépés jelvénye *, — személyesen ment a szarikok, ezen legvitézebb turkman törzs ellen, melyet a mervi termékeny lapálylyal együtt meghódítani szándékozott. Hat hadjárat után sikerült a mervi várat bevennie, egy Jolöten nevű s annak közelében fekvő más erősséggel együtt. Azonban alig tért vissza Khivába, a szarikok újra fellázadtak, s a Mervben hátrahagyott parancsnokot az őrizettel együtt legyilkolták. A khán gyorsan új hadjáratra kelt, melyben a dsemsidiek, a szarikok ősi ellen-

* E szertartás végzése a Dsagataj törzs akszakaljainak, a mint mondják, már Dsingiz khán óta kizárólagos szabadalma.

ségei is részt vettek. Ezek vezére Mir Mehemmed vitta ki a diadalt, s az özbek hősök nagy bosszúságára diadalmasan bevonult Khivába.

A szarikok tehát meg voltak hódítva; de a tekkék, kik ekkor Karajap és Kabukliban, Merv és Akhal közt laktak, az évi adót megtagadva ellenségeskedni kezdtek; mire Medemin kényszerülve látá magát, még turkman vértől párolgó fegyvereivel újra egy másik törzs ellen fordulni. Három hadjárat után, melyek alatt a homoksivatagban sok ember és állat elveszett, végre sikerült a lázadók egy részét legyőznie, s jomutok és özbegekből álló őrséget hagyott hátra két parancsnok felsősége alatt. Szerencsétlenségre e kettő közt csakhamar viszály támadt, mire az egyik visszatért Khivába, de büntetésül a khán által egy magas toronyról lelökettet. E tettével a khán a jomutokat mind ellenségeivé tette, titokban a tekkékkel kezdtek szövetkezni, s később halálának okai lettek. Ez időben Medeminnek 40,000 lovasa volt, özbegek és más adózó nomád törzsek férfaiából; s e sereg egyik részét az oroszok ellen, kik akkor az Aral tó keleti részétől Khiva felé közeledtek, Khodsa Nijaz Baj sánczaira küldé. Másik részével azonban maga ment Mervbe, hogy ott a szünni nem akaró turkman zavaroknak egy csapással véget vessen. Rögtön bevette Karajapot és Szarakhsz (a régi Syrinx) ellen ment. Ennek közelében egy dombon*, sátrában pihentében, táborának közepette néhány vakmerő ellenséges lovas által megtámadtatott; s ámbár felkiáltott: „Men Hazret em!“ (én vagyok a khán!) feje levágatott,

* E halomról beszélik, hogy Ebu Muszlim, a bagdadi khalifák hatalmas hűbérese s később ellensége, szintén itt halt meg.

a nélkül hogy szolgálai közül csak egy is segítségére siettetett volna. A levágott fej láttára, melyet a turkmanok a persa sahnak * küldtek ajándékol, páni rettegés tört ki seregében. A hadak mindazonáltal rendben vonultak vissza s útközben

7. *Abdullah khánt* (1855—1856)

kiáltották ki uralkodóvá, ki alig érkezett a fővárosba a trónviszályok már megkezdődtek. Egy idősb koránál fogva tulajdonképen jogos trónkövetelő, Szejd Mahmud Töre, minden molla s az ország nagyjai előtt kardot vont, s az által vélte jogát érvényesíthetni, ha a khánt rögtön agyonvágja; de haragja lecsillapított, maga pedig később elzárattott. A jomutok is két herceget vontak magukhoz, kiket a trónra akartak segíteni, de e szándék hamar kitudódván, a hercegek megfojtattak, a jomutokra nézve pedig, mert ellenséges érzületek már bizonyos volt, elhatároztatott, hogy meg fognak bünteteni. A khán néhány ezer lovassal ment ellenök, de ök ártatlanoknak tetteték magukat, s miután a törzs akszalkajai, a hódolás jeléül meztelen kardokat akasztva nyakaikba meztláb jöttek eléje, a khán ezúttal békét hagyott nekik. Két hónap múlva azonban a jomutok ismét ellenséges indulatot mutattak; a khán megharagudott, gyorsan 2000 lovaszt szedett össze s a most már nyíltan ellenszegülő lázadókat magtámadta, — azonban szeren-

* A sah, kinek volt oka Medemintől félni, mert ez Szarakhsz bevétele után bizonyosan Mesedet is megtámadta volna, eleinte nagy tisztességben tartá ellenének levágott fejét, s a várkapu (Dervaze daulet) előtt kis kápolnát építtetett számára. Később azonban, miután híre járt, hogy a jámbor siiták azt egy imanzade síjának tartják, s így vétkes tévedésre ál okot, ismét leromboltatá.

esétlenül. Az özbekek futni kényszerültek, s midőn a khánt keresték, kiviláglott, hogy ő az elsők közt esett el, s a többi halottakkal együtt észrevétlenül, ugyanazon árokba dobatott. Utódjává nevezetett

S. *Kutlug Murad khán* (csak 3 hónapig uralkodott), az elhúnytak ifjabb testvére, ki bátyja oldalán harezolt, és nehéz sebekkel terheltén tért vissza. Nemsokára készült folytatni a harezot, mely bátyjának életébe került, midőn a jomutok főnökei békeajánlatokat tettek neki, s megígérték, hogy legközelebb a khán unokatestvérével együtt, ki az ütközetben kezeik közé került, hódolatuk nyilvánítására Khivában meg fognak jelenni. A khán és miniszterei ezen ígéreteknek hitelt adtak, kitűzték a napot, s a jomutok, legjobb lovaikon, legszebb fegyvereikkel megrakva, 12,000 emberrel csakugyan megjelentek. A hódolás napjának reggelén a khán először is rokonát fogadá, ki őt megölelvén, alattomosan tört szúrt mellébe. A khán összerogyott s a turkmanok a jelenlévő szolgálkra rohantak. A nagy zavarban a mehter a vár falára lépett, s annak ormairól tudtul adván a népnek a gáztettet, felszóllítá a khivaiakat, hogy minden a városban lévő jomutot siessenek legyilkolni. Az elkeseredett lakosság a turkmanokra tört, kik megrettenésökben elkábulva, mint a juhok a mézsáros kezében, vérzettek el a khivaiak fegyvere, sőt sokan a nők kései alatt is. Khiva utcáin patakozott a vér, s hat napig tartott, míg a holttesteket mind el tudták takarítani.

E mézsárlás után nyolcz napig Khiva fejedelem nélkül volt, s ekkor a koronát a nép a különben derék Szejd Mahmud Törének ajánlá; ki azonban opium-szivási

szenvedélye miatt ifjabb testvére javára a trónról lemondott. S így fejedelem lett

9. *Szejd Mehemmed khán* (1856-tól máig),

általánosan lágyeszűnek elismert ember, kiről az olvasó már hallott valamit. Uralkodása alatt a jomutokkal való polgárháboru sokat pusztította Khivát; az előbbi khánok által alapított gyarmatok szétdúlva s elhagyatva állnak, míg a jomutok s özbegek egymást ölve, gyermekeiket s nejeiket kölcsönösen rabszolgaságra vitték, addig a bevándorolt dsemsidiek — e mondás szerint : „Inter duos litigantes tertius gaudet,“ — a fegyvertelen lakosságot megtámadták, Kilidsbajtól Fitnekig egész Khivát elpusztították, s gazdag zsákmánnyal megrakodtan, 2000 persa rabszolga kíséretében, kiket e zavarok alatt felszabadítottak, visszatértek a Murgab partjaira.

Szegénység, epemirigy, döghalál, és a népesség fogyása végre békére kényszerített, midőn orosz befolyás által felizgatva egy Mehemmed Penah nevű trónkövetelő Kungratban kítűzte a lázadás zászlaját, s Mangislakon keresztül rögtön követséget indított Asztrakhánba, az orosz padisah védelmét kikérni. De e küldöttségnek elment a hire, s a követek útközben megölettek. Később Mehemmed Penah, midőn orosz pénze elfogyott, saját párthivei által meggyilkoltatott; a lázadás főczinkosai pedig becsomagoltattak, az az : kezeik nedves bőrrel testükhöz varratván Khivába küldettek, hol borzasztó halál várt rájuk.

XVIII. FEJEZET.

BOKHARA.

BOKHARA VÁROSA, KAPUI, RÉSEI, MECSETJEI, COLLEGIUMAI. — A KATALIN CZÁRNŐ ÁLTAL ALAPITOTT COLLEGIUM. — A MEDRESZÉK RENDELTE-TÉSE NEM A TUDOMÁNY, HANEM A FANATISMUS ÉLESZTÉSE. — BAZÁROK. — A RENDŐRSÉGI RENDSZER SZIGORUBB, MINT BÁRHOL ÁZSIÁBAN. — A BOKHARAI KHÁNSÁG. — LAKOSOK: ÖZBEGEK, TADSIKOK, KIRGISZEK, ARABOK, MERVIEK, PERSÁK, HINDUK, ZSIDÓK. — A KORMÁNY. — KÜLÖN-FÉLE HIVATALNOKOK. — POLITIKAI FELOSZTÁS. — A HADSEREG. — A BOKHARAI TÖRTÉNET RÖVID KÖRVONALOKBAN.

. . . *regnata Cyro*
Bactra . . . Tanaisque discors.
 Horatius, *Od.* iii. 29, 27-8.

A. BOKHARA VÁROSA.

BOKHARA város határát, melyet egy napi járásra terjedőnek mondtak nekem, négy mértföldnyinél nem találtam nagyobbak. Bár a vidék meglehetősen művelt, e pontban Khiva mégis nagyobb tulhaladja. A városnak 11 kapuja van: Dervaze Imam, d. Mezar, d. Szamarkand, d. Oglan, d. Talpaes, d. Sirgiran, d. Karaköl, d. Sejkh Dselal, d. Namazgiah, d. Szalakhane, d. Karsi, s két főrésze, a Deruni sehr-re (belváros) s a Beruni sehr-re (külváros), valamint több városrésze osztatik.

melyek közül a Mahallei Dsujbar, Khiaban, Mirekan, Malkusan, Szabungiran a legnevezetesebbek.

A nyilvános épületeket, piaczkokat az olvasóval már az első részben kis előleges rajzban ismertettük meg, de mind e mellett meg akarjuk kísérteni e pontról szóló jegyzeteinket röviden összefoglalni.

Mecsetek.

A bokharai azt mondja, hogy szülővárosában 360, részint nagy, részint kisebb mecset van, s hogy a jámbor műszülman szórakozásul minden nap mást látogathat meg. Én a nevezett számnak alig felét találhattam meg, s csak a következők említésre méltók: 1. Meszdsidi Kelan, melyet Timur építtetett fel, Abdullah khán pedig megújított. Az emir itt tartja a nép nagy összecsoportulása között pénteki imádságát. 2. Meszdsidi Divanbegi, melyet bizonyos Nezir, Imamkuli Khán emir divanbegi-je (államtitkár) a hasonló nevű toval és medreszével 1029-ben (1629) építtetett. 3. Mirekan és 4. Meszdsidi Mogak, földalatti épület, hol némelyek állítása szerint az első műszülmanok, mások szerint az első tűzimádók tartották volna vallási összejövetelöket. Az első állítás alaposabbnak látszik, mert először is a tűzimádók, a városon kívül, a szabadban megfelelőbb helyet találhattak volna, s mert másodszer sok kúfi felirat tanúsítja ez épület iszlami eredetét.

Medreszék (collegiumok).

A bokharai a medreszék számával is épen úgy dicsekszik és azt 360-ra teszi, bár nincs több 80-nál. A legnevezetesebbek a következők: 1. Medresze Kökeltas, építtetett 1426-ban; 150 czellája van, melyek mind-

egyike 100—120 tillába kerül*. Az első osztály növendékeinek évenként öt tilla jövedelmük van. 2. M. Mirarab, 1529-ben építtetett és 100 czellája van, melyek mindegyike 80 — 90 tillába kerül, és 7 tilla jövedelemmel bír. 3. Kosmedreszei Abdullah khán (az Abdullah khán medresze-párja), 1572-ben építtetett, szintén körülbelül 100 czellája van, melyek azonban kisebb értékűek, mint az előbbiek. 4. M. Dsujbar, 1582-ben a hasonnevű nagy tudós s ascéta egy unokája által építtetett; ez a leggazdagabban van javadalmazva, mert minden czella 25 tilla jövedelemmel bír, de nem nagyon lakott, mivel a város legszélsőbb végén fekszik. 5. M. Turszindsan, hol minden czellának öt tilla évi jövedelme van. 6. M. Ernazar, melyet Katharina czárnő követői egyikével építtetett fel, 60 czellával, mindegyik 3 tilla jövedelemmel.

Általában Bokhara és Szamarkand collegiumai okozták, hogy nem csak az egész iszlamnak, hanem nekünk Európában is Közép-Ázsia főiskoláiról rendkívüli fogalmunk volt. A fölületes szemlélő az ily intézetek építésénél nyilvánuló áldozatkészséget könnyen tarthatá a magasb törekvés tanujelének. Sajnos, hogy az egész mozgalom csak a vak fanatismuson alapul, s mint a középkorban, ugy jelenleg is ez iskolákban egy kevés logikán (mantik) s bölesészeten (hikmet) kívül kizárólagosan a korábban s vallási kérdésekben adatik oktatás.*** A

* A medresze felépíttetése után a czellák elajándékoztatnak, a későbbi birtokosok azonban csak megszabott árért kaphatják meg azokat.

** Akadnak bizonyára itt is olyanok, kik a költészettel és történettel szeretnének foglalkozni, de ezt csak titokban szabad tenniök, mert szégyennek tartatik az ily kicsinyes dolgokkal való bibelődés.

tanulók összes számát nekem 5000-re mondták. Ezek nem csak Közép-Ázsia minden részéből, hanem Indiából, Kasmirből, Afghanisztanból, Oroszországból és Khinából is csoportosodnak itt össze, s a szegényebbek az emirtől évdíjt nyernek, mert Bokhara a medreszéknek s az iszlam szigorú megtartásának köszönheti a befolyást, melyet a többi szomszédos tartományon bír.

Bazárok.

Oly bazárok, minőket a persa fővárosokban találhatni, nincsenek itt. Csak egynehány van boltozva s kőből építve, a legnagyobb rész fával vagy náddal fedett, mely hosszú rudakra illesztetik. Különbözn többféle bazár van : Tim Abdullah Khan, melyet a hasonló nevű fejedelem Mesedből való visszatérte után (1582) persa mintára építtetett; Resztei Szuzengiran, hol a varró-eszközöket árulók, s r. Szarrafan, hol a pénzváltók s könyvárusok állnak, r. Zergeran, az aranyművesek-, r. Csilingeran a lakatosok-, r. Attari, a fűszerárusok-, r. Kannadi, a cukrot- s édességet árulók-, r. Csajfurusi a teaárusok-, r. Csitfurusi, bazari Latta a vászon árusok- és Timese darajfurusi a fűszerkereskedőknek helye sat. Minden bazárnak saját akszakal-ja van, ki az emirnek a rend- s a fizetendő díjakért felelős. A bazárokon kívül még körülbelől 30, mind kis karavanszeraj van, melyek részint áruk raktárának, részint az idegenek lakhelyéül szolgálnak.

Rendőrség.

Bokharában oly szigorú a rendőrség, mint az előttünk ismeretes Ázsia egyik más városában sem. Nappal

a rejsz személyesen meglátogatja a bazárokat s nyilvános helyeket, vagy kiküldi számos emberét s kémét, s körülbelül két órával napnyugta után senkinek sem szabad az uton mutatkozni. A szomszéd nem látogathatja meg szomszédját, s a betegnek orvosság hiányában el kell vesznie, mert az emir engedélyt adott, hogy őt magát is fogják el, ha a mürsebek (éji örök) az utczán tiltott időben találják.

B. A BOKHARAI KHÁNSÁG.

Lakosok.

A khánság jelenlegi határai keletről a khokandi khánság és Bedakhsan hegyei, délről az Oxus a Kerki és Csihardsuj tulsó kerületekkel, nyugotról s éjszokról a nagy sivatag. A határokat különben ép oly kevésbé lehet pontosan meghatározni, mint a lakosok számát. Tulzás nélkül $2\frac{1}{2}$ millióra tehetni az összes számot, kik letelepedettek s nomádokra, valamint nemzetiség szerint özbekek,- tadsikok-, kirgizek-, arabok-, merviek-, persák-, hinduk-, és zsidókra oszlanak.

1. Özbekek.

Ezek ugyanazon 32 törzsből állanak, kiket Khivánál megneveztünk, de kharezmi törzsrakonaiktól észrevehetőleg különböznek mind arczjelleg, mind jellemre nézve. Bokhara özbekjei a tadsikok-kal szorosab össze-köttetésben éltek, mint a khivabeliek a szart-okkal, s e közben a nemzeti jellegből s az özbek egyszerű, őszinte természetességből sokat is vesztek. Mint a khánság uralkodó népe, mert maga az emir is özbek s a Mangit

törzsből való, az ország haderejét is képezik, habár a magasb rangu tisztok csak gyéren vétetnek az özbegek soraiból.

2. *A tadsikok.*

Közép-Ázsia összes városainak ez ősi lakói, itt a legnagyobb számmal vannak, miért is Bokhara az egyetlen hely, hol a tadsik nemzetiségére büszke. Megemlékezik még előbbi hazája, a régi Khoraszán* határaitól: keleten Khoten (Khinában), nyugaton a Kaspi tenger, éjszakon Khodsend, délen India. Kár, hogy e nép régisége s előbbeni nagysága daczára minden bűnben s aljasságban a legnagyobb fokot érte el, s ha bennök a régi Ázsiát, nemünk bölcsőjét látjuk visszatükrözve, ama régi időkben csakugyan szomorú viszonyok lehettek.

3. *Kirgizek**.*

vagy kaszakok, a mint magukat nevezik, a bokharai khánságban csak kis számmal vannak ugyan, csekély jegyzeteinket azonban e népről, mely valamint számra a legnagyobb, úgy a nomád-élet eredetiségében Közép-Ázsiában a legfigyelemreméltóbb, ezennel itt alkalmuilag el akarjuk mondani. Vándorlásaimon sokszor találtam egy-egy kirgiz sátor-csoportot, de valahányszor számuk

* Khor a régi persában napot jelent, szan vidéket, Khoraszán tehát a nap vidékét jelenti. azaz keletet.

** Kir, annyit tesz, mint mező, giz vagy gez a gizmek ige törzse, azaz: vándorolni, széltiben járni. Így a kirgiz szó török nyelven oly embert jelent, ki a mezőkön vándorol, egyszóval nomádot s általában minden nomád népet e névvel szokás nevezni. Kirgiz természetesen mint törzs-elnevezés is használtatik, hanem a kaszakok csak egy alosztályánál. kik Khokandban. Hazreti Turkesztan vidéken vannak.

után tudakozódtam, szemembe kacagtak s a felelet mindig ez volt: „Számld meg előbb a sivatag homokszemeit, akkor majd megszámálhatod a kirgizeket is.“ Ép oly kevésbé mondhatók meg határaik. Ammit tudunk, hogy a nagy sivatagot lakják, mely Sziberia, Khina, Turkesztan s a kaspi tenger között terül el, s valamint e vidék, úgy társadalmi viszonyaik eléggé bizonyítják, hogy mily téves azok nézete, kik a kirgizeket majd az orosz, majd a khinai hódoltságban gondolják. Oroszország, Khina, Khokand, Bokhara és Khiva csak addig parancsolnak a kirgizeknek, míg az adó beszédésére kiküldött tisztjeik a nomádok között időznek. A kirgizek az adóbehajtást is erőszakos rablásnak tekintik, s köszönetre hiszik magukat kötelezetteknek, hogy az illetők a tizedrészszel, vagy más díjszabályzattal megelégszenek. Minthogy a világ-forradalmak évszázadok, sőt talán évezredek óta a kirgizekre csak csekély befolyással lehettek, e népnél, melyet csak egyes töredékeiben láthattunk, ama szokások s erkölcsök leghivebb képe található fel, melyek az ősi idők turan népeit jellemzik, s az erény és nyersség ama különös vegyülékét képezik. Feltűnő a náluk tapasztalható nagy rokonszenv a zene és költészet iránt, különösen pedig aristocraticus büszkeségük. Ha két kirgiz találkozik egymással, mindjárt azt kérdezik: „Jeti atang kimdir?“ kik a te hét atyád (ősöd)? A kérdezett, még a nyolcz éves gyermek is, mindig pontosan megfelel, ellenkező esetben rendkívül műveletlen s neveletlennek tartatik. Vitézségre nézve a kirgizek az özbegekkel s nevezetesen pedig a turkmanokkal nem mérkőzhetnek, az iszlám is náluk sokkal gyöngébb lábon áll, mint az utóbbiaknál. Csak a gazdag baj-ok

szoktak a városból egy-egy mollát megfogadni, ki aztán juhok, tevék s lovakban fizetendő bizonyos díjért házuknál a tanító, pap és titkári helyet tölti be. Ránk európaiakra nézve a kirgizek, ha többször érintkeztünk is velök, mindig csodálatos jelenségek maradnak. Naponkint, égető hőségben ép úgy, mint ősny magas hóban, minden holmijukkal, néhány óráig vándorolnak, hogy néhány órára ismét letelepedjenek; a kenyér létezéséről mit sem hallottak, s élelmök egyes egyedül tejből s husból áll. A kirgiz a városi lakost vagy más letelepedettet betegnek vagy bolondnak tartja, s mindenkit megsajnál, kinek arca nem mongol jellegű. A kirgiz aesthetikai nézete szerint a mongol fajban megtestesült a szépség netovábbja, mert isten a kiálló csontok által a lóhoz tette hasonlónvá, ezt pedig a kirgiz minden teremtetett lény koronájának tekinti.

5. Arabok.

Ezek azon harezosok utódai, kik Kutejbe alatt, a harmadik khalifa idejében részt vettek Turkesztan elfoglalásában, s később ott le is telepedtek, de az arczjellegen kívül keveset tartottak meg hedsazi és araki testvéreik jellemző tulajdonaiból; csak néhányat találtam közöttük, kik arabul beszélnek. Számukat 60000-re teszik. Legnagyobb részt Vardanzi és Vafkend vidékén laknak.

5. A merviek.

Azon 40,000 persától származnak, kiket Szaid Khán emir 1810 táján, midőn Mervet a szarikok segítségével elfoglalta, Bokharába áttelepített. Származásukra

nézve tulajdonképen törökök Azerbajdsan s Karabagból, kiket Nadir sah hozott régi hazájukból Mervbe. A tad-sik után a mervi a legravaszabb Bokhara városában, de nem oly gyáva, mint amaz.

6. *Persák.*

Részint rabszolgák, részint olyanok, kik kiváltván magukat, Bokharában telepedtek le, hol minden vallási elnyomatás daczára, miután a sííta-felekezet szertartásait csak titokban végezhetik, kereskedés s kézi iparral örömet foglalkoznak; mert itt olcsóbban megélhetni, s a nyereség könnyebb, mint saját hazájokban. A persa, ki szellemi tehetségre nézve a közép-ázsiait nagyban föltulmulja, a rabszolgaságból a legmagasb tiszti rangokra szokott fölemelkedni. A mint alig van a tartományokban kormányzó, ki ez vagy ama hivatalban ne használna persákat, kik előbb rabszolgái voltak s hozzá hivek maradnak; így az emir környezetében hemzseg a sok persa, s a khánság első tisztviselői e nemzethez tartoznak. Bokharában a persákat oly embereknek tekintik, kik már többet érintkeztek a frengikkel s ezek ördöngös esztől már többet is tanultak. Muszaffar-eddin emir különben keserűn megérezné, ha Persia megtámadná, mi már szándokában is volt; mert hadseregével, melynek parancsnokai Sahrukh khan és Mehemed Haszan khan, s topesibasi-jai (a tüzérség vezérei) Zejnel bej, Mehdi bej s Leszker bej, mind persák, ugyan kevésre menne.

7. *A Hinduk.*

Számra ugyan csak 500-an vannak, s ezek is család nélkül a fővárosban s a tartományokban elszórva

élnék, de csodálatos, hogy az egész pénzkereskedés ezek kezében van. Nem lehet vásár, még faluban sem, hogy az uzsorás hindu ott meg ne jelenjen. Mikor a legalázatosabb is, mint az örmény Törökországban, az özbeget rettenetesen megesalja, s minthogy a jámbor kadi a Visnu-imádóval a legtöbb esetben együtt czimborál, az áldozat csak gyéren siklik ki kezéből.

8. Zsidók.

Körülbelül 10,000 van a khánságban, kik legnagyobb részt Bokharában, Szamarkandban és Karsiban tartózkodnak, s inkább kézműiparral, mint kereskedéssel foglalkoznak. Eredetükre nézve persa zsidók és pedig az első fogságból. Kazvinből s Mervből ezelőtt 150 évvel vándoroltak ide, s a legnagyobb elnyomatás és megvetés között élnek. Csak a küszöbön szabad mutatkozniok, ha valamely igazhivőt akarnak meglátogatni, s ha az utóbbi akar hozzájok jönni, saját házukat sietve elhagyva, az ajtó elé kell állniok. Bokhara városában évenként 2000 tilla dsizie-t (adót) fizetnek, melyet a községi előljáráshoz át, s ezért kétszer könnyeden arczul ütik, mit a korán a hódolás jeléül rendel. A szabadalmak hírére, melyeket a zsidók Törökországban élveznek, néhányan Damaszkusba és Szyriába vándoroltak ki, de ennek csak titokban szabad történnie, mert másként a kivándorlási kedv vagyonszételéssel és halállal büntettetik. Feltűnő, hogy mint tartják fel a pósta-közlekedést az évenként Turkesztanból Mekkába menő hadzsik által; utitársaim is több levelet hoztak s mindenütt fölkeresték az illetőket, kiknek a levél czime szólt.

Kormány.

A bokharai kormányzási alak csak keveset tartott meg az ó-persa vagy arab jellegből, mert itt a török-mongol elem játszsza a főszerepet. Az alkotmány, bár a hierarchiának nagy befolyasa van reá, katonai, s annak élén az emir áll, mint generalissimus, fejedelem és vallási főnök. Az ország katonai s polgári hatóságai a következőkre oszlanak: *a*) kette szipahi, azaz magasabb hivatalnokok; *b*) orta szipahi, azaz közép hivatalnokok és *c*) asagi szipahi (zabit.) Az első két osztályba szabály szerint csak urukdar-okat, azaz jó családbelieket kellene fölvenni, mert hivatalaikba jerlik azaz fejedelmi kézirat és billig* azaz diszjelvények által igttattnak be, de már régtől fogva persák is, kik előbb rabszolgák voltak, tiszteltettek meg e hivatalokkal.

Következő sorozat némi áttekintését nyújtja a hivataloknak, a mint azok az emirtől lefelé rendben következnek :

- | | | |
|---------------------------|---|--|
| Kette szipahi | } | 1. Atalik. |
| | } | 2. Divanbegi (államtikár). |
| | } | 3. Pervanedszi, a pillangó ember, mint az udvarnál nevezik, mert az emirtől mint futár fontos ügyekben ide oda küldetik. |
| Orta szipahi | } | 4. Tokhszabaj, tulajdonképen tughszahibi, t. i. ki tugh-ot (lófarkot) hord zászlóul. |
| | } | 5. Inag. |
| | } | 6. Mirakhor (lovász mester). |
| Asagi szipahi
(zabit.) | } | 7. Csohragaszi, tulajdonképen csehreagaszi, azaz : arcember, mert a nyilvános fogadtatásoknál az emirrel szemközt áll. |

* A jerlik és billig ó-török szavak. Az elsőnek jelentése : irni, a gyök jer, a magyarban ir. törökül jaz; a második annyit tesz, mint jel, jelvény, a magyarban bélyeg.

Asagi szipahi (zabit.)	}	8. Mirzabasi (főírnok).
		9. Jaszaulbegi és kargaulbegi.
		10. Jüzbasi.
		11. Pendsabasi.
		12. Onbasi.

Ezeken kívül még az emir háztartása említendő fel, melynek élén a kusbegi (vezir), mehter, deszturkhandsi (főudvarmester) s a zekiatsi (vámos) állanak; ez utóbbi pénzügyminiszteri minőségében az emirnek egyszersmind háznagyja. Ezek után következnek a mehrem-ek (kamarások), kiknek száma a viszonyok szerint nagyobb vagy kisebb, s kik rendkívüli ügyekben mint biztosok küldetnek a tartományokba. Minden alattvaló, ha a kormányzó ítéletével nincs megelégedve, az emirhez fordulhat s ekkor egy mehrem-et kap ügyészül. Ez vele elutazik az illető tartományba, megvizsgálja az ügyet s eldöntésre az emir elé terjeszti. Említendő még: az odadsi-k (ajtónállók vagy szertartók), a bakaul-ok (tárnokok) és a szelamagaszi, ki nyilvános meneteknél az emir helyett viszonzozza a „Ve alejkum esz-szelam“ üdvözlést. E hivatalok s méltóságok a mostani emir alatt csak névlegesen vannak meg, mert az minden pompa ellensége és több állást betöltetlenül hagyott.

Politikai felosztás.

A khánság politikai felosztása, mint Khivában, a nagyobb városok számán alapul. Bokhara jelenleg a következő kerületekből áll, melyeket azok nagysága és népességük száma szerint akarunk elősorolni: 1. Karaköl, 2. Bokhara, 3. Karsi, 4. Szamarkand, 5. Kerki, 6. Hiszar, 7. Mijankal vagy Kermineh, 8. Kette Kur-

gan, 9. Csardsnij, 10. Dsizzak, 11. Oratepe, 12. Sehri Szebz; ez utóbbi majdnem oly nagy, mint Szamarkand, de az emirrel való folytonos harczeit miatt a khánsághoz csak részben számítható. A kormányzók, kik rangra nézve divanbegi-k, vagy pervanedsi-k, a tartomány jövedelméből bizonyos részt kapnak, de rendkívüli esetben erről le kell mondaniok. Minden kormányzó közvetlen parancsa alatt egy tokhszabaj, egy mirzabasi, egy jaszaulbegi s több mirakhor és esohragaszi áll.

Haderő.

A khánság állandó hadserege 40,000 lovasból állana, e számról azonban 60,000-ig lehet megszaportítani. Karsi és Bokhara járulnának ehhez a legtöbbel. A karsibeliek különösen hiresek vitézségük miatt. Így beszélnek Bokharában, de ez állítást tulzottnak találtam, mert az emirnek Khokand elleni hadjáratában, mely alkalommal hadserege legföljebb 30,000 emberből állt, drága zsoldon kellett segélycsapatokat tartania, mit a takarékos Muzaffar-eddin bizonyosan nem tett volna, ha a főntebbi szám igaz volna. A zsold, mely csak háboru idejében fizettetik, havonkint 20 tengéből (11 shilling sterling) áll, melyből a legénynek lovát is el kell látnia. Ezen kívül a zsákmány fele a legénységet illeti. Különben csakugyan talányos, hogy az emir, alattvalóinak tetemes száma mellett nem tud nagyobb hadsereget tartani, s az is különös, hogy az 50,000 erszari soraiból, kik adót fizetnek neki, nem alakít segélycsapatokat s inkább a tekkékhez fordul. sőt a szarikokat 4000 tilla évi zsolddal tartja szolgálatában.

C. BOKHARA TÖRTÉNETÉHEZ.

Efrasziab, a nagy turani hős, tartatik Bokhara alapítójának. A korábbi történetet tarka mesék pótolják, s ezekből csak annyit következtethetünk, hogy ama vidéket a török hordáknak betörései már ősidóktól fogva rémülettel tölték el, mely vidék persa lakossága már a Pisdadiak idejében az irani rokonoktól el volt választva. A tulajdonképeni történet első fonala csak az arab hódításnál kezdődik, és sajnálnunk kell, hogy a merész kalandorok nem hagyták hátra tetteiknek több írott emlékét, mint a mennyi a Tarikhi Taberiben s más több arab forrásban van elszórva. Az iszlam Mavera-ül-nehr-ben (az Oxus és Jaxartes folyamok közötti tartományban) nem gyökerezhetett meg oly könnyen, mint más tartományokban, s az araboknak a térítést mindig meg kellett ujitniok, valahányszor hosszabb távollét után a városokba visszatértek. A Dsengiz khan általi elfoglaltatásáig (1225) Bokhara és Szamarkand, valamint az akkori nevezetesebb városok Merv (Mervi Sah Dsihan, azaz Merv, a világ királya), Karsi (Nakhseb) és Belkh (Um-ül-bilad, az az: a városok anyja), Persiához tartoztak, bár a khoraszani kormányzóság számára, mint akkor nevezetett, Bagdadból külön beígatási ferman állíttatott ki. A mongolok berohanásakor a persa elemet a török egészen háttérbe szorítá, az özbegek mindenütt kezükbe ragadták a kormány gyepelőit, s Timur a sántító világhódító Sehri Szebzből (a zöld város), nem akart kevesebbet, mint Szamarkandot egész Ázsia fővárosává tenni. Vele azonban tervei is elhunytak, s a khánság tulajdonképeni részletes története a Sejbani házzal kez-

dődik, melynek alapítója, Ebulkhejr khan, a Timur-nemzetség hatalmát saját hazájában megtörte. Sejbani Mehemed khan, Ebulkheir khan egyik unokája, Bokhara határait Khodsendből Heratig kiterjeszté, s midőn Mesedet is meg akarta támadni, Iszmael sahtól megverettet s 916-ban (1510) elhullt a csatában. Utódjai közül Abdullah khan (szül. 1544-ben) volt egyike a legnevezetesebbeknek; újra elfoglalta Bedakhsant, Heratot és Mesedet, s megérdemli, hogy a közművelődés s kereskedelem körül kifejtett törekvéseiért II. Abbasz sah, Persia nagy királya mellé helyeztessék. Uralkodása idejében Bokhara utjai karavanszerajok és szép hidakkal, a sivatag cisternákkal volt ellátva, s az ebbeli összes maradványok az ő nevét viselik. Fia, Abdul Munin khan 1004 (1595), nem sokáig tarthatá fen magát a trónon, mert meggyilkoltatott, s Tököl kirgiz-főnök behorolása után, ki mindent elpusztított, a Sejbani-ház utolsó sarjai is csakhamar elhulltak.

Az ezt követett hosszas zűrzavar s polgári háboruban nevezetesen Veli Mehemed khan, a Seibani-család egyik távolabbi oldal-rokona, és Baki Mehemed khan küzdöttek egymással a trónért. Midőn az utóbbi 1025-ben (1616) Szamarkandnál csatában elesett, az előbbi megalapítá dynastiáját, mely, mint állítják, Ebul Fejz khanig élt, ki Nadir sahtól (1740) békét kért. E korszakban az Imamkuli khan és Nazir Mehemed khan (1650) uralkodók leginkább kitüntették magukat, s az isan-osztály bőkezű pártolása által sokkal járultak ahhoz, hogy a vallási rajongás Bokharában, valamint egész Turkesztanban oly fokot ért el, mivőt az iszlam világ semmi korban vagy országban nem mutathat föl.

Ebul Fejzt s fiát, saját vezirük, Rehim khan, árulólag gyilkolta meg. A gyilkos halála után, ki mint vezir önállón uralkodott tovább, Danial beg foglalta el a kormányt, ezt követték a Sah Murad, Szaid khan és Naszrullah khan emirek.

Mint hogy a három utóbbi történetét már Malcolm, Burnes és Khanikoff tárgyalták, e korszakot, melyről kevés ujat mondhatnánk, nem akarjuk tovább részletezni s a következő fejezetben inkább a háborukról szólunk, melyeket Bokhara Khokanddal a legutóbbi három évtizedben viselt.

XIX. FEJEZET.

A KHOKANDI KHÁNSÁG.

LAKOSOK. — FELOSZTÁS. — KHOKAND. — TASKEND. — KHODSEND. —
 MERGOLAN, ENDIDSAN. — HAZRETI TURKESZTAN. — ÓS. — POLITIKAI
 HELYZET. — A LEGUTÓBBI HÁBORUK.

Khokand vagy Fergana, mint a régiiek nevezték, kelet felé a khinai Tatárországgal, nyugat felé Bokharával s a Jaxartessel, éjszak felé a nagy hordával, dél felé pedig Karategin és Bedakhsannal határos. Kiterjedését határozottan nem mondhatjuk meg, de nagyobb mint Bokhara és Khiva, s népesebb is, mint az utóbbi khánságok.

A városok számából s más körülményekből következtethetni, hogy a mai Khokandnak három milliónál több lakosa van, kik a következő nemzetiségekre oszlanak :

1. Az özbekek.

A lakosság tulajdonképeni letelepedett részét képezik, s mint már Khivánál megjegyeztük, jellegükre nézve nagyon különbözök Bokhara és Khiva özbekjeitől. Minthogy az özbek Turkesztanban már évszázadok óta az uralkodó nemzet, mely az iszlamot s ennek civilizációját előbb elfogadta mint ama vidéken a többi nomád-nép, nevükkel a műveltség s bon ton tekintetéből

bizonyos kedvező előítélet fonódott egybe, s a kirgiz, kipcsak, és kalmuk, a mint a városokban letelepszik, rendszerint lemond nemzetiségéről s az özbek elnevezést veszi fel. Khokandban ez már rég óta történik, s tulás nélkül föltehetni, hogy azoknak fele, kik özbegeknek nevezik magukat, inkább az említett nomád népek vegyülékének tekinthető. A khokandi özbek külsejére nézve igen ügyetlennek látszik, mi leginkább idomtalan bő ruházatának tulajdonítható. E nép példátlan gyávaságáról többször volt alkalmunk meggyőződni, s ha nem védelmeznék a nomádok, a városok már rég Khina, Oroszország vagy Bokhara birtokába kerültek volna. Az özbegek után

2. *A tadsikok*

következnek, kik itt, ha nem is számosabban, de tömöttebben találhatók mint a bokharai khánságban, s egész falvakat s városokat képeznek, mi másutt sehol sem fordul elő. Így Khodsend városát, Velekendaz és Kiszakuz falvakat (Khodsend szomszédságában), kizárólagosan e persa ősnépség lakja, s még 400 évvel ezelőtt a Namengan, Endigan és Mergolan* kiválóbb városok az övék voltak volna. Jellemükre nézve a khokandi tadsikok nem sokkal jobbak mint bokharai testvéreik. Megjegyzendő, hogy nyelvük nyelvtani alakra, valamint szóbőségre nézve gazdagabb, mint a többi tadsikoké. Ez különösen Khokandban áll, melynek la-

* A keleti irói nyelven e három utóbbi város elnevezése következő: 1) Nemengan, eredetileg Nemek kohn, azaz sóbánya; 2) Endekgan, ettől: endek, kiesiny; és 3) Murginan azaz tyuk és kenyér. Ez etymológiát barátaim beszéltek el, talán nem egészen helyes, a persa származás azonban kétségbe vonhatatlan.

kosai egy nyelvet beszélnek, mely Rudeki, a legrégebbi persa költő szójárásából, ki született bokharai volt, sokat megtartott. Khokand többi városában, nevezetesen pedig a khinai határon, tadsikok igen gyéren találhatók.

3. A kaszakok.

A legszámosb nép a khánságban. Nomádeletet élnek a Csaganak tó és Taskend közötti hegyes vidéken, s a khánnak ugyanannyi adót fizetnek, mint Khivában. A khokandi kirgizek között néhány tehetősb van, kik Hazreti Turkesztanban, vagy más helyeken házakat bírnak, de ezekben soha sem laknak. A kirgizek különben nagy számuk daczára, minthogy kevés bátorságuk van, a khánságban csekély befolyással bírnak.

4. A kirgizek.

Vagy is a tulajdonképeni kirgizek, kikről nálunk minden kaszak így neveztetik, a khánság déli részeiben laknak, Khokand és Szarik Kől között, s hareziasságuk miatt az egyik vagy másik kormánypárt rendszerint felhasználja felforgatási terveinek kivitelére. Sátraik számát 50,000-re teszik, tehát körülbelől annyira, mint a tekke-turkmanokét.

5. Kipcsak.

Ez véleményünk szerint a legrégebbi s legeredettebb török törzs, mely e nagy család minden törzse között, melyek Komultól az Ádriai tengerig elszórtan élnek, valamint arczjelleg, úgy jellem, nyelvben és szo-

kásokban régi nemzetiségéhez a leghivebb maradt. A kipesak név mesés etymológiája, mint azt Rasid-eddin Tabibi elbeszéli, olvasóinkat kevésbé fogja érdekelni. Előbb hatalmas törzs létezett volna e név alatt, s a jelenlegi kipesakok, bár csak 5—6000 sátorral vannak, azt állítják, hogy Desti Kipesak*, a mint a keleti történeti forrásokban Turkesztan régtől fogva neveztetik, őseik által lett elfoglalva és benépesítve. Csekély számuk daczára a kipesakok Khokandban még most is a kormányügyekre a legtöbb befolyással vannak; ők nevezik és teszik le a khánokat, és sokszor megtörtént, hogy lovasaik közül csak valami 500 elfoglalt valamely várost a nélkül, hogy az Khan ellenük fellépni mert volna.

A török nyelvben, melyet a kipesakok beszélnek, egyetlen egy persa vagy arab szót sem fedezhettem fel, s nyelvjárásukat a legjobb átmenetnek lehet tekinteni a mongol és dsagataj nyelv között. A kipesak arcjellege is ép oly viszonyban áll Közép-Ázsia többi török fajához, mint a nyelv. A ferde szemre, szakálltalan állra és kiálló arczesontokra nézve hasonlók a mongolokhoz, nagyobbára kis termetűek is, de egyes mozgékonyosságuk csodálatra méltó. Bátorságban, mint már említettett, a kipesakok túlhaladják Közép-Ázsia összes népeit, s kétségkívül maradt fen bennük a leghivebb kép ama nagy hordáról, mely egész Ázsiát felforgatá s átalakítá.

A khokandi khánság különféle kerületekre oszlik, melyek, mint mindenütt, ugy itt is, a legnevezetesebb városok nevével neveztetnek el. A főváros Kkokand**.

* Desti Kipesak, Bolgar határáig (Oroszországban?) a leginkább szokásban levő elnevezés.

** Khokkend-ből (szép falu, szép hely), származott volna.

vagy Khokandi Latif, t. i. a bájos Khokand, mint a bennszülöttek nevezik, szép völgyben fekszik, s kerületére nézve hatszor oly nagy, mint Khiva, háromszor oly nagy, mint Bokhara, s négyszer olyan, mint Teherán. A város déli részét, hol a khán lakása van, csak a legújabb időben vették fallal körül, az északi nyitva van. A lakosok s házak száma aránylagosan kicsiny, mert a házak mellett nagy terménykertek terülnek el, úgy hogy itt-ott negyedórát kell menni, míg 10—15 ház mellett haladhatni el. Az építés tekintetéből maga a khokandi is Bokharának szokott előnyt adni, e főváros mibenlétét tehát könnyen elképzelhetni. Csak a négy mecset s a nagy bazár kis része van kőből építve. A bazárban kizárólagosan orosz árukat, belföldi selyem- s gyapot készmüiparcsikkeket, valamint mesterséges bőrmunkákat kaphatni. A nyergek, ostorok s más lovaglási szerszám, melyek a khánság fővárosában készíttetnek, különös hírnek örvendenek.

Khokand után Taskend említendő, a khánság első kereskedelmi városa, hol, többek állítása szerint, jelenleg sok tehetős kereskedő van, kik Orenburgba és Kizil Dsarba (Petropavloszk) nagy kereskedést űznek. Taskend, melynek átmeneti kereskedése van Bokhara-, Khokand-, s a khinai Tatárországgal, Közép-Ázsiának egyik legfontosabb városa, mely után az oroszok titokban törekszenek, s melytől, mint már említettett, legvégsőbb előőrseik (Kale Rehim) csak néhány napi járásra állomásoznak. Ha Oroszország egyszer e katonailag is fontos helyet elfoglalja, könnyű szerrel fogja majd a bokharai és khokandi khánságokat is hatalmába keríteni; mert a mi az orosz szuronyoknak nem sikerül,

elérik majd az egyenetlenség által, melyet a sz.-pétervári udvar a két khánság között szakadatlanul szít.

Taskend után a legnevezetesebb helyek következők : Khodsend, melynek körülbelül 3000 háza és sok gyára (hol aladsát, a gyapotszövetek egy nemét készítik), 18 medreszéje s kétszer annyi mecsetje van; Mergolan, nagy város, a khokandi tudományosság főhelye, hol jelenleg a Khodsa buzurk, a Makhdum-aazam rend főnöke tartózkodik. E főpap a jelenlegi bokharai emirtől, ki mint győző vonult be, megtagadta az áldást a nélkül, hogy az emir ezért megbüntethette volna. Endidsam, hol a khánságban a legjobb atreszt, nehéz selyemszövetet készítenek; Namengan, melynek vidékén van a kipszakok fő letelepedési helye. Ezeken kívül említésre méltók : Hazreti Turkesztan, Khodsa Ahmed Jaszavi-nak nagy tiszteletben tartott sirjával, kinek az erkölcsről s vallásról írt könyve (Mesreb) * még ma is a nomádok s a khokandi letelepedetteknek egyik kedvencz olvasmányuk; Sehri Menzil és Dsuszt, hol a híres kések készíttetnek, melyeknek a hiszari kések után Turkesztanban a legnagyobb áruk van; Sehrikhan, hol a legjobb selymet tenyésztenek, és Ós, a khánság keleti oldalán, melyet Takhti Szulejman, Szulejman trónjának is neveznek, és évenként számos zarándokok látogatnak. Maga a bucsujárási hely egy dombon van, mely Ós városa közepében emelkedik, s hol nagy négszög kövekből épült s oszlopokkal ellátott régi épület maradványai között márványból vágott trónt mutatnak, s a helyet is megjelölik, hol Ádám, ki az iszlám-tanok szerint az első

* E felette eredeti, törökül írt könyvnek egy példányát elhoztattam Európába, s reményem, hogy fordítással együtt közzé tehetem.

próféta volt, földműveléssel foglalkozott volna. Ez utóbbi mese nagyon jól van kigondolva; mert szerzője a nomádoknak a földművelést mintegy vallási kötelességnek akarta előtüntetni.

Ős régészeinkre nézve minden esetre nem érdektelen. Nagyon valószínűnek látszik, hogy a romok s nevezetesen az oszlopok, mint azokat nekem leírták, görög eredetűek s ha Sándor legkeletibb gyarmatát akarjuk fölkeresni, könnyen juthatni ama gondolatra, hogy Ős az a pont, melyen a merész macedoniai óriás birodalma legkeletibb határát valamely építési emlékkal jelezte meg*.

A mi a khokandi khánság politikai viszonyait illeti, önállósága ép oly régi, mint Bokhara és Khiváé. — A jelenleg uralkodó család azt állítja, hogy egyenesen

* Appianus (de rebus Syriacis l. VII.) a görögök és Seleucus által alapított több várost említ, a többi között év Συβηταις, „Αλεξανδρῆς γαζαῖα“-t, melyet Plinius (VI, 16) érteni látszik, midőn így szól: „Ultra Sogdiana oppidum Tarada, et in ultimis eorum finibus Alexandria ab Alexandro Magno condita“. Ugy látszik, hogy ez vagy valamely szomszédos pont volt az ókor nagy hódítóiról ez irányban való előnyomulásának legszélőbb határa, mert ott, ugymond Plinius: Hercules, Bacchus, Cyrus, Semiramis és Sándor által felállított oltárok voltak. „Finis omnium eorum ductus ab illa parte terrarum, includente flumine Jaxarte, quod Seythae Silin vocant“. S Alexandreschata városát illetőleg Arrianus (Exped. Alex. l. IV, c. I, 3 és IV, 10) Pliniussal egyetért; ez ugyanis azt beszéli, hogy Sándor ama várost határvárnak tüzte ki a folyam tulsó partján lakók ellen, s ott macedoni hadastyánok, görög zsoldosok s e ezétra magokat felajánló szomszédos barbárokból gyarmatot alakított. A város a Jaxartes partján épült és némelyek a mai Khodsendet ennek tartják. Hát ha Ős volna a hely, hol Sándor oszlopai álltak (Curtius VII, 5)? Azon föltevés mégis, hogy Sándor a Jaxarteszen túl valamely területet állandóan elfoglalt, Arrianus jelentésével alig egyeztethető meg. Curtius (VII, 9.) Bacchus oltárainak maradványait így írja le: „Kőből épített emlékek, melyek számos helyközökből voltak felállítva, s nyolczvan magas fa, melyek törzeit repkény fedte.“

Dsengiz khantól származik, mi azonban nagyon valószínűtlen, minthogy ennek családját Timur megfosztá a tróntól s Baber után, ki Timur utolsó ivadéka volt Khokandban, a Sejbani-k ép úgy, mint más törzs-fők a kipcsakok s kirgizek közül, felváltva foglalták el a kormányt. A család, mely jelenleg a trónon ül, vagy jobban mondva, ezért Bokharával háborút visel, kipcsak eredetű, s csak nyolczvan év óta áll az ügyek élén. A khokandi intézményekre az arab s ó-persa elemek a legkevesebb hatással vannak s a Jaszao Dsengiz (a Dsengiz törvénykönyve), szolgál zsinórmértékül. A khánt trónraléptekor egy fehér nemezen magasra emelik, s a világ mind a négytája felé nyilakat kell röpitnie*.

A BOKHARA ÉS KHOKAND KÖZÖTTI HÁBORÚK.

A) Naszrullah Emirrel folytatott háboru.

A Bokhara és Khokand közötti ellenségeskedések már régi eredetűek. Miután a Sejban-ház vette át az ügyek vezetését Turkeszتانban, Khokand, néhány város kivételével, melyeket a kipcsakok nyertek, a bokharai khánsággal volt összeolvasztva; később elszakadt s önállósága idejében legnagyobb részt a keleti szomszédokhoz, Kasgar, Jarkend és Khoten városokhoz csatlakozott, melyek akkor még függetlenek voltak. Miután azonban ezeket a khinai császár birodalmával egybeolvasztotta, Khokandnak, mert a keleti ellenség nagyon hatalmasnak látszott, Bokharával való viszálykodásait ismét

* Melyik magyar olvasónak nem jutna itt eszébe a mi koronázási szokásunk, midőn a király, a koronázási jelvényekkel feldíszítve, lovon a királyhalomra vonul s ott kardjával a világ négy tája felé vág?

meg kellett kezdenie, s a háboru, mely Közép-Azsiában való tartózkodásunk alatt folyt, csak a Mehemmed Ali khokandi khán és Naszrullah emir közöttinek folytatása volt.

Mehemmed Ali khán, kit a khokandiak újabb korbeli legnagyobb uralkodójuknak neveznek, egyrésztől kétségkívül sokat tett, hogy a terület megnagyobbitása s a belső jólét előmozdítása által khánságának bizonyos fényt szerezzen; de másrésztől fölkelte a telhetetlen Naszrullah emir irigységét. Ez azért boszankodott leginkább, hogy a khokandi khán Khivával, Bokhara főelleniségével egyesült, s nagybátyját, vetélytársát, ki Khokandba menekült, az ottani udvarnál barátságosan fogadta. Mások okul emlegetik a vendégszeretetet is, melyben Conolly kapitány részesült. Egy szóval a két khánság közötti viszálykodásra ürügy elég sok volt, s a kitörés elkerülhetlennek látszott.

Mintán Mehemmed Ali khan 1839-ben az oroszokat Sehidannál * tönkre tette, az emirrel való összeütközést közelnek tartván, elhatározta, hogy inkább maga lesz a támadó fél. A bokharai határ ellen vonult tehát, elfoglalá Oratepét, s már Dsizakot és Szamarkandot fenyegeté, midőn az emir, mintán a megkísértett ármányok eredménytelenek maradtak, nagy számu özbeg lovassággal s az ujonnan szervezett hadsereg (Szerbaz) 500 emberével, parancsnokuk és szervezőjük Abdul Szamed khan vezetése alatt ellene indult. Mehemmed Ali taná-

* A khokandiak állítása szerint ez időben nagy számu kozákcsapat a Jaxartes jobb partján Hazreti Turkesztanból megkerülte a vidéket s Taskend ellen nyomult, s ez uton a khokandiak által megtámadtatván, nagy veszteséggel szétverettek.

csosnak látta a visszavonulást. Naszrullah három hónapra át ostromlá Oratepét s végül elfoglalta; a véres boszu azonban a lakosokat legelkeseredettebb ellenségévé tette, s alig hogy Bokharába visszatért, már is az utóbbiak Mehemmed Ali khannal egyetértve, a bokharai őrséget megrohanták s a katonákat és tiszteket lekonzolták.

Alig értesült Naszrullah ez esetről, azonnal nagy sietséggel s valószínűleg még nagyobb haraggal minden rendelkezés alatt levő haderőt öszszeszedett, s Oratepe ellen indult. Mehemmed Ali most is visszavonult, s a lakosság egy része, az elkeseredett emirtől való félelemből követé. Ezuttal azonban nem sikerült előle kitérni, Naszrullah lépésről lépésre nyomában volt s Khodsendnél csatára kényszeríté. Mehemmed Ali khan a csatával a nevezett várost is elveszté s minthogy visszavonulásában magát üldöztetve s fővárosát fenyegettetve látta, a győző elé parlamentaireket küldött. A béke Kohne Badem mellett kötött meg. Mehemmed Alinak Khodsendet sok más helylyel át kellett engednie. De hogy a béke a két felet nem engesztelheté ki, könnyen elképzelhető. Az emir, hogy a legyőzöttet még inkább boszantsa, az ujonnan elfoglalt tartomány kormányzójának Mehemmed Ali testvérét s vetélytársát nevezte ki, a ki előbb Bokharába menekült. Ezuttal azonban rosszul számított. A khokandi fejedelmeknek még élő anyja kibékíté a testvéreket, s az emir erről még mit sem tudott, midőn Khodsend a többi helylyel egyetemben ismét Khokanddal egyesült s most egy ellenség helyett kettővel volt dolga.

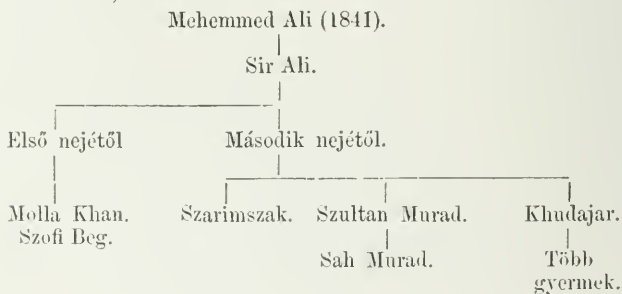
A bokharai zsarnok dühe nem ismert határt s boszu-szomja rendkívüli készülétekre birta. Rendes hadseregén kívül, mely 30.000 lovashól és 1000 szerbzból

állt, még 10,000 turkmant fogadott zsoldba a tekke és szalor törzsekből. Sietve nyomulva Khokand ellen, Mehemmed Alit úgy meglepte, hogy fővárosából meg kellett futnia, de futásában Mergolannál utólérték, s 10 napra reá fivérével s két fiával saját fővárosában kivégeztetett*. Utána pártjabelijeinek is legnagyobb része a hóhérok kezeibe esett, vagyonuk elkoboztatott s a zsákmánnyal gazdagon megrakodott emir csakhamar visszatért Bokharába, Ibrahim Bi-t, egy született mervit, 2000 katonával hagyván hátra helyőrségül az elfoglalt városban.

Alig három hónap telhetett el, midőn a kipesakok, kik eddig semlegesen maradtak, megunták a bokharaiakat, elfoglalták helyőrségestől a várost és Sir Ali khant, Mehemmed Ali khan fiát ** ültették a trónra. Hogy ismét váratlanul meg ne rohantassanak, a khokandiak azon eszmére jöttek, hogy a város ama részét, melyben a khán lakása van, fallal vegyék körül, mely terv csakhamar valósított is, mert az emir elfogatott helyőrségét kényszerítették e munkára. Tudták, hogy az emir

* Hogy e véres tettet kimentse, Naszrullah azon hirt terjeszté, hogy Mehemmed Ali saját anyját vette nőül s ezért bünteté halállal.

** A Khokandban jelenleg uralkodó háznak családfája, Mehemmed Alitól kezdve, következő:



bosznut fog állni és senkit sem lepett meg, midőn csakhamar ez eset után 15000 bokharai jelent meg Khokand előtt, egy khokandi trónkövetelő s Naszrullah régi pártfogoltjának vezetése alatt. Ugy látszik azonban, hogy Muszulman Kul (ez volt a vezir neve) már az uton megegyezett földijeivel, mert a város kapuit csakhamar megnyitották előtte, bevonult s első tette az volt, hogy Naszrullah ellen, ki azon igérettel küldé, hogy khánná teszi, fellázadt s földijeivel egyesülten a vele jött bokharaiakat elűzte.

Az így négyszer megesalutott emir ezuttal sem akart engedni, s újból küldött hadsereget Sahrukh khan * vezérlete alatt, ki már akkor főparancsnoki rangot viselt. Ez azonban csak Oratepéig ment, mert a hir, hogy az emir Szamarkandban megbetegedett s Bokharába visszatért, félbeszakasztá az egész hadjáratot. Megbetegedése után néhány napra Naszrullah meghalt s a világ a legnagyobb zsarnokok egyikétől megszabadult.

Mint hiteles forrásból értesültem Naszrullah emir halálát egyes egyedül a tulságos dühösködési rohamok okozták, melyeket a Khokand elleni többszörös szerencsétlen hadjáratok ép úgy, mint a példátlan makaesség, melylyel Sehri Szebz *** városa védelmezé magát, idéztek

* A gyalázatos Abdul Szamed khant, Conolly, Stoddart és Naselli gyilkosát e közben utolérte az igazságos büntetés. Az emir, ki Sehri Szebzbe küldte, meggyőződött nyilvános árulásáról, s minthogy erőszakkal mit sem tehetett ellene, esellel akarta behálózni. Abdul Szamed sokáig meghiusítá ezt, de végre még is kelepczébe jutott, s midőn az előteremben megpillantá a hóhérokat, saját törével felmetszi hasát, hogy még halála által is boszantsa a jellemre nézve hozzá hasonló urát.

** Sehri Szebz, melyet előbb Kesnek neveztek, Timur szülővárosa, s hires lakosainak kiváló harciasságáról.

elő. E város ellen harminczszor szállt táborba s már hat hónapra át sikertelenül tartá megszállva. Ottani ellene bizonyos Veliname volt, kinek nővérét nőül vette, hogy az összesógorosodás által Veliname-t még inkább lekötöztesse. Az emir halála napján érkezett meg történetesen a hír, hogy a város bevétel. A dühöngő alig volt már eszméletén, s még is meg parancsolá, hogy az elpártolt sógort minden gyermekével meggyilkolják; de minthogy vérének nem láthatta folyoi, este, néhány órával halála előtt saját nejét, Veliname nővérét, magához hivatá. A szegény asszony, két gyermek anyja, minden tagjában remegett, de ez nem inditá meg a haldokló zsarnokot; fekhelye mellett fejezteté le s tekintetét legnagyobb ellensége nővéreinek vérére meresztve kilehelte utálatos lelkét.

B) *A Muzaffar-ed-din emirrel viselt háboru.*

Az ügyek e közben Khokandban is más fordulatot vettek. Muszulman Kul meggyilkoltatott s helyette Khudajar khan emeltetett fel a fehér nemezen. Ez eleinte igen tevékeny volt, s többször szerencsésen csatázott a Jaxartes felől előnyomuló oroszokkal. De míg a határon volt elfoglalva, a fővárosban Molla khan neveztetett ki khánnak s minthogy Khudajar csak kis sereg felett rendelkezhetett, czélszerűbbnek találta a Bokharába való menekülést, hogy Muzaffar-ed-din segítségével visszanyerje trónját. Ennek, atyja halála után, azonnal Sehri Szebz várossal akadt baja, mely a rajta vett véres boszúk daczára, ismét fellázadt s épen Csirakesi, egy védett hely falai előtt állt, mely hely Sehri Szebzhez tartozik, midőn azon hirt vette, hogy az oratepei kor-

mányzó, született sehri-szebzi, Khokanddal egyesült s Mollah khan már Dsizzak ellen nyomul.

Muzaffar-ed-din emir, ki a nála vendég- s pártfogoltként levő Khudajar khantól felizgattatott, nem tartóztathatta meg magát, hogy a már nagyon szorongatott Sehri Szebzet elhagyva, 15000 emberrel Khokand ellen ne induljon, melynek elismert derék khánja (Molla khan) komolyan fenyegeté őt. Muzaffar-ed-din, atyja politikáját követve, egy általa kezdeményezett összeesküvésben előbb meggyilkoltatá ellenfelét s miután ez által Khokandban mindenben a legnagyobb zavar támadt, elfoglalta a fővárost s Khudajart helyezte a kormányra. Sah Murad, a jog szerinti trónutód a kipesakokhoz menekült.

Khudajar khan alig viselte négy hónapon át új méltóságát, midőn a kipesakok, élükön Sah Muraddal, megtámadták s ismét a Bokharába való menekülésre kényszeríték. Az emir, midőn pártfogói szerepében így látta magát esuffá téve, minden erejét összeszedte, hogy Khokandon fényes boszút álljon. Miután Sahrulkh khant 40000 emberrel és Mehemmed Haszan bejt 30 ágyuval előre küldte, néhány száz tekke által kísértetve maga is Khokandba indult, azon erős szándékkal, hogy addig nem tér vissza, míg a khinai határig mindent meg nem hódít.

Khokandban a fiatal emir e szándoka meglehetősen ismert volt, ismerték kapzsiságát is s a telhetőleg igyekeztek a bokharaiaknak ellent állni. Az ulemák a benyomuló emirt kafir-nak (hitetlennek) nyilatkoztatták ki, s dsihad-ot (vallásháborut) hirdettek ellene; mindenki fegyverhez nyúlt, de minden hasztalan volt. Az

emir ezuttal valóban nem csak Khokandot, hanem a khinai határig minden területet meghódított. A kipesakok, Alem Kul törzsfőnökük vezérlete alatt a leghevesebben álltak ellent; ezeket a turkmanok támadták meg, s érdekes látvány lehetett, midőn a két legvadabb tatár östörzs esatázott egymással. Alem Kulnak a csatában történt elhulltával neje állt a horda élére. Egyideig folytatták a háborút, de végre mégis az emirrel békét kötöttek. Az elfoglalt khánság, melyből az emir minden ágyut, nagy mennyiségű fegyvert és tetemes kincset Bokharába hurezolt, két részre osztatott. Khokand Sah Muradnak, a kipesakok kedvencének jutott, Khodsend pedig Khudajar khamnak. Muzaffar-ed-din fővárosába visszatért s ez uton találkoztam vele 1863-ik évi sept. 15-dikén.

Ez óta Khokandot bizonyára ismét új változások érték. Ugyan ily viszálykodás létezett előbb Kasgar, Khoten s Jarkend között, s a mint ez csak akkor szűnt meg, midőn Khina foglalta el a khánságokat, úgy itt is valószínűleg az orosz hódítás fog a borzasztó polgári háborúknak véget vetni.

XX. FEJEZET.

A KHINAI TATÁRSÁG.

KÖZELEDÉS NYUGATRÓL. — KÖZIGAZGATÁS. — LAKOSOK. — VÁROSOK.

HA az utas Ós-tól 12 napi utat előrehalad, a khinai határokhoz ér Kasgar városánál. Az ut odáig hegyes vidéken vezet keresztül, hol a kipesakok nyájaikkal barangolnak. Mint mondják, csak Dsengiz idejében voltak e téren itt ott falvak, ma már azoknak romjai sem láthatók. Tűzhelyek és kőrakások jelelik azon pontokat, melyeken karavánok és utasok megpihenni szoktak. A kipesak, jóllehet vad és harcziás, egyes utast ritkán támad meg, nagyobb karavánok, melyek Khinából jönnek, mérsékelt sarcot fizetnek, egyébként ki sem háborgatattik. Egy napi járásra Kasgartól az első khinai őrségre bukkanhatni, mely 10 katona és egy irnokból áll, s csak azoknak enged szabad utat, kik a namengani akszakaltól, ki a khinaiaktól mint valami ügynök fizettetik, utlevéllel vannak ellátva. Az utlevél előmutatása után minden utas pontosan kikérdeztetik az iránt, mit idegen országokban látott és hallott. Az irnok a jelentést két példányban állítja ki, az egyik a legközelebbi őrhelyre küldetik, az új kihallgatás eredményével való összehasonlítás végett, a másik az illető kormányzóhoz. Mint nekem Hadzsi Bilal és többi barátom a khinai tatárság-

ből beszélte, legtanácsosabb, ily alkalomkor a „Belmejmen“-nel * (nem tudom) felelni; kényszeríteni nem lehet és nem akarnak senkit, sőt maga az irnok sem bánja, ha hivatalán könnyitének.

A „khinai tatárság“ neve alatt többnyire a khinai birodalomnak azon nyugotra terjedő részét értjük, mely a keleti hosszúság 93°-tól a 69°-ig nyulik, és északról a nagy kurgiz hordával, délről Bedakhsan és Tibettel határos. Mint mondják az Ili és Kohne Turfan közt fekvő terület több század óta Khina souverainitása alatt áll, Kasgar, Jarkend, Akszu és Khoten azonban csak ezelőtt 150 évvel kebleztettek be. A nevezett városok a legnagyobb ellenségeskedésben éltek egymással, míg végre több előkelő a jarkendi főnök, Ibrahim Beg vezérlete alatt, hogy ezen ezivódásoknak vége vettessék, a khinaiakat az országba behívta, kik csak hosszas habozás után vállalták el az uralmat és e városokat mind ez ideig a mennyei birodalom többi tartományaiban divatozó kormányformától eltérő módon igazgatják.

a). Közigazgatás.

Mint hiteles forrásból hallám (megmondtam fentebb, hogy barátom Hadzsi Bilal a kormányzó főpapja volt), ezen tartományok mindegyike két főhatósággal bír,

* Egyébként a khinaiaknak van egy közmondásuk, mely ezen szabálynak egészen megfelel, ugyanis:

Bedsidu jikha-le
Dsidu si-kha-le.

„Nem tudom, egy szó; tudom, tiz szó.“ Azaz: ezen szóval „nem tudom“ mindent megmondtál, ezen szónál „tudom“ tovább kérdeznek, és többet kell mondanod.

egy khinai vagy katonai és egy tatár-muszulmannal, mely utóbbi polgári, s főnökei amannak főnökeivel ugyan egy rangban állanak, nekik azonban annyiban vannak alávetve, hogy csak azon hatóság útján értekezhetnek a legmagasabb hatósággal Pekingben. A khinai hatóság, mely a város megerősített részét lakja, a következő személyekből áll :

1. Anban, kinek jelvénye egy karneolgomb a fövegen és egy pávatoll. Évi fizetése 36 jambu*, körülbelül 20000 frank. Alatta állanak :

2. a Da-luj-ok, titkárok, számszerint négyen, kik közül egyik a levelezést, a másik a pénztárt, a harmadik a büntető igazságszolgáltatást, a negyedik a rendőrséget kezeli.

3. a Dsi-zo-fang, irattárnok.

A khinai főtisztnek udvara Ja-mun-nak neveztetik, s mindenkinek szabad bejárata van, ki az altisztek igaztalansága ellen vagy más ügyben akar panaszt emelni. Jellemző, hogy épen az anban kapuja előtt egy óriási dob áll, melyre a panaszlónak csak egyet kell ütni, hogy a titkárt, kettőt, hogy magát az anbant elészólítsa. Legyen éjjel vagy nappal, nyáron vagy télen, ezen segélyhívásnak nem szabad sikertelenül elhangzania, legalább ritka esetben történik az. Ily haranghuzó Európában is nem egy igazságügyi hatóságnak volna ajánlatos.

A tatár-muszulman hivatalnok-csapat, mely igazságügygyel, adóbehajtással, vagy a nem khinai lakosság egyéb belügyeinek elintézésével van megbízva, következő egyénekből áll :

* Jambu egy tömör ezüst darab, melynek két füle van, s formájára súlymértékeinkhez hasonlít. Bokharában 40 tillába eszerélik be.

1. Vang vagy Hakim, ki az Anban-nal ugyan egy rangban és fizetésben áll.

2. Haznadsi vagy gaznadsi, mint a tatárok nevezik, ki a pénztárra ügyel.

3. Iskaga (szó szerinti értelemben ajtónálló), a főceremoniamester vagy a főintendans egy neme.

4. Sang begi, titkárféle, tolmács és közvetítő a khinai és muszulmán hatóságok között.

5. Kazi beg, a kadi vagy bíró.

6. Örteng begi, póstamester, ki a kerületében levő összes póstaházakért felelős. A póstaintézmény e tájon nagyon hasonlít a persa csaparhoz; a kormány bizonyos utakat bérebe ad, és a póstamester tiszte, utána nézni, ha valjon a bérlők mindenütt jó lovakat tartanak-e. Kasgartól Komulig 40 állomás számittatik, melyek az örteng 16, rendkívüli esetekben azonban 12 vagy 10 nap alatt megjár. Komultól Pekingig 60 állomás számittatik, melyek szintén 20 vagy 15 nap alatt megjárhatók. Az egész utat tehát Kasgartól Pekingig, mely 100 napijárás a pósta egy hónap alatt szokta megtenni*.

7. Badsgir, vámszedő.

b) Lakosok.

A khinai tatárság lakóinak legnagyobb része, a négy tartományban t. i., letelepedett, földmivelő emberek.

* Feltűnő, hogy a póstakocsisok, kik többnyire kalmukok, ezen 30 nap és 30 éjre terjedő erős lovaglást egy év alatt többször képesek megtenni. Nálunk az efféle rendkívüli dolognak tartatik. XII. Károlynak lovaglása Demotikából Stralsundba, és a török futáré, ki Szigetvár alól, hol a nagy Szolimán meghalt, 8 nap alatt Kutahiába ért, történeti nevezetességük.

ből áll, kik nemzetiségükre nézve özbegeknek nevezik magukat, de az első pillanatra elárulják valódi kalmuk eredetüket. Özbegek azon értelemben, a melyben e szó Bokharában és Khivában veendő, a khinai tatárságban soha sem voltak. Itt özbegek alatt az északon betörő kalmukok, kirgizek és perza őslakóktól eredt népvegyület értetik. Megjegyzésre méltó, hogy oly helyeken, hol az ópersa népesség sűrűbb volt, (mai nap t. i. egészen elpusztult) az iran jelleg urakodóbb, mint az ellenkező esetben. Az özbegek után a kalmukok és khinaiak jönnek; az elsők vagy katonák vagy nomád életet folytatnak, az utóbbiak kereskedők vagy kézművesek, csak a fővárosokban találhatók, és ott is csekély számmal.

Végül még a tungani vagy töngeniekről kell említést tenni, kik Itől messze Komulon tul terjednek el, nemzetiségre nézve khinaiak, vallásra nézve azonban muszulmanok, és ugyan mindannyian a Safei felekezethez* tartozók. Tungani vagy töngeni a khinai-tatár nyelvjárásban „megtértet” jelent (ozmanli-törökül: dönme, renegát) és mint állítják ezen khinaiak, számra nézve egy millió, Timur idejében egy arab kalandor által térítették meg, ki a nevezett hóditóval Damaszkusból jött Közép-Ázsiába és a khinai tatárságban mint csodatevő szent kóborolt. Ezen tunganiak fanatizmus és a nem muszulman népek iránti gyűlölet által tüntetik ki magukat; s ámbár az iszlam legkeletibb előőrsei, még is minden évben nagy számmal szoktak hadzsikat Mekkába küldeni.

* A szunniták maguk közt négy mezhebet (felekezetet) számitanak: Hanifei, Safei, Maleki és Hambali. Mind a négy egyenlő tekintélyben áll, s vétéknek tartatik egyiknek a másik felett előnyt adni.

Mi a lakosság általános jellemét illeti, a khinai tatárt becsületes, bátorultan és a butasággal határos együgyűnek találtam, annyira hogy Közép-Ázsia többi városi lakosaihoz oly viszonyban áll, mint a bokharai a párisi vagy londonihoz. Gyakran gyönyörködtem abban, hogy mily tulságos szerények voltak utitársaim kívánságaikban és mily lelkesedéssel beszéltek szegény hazájukról. Nemesak Rum és Persia, de még Bokhara is nagyon fényes, és drágának tünik fel előttük és ámbár nyelv és vallásra tőlük különböző nép uralkodik felettük, ezen uralmat mégis a három khánság muszulman urasága elébe teszik. Egyébként nincs is okuk a khinaiakkal nem lenni megelégedve. Mindenki tizenötödik évtől kezdve a khodsák (a próféta utódai) és mollák kivételével évenként 5 tenge (3 frk 75 cent.) adót fizet. Katonaság toborozva és nem erőszakkal szedetik, és e mellett a muszulman ezredeknek még azon előnyük van, hogy másokkal nem vegyítve képeznek csapatokat, és apró külsőségek kivételével* vallásuk gyakorlatában sem háboríttatnak. A magasb hivatalnokoknak e tekintetben nincs oly jó dolguk, rangjuknak előírt ruházatot, hosszú bajuszt és kontyot kell viselniök, és mi a legiszonyubb, ünnepnapokon a pagodákban meg kell jelenniök, hogy a leleplezett császári arckép előtt hódolatukat nyilvánítandók a padozatot homlokukkal háromszor megérintsék**. A muszulmanok azt állítják, hogy magas állásu

* Ezek: 1. a térdig érő ruha kék vászomból, melyre mint khinai jelvényre a muszulmanok undorral tekintenek. 2. a bajusz megnövesztése. minthogy az iszlam szigoruan parancsolja a felsőajkat fedő szőrnék rövidre nyírását.

** Szedsde, mint ezt az iszlamban nevezik, csak Isten előtt van megengedve és minden más esetben bálványozásnak tartatik.

honfitársaik ily alkalmaknál ujjaik közé egy darabka papírt rejtenek, melyre „Mekka“ van írva, és hogy ezen esel által a térdhajtás nem a mennyei császár, hanem a szent város tiszteletére történik.

Mi a társadalmi viszonyokat illeti, könnyen elgondolható, hogy a khinaiak és muszulmanok, kik mindketten separatistikus érzelműek, mint élnek együtt. Barátságos viszony lehetetlen, de észrevevém, hogy különös ellenségeskedés sem létezik. A khinaiak, kik csekélyebb számmal vannak, soha sem éreztetik a tatárokkal, hogy ők az uralkodó nemzet, s mint mondják főleg a hatóságok nagy részrehajlatlanság által tüntetik ki magukat. Minthogy az uralkodó vallásra való áttérés a khinaiak által feltűnő módon rosztaltatik, nem lehet azon csodálkozni, ha a gondoskodás bizonyos nemével arra ügyelnek, hogy a muszulmanok vallási kötelemeiket teljesítsék és a hanyagokat szigoruan megbüntetik.

Ha a muszulman nem imádkozik, a khinai ezt szokta rá mondani: „Lám, mily hálátlan vagy. Né-künk néhány száz istenünk van, s mégis eleget teszünk valamennyinek; te azt állítod, hogy csak egy istened van, s még azt sem tudod kielégíteni.“ A mint több alkalommal tapasztalám, még a mollák is dicsérik a khinai hivatalnokok igazságszeretetét, bár másrészt valásukról a legkiméltlenebben beszélnek. A tatárok uralkodóik ügyessége s művészetének dicsőítésében fáradhatlanok, sőt mikor a dsong kafirok-ról (a nagy hitetlenek, azaz tulajdonképeni khinaiakról) kezdenek szólni, nincs vége hossza a dicséretnek*.

* Peking bevétele a francia-angol sereg által azonban nem maradt titok előttök. Midőn Hadzsi Bilalt kérdém, mint egyeztethető ez

Különös jelenség, melyet itt mindenütt a legszélső nyugati határtól a keletiig észrevettem, az, hogy az iszlam hívei, legyenek bár törökök, tatárok, arabok, persák vagy özbegek, valamint saját hibáikat szidják és gúnyolják, ugy dicsőítik s magasztalják a nem-mohamedánok érdemeit s előnyeit. Elismerik, hogy művészet, humanitás és példátlan igazságosság megkülönböztető tulajdonai a kafirnak, s mégis mindenikök villámló tekintettel mondja: „El handü lillah ena müszlim!“ azaz: hála istennek, hogy muszulman vagyok!

c) *Városok.*

A városok közül, melyeket alább a khinai tatárság utmutatójában elősorolok, Khotent és Jarkendet mint a legvirágzóbbakat, Turfan Hlit és Komult mint a legnagyobbakat, Akszut és Kasgart, mint a legszentebbeket hallám említetteti. Az utóbbiban, melynek 150 mecsetje (alkalmasint csak imádkozásra szánt agyagkunyhók) és 12 medreszéje van, látható Hazreti Afaknak, a khinai tatárság nemzeti szentjének nagy tiszteletben tartott sirja. Hazreti Afak neve: „Ő magassága a láthatár“ — a mi a szent tehetségei- és képességeinek végtelenségét akarja jelenteni, kit különben Khodsa Szadiknak híttak. A tatárok vallásos jellemét nagyon elősegíté. A mint mondják, Kasgar azelőtt jelentékenyebb város volt, s lakói gazdagabbak, mint most. Hanyatlása csupán a khokandi khodsák berohanásainak tulajdonítandó, kik a várost minden évben megtámadják, a khinaiakat beker-

össze a khinaiak mindenhatóságával, azt felelte, hogy a frengik esel által Peking minden lakosát opiummal elaltatták, s így az alvó városba természetesen könnyen behatolhattak.

getik a várba s pusztítva és rabolva addig tanyáznak ott, míg az ostromlott várőrség Pekingbe kérdést intézve, onnan hivatalos engedélyt kap a támadásra. A khokandi khodsák, — egy csapat rabló kalandor, már évek óta pusztítják ily módon a várost, s a khinaiak mégis mindig — khinaiak maradnak.

XXI. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA KÖZLEKEDÉSE.

KÖZLEKEDÉS OROSZORSZÁG, PERSIA ÉS INDIÁVAL. — A HÁROM KHÁNSÁG
S A KHINAI TATÁRSÁG UTJAI.

KÖZÉP-ÁZSIA a legjelentékenyebb közlekedésben áll Oroszországgal, még pedig a következő főutakon:

a) Khivából a karavánok Astrakhanba s Orenburgba mennek, honnan nem egy jobb módu kereskedő Nizsnej-Nowgorodba, sőt Pétervárra is eljár.

b) Bokhara, főkép nyáran folytonos összeköttetésben áll Orenburggal. Ezen ut a legkeresettebb, s 50—60 nap alatt megtehető; csak rendkívüli esetekben tart tovább; és ha a kirgizek közt ninesenek különös zavarok, a legkisebb karavánok is eljáráhatnak rajta.

c) Taskendből Orenburgba és Kizil Dsarba (Petrovavloszk) mennek karavánok, amamba 50—60, ebbe 70 nap alatt érnek el. Ezek a legnagyobb karavánok, mert utjuk a legveszélyesebb vidékeken vezet keresztül.

d) Namenganból s Akszuból Pulatba (Szemipalatinszk) nagyobb részét khinai karavánok járnak, melyek erős őrizet kíséretében negyven nap alatt szoktak célhoz érni. Egyes ember, természetesen dervis minőségben, zavartalanul utazhatik a kirgizek közt, s azért utitársaim közül többen Szemipalatinszk, Orenburg, Kazan, és Konstantinápolyon keresztül mentek volt Mekkába.

Ezen utak visznek észak felé. Délnek a közlekedés sokkal csekélyebb. Khiva évenként egy-két kis karavánt küld Asztrakánon s Deregözön keresztül Persiába. Bokharának összeköttetése már nagyobb, de már két év óta innen sem ment egyetlen egy karaván sem Merven keresztül Mesedbe, mert a tekkék minden közlekedést félbeszakítottak. A leglátogatottabb a herati ut; Heratban azután a karavánok szétválnak, a mint vagy Persiába, vagy Afghanistan és Indiába mennek. A Karzin és Belkhen át Kabulba vezető ut is csak másodrangu jelentőséggel bír, mert a Hindukus átlépése mindig nagy nehézségekkel jár; s azért ez ut még nyáron át is nagyon elhagyatott.

Az említett közlekedési utakon kívül még azon összeköttetést kell megemlítenem, melyet egyes zarándokok vagy koldusok tartanak fenn Turkesztan legrejtettebb zugaitól kezdve Ázsia legtávolabb vidékeiig. Érdekes látni e nagyszerű csavargókat, kik üres zsebbel elhagyják hazájokat, s ezer és ezer mértöldnyi utakra kelnek, oly országokba, melyeknek, azelőtt nevét sem hallották, oly népek közt, melyek tőlük arczkifejezés, nyelv és szokásokra nézve teljesen különböznek. A szegényebb* középázsiai csak egy álom sugallatát követve minden további megfontolás nélkül kapja magát, s elvándorol Arabiába, sőt a török birodalom legnyugatibb részeibe. Veszteni valója nincs, látni akarja a világot, s megy,

* A gazdagok csak ritkán vetik alá magokat a zarándoklás fáradalmainak. De találtak erre pótszert. A gazdag fogad magának helyettest, ellátja utraivalóval s Mekkába küldi, hol ez imába saját neve helyett küldője nevét foglalja; — de ez utóbbi, halála után, mégis azon szerencsében részesül, hogy sirkövére, saját neve mellé a „hadi“ czim is kivésztik.

a merre a véletlen viszi. A világot akarja látni, azaz az ő világát, mely Khinával kezdődik, s a török birodalommal végződik. Európát szépnak tartja, de véleménye szerint annyira tele van varázslattal s más pokoli mesterségekkel, hogy még a legbiztosabb Ariadne-fonallal sem mer e veszélyes labirinthba behatolni.

Volt alkalman meggyőződni, hogy minél mélyebben megy be az ember Turkesztanba, annál nagyobbak találja a zarándoklásra való hajlamot. Khivából évenként 10—15, Bokharából 30—40, Khokandból s a khinai tatárságból 60—80 hadzsi kerül ki. Hozzávére ehhez a persák zarándoklási dühét Mesed, Kerbela, Kom és Mekkába, lehetetlen az ázsiaiaknak e még most is meglevő vándorlási szenvedélyét észre nem venni. A régi népvándorlások csirája még mindig létezik, s nem állna utjában hatalmas befolyásával a nyugati civilizáció, mely Ázsiát minden oldalról körülveszi, ki tudja, mily változások történtek volna e világrészben.

A HÁROM KHÁNSÁG UTJAI.

A. A KHIVAI KHÁNSÁG S A SZOMSZÉD TARTOMÁNYOK UTJAI.

1) *Khivából Gömüstepébe :*

a) Ortajolu, lovon 14—15 nap alatt könnyen megtehető. Állomásai a következők:

- | | |
|------------------|----------------------------|
| 1. Akgap. | 7. Kojmat Ata. |
| 2. Medemin. | 8. Jeti Sziri. |
| 3. Sor Göl (tó). | 9. Dsenak. |
| 4. Kaplankir. | 10. Ulu Balkan. |
| 5. Dehli Ata. | 11. Kicsig Balkan. |
| 6. Kahriman Ata. | 12. Kören Tagi (hegylánc). |

- | | |
|------------------|----------------|
| 13. Kizil Takir. | 15. Etrek. |
| 14. Bogdajla. | 16. Gömüstepe. |

b) Tekke Jolu; tart 10 napig. Állomásai :

- | | |
|-----------------|-------------------|
| 1. Medemin. | 6. Csirlalar. |
| 2. Döden. | 7. Csin Mohammed. |
| 3. Sahzenem. | 8. Szazlik. |
| 4. Ortakuju. | 9. Etrek. |
| 5. Altı Kujruk. | 10. Gömüstepe. |

Ezen utat látszanak használni az alamanok, mert csak így fogható fel, mint tehetnek nagy utakat oly gyorsasággal.

2) *Khivából Mesedbe*

két ut vezet; az egyik Hezareszptől Deregöznek a sivatagon át dél felé, 12 napig tart; a másik, mely Mervén vizs át, következő főállomásokat vagy kutakat érint:

- | | |
|---------------|------------|
| 1. Dari. | 5. Surken. |
| 2. Szagri. | 6. Akjap. |
| 3. Nemekabad. | 7. Merv. |
| 4. Saksak. | |

3) *Khivából Bokharába (fűt).*

Khivától	Khankáig	6 tas (vagy ferszakh).
Khankától	Surakhanig	5 „
Surakhantól	Akkamisig	6 „
Akkamistól	Töjebojunig	8 „
Töjebojuntól	Tünüklüig	6 „
Tünüklütől	Üesudsakig	10 „
Üesudsaktól	Karakölig	10 „
Karaköltől	Bokharáig	9 „
		<hr/> 60 tas.

4) *Khivából Khokandba*

a sivatagon keresztül vezet egy ut, Bokharát nem érintve. Surakhammál elhagyva a khánságot, 10—12 nap alatt Khodsendbe érhetni. De Dsizzak felé kitérve az

ut rövidebb. Ezen az uton járt Conolly is, egy khandi herczeg kíséretében, kivel Khivában találkozott.

5) *Khivából Kungratba s az Aral tó partjához.*

Khivától	Ürgendsig	4 tas.
Jengi Ürgendstől	Görülenig	6 "
Görlentől	Jengi Japig	3 "
Jengi Japtól	Khitajig	3 "
Khitajtól	Mangitig	4 "
Mangittól	Kipszakig	1 "
Kipsaktól	Kauliig	2 "
Kanlitól	Khodsa Iliig	22 "
Khodsa Ilitől	Kungratig	4 "
Kungrattól	Hekim Atáig	4 "
Hekim Atától	Csortangölig	5 "
Csortangöltől	Bozavatig	10 "
Bozavatvól	A tó partjáig	5 "

összesen 73 tas, mely, ha az ut nem nagyon rossz, 12 nap alatt megjárható.

6) *Khivából Köhnén át Kungratba.*

Khivától	Gazavatig	3 tas.
Gazavattól	Tashauzig	7 "
Tashauztól	Kökeseig	2 "
Kökesegtől	Kizil Takirig	7 "
Kizil Takirtől	Porszuig	6 "
Porszutól	Köhne Ürgendsig	9 "
Köhne Ürgendstől	Khodsa Iliig	6 "

Innen Kungratig, mint már fölebb emlitém 4 tas, összesen tehát 44; így ez az ut rövidebb volna, mint a Görülenen át vezető, de egyrészt veszélyes, másrészt a sivatag miatt igen fárasztó, miért is az 5. szám alatti ut a legjártabb.

7) *Khivából Fitnekbe.*

Khivától	Seikh Mukhtarig	3 tas.
Seikh Mukhtartól	Bagatig	3 "
		<hr/>
		6 tas.

Bagattól	Isancsepéig	2 tas.
Isancsepétől	Hezareszpig	2 „
Hezareszptől	Fitnekig	6 „
		<hr/>
		16 tas.

E számot, az 5. szám alatti 73-hoz adva, kiviláglik, hogy az Oxus hosszában elnyúló khánság legnagyobb terjedtsége nem több, mint 89 tas.

B. A BOKHARAI KHÁNSÁG S VIDÉKÉNEK ÚTJAI.

1) Bokharából Heratba.

Bokharától	Khosrobatig	3 tas.
Kosrobattól	Tekenderig	5 „
Tekendertől	Csercsiig	5 „
Csercsitől	Karahindiig	5 „
Karahinditől	Kerkiig	7 „
Kerkitől	Zejdig (kut)	8 „
Zejdtől	Andkhujig	10 „
Andkhujtól	Batkakig	5 „
Batkaktól	Majmenéig	8 „
Majmenétől	Kajszarig	4 „
Kajszartól	Narinig	6 „
Narintól	Csicsektuig	6 „
Csicsektutól	Kale Veliig	6 „
Kale Velitől	Murgabig	4 „
Murgabtól	Derbendig	3 „
Derbendtől	Kale Nóig	8 „
Kale Nótól	Szercesmeig	9 „
Szercesmetől	Heratig	6 „
		<hr/>
		108 tas.

mely ut lovon 20—25 nap alatt megtehető.

2) Bokharából Mervbe

Csardsujon keresztül kell menni, mely várostól három külön ut visz a sivatagon keresztül :

a) Rafatakon át, mely 45 ferszaknyi hosszú s egy kuttal bír.

b) Ücsahdsin keresztül, melynek 40 ferszakhnyi hosszában két kutja van.

c) Jolkujum át, mely legkeletfelébb fekszik s 50 ferszakh hosszú.

3) *Bokharából Szamarkandba (közönséges ut).*

Bokharától	Mezarig	5 tas.
Mezartól	Kerminéig	6 "
Kerminétől	Mirig	6 "
Mirtől	Kette Kurganig	5 "
Kette Kurgantól	Daulig	6 "
Daultól	Szamarkandig	4 "
		32 tas.

Terhelt szekéren ezen ut hat, jó lovon három nap; a postafutárok azonban két nap alatt is megteszik.

4) *Szamarkandból Kerkibe.*

Szamarkandtól	Robati Hauzig	3 tas.
Robati Hauztól	Najmanig	6 "
Najmantól	Surkutukig	4 "
Surkutuktól	Karsiig	5 "
Karsitól	Fejzabadig	2 "
Fejzabadtól	Szengszulakig	6 "
Szengszulaktól	Kerkiig	6 "
		32 tas.

5) *Szamarkandból Khodsenden át Khokandba.*

Szamarkandtól	Jengi Kurganig	3 tas.
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 "
Dsizzaktól	Zaninig	5 "
Zamintól	Dsamig	4 "
Dsamtól	Szavaticig	4 "
Szavattól	Oratepéig	2 "
Oratepétől	Nauig *	4 "
Nautól	Khodsendig	4 "
Khodsendtől	Karakesikunig	4 "
		Átvitel 34 tas.

* Tulajdonképen Kale Nau.

Áthozat 34 tas.

Karakesikumtól	Mehremig	2 tas.
Mehremtől	Besarikig	5 „
Besariktól	Khokandig	5 „
		<hr/>
		46 tas.

Ezen ut, mely szekéren 8 napig tart, rendszeren meg szokott rövidítettetni az által, hogy Oratepéből nyolcz óra alatt egyenesen Mehrembe lehet menni, hat tast nyerve.

6) Szamarkandból Taskendbe s az orosz határhoz.

Szamarkantól	Jengi Kurganig	3 tas.
Jengi Kurgantól	Dsizzakig	4 „
Dsizzaktól	Dsinaszig	16 „
Dsinasztól	Zengi Atáig	4 „
Zengi Atától	Taskendig	6 „
		<hr/>
		33 tas.

Innen még öt napig tart az ut Kale Rehimbe, hol, a mint mondják, az első orosz erősség, és a legszélső kőzák előőrs van.

C. A KHOKANDI KHÁNSÁG UTJAI.

1) Khokandból Ósba (egyenes irány).

Khokantól	Karaultepeig	5 tas.
Karaultepétől	Mergolanig	3 „
Mergolantól	Serikhánig	4 „
Serikhántól	Endiganig	3 „
Endigantól	Ósig	4 „
		<hr/>
		16 tas.

Ez ut kocsin 4 nap alatt megjárható.

2) Khokandból Namenganon át Ósba.

Khokantól	Bibi Uvejdáig	3 tas.
Bibi Uvejdától	Schri Menzilig	2 „
		<hr/>
		Átvitel 5 tas.

Áthozat 5 tas.

Sehri Menziltől	Kirgisz Kurganig	4 tas.
Kirgisz Kurgantól	Namenganig	4 „
Namengantól	Üeskgurganig	3 „
Üeskgurgantól	Gömüstepéig	5 „
Gömüstepétől	Ósig	4 „
		25 tas.

E két főúton kívül van még egy hegyi út Tas-kendből Namenganba, melynek azonban több igen veszélyes pontja van. Az út nem több 45 mértföldnél, s mégis 10 napig tart, a következő helyeken vezetve keresztül: Toj Tepe, Karakhitaj Tilav, Kosrobat, Mollamir, Babatarkhan, Sehidan, hol az oroszok Mehemmed Ali khán által megverettek, Kamiskurgan, Pungan, Harmszeraj, Ujgur, Pop, Szeng, Dsuszt, Tőrekurgan, Namengan,

D. A KÍNAI TATÁRORSZÁG UTJAI.

Kasgartól Jarkendig 36 (tas) mértföldet számítanak, s ez utat a karavánok s szekerek egy hét alatt teszik meg. Kasgartól két napi járásra a Jengi Hiszar nevű helyen kell átmenni, mely erős őrséggel van megrakva.

Kasgar Akszutól 70 mértföldnyire van, a karavánoknak ez ut 12 napig tart.

Akszutól Usturbanig, mely délnek fekszik, két nap alatt lehet elmenni.

Akszutól kelet felé menve, a következő állomásokon keresztül Komulba érünk :

Akszutól	Bajig	3 napi járás
Bajtól	Szaramig	1 „
		Átvitel 4 napi járás.

		Áthozat 4 napi járás.
Szaramtól	Kucsáig	2 napi járás
Kucsától	Siarig	2 "
Siarától	Bögürig	4 "
Bögürtől	Kurlig	3 "
Kurlitól	Köhne Turfanig	8 "
Köhne Turfantól	Komulig	3 "
		<hr/>
		26 napi járás.

Ehhez véve a Kasgartól Akszuig terjedő 12 napnyi utat, az egész 38 nap alatt járható meg.

XXII. FEJEZET.

ÁLTALÁNOS VÁZLAT A FÖLDMIVELÉS, IPAR ÉS
KERESKEDELEMRŐL.

FÖLDMIVELÉS. — KÜLÖNFÉLE LÓFAJOK. — JUHOK. — TEVÉK. — SZAMARAK. — KÉZMŰÁRÚK. — A KERESKEDÉS FŐHELYEI. — OROSZ KERESKEDÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

a) *Földmivelés.*

MAJDNEM hihetetlen, mily termékeny általában véve e három khánság földje, mely oáz formában emelkedik ki a középázsiai roppant sivatagból. A földmivelés legkezdetlegesebb állapota daczára, nagy a bőség gyümölcs és gabnában, sőt sok helytt több is van, mint kellene. A khivai gyümölcs jelességét már említém, s nem mellőzhetem Bokharát és Khokandot sem, melyek ugyan Khivával nem tehetők egy sorba, de különösen jeles szőlőik miatt, melyeknek ott tiznél több faja található, pompás granátalmáik, s leginkább kajszi baraczkjaik miatt nevezetesek, melyek nagy tömegekben kivetetnek Persiába, Afghanisztanba és Oroszországba. Gabona a három khánságban ötféle van: buza, árpa, dsügeri (*Holeus saccharatus*), köles (tarik) és rizs. A legjobb buza és dsügeri Bokharában és Khivában terem, a legjobb köles Khokandban: az árpa sehol sem különösen szép, s vagy magában, vagy dsügerivel keverve lóetetésre használtatik.

A baromtenyésztésben a turkesztaniak főgondoskodása három állatban öszpontosul, s ezek: a ló, juh és teve. A ló, melyet a középázsiai alter egójának tekint, itt különböző fajokban s tulajdonságokkal található. A lovak nevelése s a fajok különbségéről egész könyveket lehetne írni, de nem birván szakismerettel, nem fogok annyira kiterjeszkedni. Valamint a nomádoknak törzseik s nemzetségeik, ugy a lovaknak fajaik és családjaik nagy számmal vannak, melyek közül a következő fajok a legérdekesebbek:

1. A turkman ló, melynek két alfaját, a tekke- és jomutfajt különböztetik meg. A tekkék lovai, melyek közül a körogliak s akhalok a legkedveltebbek, magas termetök által tűnnek ki (16—18 marok). Testalkotásuk könnyed, fejök szép, tartásuk méltóságos, és gyorsaságuk bámulatraméltó, de nem kitartók. A jomut lovak alacsonyabbak, s bennök a szép termet roppant gyorsasággal s példátlan kitartás és erővel párosul.* Általában a turkman ló ismertető jelei: karesu derék, vékony fark, szép fej és nyak (csak az kár, hogy a sörényét le szokták vágni), és finom, sima, fényes szőr; mely utolsó tulajdonságát megmagyarázza az, hogy télen nyáron többszörös nemeztakaróval van ellátva. Egy jó turkman ló ára 100—300, de sohasem kevesebb, mint 30 arany.

2. Az özbek ló hasonlít a jomuthoz, de termete izmosabb, nyaka rövid s vastag, s inkább utazásra, mint hadban vagy rabló kalandokban használható.

3. A kaszak ló félvad állapotban él, kicsiny, hosszú

* Láttam ily fajta lovat, mely 30 órai gyors ügetést is kitartott, lovasán kívül még egy rabszolgát is vive.

sörénnyel, vastag fej s otromba lábakkal. Ritkán kap abrakot, télen nyáron maga keresi a legelőn takarmányát.

4. A khokandi teherhordó és igásló, a kaszak és özbek lónak vegyülete, s nagyon erős. E négy fajból valódi turkman lovak csak Persiában, özbek lovak Afghanisztan és Indiában vannak elterjedve.

A legszebb juh Bokharában van. Husa a legjobb, melyet Ázsiában találtam. A tevének három fajtát ismerik, az egy- és két pupost, mely utóbbi nálunk baktriainak hivatik, s csak a kirgizeknél fordul elő, és a ner, melyet már Andkhujról szóltomban említék. Szamár legszebb van Khivában s Bokharában; s ezek közül a hadsík évenként sokat hajtanak Persiába, Bagdad, Damaszkus és Egyiptomba.

b) *Ipar.*

Ezelőtt kétszáz évvel, midőn Törökország nem nyitott még annyira ajtót az európai kereskedésnek, Engürü (Angora), Bruszsa, Damaszkus és Aleppo gyáraiiban bizonyosan több belföldi kelmét készítettek, mint most. Közép-Ázsia ránk nézve még most is távolabb fekszik, mint Törökország akkor, s azért a ruhaneműeket s házi szükségletek kielégítésére szolgáló eszközöket legnagyobbbrészt a belföldi ipar termeli.

A középázsiai ipar főhelyei Bokhara, Karsi, Jengi Ürgends, Khokand és Namengan. E városokból kerül ki a sokféle gyapot és selyemszövet, vászon és bőrárúk, melyek a belföldi szükségletet fedezik. Legelterjedtebb áruczikk az aladsa-kelme, melyet férfiak úgy mint nők ruházatra használnak. Ezt Khivában gyapjuból s nyers selyemből, Bokharában s Khokandban pusztán gyapju-

ból szövök. A szabómesterség nem képezvén itt külön keresetágot, a gyáros mindjárt ki is szabja s meg is varrja a ruhákat, s a gyártmányok nagy része már kész öltönyök alakjában jó kereskedésbe. Midőn Bokharában voltunk, az egész világ panaszkodott a ruhák drágasága felett, melyeknek ára ez volt :

	Első osztály.	Második osztály.	Harmadik osztály.
Khivai kabát . . .	30 tenge.	20 tenge.	8 tenge.
Bokharai kabát . .	20 „	12 „	8 „
Khokandi kabát. .	12 „	8 „	5 „

Az Aladsán kívül gyártatnak még selyemszövetek, gyapjusálak turbánra, többnyire rosz s durva vászon, s ebből ismét egy neme a caliconak setétveres alakokkal, mely egész Turkesztan és Afghanisztanban ágytakarókra használtatik.

A bőripar terén a középázsiaiak a chagrín (tatárul : szagri) készítésében tűnnek ki, mely zöld színű s apró, hólyagforma emelkedésekkel bir. A bagariát kivéve, melyet vizkulaesaik számára Oroszországból hozatnak, minden csizma s lószerszám belföldi bőrből készül. A finomabb bőrt meszt-re (harisnyaformájú alsó czipőkre), a durvábbat kus-ra (felső czipőkre) használják. A bokharai s szamarkandi papirosnak nagy hire van egész Turkesztanban s szomszéd tartományaiban. Nyers selyemből készül, nagyon vékony és sima, s az arab írásra igen alkalmas.

Vas és aczélmunkák, a nyers termény hiányánál fogva, csekély mennyiségben találhatók. Dicsérik a hezarszpi puskákat, a hiszari, karsii és dsuszi kardokat s késeket.

Közép-Ázsiának jelentékeny iparcikke, mely Perzián s Konstantinápolyon át még Európába is behozatik, a szőnyegek, kizárólag a turkman nők szorgalma s ügyességének gyümölcsei. Eltekintve a szép s igazi színektől, és a szövés erősségétől, a legfeltünőbb az, mikép tudják ezen egyszerű nomád nők az alakok arányosságát annyira eltalálni, s honnan veszik az izlést, mely gyakran jobb, mint nem egy európai gyárosé.

Egy egy szőnyegen mindig több leány s fiatal asszony szokott dolgozni. Élükön egy idős matrona áll, ki előbb a homokban pontozza ki az illető alakok mintáját s erre tekintve mondja meg a különféle fonalak szálszámát, melyekből a kívánt alakok készüljenek. Ezek mellett még a nemez munkák is említésre méltók, melyekben azonban inkább a kirgiz nők tüntetik ki magukat.

c) *Kereskedés.*

A mint a közlekedési utakról szóló fejezetben már említettett, hogy Oroszország a legkiterjedettebben s legrendszeresebben közlekedik Közép-Ázsiával, ugy az orosz kereskedés is a legrégebnek s legtetemesebbnek mondható. E kereskedés folytonos növekvésben van s legalább e téren nehezen akadnak vetélytársai.

Az orosz kereskedésnek Közép-Ázsiában való növekvéséről a következő egészen hiteles adatok a legjobb bizonyosságot nyújthatják. Khanikov 1843-ban megjelent munkájában azt mondja, hogy évenként 5—6000

teve szükségeltetik az átszállító kereskedelemre, hogy a Közép-Ázsiából való behozatal 3—4 millio rubelre rug, s a kivitel, mely 1828-ban 1,180600 rubelt tett, 1840-ben 3,283654 rubelre s 25 kopekre emelkedett. Igy állt az arány 1828-tól 1840-ig. S. Saville Lumley, nagy szorgalommal és ügyességgel kidolgozott „Report on Russian trade in Central Asia“ (1862) munkájában jelenti, hogy az 1840—1850 időszakban a kivitel 1,014237 font st., a bevétel 1,345741 font st.-re emelkedett.

A részletes áttekintést Lumleynek következő rovatozott kimutatása szolgáltathatja :

K I M U T A T Á S A

az Oroszország s Közép-Ázsia országai közötti kereskedelemnek
1840—1850 között.

KIVITEL.

	Bokhara.	Khiva.	Khokand.	Összesen.
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Vertpénz, arany s ezüst	213,969	15,210	375	229,554
Réz	45,776	1,856	2,043	49,675
Vas, aczél áruk, különbözö érez	82,127	9,331	10,970	102,437
Gyapot kelmék	156,707	58,915	7,559	223,181
Gyapju kelmék	50,467	25,869	1,976	78,312
Selyemszövetek	10,550	4,799	71	15,420
Bőr	81,543	37,921	4,069	123,533
Fa áruk	8,595	460	826	9,881
Festékanyag s festékek	48,635	17,904	693	67,232
Különféle áruk	85,416	27,567	2,031	115,012
Összesen	783,785	199,830	30,662	1,014,237

BEVITEL.

	Bokhara.	Khiva.	Khokand.	Összesen.
	Font st.	Font st.	Font st.	Font st.
Nyers gyapot s fonalban	333,177	76,255	2,718	412,150
Gyapot szövetek . . .	498,622	88,960	14,180	601,802
Nyers selyem s selyemkelmék	17,443	3,088	160	20,691
Gyapjukelmék	428	1,322	52	1,802
Buzér (krapp)	7,351	26,201	7	34,559
Prémárúk s báránybőr	151,773	6,297	1,995	160,065
Drágaköveks gyöngyök	17,856	703	—	18,559
Aszalt gyümölcs . . .	27,784	2,147	16,883	44,814
Sálók s kasmir	24,242	—	—	24,242
Különféle áruk	19,664	4,452	3,041	28,057
Összesen	1,096,380	249,425	39,936	1,345,741

Különben csak egy tekintet kell vetnünk a bokharai, khivai és karsii bazárookra, hogy az orosz kereskedés e roppant növekvéséről meggyőződjünk, s épen nem tulszás, ha azt állitjuk, hogy egész Közép-Ázsiában nincs ház, sőt nincs sátor, hol valamely oroszországi árut ne lehetne találni. A legjelentékenyebb kereskedést az öntött vasból készült katlanok s vizkannákkal üzik, melyek a déli Sziberiából s nevezetesen az urali gyárakból hozatnak be, s csak ez egy czikknek Bokharába, Taszendbe és Khivába szállítása évenként több mint 3000 tevével történik. Az öntött vas mellett a nyers vas és sárga réz, az orosz kattun, percaille, musselin, theafzők, fegyverek, rövid áruk és a ezukor említendők. A posztót nagy ára miatt csak kevesen veszik s gyéren

található. A nevezett czikkek Bokharából s Karsiból nem csak Turkesztannak többi részeibe, hanem még Majmenébe s Heratba, sőt Kandahar- s Kabulba is vitetnek. Az utóbbi helyekhez Pesaver és Karaesi természetesen közelebb van, de az orosz árúkat még is inkább kedvelik, bár az angolok náluk sokkal jobbak.

E körülményt az olvasó feltűnőnek fogja találni, de okai nagyon egyszerűek. Bokharától Orenburg épen oly messze van, mint Karaesi, mely a britt-indiai területen levén, az angol kereskedelemnek régörse lehetne. Az ut innen Heraton át sokkal kényelmesebb s ezélszerűbb lenne, mint az Oroszországba vezető, mely a sivatagon halad át. S hogy az angol kereskedést az orosz még is háttérbe szorítja, ez, véleményünk szerint, annak tulajdonítható: hogy először is az orosz kereskedelmi összeköttetések a tatársággal már néhány százévesek, az angol összeköttetések pedig, azokhoz képest, még újaknak nevezhetők, s eléggé tudva van, hogy a keleti mily szívesen ragaszkodik minden régihez és megszokotthoz; s másodsor az oroszok, mint közeli szomszédok, jobban ismerik a közép-ázsiaiak izlését, mint a birminghami, manchesteri s glasgowi angol gyárosok stb. Ezen csak akkor lehetne segíteni, ha európai utazók ama vidéken szabadabban járhatnának mint most, midőn az utazót nemesak Bokharában, hanem Afghanisztanban is ezer veszély fenyegeti. Végül harmadsor a herati ut, minden természeti kényelmessége daczára, a kormányok rablási rendszere miatt, az idegen kereskedőre nézve nagyon elrémitő, mint az a XIII. s XIV. fejezetekből látható. A mi tehát Közép-Ázsia azon részét illeti, melyet beutaztunk, a felhozott okokból ott az angol kereskedést

az orosznál sokkal csekélyebbnek találtuk, s azon adatok, melyeket mr. Davies 1862-ik februárban megjelent „Report on the Trade of Central Asia“-jában felhoz, inkább az India, Afghanisztan s a khinai tatárság, mint az India és Turkesztan közötti kereskedelmi viszonyokat tüntetik elő. Az árúk minőségére nézve a verseny mindenestre lehetséges, s nem is kételkedhetni, hogy az angol gyártmányok mindig tulsúlylyal bírnának.

Turkesztan Oroszországon kívül még majdnem folytonos kereskedésben áll Heraton át Persiával is, hova báránybört, szárított gyümölcsöt, festéket s néhány belföldi kelmét szállít, mely ezikkeket aztán mesedi opiummal*, a Ralli és Comp. ház által néhány angol áruval, ezukorral és rövid árúkkal eserél be. Mesedből Bokharába oly ut is vezet, melyet tiz nap alatt lehet megtenni, de a karavánok a rabló tekkék miatt a Heraton által való kerülőre vannak kényszerítve, mely háromszor annyi időbe kerül. Kabulból kék s fehér esíkos gyapot-sált hoznak Bokharába, melyet a tatárok potának, az afghanok lungi-nak neveznek, s nyári turbánul általánosan viselik. Ugy látszik, hogy ez angol gyártmány, mely Pesaveren át hozatik be, s az egyetlen, mely nagy keletnek örvend, mert az izlésnek megfelel. A kabuliak ezenkívül indigót és fűszert hoznak be, s ezt orosz katonával, theával és papirossal szokták becserélni. Khi-

* Az opium, melyet itt terjak-nak neveznek, Persia délkeleti részeiben a következőleg készítettik. A mákfejet félig érett állapotban este, bizonyos meghatározott időben, hosszában három helyen bemetszik. A bemetszéseken másnap reggelen harmatszerű folyadék mutatkozik, melyet napkelte előtt le kell róluk venni; ezt később megfőzik s így készül a terjak. Csodálatos, hogy a három bemetszésből különféle minőségű folyadék ered, s ezek közül a középsőt a legjobbnak mondják.

nával csak jelentéktelen kereskedést űznek theával s porzellánnal, mely azonban egészen más fajta, mint a minőt mi Európában használunk. A khinaiak gyéren lépnek át a határon s a közlekedés csak a kalmukok és muszulmanok által tartatik fen.

Végre azon kereskedésről is meg kell emlékeznünk, melyet a hadzsik űznek Persia, India, Arabia s Törökországban. Az olvasó ezt csodálatosnak fogja találni, de tapasztalásból mondhatjuk, hogy e forgalom megérdemli a kereskedelmi vállalkozás nevét. Az 50—60 hadzsi, kik velem jöttek Közép-Ázsiából Heratba, Bokharából mintegy 40 tuczat selyem zsebkendőt, Namenganból körülbelől 2000 db kést és 30 db selyemszövetet, nagy mennyiségű khokandi dappi-t (sapkák, melyek körül a turbánt tekerik) stb. hoztak magukkal. S ezek csak a velem utazó hadzsik voltak. A beviteli kereskedésben sem kell a hadzsikat felejtetni, mert föltehető, hogy az európai rövid árúk nagyobb része általuk jut Közép-Azsiába.

XXIII. FEJEZET.

KÖZÉP-ÁZSIA BEL- S KÜLPOLITIKAI VISZONYAI.

BELVISZONYOK BOKHARA, KHIVA ÉS KHOKAND KÖZÖTT. -- KÜLVISZONYOK
TÖRÖKORSZÁG-, PERSIA-, KHIVA- S OROSZORSZÁGGAL.

a) Belviszonyok.

ABBÓL, a mit Khiva és Khokand újabb történetéről fentebb közöltem, már meglehetősen világos fogalmat képezhetünk magunknak a három khánság közt fenálló viszonyokról. Mindazonáltal itt még néhány adatot fognok összeállítani, hogy az egész helyzet áttekintését megkönnyítsem.

Legjobb lesz, ha Bokharán kezdjük. E khánság, mely még az iszlám behozatala előtt már főszerepet játszott, mind az óta, daczára a sok forradalomnak melyen keresztül ment, fentartotta felsőbbségét. Minthogy a mai Közép-Ázsia civilizációjának bölcsője, Khokand és Khiva épen úgy, mint a déli kis khánságok, sőt maga Afganisztan is, mindig elismerték e szellemi tulnyomóságát. A mollákat s a nemes Bokhara iszlami tudományosságát nagyon dicsérik. De a szeretet csak is eddig tart, mert minden kísérlet, melyet Bokhara emirei eddig tettek, hogy e szellemi befolyás alatt politikai hatalmukat is megnagyobbítsák, nem csak a politikai khánságoknál, hanem egyes városoknál is meg-

hínsult. A háborúból, melyeket Naszrullah emir Khivával és Khokanddal viselt, rövidlátó politikusok azt következtethetnék, hogy Bokharában az orosz megtámadástól való félelemből, ha jó szerivel nem sikerül, erőszakkal akarnak szövetséget létrehozni. De Bokharában sohasem foglalkoztak ilyes tervekkel. Az emirnek hadjáratai rablási támadások, és szilárdan meg vagyunk győződve, hogy azon esetben, ha Oroszország Közép-Ázsiában valósítani kezdi terveit, a három khánság nemcsak nem segíyezi egymást, hanem viszálykodásuk által a közös ellenségnek a legjobb fegyvert szolgáltatja. Khiva és Khokand, bár Bokhara kibékíthetlen ellenségeinek tekinthetők, nem tartatnak nagyon veszélyeseknek, s a napról napra túlerősbülő Afghanisztan az egyetlen közép-ázsiai vetélytárs, melytől Bokhara fél.

Hogy e félelem a tetőpontján volt, midőn Doszt Mohammed khan győzedelmesen az Oxus felé nyomult elő, alig kell mondanom. Naszrullah emir igen jól tudta, hogy az öreg Doszt a gyalázatos tréfát, melyet Bokharában rajta vagy is jobban mondva fián* követtek el, ki ott vendégszeretetet keresett, soha meg nem fogja bocsátani. S a mint még az is hírlett, hogy Doszt Mohammed az angolokkal kibékült s nőkeri ingiliz (angol zsoldos) lett, még fokozódott az a gyanítás, hogy az angolok általa a Conolly és Stoddart véres halálát akarják megboszulni. A kép, melyet a tatár zsarnok országa jövőjéről magával a sirba vitt, valóban elszomorító lehetett. Nem kevésbé aggodott fia s utódja, a mostani emir, midőn trónra lépett. Muzaffar-ed-din éppen Khokandban

* Ferrier, History of the Afghans, 336. l.

volt, midőn meghozták Doszt Mohammed halálának hírért. A hírvivő követ 1000 tengét nyert ajándékba; ugyanaz nap ünnepély rögtönzöttetett, s estve az emir. törvényes nejei számának kiegészítésére, Khudajar khan ifjabbik lugát vette nőül. A nagy felelem elmúlt ugyan, de bizonyos tartózkodás még mindig létezik, minthogy Bokharában igen jól tudják, hogy az afghanok az angolokkal való barátságos viszony következtében már néhány ezer jól iskolázott rendes katona felett rendelkeznek.

Tudván, hogy az afghánokkal, mint tulsulylyal bíró ellenséggel nem mérközhetnek meg, Bokharában azt a politikát követik, hogy diplomatiail uton igyekeznek nekik telhetőleg ártani. Minthogy az afghanok az angolokkal szövetkeztek, a bokharaiak könnyű szerrel hiresztelhetik róluk egész Turkesztanban, hogy az iszlamtól elpártoltak, s a legutóbbi időkben a Kabullal való kereskedelmi összeköttetések is nagyon meglazultak. Mint már említettett, a szalorok és tekkék folytonosan Bokhara zsoldjában állanak. Herát megszállásánál az öreg Doszt nagyon elcsodálkozott, hogy a turkmanok, daczára az ajándékoknak melyekkel elhalmozá, folytonosan nyugtalaníták és hadseregéből sokat elfogtak. Elfelejtette, hogy tulajdonképeni ellenségei a bokharai aranyok voltak, minthogy a turkmanok rokonszenve felett mindig csak a nagyobb összeg határoz. Ennyit Bokhara belpolitikájáról.

Khiva az örökös harezok által, melyeket a saját harezias lakosságával, nevezetesen a jomutok, esaudorok és kaszakokkal kell viselnie, nagyon megfogyott. Népelességre nézve Bokhara sokkal túlhaladja, s hogy az emirek eddig meg nem hódíthatták, egyedül az özbeg la-

kosság vitézségének tulajdonítható. Mint hallottam, Allahkuli khán volt az első, ki (valószínűleg Conolly tanácsára) Bokhara s Khivába követet küldött, hogy a három khánság között véd- s dacyszövetséget szervezzen Oroszország fenyegetőleg növekvő hatalma ellen. Bokhara nemcsak megtagadta ezt, hanem az oroszok felé is hajolt. Khokand hajlandónak nyilatkozott, ugy szintén Sehri Szebz s Hiszar városok, melyek az emirrel háborut viseltek. De ez unió még is a jámbor óhajok sorában maradt, s hogy mily nehezen volna létesíthető, legjobban bizonyítja egy régi arab közmondás, melyet a közép-ázsiaiak saját jellemök előtüntetésére használnak, s mely így hangzik: „Rumban áldás van, Damaskusban jóság, Bagdadban tudomány, Turkesztanban csak harag és ellenségeskedés“ *.

Khokand a kipesakok, kirgizek és kaszakokkal való folytonos viszálykodás miatt ugyanazon bajokban szenved, mint Khiva. Ezen kívül özbeg lakossága példátlanul gyáva s nem esodálkozhatni, hogy bár területre és népességre nézve a három khánság között a legnagyobb, Bokhara minduntalan leveri.

l) Külvviszonyok.

A mi az idegen országokkal való politikai viszonyokat illeti, Közép-Ázsia csak Török- és Oroszország, Persiával és Khinával jön érintkezésbe. A konstantinápolyi szultán a vallásfőnök s khalifának tartatik, s mint-hogy Közép-Ázsiában szokásban volt, hogy Turkesztan három khánsága a beigtatás jeléül a bagdadi khalifától

* El-bereket fi Rum , el-muruvet fi Sam , el-ilm fi Bagdad, el-bogz ve adavet fi Mavera-ül-nehr.

bizonyos udv. tisztségféle kitüntetést kapott, a régi udvariasságot ma sem felejtik el, s a trónralépésnél rendkívüli követek által kéri Konstantinápolyban e tisztb. hivatalokat. A khivai khán pohárnoki, a bokharai rejszi (vallásfelügyelő), s a khokandi lovászmesteri rangot visel. Ez udv. tisztségek még mindig tiszteletben tartatnak, s mint hallom, az illetők évenként egyszer teljes formalitással végzik tiszttüket. De csak eddig terjed a közelebbi összeköttetés. Világi befolyást a konstantinápolyi szultánok a három khánságra nem gyakorolhatnak. A közép-ázsiai nép a Rum névvel (mint a hogy itt Törökországot nevezik) a régi Róma minden hatalmát s fényét egybeköti ugyan s evvel ugyanazonosnak tartja, de a fejedelmek keresztül látnak az illúzió s csak akkor ismernék el a szultán nagyságát, ha a porta a beigtatási fermánokhoz s imádkozási engedélyekhez néhány száz ezer piasztert esatolna. Khivában s Khokandban a konstantinápolyi fermánokat még mindig bizonyos tisztelettel olvassák. Az előbbi khánság Sükrullah baj által 10 éven át volt Konstantinápolyban képviselve, az utóbinak Molla Khan uralkodása alatt még ezelőtt négy évvel követe (Mirza Dsan) volt a szultán udvarában. E követéseket Törökország régi szokás szerint sokszor éveken át tartja állami költségen, mi a külügyi költségvetést nagyon megszaporitja ugyan, de a szellemi felsőbbbségnek Ázsiában való fentartására okvetlenül szükséges.

Az oszman birodalom e távoli keleten csak akkor birhatott volna világi befolyással, ha a keleti élet álmából Nagy Péter előtt ébred fel. Az Oszman ház, mint török dynastia, a török elemekből, melyekkel nyelv, vallás s történelem által rokon, az Ádria partjaitól messze be

Khináig hatalmasabb birodalmat alapíthatott volna, mint a minőt a nagy Romanov különböző elemekből erőszak s ármány által össze alakítani tudott. Az anatóliak, azerbajdsanok, turkmanok, özbegek, kirgizek s tatárok az egyes tagok, melyekből a nagy török colossus támadhatott volna, s ez aztán északi ellenével jobban megmérkőzhetnék, mint a jelenlegi Törökország.

Persiával, bár ez a legközelebbi szomszéd, Khiva s Bokhara részéről csak olykor váltatnak követek. Azon körülmény, hogy a persák a síita felekezethez tartoznak, oly választó fal a két fanatikus nép között, minő Európában 200 évvel ezelőtt a protestantismus volt. Ehhez csatlakozik még az iran s turan népfaj közötti, már történeti tárgygyá vált ellenségeskedés, s így könnyen elképzelhetni, hogy e természetes szomszédok mily csekély rokonszenvvel viseltetnek egymás iránt.

Persia, melynek a dolgok természetes rendje szerint a csatornának kellene lenni, melyen az új civilizáció Turkesztanba vezettnék, erre legkisebb befolyást sem gyakorolhat. Képtelen levén saját határait a turkmanok ellen megvédeni, a Bokhara elleni hadjáratában Mervnél szenvedett vereség erkölcsileg egészen tönkretette. Hatalmát a három khánságban a legkevésbé félik s a tatár azt állítja, hogy az isten adott ugyan a persának fejet (eszét) és szemet, de szívet (bátorságot) nem.

A mi Khinát illeti, ennek Közép-Ázsiával való politikai viszonyai oly csekélyek, hogy alig érdemesek a megemlítésre. Bokharával századonkint talán csak egyszer van összeköttetésben. Az emirek néha küldenek ugyan követet Kasgarba, de a khinaiak soha sem mernek egész Bokharáig menni be Turkesztanba. Khokand-

dal gyakrabban érintkeznek, de a muszulman barbárokhoz mindig csak alsóbb rangú hivatalnokokat küldenek.

Egészen más Oroszország viszonya Közép-Ázsiával. Minthogy Oroszország már évszázadok óta van ama tartományok birtokában, melyek Turkesztan sivatagának északi határait képezik, nagy kereskedelmi közlekedése miatt Oroszország a három khánságot mindig jobban vette szemügyre mint a többi szomszéd, s eddigi politikai sikereit bizonyosan még a teljes meghódítással is fogja tetézni. Egyedül a természeti akadályoknak tulajdonítható, hogy Oroszország tervei itt lassu, de nem kevésbé biztos léptekkel haladhatnak elő. Közép-Ázsia három khánsága még hiányzó részei ama nagy tatárbirodalomnak, melynek Oroszországba való bekebelezését Vasziljevics Iván (1462—1505) kezdte meg, s mely munkán Nagy Péter óta lassan ugyan, de szakadatlanul dolgoznak.

Az orosz politika magukban a khánságokban sem maradt teljesen észrevétlenül. A fejedelmek épen úgy, mint a népek jól ismerik a fenyegető veszélyt, s a gondatlanság csak a keleti közömbösségnek s a tömegek valószínű lelkesedésének tulajdonítható. A közép-ázsiaiak legnagyobb része, kikkel e pontról szóltam, így nyilatkozott felőle: „Turkesztannak két vára van, az egyik ama szentek nagy száma, kik földjében nyugszanak, s a „nemes Bokharát“ mindig megvédik, a másik a nagy sivatag, mely körülveszi.“ Csak kevesen, és pedig a kereskedők, kik hosszabban időztek Oroszországban, fogadnák közönyösen a kormányváltozást, mert bár ők is, úgy mint hontársaik, gyűlölnék mindent a mi nem mohamedán, mégis dicsérve elismerik a hitetlenek igazságosságát és rendszeretét.

XXIV. FEJEZET.

OROSZ-ANGOL VERSENYZÉS KÖZÉP-ÁZSIÁBAN.

OROSZ ÉS ANGOLORSZÁG VISZONYA KÖZÉP-ÁZSIÁBAN. — OROSZORSZÁG
ELŐNYOMULÁSA A JAXARTESNÉL.

„Az orosz-angol versenyzés Közép-Ázsiában — így szól-
tak hozzám Angolországban visszatértem után — mese-
beszéd. Hagyja el egészen ezen elcsépett s már nem
divatos politikai kérdést. Turkesztan népei vadak, nyer-
sek s barbárok, s örülünk, ha Oroszország magára vál-
lalja ama vidékeken a civilizálást. Angolorzágnak a
legkisebb oka sincs, hogy ama politika felett irigység s
féltékenységgel őrkdjék.“

Teljes irtózáttal eltelve ama rémes jelenetek iránt,
melyeket Turkesztanban láttam, s melyeknek e lapokon
halvány rajzát adni igyekeztem, csakugyan sokáig gon-
dolkodtam, hogy valjon e tanácsok s a politikai nézet,
melyet velem elfogadtatni akartak, egészen helyesek-e.
Azon gondolattal, hogy a keresztény civilizatio, e kétség-
kívül legnemesebb s legragyogóbb disz, mely az emberi
társadalmat valaha ékitette, Közép-Ázsiára nézve is jól-

tevő — rég tisztában voltam. De nem oly könnyen es-tem túl a megjegyzés politikai részén, mert akár hogy latolgatom e kérdést, akár hogy képzelhetek el minden lehető eshetőséget, sehogysen békülhetek meg teljesen azon gondolattal, hogy Angolország közönyösen tekintse az indiai birtokaihoz való orosz közeledést.

A politikai utopiák ideje elmúlt. Nagyon messze vagyunk a már meséssé lett russophobiától, hogy közelnek lássuk a pillanatot, melyben az orosz kozák s az angol szipahi mint határőrök egymásba botlanak. A két nagy colossus összeütközése Közép-Ázsiában, melyet politikai rajongók már évek előtt beállandónak hittek, még nem történik meg egyhamar. De e kérdés, ha lassan is, folytonosan előre halad, s az események természetes sorát követve, a nélkül, hogy indulatoskodnánk, el akarjuk mondani az okokat, melyekből az angol közönyösséget a középázsiai orosz politika iránt nem helyeselhetjük.

Mindenekelőtt azon kérdést kell feltennünk, vajjon Oroszország csakugyan előrenyomul-e dél felé, s hogy már mennyire haladt. Még 25 évvel ezelőtt a közép-ázsiai orosz politikára kevés figyelemmel voltak. Afghanisztánnak elfoglalása az angolok által, az orosz-persa szövetség s a Khiva elleni vállalat, ezek okozták, hogy a sz. pétervári és londoni cabinetek közötti diplomatiái levelezésben Turkesztan először említettett. Ezóta ismét meglehetősen szélesend állt be. Angolország, terveinek meghiusulása által elkedvetlenítettve, egyszerre visszavonult, de Oroszország titokban folytatá tevékenységét s Turkesztanhoz való határ-viszonyaiban lényeges változások álltak be. Közép-Ázsia nyugati részében, ne-

vezetesen az Aral tón s partjain, az orosz befolyás lényegesen növekedett. Az Oxus torkolatainak kivételével az Aral tó öszszes partvidéke orosz területnek ismertett el. Magán a tón jelenleg három gőzös van, melyeknek a khivai khán megengedte, hogy Kungratig* mehetnek fel az Oxuson. Azt mondják, hogy a halászok védelmezésére vannak itt, de valószínűleg más rendeltetésük is lesz, s Khivában mindenki tudja, hogy a kungrati újabb forradalom, valamint egyéb esetpaték a kozákok s özbegek között, az ugynevezett halászati gőzösökkel összekötötésben vannak.

Hanem mindezek csak másodrendü tervek, a tulajdonképeni hadműveleti vonal a Jaxartes balpartján keresendő. Itt az orosz előőrök, kiket egy szakadatlan erőd-lánczolat véd, Kale Rehimig, Taskenttől 32 mértföldnyire nyomultak elő, s mint már említettett, e várost lehet a közép-ázsiai hódítások kulcsául tekinteni. S ez ut, melynek kevesebb sivatagja van, mint a többinek, nagyon helyesen is volt megválasztva. A hadsereg itt több megtámadásnak lenne ugyan kitéve, de ezek könnyebben legyőzhetőek, mint az elemek rohamai. Khokand keleti határán is, Namenganon túl-felől az oroszok folytonosan közelednek, s Khudajar khán idejében már több összeütközés történt a khokandiak s oroszok között.

Az orosz terveknek Közép-Ázsiában való előhala-

* Hogy az orosz hajók az Oxuson nem mennek tovább, egyes egyedül e folyam számos s gyorsan váltakozó homoktorlaszainak tulajdonitható. Csodálom, hogy Burnes oly kedvezően nyilatkozott hajóhatásáról. Oly hajósok, kik egész életüket az Oxuson töltötték, beszéltek nekem, hogy a ma szerzett tapasztalatokat holnap már nem lehet használni, oly váltakozók a zátonyok.

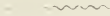
dása felett tehát a legkevésbé sem lehet kétkedni. Mint már említettük, a civilizatio érdekében az orosz fegyvereknek a legjobb sikert kell kívánnunk, de a kérdés igen bajos és bonyolódott lesz, ha a hódítás későbbi következményeire gondolunk. Azon kérdésre, hogy Oroszország beéri-e Bokharával, hogy az Oxust elfogadja-e befolyása és tervei határául, bajos a felelet. A nélkül hogy mély combinatiókba bocsátkoznánk, igen valószínűnek mondhatjuk, hogy a sz. pétervári udvar sok éven által nagy fáradsággal és költséggel folytatott politikája részére gazdagabb jutalmat fog követelni, mint a minőt Turkesztan oáz-országai nyújthatnak. Legalább szeretném látni azt a politikust, ki állítani akarná, hogy a Turkesztan birtokába jutott Oroszország tartózkodni fog Afghanistanban vagy Észak-Indiában, hol a politikai fondorlatok mindig termékeny földet találnak, közvetve vagy közvetlenül föllépni. Akkor, midőn Perovszki hadsoraí az Aral nyugati partjától Kabulig vetettek árnyékot, akkor, midőn a Vitkovics-féle * kísértet Kandahar és Kabulban megjelent, az ily eshetőség lehetőségét belátták. S a mi már egyszer megtörtént, szükség esetében nem ismétlődhetik-e? **

A nélkül azonban, hogy e kérdést az irigység s féltékenység visszatetsző színezetében tüntessük fel, jogosítva hisszük magunkat, hogy a közép-ázsiai orosz tervek

* Ez volt az orosz ügynök neve, kit a sz. pétervári udvar 1838-ban nagy összeg pénzszel küldött Afghanistanba, hogy Angolország ellen ármánykodjék.

** Míg e sorokat írom, a „Daily Telegraph“-nak 1864-iki oct. 8-diki számának egy levele azon hírt közli, hogy az oroszok már elfoglalták Taskendet. Ez állítás hitelességében talán még kétkedni lehet, de az ama vidéken való orosz mozgalom kétségbevonhatatlan.

iránti közönyösséget roszaljuk. Ez igénytelen véleményünk; de valjon az angol oroszán és az orosz medve Ázsiában majd ellenségesen egymásra támadnak-e, vagy pedig a hódításban testvérileg megosztózkodnak, ez oly kérdés, melyhez a „ne sutor ultra crepidam“ szerint, mint philologizáló dervis nem merek hozzászólni.





PESTEN,

1865. Márczius hóban.

Iroda és raktár:

Barátok tere 7. sz. l. emelet.

AZ

EMICH GUSZTÁV

ÁLTAL KIADOTT

MAGYAR KÖNYVEK NÉVSORA

—BETÜREND BEN.—

Ábray Károly. Az utolsó Szapolyai. Történeti regény. Négy kötetben 4 frt.

— **Egy esküszegő király.** Történeti regény 1 frt.

Ahn Fr., Gyakorlati tanmenete a francia nyelv gyors és könnyű megtanulására, melyet a magyar nyelvhez alkalmazott olvasási szabályokkal, nyelvtani alakzatokkal, jegyzetekkel és erkölesi elbeszélésekkel bővített és újra átdolgozott **Mutsehenbacher** Alajos, pesti finevelő-intézeti tulajdonos.

Első folyam. Hatodik kiadás. 60 kr.

Második folyam. Második kiadás. 60 kr.

Albach J. S. Rövid mathematicai, physikai és politikai földleírás. Bevezetésül a földleíráshoz általánvéve, különösen Magyarország földleírásához. Gyermeknek oktatására összeszedé **Albach J. S.** ferenczrendi áldozópap, Magyaritá **Schultz István.** Egy könyomatú táblával. 40 kr.

Arany János. Murány ostroma. Költői beszély. 70 kr.

Arányi Lajos. Rudnó és lelkesze 1844 és 1845-ben, meg még valami, többi közt a mai magyar zsidói s, közrebocsájtva részrehajlatlanul Rudnó barátai és ellenei fölvilágosítására. Egy rézmetszettel 1 frt.

Auerbach Berthold. Buchenbergi Diethelm története. Novella. Magyaritá **Szenvey József.** 1 frt.

Balásházy János. A pinezegazdászatról, borkereskedésről, vagyis a magyar és erdélyországi borknak sajátosságaihoz alkalmazott kezeléséről, a magyarországi borkereskedés hajdan és jelenkori viszonyairól. Kilencz évi több ezer hordó különféle borokra való felügyelési tapasztalataiból, az irodalmi termékek figyelembe vételével. 1 frt.

Balázs Sándor. Tükördarabok (Beszélygyűjtemény.)

Két kötet. 2 frt.

TARTALOM. **I. kötet:** Henrik anyaga. — Jogászból. — Három gép. — A szürke kaputoni története. — **II. kötet:** A kik az asztal végén ülnek. — Náni néni. — Tizenhatpengős szerelem. — A gyermek alszik.

Balogh Kálmán, orvostudor. Az ember élettana.

Két kötet. 6 frt.

— **Általános kór- és kórjelzéstan.** 3 frt 50 kr.

Bardócz Lajos, dr. A felfedezések és találmányok

története. Különös tekintettel a gőz és villanyosság alkalmazására és a fényképirás kifejtésére. A magyar tudományos Akadémia által a Magyar Hölgyek díjával koszorúzott pályamű, 57 fametszvényvel. 2 frt 50 kr

Batthyány Arthur, grófné. Két nőszív, Regény. A

francia kéziratból fordította Toldy István. . . 1 frt 30 kr.

— **Szerédy Ilma naplója.** Franciából Toldy

István 1 frt 50 kr.

Baudrillart Henrik. A politikai gazdaság kézikönyve. A francia eredeti után kidolgozta Keleti Károly

2 frt 50 kr.

Baumeister. Rövid alapos utmutatás a szarvasmarha-tenyésztés

üzletéhez, mezei gazdák, szarvasmarha tenyésztők, baromorvosok, tinó-borjú-intézetekrei felügyelők számára fordította W i r á g József 1 frt.

Beaumontné. Gyermekek tára. A F o a Eugenia

által átdolgozott s új regékkel bővített francia eredeti után fordítva. Egy rézmetszettel 1 frt 40 kr.

Beck Károly. Mater dolorosa. Elbeszélés. Fordította Beck Hugó 1 frt.

Beöthy László. Beszélyek. 85 kr.

TARTALOM: Poéta és Maecenás. — Nr. 13. — Nines többé fogfájás. —
Férjem nőül. — Szomorú elmefuttatás. — Signora Grassiui.

Béreczy Károly. Élet és ábránd. Novellák, két kö-
tetben 2 frt.

Berzay Elek. Latin gyakorlatok, az első és máso-
dik nyelvtani osztály szabályai szerint a tanuló ifjúság szá-
mára szerkesztve 70 kr.

Bethlen Miklós, gróf. Történeti emlékjairai. Fran-
cziából Toldy István. Két rész egy kötetben 2 frt.

Brünek J. Robot és dézma 70 kr.

Bujánovics Ede. A haszonbérrendszerről, vagy
mily körülmények közt hasznosabb Magyarországnban a ha-
szonbér a tulajdon-kezelésnél? S melyik haszonbéri rend-
szer volna honi viszonyaink között legezelszerűbb? A ma-
gyar gazd. egyesület által koszorúzott pályamunka 70 kr.

—— **A magtárakról.** 6 könyomatú épületterv- és
költségvetéssel 1 ft. 50 kr.

Bús Vitéz. Igaz is, nem is. Elbeszélések. Két kötet.
1 frt 80 kr.

TARTALOM: 1 kötet. Nőtlenység, vagy halál. — Egy elkeseredett asz-
szonyság. (Rémjelenetek a házias életből.) — A tündérszép grófnő. —
Egy kedélyes falusi mulatság. — Mártha. (Zugligeti kaland, mely a
hájdu-böszörményi vendéglős meggyilkoltatásán végződik.) — Don
Amorozo Furlozo Morfondirozo Mañado Raro Gitaro Serenado dⁱ
Bino Rabino Larabino Calarabino — Ejnye no! (Capriccio.) II. kötet:
Egy hadjárat. — Egy nő, ki beleüli magát a Balatonba. — Egy szép
asszony betege. — Humoristikai egyveleg.

Cicero összes levelei. Időrendes sorozatban fordí-
totta s magyarázó jegyzetekkel, mutatókkal ellátva kiadta
Fábián Gábor, a M. T. Akadémia rendes tagja. Hét kötet.
14 frt.

Császár Ferencz. A magyar váltójog. Harmadik, a
váltótörvénykönyvbe az 1844-iki országgyűlésen tett módo-
sításokkal bővített kiadás 2 ft. 50 kr.

Cserai Mihály históriája 1661—1771. A szerző ere-
deti kéziratából Kazinczy által. Második kiadás.
2 ft. 50 kr.

- Csokonai Vitéz Mihály minden munkái.** Közli Kelemföldy. Három kötet. 3 ft.
- Dalfüzérke,** válogatott népszerű dalokból füzte Keeskeméthy Csapó Dániel. Négy füzet, ára egy-egy füzetnek 18 kr.
- Danilovics Mihály. A csillagos égnek népszerű ismertetése.** Egy csillag-óra melléklettel. Tanúságos és mulattató foglalkozás minden tárgykedvelő, jelesen az ifjúság számára. A legjobb fordítások után . . . 1 ft. 40 kr.
- Degré Alajos. Kedélyrajzok** 80 kr.
- TARTALOM:** Egy kaczer nő. — Két Robin de Bois. — Nászj. — Urambátyám és az arslán. — Leküzdött szenvedély. — Szerelem és dictatura. — Kitagadás. — Két lángész.
- Dickens Károly. (Boz) A pickwick klub hátrahagyott iratai,** melyek a klub levelező tagjainak észleleteit, veszélyeit, utazásait, kalandjait, és vidor élményeit hű leírásokban tartalmazzák. Angolból fordította Huszár Imre. Négy kötet 4 frt.
- **Twist Oliver,** egy árva fiú pályája. Angolbul fordítá Gálszécsy Ödön. Két kötet. Csinos fametszetekkel 1 frt. 70 kr.
- Disraeli Esq. Coningsby** vagy az új nemzedék. Angolból fordította Bokor. 2 frt.
- Droste K. Á. Az egyház és polgárzat közti békességről,** némely észrevételekkel az ismeretes berlini előterjesztvényre. A második kiadás után 1 frt.
- Dumas Sándor. Egy bretagnei nemes kalandjai** a philippini szigeteken. Új olesó kiadás. Két kötet. 1 frt.
- Dumas ifj. Printemps Zsófia.** Regény. Franziából 1 frt 25 kr.
- Emilia. Szív és élet.** Beszélyek. Két kötet. 2 frt.
- Eötvös József, báró. A falu jegyzője.** Második, olesó kiadás. Három kötet 3 frt.
- Esterházy Miklós, Galantai gróf minden munkái.** Kiadta Toldy Ferencz 2 frt 50 kr.

- Faludi Ferencz minden munkái.** Eredeti kéziratok és kiadások után a szerző életrajzával kiadta T o l d y Ferencz 4 frt.
- **Versei,** Ötödik kiadás. Toldy Fer. által 70 kr.
- A fegyencz neje.** Jelenetek az ausztráliai életből. Történeti regény. Günther Károlynak francziábólí német fordítmánya után magyaritá Szenvei József 70 kr.
- Documentált **felelet** K e m é n y Zsigmond „Forradalom után“ czimü munkájára. Egy megbukott diplomátától. 40 kr.
- Foa Eugenia. A párisi kis Robinson vagy az ipar gyözedelme.** Francziából fordította gr. Z i c h y Ágoston. Négy képpel. Ára fekete képekkel 1 frt. Kemény kötésben és színezett képekkel . . . 1 frt 50 kr.
- A franczia, magyarok és németek számára.** Magában foglalva magyar és német gyűjteményét oly tiszta franczia beszéd-alakok- (gallicismusok), példabeszédeknek, melyek egyedül a franczia nyelvnek sajátjai; egy toldalékkal, mely magában foglal egy megfejtő jegyzékkel ellátott elbeszélést F l o r i á n t ó l; és mutatványokat az új franczia költészetből 70 kr.
- Füssy Tamás. Egyetemes földrajz** középtanodai használatra. Második kiadás. E tankönyv a n m. m. k. Helytartótanács által az I. II. s III. gymnasiumi osztályokra és alsó reál tanodák számára helyben hagyatott. 1 frt. 20 kr.
- Gaal György magyar népmese-gyűjteménye.** Kiadták Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. Új olvasó kiadás. Három kötet 2 frt.
- Garay Alajos. Betúlia hölgye.** Hősköltemény hat énekben 60 kr.
- Gászner Lajos. A gyorsírás (Stenographia)** rövid és magyar nyelvre alkalmazott tana. Második, bővített kiadás 80 kr.
- Gerlóczy Gyula, dr. Alkalmazott észjogtan kérdések**

- és feleletekben. Dr. Bauer Antal jogrendszere alapján és több forrás után. 70 kr.
- A régi görög irodalom története.** Müller K. O. és Donaldson J. V. után, angolból Récsi Emil. Két kötet. 6 $\frac{1}{2}$ frt.
- Götz József, kanonok. Victorine, vagy a hit ereje.**
Pár-darab dr. Bretschneider „Clementinéje“ mellé.
70 kr.
- Greguss Ágost. A lángész. Teleki-díjat nyert vigjárték 3 felvonásban** 70 kr.
Angol vászonba kötve 1 frt.
- Greguss Gyula, Közönséges természettan a mívelt rendek szükségeihez alkalmazva. Magyar hölgyek díjával az Akademia által jutalmazott pályamunka. 98 fametszettel.**
1 frt 60 kr.
- Természettani földrajz. A mívelt rendek szükségeihez alkalmazva. Magyar hölgyek díjával az Akademia által jutalmazott pályamunka. (9 diszes könyomatu színezett földabroszszal.)** 2 frt 80 kr.
- Guénon Ferencz. A tehének tejelésének küljelei,** melyek szerint a tejelés nemesak minősége s mennyisége. hanem a tehén borjas állapot alatti tejelhetése is megítélhető. Megbővitve a tenyésztés némely elveivel, tejkezeléssel és sajtkészítéssel Vattay János által . . . 1 frt 40 kr.
- Guizot. Washington. Az amerikai egyesült államok köztársaságának megalapítása. Francziából fordították: Gyerőfy Gyula és Szabad Imre.** 85 kr.
- Monk. Az angol köztársaság bukása és a monarchia helyreállítása 1660-ban. Francziából fordították: Gyerőfy Gyula és Szabad Imre.** 95 kr.
- Gyürky Antal. Borászati szótár. Betűrendben, kellő magyarázattal ellátva.** 80 kr.
- Hamm V. Földmívelési vegytan, földisme s trágyatudomány katekizmusa. Hasznos kézikönyv mezeti gazdák, tanítók és iskolák számára. Magyarosítá Bajnok Antal. h. gyógyszerész** 70 kr.

Hiador. II-dik Károly. Történeti drámai költemény
öt felvonásban. 35 kr.

— **Örült tárczája.** Regény 35 kr.

Hieover. Vadászok könyve. Magyarosítá S z a l b e k
György. 6 angol fametszvénynyel. 2 frt 50 kr.

Hirscher K. János. Korunk nagy vallási kérdéseinek fejtegetései. Magasabb és közép körök számára. Magyar-
ra fordította a p e s t i n ö v e n d é k p a p s á g m. isko-
lája. 70 kr.

Hit, Remény és Szeretet. Imakönyv, mivel kereszt-
tény katolikusok számára, szerkeszté. S u j á n s z k y An-
tal. áldozár. 486. lap. A közönséges, két aczélmetszettel di-
szített kiadás füzve 1 frt.

Aranymetszésű finom bőrkötésben, tokban 2 ft. 20 kr.

„ — „ aczél csat- és keresztrel 2 „ 75 „

„ — „ ezüst feszület- és ezüst esattal 4 „ —

A finom, duplavelin papirosra nyomtatott s hat aczélmetszet-
tel ellátott kiadásnak ára példányonkint 1 ftal több.

Hoffmann Ferencz ifjúsági irataiból a következők
jelentek meg :

A helgolandi fiu.

A hű szív.

A jó tett is meghozza
kamatjait.

A két hű barát.

A magas északon.

A megtért.

A szenvedések isko-
lája.

A testvérek.

Anyai szeretet.

Az életbiztosítás.

Az igazság napfény-
re jó.

Az Inka kinese.

Egy fedél alatt.

Egy levél a Szent-
irásból.

Hűség és álnokság.

Ki mint vet, úgy arat.

Királyfi.

Loangó.

Milord Cat.

Próbák.

Szegény és gazdag.

Ára egy-egy kemény táblába kötött s négy esinos képpel
ellátott kötetkének 50 kr.

- Hoffmann Ferencz. A tarka könyv.** Százötven erkölcsi elbeszélés. Kis gyermekek számára. A negyedik német kiadás után magyarítá egy gyermek barát. Nyolcz színes képpel. Kemény tablába kötve. 1 frt. 80 kr.
- Hoicsy M. Pénz, ujévi s névnap i ajándék**
nővendékeknek, vagy: hasznos és mulatságos érkezése egy atyának gyermekei előtt a pénzről . . . 35 kr.
- Hollósy Juszt. M. T. Akad. tag. stb. Népszerű esilagrászat.** A magyar tudományos akadémia által, a magyar hölgyek díjával koszorúzott pályamű. 111. fametszettel és 3 könyomatu esilagászati abroszszal. 2 fr. 80 kr.
- Horváth Mihály. Párhuzam az Európába költözködő magyar nemzet s az akkori Europa polgári s erkölcsi műveltsége között 1 ft.**
- Hunfalvy János, M. t. Akad. t. Egyetem es történelem.** Harmadik javított kiadás. Három kötetben . 4 frt. (Egyenként, az első kötet vagyis Ó-kor 1 frt. 50 kr.; a második kötet vagyis Középkor 1 frt.; a harmadik kötet vagyis Ujkor 1 frt. 50 kr.)
- **A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása.** A magyar tud. Akademia megbízásából. Hét füzet. 7 frt.
- Huszárok könyve.** Szerkeszté Szelestey László. (A legjelesb magyar költőknek a huszárokra vonatkozó költeményeit magában foglalva) 1 frt.
- Edvi Illés Pál. Magyar fénygolyók a nősülésre,** azaz eredeti értekezés a ritkán nősülés okairól és szüntetése módjáról. Felelet a szegedi pályakérdésre 60 kr.
- Jókai Mór. Szegény gazdagok.** Regény 4 kötetben, megtoldva „Az utolsó budai basa“ czimű történeti elbeszéléssel 4 frt.
- **Az új földesúr.** Regény. 3 kötet. 3 frt.
- Jósika Miklós. A két Barcsai.** Dráma IV. szakaszban 70 kr.

- Jósika Miklós. Regény és regényítészet.** Szépészeti értekezés 1 frt.
- **A mi késik, nem mulik.** Regény. Két kötet. 2 frt.
- A juh,** annak fajai, betegségei, gyógy mód, orvos- és óvszerek, takarmányozás, gyap és gyapkezelés. Legjobb angol források után. **70 a szövegbe nyomott remek fametszvénynyel** 4 frt.
- Jung L. Gottlieb és Vilmos,** vagy : **Luther** követő két férfinak türelmes beszélgetései a katolika vallás felől. Magyarosítva és jegyzetekkel kísérve. (Adatul korunk fölvilágosításához.) . . . 60 kr.
- Kakas Márton politikai költeményei.** Kiadta Jókai Mór. Füzve 1 frt. 50 kr.
Csinos angol-vászon-kötésben 2 frt.
Aranyozott kötésben, arany metszéssel . . . 2 frt. 50 kr.
- Kákay Aranyos. Országgyűlési árny- és fényképek** 60 kr.
- Kalászat** a legjelesb német katolikus hitszónokok egyházi beszédeiből. Szerkeszté **Sujánszky Antal.** Második f o l y a m. Négy kötet . . . 4 frt 20 kr.
- Karvasy Ágost. Népszerű nemzetgazdasági tudomány.** A művelt rendek szükségeihez alkalmazva. Magyar hölgyek díjával az Akademia által jutalmazott pályamunka. Második tökéletesbitett és bővített kiadás. . . . 2 frt.
- **Az államháztartási vagyis pénzügyi tudomány.** 1 frt. 60 kr.
- **A közrendészeti tudomány.** 1 frt.
- **Az alkotmányi és az igazságügyi politika.** Második, tökéletesbitett kiadás. 1 frt.
- Kautz Gyula. Az ausztriai birodalom statisztikája** különös tekintettel Magyarországra. Főtanodák használatára és öntanulmányul. Három kötet 2 frt. 50 kr.

- Kazinecy Ferencz levelezése** Kisfaludy Károlylyal s ennek körével. Kiadta Kazinecy Gábor 2 frt.
- Kebes. Az élet képe.** Görögből fordította Toldy István. (Szenkőzti görög és latin szöveggel. tanodák használatára) 40 kr.
- Kemény Józs. gr. Történelmi és irodalmi kalászatok** 1 frt. 50 kr.
- Kemény Zsigmond, b. Beszéleyei.** Uj olesó kiadás.
TARTALOM: Ködképek a kedély láthatárán. Szerelem és Hiuság. Szív érvényei. Erény és illem.)
Három kötet 1 frt. 60 kr.
- Kempelen Győző. Két ur.** Regény. Négy kötet. 4 frt.
- Kingsley Károly. A hősök,** görög tündérmesék gyermekek számára. Angolból fordította Pulszky Ágost. Egy könyvmatu czimképpel. Díszkötésben (vörös angol vászonban, aranszegélylyel) 2 frt. 50 kr.
- Kipfelhauser költeményei.** A szerző arczképével 65 kr.
- Kiss Lajos. Ó-kori földrajz s történelem.** Algymnasiumok számára. 70 kr.
- Kock Pál. A boulevard gyermekei.** Regény, francziából fordította Rózsaági Antal. 1 frt. 40 kr.
- König Tivadar. Kalvin.** Történeti regény, fordította Rajkay F. I. Három kötet. 2 frt. 60 kr
- Kováry László. Erdély története 1848—1849-ben** 2 frt.
- Kövér Lajos szimmüvei (11 vigjáték, 2 színjáték és 2 dráma.)** Vastag négy kötet 4 frt.
- Láner F. A statistika elmélete vázlatban.** Bevezetésül a statistika gyakorlati részének kellő fölfoghatására 40 kr.
- Lauka Gusztáv. A jó régi világ.** Beszélygyűjtemény, 1 frt.
- Carrikaturák** 50 kr.
- Lázár Kálmán, gr. A lég urai.** Képek a madárvilágból. Gyönyörű képekkel. Három füzet 3 frt.

- A debreczeni **legendás könyv**, a Krisztina legendával együtt. Régi codexekből kiadta Toldy Ferencz 1 frt. 40 kr.
- Lemouton János. Tökéletes vezérfonal a francia nyelv** könnyű megtanulására, új tanmód szerint szerkesztve a gymnasiumok és egyéb nyilvános intézetek számára 1 frt. 40 kr.
- Lengyel Dániel. Fürdői zsebkönyv.** Magyar-, Erdély-, Horváth-, Tótország, a szerbvajdaság, nemkülönbén a határörvidék ásványvizei és fürdő-intézetei ismertetését tárgyalva 2 frt.
- Lukács Pál. Dunántuli hölgyecske** 25 kr.
- **Kis kert. K ö l t e m é n y e k** kisebb és nagyobb gyermekeknek. Hat füzetben 1 frt. 50 kr.
- Madách Imre. Az ember tragédiája.** Drámai költemény. Második tetemesen javított kiadás. 1 frt. 80 kr.
Díszkötésben 3 frt.
- Majer István. Népszerű egyházi beszédek** az év minden vasárnapjára, és a római keresztény katolika egyház minden rendszerinti és némely rendkívüli ünnepeire, és bőjti napjaira. Két kötet 4 frt.
- Mari, egy anya a népből.** Népszínmű öt felvonásban. Irták D e n n e r y és M a i l l a n. Magyarra tette C z a k ó Zsigmond 70 kr.
- Mária Antónia levelezése.** Az eredeti kéziratokból közzétette gróf Hunolstein. A harmadik kiadás után francziából fordította B e c k H u g ó 1 frt. 20 kr.
- Marryat kapitány. Rüsztig Zsigmond** a brémai kormányos. **Uj Robinson**, a magyar ifjuság számára fordítá Dr. Dulácska Géza. 94 képpel. Kemény táblába kötve 2 frt.
- Matlekovics Sándor. A magyar örököségi jog** alapelvei. Azoknak eredete, jogtörténeti fejlődése, s jelenlegi állapota, tekintettel a római és kánoni jog befolyására. A magyar k. Tud. Egyetem által jutalmazott pályamunka 50 kr.
- Miksa** bajor kir. herczeg **utazása keleten 1838-ban** 85 kr.

- Miszlai M. Körömkőr,** vagy az emberi köröm minden nyavalyáinak alapos gyógmódja 40 kr.
- Montalembert. Szabad egyház a szabad államban.**
Gróf Montalembert, francia akadémiai tag beszéde. A Malines-ben 1863. Augustus 18—22. tartott egyetemes katólikus ülésben. Az ered. után közli M a t k o v i c h Pál. 60 kr.
- Munkay János. A boldogságos Szüz Isten Anyja**
Máriának élete. 2 frt.
Díszkötésben 3 frt 20 kr.
- Mutschenbacher Alajos. Magyar Alváry** azaz latin nyelvtani **Verses szabályok** a nevek neméről, ejtegetéséről, az igék multja és hanyatjáról a hangmértékről, számos példákkal fölvilágosítva és rövid verstannal ellátva a gymnasiumi ifjúság számára emlézeti tárgyul. Második kiadás 70 kr.
- Uj magyar Muzeum.** Egyszersmind a Magyar tudós társaság hivatalos közlönye. Kiadják a Magyar Akadémia több tagjai. Szerkeszti T o l d y Ferencz. 1853-, 1858-, 1859- és 1860-ki folyam (egyenként 6 frt.) 24 frt.
- Nádaskay Lajos. A magyar helyesírás és szóragozás**
szabályai 30 kr.
- Ne nyulj hozzám!** Korszerű szózat az egyházi javak indítványozott elvétele tárgyában 35 kr.
- Nem úgy van most, mint volt régen.** Eredeti, sehol nem közöltt a'omák és mondák gyűjteménye. egy vén diák naplójából. Közli G a r a m 1 frt.
- A magyar nép könyve.** Szerkesztik C s e n g e r y Antal és K e m é n y Zsigmond. Két kötet 2 frt.
- Népdalok. Száz magyar népdal.** Gyűjtötte s Bognár Ignác zongorakiséretében kiadta F ü r e d i Mihály. Harmadik, olcsó kiadás 3 frt.
Díszkiadás csinos vászonkötésben 5 frt.
- Népdalok. Ötven eredeti magyar dal és népdal.**
(Uj folyam.) Hangjegyre tette Bognár Ignác. — E gyűjtemény egyszersmind a Füredi Mihály által kiadott 100 magyar népdal folytatása 2 frt.

- Népdalok és mondák.** A Kisfaludy-társaság megbízásából szerkeszti és kiadja Erdélyi János. Két kötet. Egyegy 30 ivnyi nagy kötet csak 70 kr.
- Ney Ferencz. A gyermeki kegyelet tolmácsa.** Alkalmi üdvözlések, köszöntések, párbeszédek és jelenetek mindenféle családi ünnepélyekre 70 kr.
- **Gyermekek könyve.** Képekkel. Második bővített kiadás. Kemény díszkötésben. **30 színezett képpel** s egy kőrajzzal 1 frt 75 kr.
- Erényképző hasznos olvasókönyv** a haza mindkét nembeli ifjúságának számára. Negyedik, javított kiadás 20 kr.
- Ormós Zsigmond.** A herczeg **Eszterházy képtár** műtörténelmi leírása 1 frt. 50 kr.
- Pabst kalauza a szarvasmarhatenyésztésre.** Magyarországot érdeklő jegyzetekkel ellátta Galgóczy Károly. **10 könyomatu színezett ábrával** s a szövegbe illesztett 52 fametszettel 5 frt.
Angol vászonba esinosan kötve 5 frt. 80 kr.
- Pados János. Nagyböjti szent beszédek** 40 kr.
- Pajor István. A magyar váltótörvény hiányai és azoknak kiigazítására javallatok** 70 kr.
- Pálinka-kórság.** Németből szabadon fordította G. T. M. 18 kr.
- Parizek Elek. Vasárnapi és ünnepi evangéliomoknak értelmezése az ifjúság számára.** Fordította Bahunek János. 2 kötet 2 frt 80 kr.
- Pauler Tivadar, dr. Észjogi előtan.** A szerző észjogi bevezetése és alaptana második javított és bővített kiadása 1 frt 80 kr.
- **A jog- és államtudományok encyclopaediája.** Harmadik bővített kiadás 2 frt.
- Paulikovies. Rajzok a hajdankorból.** 2 köt. 1 ft 50 kr.

- Peschier A. Gallieismes dialogués.** Francia nyelv-sajátságok köz- és társaséleti beszélgetésekben, közmondások- s példabeszédekkel. A francia nyelv alapos ismeretére törekvők s abban jártasok használatára. Oldalagos fordítmányban közli F e k e t e Soma 1 frt.
- Pesti Gábor meséi.** (Görög bölcsék jelesmondásai. — P. Syrus minusai. Cato.) Kiadja Toldy Ferencz. 1 frt 25 kr.
- Péterffy József. Gazdasági növény-, növényélettan és Hooibrenk szőlőmívelési, gyümölcsészeti és konyhakertészeti rendszere.** Nevezetesb tekintélyek s öntapasztalás alapján 1 frt 80 kr.
- Petheő Dénes. Huszárdolgok.** Rajzok és humorisztikus elbeszélések a huszáréletről az ősmagyar harcsmódor rövid ismertetésével. 1 frt 40 kr.
- Petőfi Sándor összes költeményei (1842—1846.)**
Harmadik, javított kiadás. 2 kötet. a költő arcképével 3 ft.
Aranyozott finom vászonköt., színes metszéssel 4 ft 20 kr.
D ú s a n aranyozott „ a r a n y metszéssel 5 ft 25 kr.
- — — **újabb költeményei (1847—1849).** 2 kötet.
Második javított kiadás 3 frt.
Aranyozott finom vászonkötésben, szín. metszéssel 4 ft. 20 kr.
D ú s a n aranyozott, finom vászonkötésben, a r a n y metszéssel 5 frt 25 kr.
- Petzval Otto. Erő- és géptan.** Technikai intézetek, gyakorló-mérnökök és magántanulók számára. Két kötet. 13 frt.
- — — **Géptan.** Reáliskolák és magántanulók számára. 3 frt.
- Podmaniczky Frigyes br. Uti naplóból.** 2 frt.
- — — **A fekete dominó.** Regény. Két kötet 2 frt.
- — — **Az alföldi vadászok tanyája.** Regény. 4 köt. 4 frt.
- Ponson Du Terail Vicomte. A maison dorée titkai.**
Regény. Francziából fordította Bús Vitéz. . . . 1 frt.

- Priesznicz. A hideg víz-gyógytan** elméletileg és gyakorlatilag egész kiterjedésben. Az eredeti 5-dik kiadás után s tulajdon nézeteivel közli V i r á g h József. 85 kr
- Puchta. A római jog** rendszere. tekintettel mai alkalmazhatóságára, vázlatban. Puchra Fr. Gy. után R é c s y Emil. 2 frt.
- Püzt. Az ó-, közép- és ujkorbeli földirat és történelem alaprajza.** A középtanodák és felsőbb nemzeti iskolák használatára. Magyarította V i n e z e Paulin, újra átdolgozta B a r a n y a i Zsigmond. Három kötet. Egy-egy kötet ára 70 kr.
- Raff Görgy. Természet-történiája** gyermekek számára. A kor kívánatához alkalmazva, kijavította S t a n e s i e s Mihály. Harmadik javított kiadás. Tizenöt színezett aczél-metszeti táblával. Csinos kemény kötésben . . . 3 frt.
- Rajkai F. I. Öröm és keserv.** Eredeti novellák. Két kötet. 2 frt.
- TARTALOM. I. kötet: A két dominók. Egy szegény lelkész naplójából. — Az uszorás ajándéka. — Felsültünk. — Manu propria. — Vigye el a Manó. — Két fogat egy feleségért. — A vitéz. — Három szivar füstje. — A folyóudár. — II. kötet: Szerelem, heesület, barátság. — Két megtért szív. — Egy magyar Figaro. — Csalódások.
- Reichenbach. Vándorlások az állatvilágban.** Fiúk és lyánkák számára. Magyarítá K e e s k e m é t h y Csapó Dániel. Színezett és fekete fametszvényekkel. Kemény kötésben 1 frt 40 kr.
- A religio történetének rövid vázlata.** A világ kezdetétől fogva korunkig. kath. ifjak számára. A püspöki hatóság jóváhagyásával. Kemény kötésben . . . 10 kr.
- Remellay Gusztáv. Fény és ború.** Történeti elbeszélések. A mindkét nembeli érettebb ifjuság részére. Két könyvomatú képpel. Színes kemény táblába kötve. 1 frt 80 kr.
- **Szent László király,** történeti elbeszélés az ifjuság számára. Két képpel. Színes kemény táblába kötve. 1 frt 80 kr.
- Rendek József. Tannódszer** városi s falusi elemi iskolatanítók és mesterképző intézetek használatára 1 frt.

Rózsaági Antal. A fertálmagnások. Szatirikus regény. Két kötet 2 frt 50 kr

— **Tollrajzok.** Ujabb beszélygyűjtemény

1 frt 20 kr.

TARTALOM: A vörös szakál. — A megújított fogadás. — Az éhező. — A végzeteljes pénztár. — Egy haldokló nő titkai.

Ruttkay Emil. Emlékvirágok. Költemények. 40 kr.

Sand George. A tudós neje. (Valvédre.) Regény.

Franziából fordította T o l d y István. Két köt. 1 frt 80 kr.

Santhó Károly, áldozár. Mi üdvösb: hinni? vagy nem hinni? 1 frt.

Scheurl A. A római jog elvei, tekintettel a történelmi fejlődésre. Magyarítá R é c s y Emil 2 frt.

Schlipf J. A. A mezőgazdaság népszerű kézikönyve szántóföld- és szőlőmivelés, gyümölcsfa-tenyésztés, szarvasmarha-, ló-, sertés- és méhtenyésztés jelen fejlődésfoká s előhaladása szerint. Koszorúzott pályamunka. Szabadon magyarítá T ó t h f a l u s i Miklós. Harmadik kiadás. Sok metszvényyel 3 frt.

Schmid Kristóf ifjusági iratai. Harmadik egészen újra átdolgozott magyar kiadás, tíz aczélmetszettel díszítve. S u j á n s z k y Antal szerkesztése alatt. Tíz kötet fűzve 5 frt.

Egyegy kötetnek ára különvéve 50 kr.

— **ifjusági iratai. Uj folyam.** Fordította F u c h s Tamás. Tíz kötet, egy-egy aczélmetszettel 6 frt.

Egy-egy kötet különvéve 60 kr.

— **iratai külön kiadásban s igen diszes kemény kötésben:**

Klára. — Walther Florentin. — A rózsató. — Egy kötet
1 frt.

A sajtóhiba. — Thimóth és Philemon. — A drágakövek. — A esodaorvos. — Egy kötet 1 frt.

Thalheim Etelka. — A karthausi kolostor. — A megrongált festmény. — Egy kötet 1 frt.

- Színművek : Az eper. — A kis kéményseprő. — A virágkoszoru. — A tojás-tolvaj. — Emma. — A kis lantosnő. — Egy kötet 1 frt.
- A piros tojások. — Genovéa. — Egy kötet 1 frt.
- Mathild és Vilma. — Itha, toggenburgi grófnő. — Egy kötet 1 frt.
- A virágkedvelők. — Reinhold Tófor. — Waldomir. — Egy kötet 1 frt.
- A virágkosárka. — A karácsonéj. — Egy kötet 1 frt.
- Rövid beszélek, mesék és versek. Egy kötet 1 frt.
- Paulina. — A kalászszedő leány. — A légy. — Egy kötet 1 frt.
- Shakespeare. Coriolanus.** Angolból fordította Petőfi Sándor. 1 frt.
- Stancsics Mihály. Latin nyelvtudomány** nagyobbak számára. 1-ső rész: Szónyomozás 50 kr.
2-dik rész: Szókötés. 50 kr.
- **Magyar nyelvtan.** Első osztály, kezdők számára. Hatodik kiadás 20 kr.
- Stoll H. Vilmos** A görög-római hitregetan (Mythologia) kézikönyve. Gymnasiumok számára. Az ötödik kiadás szerint fordította L. S. 30 ábrával 2 frt.
- Sue. A szerelem gyermekei.** Regény. Fordította Gerő. Két kötet 2 frt.
- Suhayda János** Magyarország közjoga, tekintettel annak történeti kifejlődésére és az 1848-ki törvényekre 1 frt 50 kr.
- Swanton-Belloc Luiza. Pierre és Pierrette** a kis kéményseprők, vagy a csavargó élet veszélyei, A francia Akademia által koszorúzott pályamű. Az ötödik kiadás után németből fordította Sárkány J. F. Egy színezett képpel. Kémény táblába kötve 50 kr.
- Szabadszöldi Mihály.** Az orvostani kopogtatás és

hallgatódzás alapvonalai. Német minta szerint kidolgozva.
40 kr.

Szabó Richárd. Vegyes cikkek nők számára.

1 frt.

— Eredeti és fordított **beszélyek.** . . . 1 frt 40 kr.

TARTALOM: Olinda, Szabó Richárdtól. — Rosier Colas, Zschocke után.
— A nagynénc ezer baj közt. Beszély Zschocke után.

Szász Károly. Zrinyi a költő. Történeti költői beszély; és: Lorántfi Zsuzsána szönyege. . . . 80 kr.

Díszkötésben 1 frt 60 „

Széchenyi István, gróf, Verse anyjához, gr. Festetics Juliánához. Megelőzi Széchenyi nekrológja Toldy Ferencz által 20 kr.

Szelestey László. Pásztorórák. Költemények. A szerző arcképével 75 kr.

Szentek élete, mellyel a keresztény hiveknek kedveskedik nagykeri Scitovszky János pécsi püspök.
50 kr.

Szepesy Ignác, néhai pécsi püspök. Egyházi beszédek, melyeket különféle alkalommal mondott s kiadni készült. Kiadja Peitler Antal. Négy kötet. . . . 4 frt.

Szokolay István. Czéhek és iparszabadság 1 frt 40 kr.

Szokolay Viktor. Petőfi életéből. Regényes rajzok.
1 frt.

— **Tarka könyv. Humoreszk-, beszély- és életképgyűjtemény. Két kötet** 2 frt.

— **Humoreszkek, életképek s beszélyek 1848—1849-ből. Egy czimképpel** 1 frt 20 kr.

A magyar nyelv szótára. A magyar tudományos Akademia megbízásából készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János, m. t. ak. rend. tagok. Eddig megjelent:

Első kötet 1—5-ik füzete.

Második kötet 1—5-ik füzete.

Harmadik kötet 1-ső és 2-ik füzete.

Összesen 12 füzet. Minden tíz hétben egy füzet adatik ki. A

teljes munka 25 füzetet fog képezni. Ára egyegy 20 ívnyi füzetnek csak 1 frt.

Szünórák, szerkeszti F ü s s y Tamás. Négy kötet.

Az előszóból. A Szünórák leginkább az ifjuságnak szánvák; de ha igaz, hogy a valóban gyermeki évek minden korra vonzerővel bírnak: a szerkesztő azon reménynek engedő magát át, hogy e füzetek általán a családkörökben kedvező fogadtatásban fognak részesülni. Az ifjak, de az öregebbek előtt is kellemes változatosságra kellő gondot fordítottam: az összeállításra forrásul leginkább az ifjúsági iratokban annyira gazdag francia irodalmat használtam. E vállalatot a szülők, nevelők- és gyermekbarátok figyelmébe és buzgó pártfogásába ajánlom.

Ára a színes kemény táblába kötött négy kötetnek 4 frt.

Egyenkint egy kötet 1 frt.

Tacitus. C. Corn. könyve **Germania** helyzete, erkölcsi és népeiről. Fordította C z u e z o r Gergely. Szemközti latin és magyar szöveggel 35 kr.

Taylor E. A **gyermek**ek és **madarak**. Tanulságosan mulattató olvasmány 8—12 éves gyermekek számára. **17 angol fametszvényvel** 1 frt.

Télyf János, egyet. tanár. A **classica philologia encyclopaediája** 1 frt.

Toldy Ferencz két könyve az **egészség föntartásáról**.

Második kiadás 85 kr.

— **A magyar nemzeti irodalom története.**

Harmadik kiadás. Két kötet. 2 frt.

— **Az ujkori magyar nemzeti irodalom története.** Első füzet 50 kr.

Tompa Mihály. **Népregék, népmondák.** Második kiadás 1 frt.

Tóth Endre. **Harangvirágok.** Költemények. 1 ft 40 kr.

— **Ujabb költeményei.** 1 frt.

Tóth Kálmán **költeményei.** Kiadta N a g y Ignác.

A szerző arcképével. Kemény kötésben 1 frt 40 kr.

Tóth Kálmán. Szerelmi vadrózsák. II-dik füzet 70 kr.

— **Egy királyné.** 100 arannyal jutalmazott dráma 4 felvonásban 1 frt.

Tóthfalusi M. Gyümölcsbarát, okszerű vezér gyümölcsfák növelése s ápolgatására, s a gyümölcs használatára. 72 aczélmetszetű ábrával világosítva 2 frt.

Uhr! Jozéfa. Kis adatok az **angol történetből.** Olvasó és tankönyv fiatal angol tanulók s főleg lányok számára 50 kr.

Urházy György. Keleti képek. (Utazási leírások.) 1 frt 40 kr.

Vachott Sándor. Báthory Erzsébet. Történeti beszély két énekben 50 kr.

Vachott Sándorné. Margit. Regény 2 kötet. 1 frt 50 kr.

Hazai és külföldi vadászrajzok. Kiadta **Bérczy Károly,** Egy kőrajzzal s kilencz fametszettel . . . 3 frt.

TARTALOM: Előszó. — Ujfalvi Sándor. (Élet és jellemrajz.) — Vadászrajzok. Havas Sándortól: I. A Nyír- és a Rétköz. II. Beszterecz. III. A Bikk. IV. A Sarrét. — Afrikai vadászatok: I. Struczvadászat Algír Sabaráján. (Rajzzal.) II. A darvak téli tanyája. III. Jules Gerard újabb levelei. IV. Párducvadászat. Gorilla-vadászat (Két rajzzal.) — Egy öreg szalonkavadác élményei. — Egy róka emlékiratai. (Rajzzal.) Közli Bérczy Károly. — Vázlatok saharai vadászéletemből. Gróf Forgách Károlytól. — Grantley Berkeley vadászutazása az amerikai prairieken. Két rajzzal. — Erdélyi vadászatok és vadak. (Nagyobb munka töredékei.) Ujfalvi Sándortól. — Vadászrajzok: I. A Rábaköz. Chernel Kálmántól. II. Vadászat az alföldi havasokon. Gróf Chotek Rudolftól. III. A sz. margitai puszta. Gulácsy Imrétől. IV. Vadászrészcsoportus Zsigmondtól. V. Bálványos. Tisza Károlytól. VI. Főkvadászat. B. Simonyi Lajostól és gróf Chotek Rudolftól. VII. Szarvascserkészet Skóciában. (Rajzzal.) — Saarvas, zerge, sas. B. Orczy Bélától: I. Vadászrajz a fehér kárpátokból. (Két rajzzal.) II. Zergevadászat. III. A barna keselyű.

Vadnai Károly. Téli estékre. Elbeszélések. Két kötet. 2 frt.

TARTALOM: I. kötet: Csokonay csókja. — Mari legszebb leány a világban. — Egy halott az élők közt. — A nyitott ablak. — II. kötet: Az én Marim. — A báró és leánya. — A hajnalok története. — Gyula barátom első lángja. — Az első eszménykép. — Egy új Vénus. — A szép Betty története.

Vajda János. Béla királyfi. Költői beszély hat énekben. 1 frt.

Vas Gereben munkái. Népszerű olcsó kiadásban :

(Egyegy kötet ára csak 40 kr.)

Nagy idők, nagy emberek. Magyar korrajz. Második kiadás. Öt kötet 2 frt.**A nemzet napszámossai.** Magyar korrajz. Második kiadás. Öt kötet 2 frt.— **Ne busulj.** Beszély-gyűjtemény. Két köt. 1 ft 40 kr.**Veith. Törvényszéki állatorvostan.** Községi orvosok, állatorvosok, községi előljárók számára. Veith után kivonatban szerkeszté P o s g a y János. Nyolcz fametszetű ábrával 50 kr.**Vering. A lelkipásztorsági gyógytan kézikönyve.** Fordította s alkalmazta Dr. Gr ün v a l d Pál. 70 kr.**Vörös Eszter. Gazdasszonyi előcsarnok.** Kis lányoknak olvasmányul 60 kr.**Wagenfeld. Általános baromorvoslási könyv,** vagyis alapos s népszerű oktatás, mely a tenyésztőt a házi állatok betegségeinek könnyű megismerésére, s a legegyszerűbb és legolegjobb módoni orvoslására tautítja. Fordítá M i h á l k a Antal. 81 ábrával táblán. Harm. kiadás. 2 ft 60 kr.— **Alapos utmutatás a ló mind belső, mind külső betegségei megismerésére és gyógyítására.** Egy toldalékkal a lovak vasalásáról. Magyaritá B a j n o k Antal. Öt aczélmetszetű táblával 1 ft.**Warga János. Mértan tanmódszerűleg előadva.** Első füzet: **Elemi számítan.** 50 kr.**Weisz János Ármin, A felsőbb mennyiségtan alapvonalai.** I. kötet. Különbzéki és egészletli hánylat. II. kötet. Különbzéki és egészletli hánylat alkalmazása a mértanra. Egy toldalékkal a felsőbb foku egyenletek elméletéről. 7 kömetszetű táblával. Kiadta a M. Tudom. Akademia. A két kötet ára (külön az 1-ső kötet 2ft., a 2-dik kötet 2 frt 50 kr.)
4 ft 50 kr.**Weninger Vincze. Politikai az az felsőbb polgári**

- és kereskedelmi számtan, jogtudósok, gazdák, kereskedők és iparosok számára. 4 frt.
- Wimmer Eue. Az énekművészet elemei. (Énekkola tanintézetek használatára.)** Röviden és érthetően előadva 70 kr.
- Zalár. Borura derü. Költemények.** 1 frt.
- Zelena Ferencz nemzeti szakácskönyve.** Egy magyar gazdasszony felügyelete alatt újra kidolgozott és megbővített negyedik kiadás. Erős kemény kötésben 1 ft 60 kr.
- Zimmermann J. A vallási szokások és szertartásoknak magyarázata** 1 frt.
- Zlamál Vilmos. Barmászat,** avagy a hasznos házi állatok betegségeinek megismerése és [orvoslása; különös tekintettel a gazdasági állatok okszerű tenyésztésére. 3 frt.
- Zlamál Vilmos ifjb. A boncztan rövid kézikönyve.** Második bővített kiadás 1 frt 80 kr.
- Zrínyi Miklós munkái.** Eredeti kéziratok és kiadások után szerkeszték Kazinczy Gábor és Toldy Ferencz. Második kiadás 1 frt 40 kr.

DK
851
V25

Vámbéry, Ármin
Közép-ázsiai utazás

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

UTL AT DOWNSVIEW



D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 11 09 25 08 002 2